

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Class No. 180.PC.

Book No. 86.7(1)

N. L. 38.

MGIP Santh.—S1—30 LNL/58—9.4.59—50,000.

THE DASA-RUPA,
OR
HINDU CANONS OF DRAMATURGY.

BY DHANANJAYA;
WITH THE
EXPOSITION OF DHANIKA, THE AVALOKA.

EDITED BY
FITZ-EDWARD HALL, D. C. L.

FASCICULUS I.

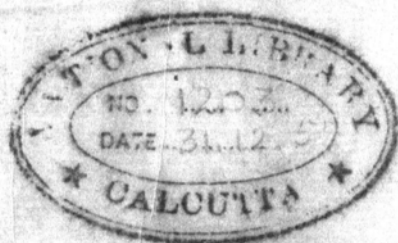
CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1861.

Presented by
Sitānath Siddhant vagish
&
Haranath Sastri

HARANATH SHASTRI

दशरूपम् ।

इह सदाचारं प्रमाणयद्भिरविघ्नेन प्रकरणस्य समाप्त्यर्थ-
मिष्टयोः प्रकृताभिमतदेवतयोर्नमस्कारः क्रियते श्लोकद्वयेन ।

नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते ।

मदाभोगधनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे ॥ १ ॥

दशरूपानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावकाः ।

नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥ २ ॥

यस्य कण्ठः पुष्करायते मृदङ्गवदाचरति मदाभोगेन
धनध्वानो निबिडध्वनिः नीलकण्ठस्य शिवस्य ताण्डवे उद्भूते
नृत्ते तस्मै गणेशाय नमः । अत्र खण्डश्लेषालिप्यमाणोपमा-
च्छायालङ्कारः । नीलकण्ठस्य मयूरस्य ताण्डवे यथा मेघ-
ध्वनिः पुष्करायते इति प्रतीतेः ।

दशरूपानुकारेणेति । एकत्र मत्स्यकूर्मादिप्रतिमानामुद्दे-
शेनाऽन्यत्राऽनुकृतिरूपनाटकादिना यस्य भावकाः ध्यातारो

रसिकाश्च माद्यन्ति हृष्यन्ति तस्मै विष्णवेऽभिमताश्च प्रकृताश्च
भरताश्च च नमः ।

श्रोतुः प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शते ।

कस्यचिदेव कदाचिद् दयया विषयं सरस्वती विदुषः ।

घटयति कमपि तमन्यो ब्रजति जनो येन वैदग्धीम् ॥ ३ ॥

तं कश्चिद् विषयं प्रकरणादिरूपं कदाचिदेव कस्यचिदेव
कवेः सरस्वती योजयति येन प्रकरणादिना विषयेणाऽन्यो
जनो विदग्धो भवति ।

स्वप्रवृत्तिविषयं दर्शयति ।

उद्धृत्यौद्धृत्य सारं यमखिलनिगमान् नाव्यवेदं विरिञ्चिश्
चक्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्ताण्डवं नीलकण्ठः ।

शर्वाणी लास्यमस्य प्रतिपदमपरं लक्ष्य कः कर्तुमीष्टे
नाव्यानां किन्तु किञ्चित् प्रगुणरचनया लक्षणं सङ्गिषामि ॥ ४ ॥

यं नाव्यवेदं वेदेभ्यः सारमादाय ब्रह्मा कृतवान् यत्सखद्भ-
मभिनयं भरतश्चकार करणाङ्गहारानकरोत् हरस्ताण्डवमु-
द्धृतं लास्यं सुकुमारं नृत्तं पार्वती कृतवती तस्य सामख्येन
लक्षणं कर्तुं कः शक्तः तदेकदेशस्य तु दशरूपस्य सङ्क्षेपः
क्रियत इत्यर्थः ।

विषयैक्यप्रसक्तं पौनरुक्त्यं परिहरति ।

व्याकीर्णं मन्दबुद्धीनां जायते मतिविभ्रमः ।

तस्याऽर्थस्तत्पदैस्तेन सङ्गिष्य क्रियतेऽञ्जसा ॥ ५ ॥

व्याकीर्णं विचित्रं विस्तोर्णं च रसशास्त्रे मन्दबुद्धीनां पुंसां
मतिमोहो भवति तेन तस्य नाव्यवेदस्याऽर्थस्तत्पदैरेव सङ्क्षिप्य
चञ्जुवृत्त्या क्रियत इति ।

इदं प्रकरणं दशरूपज्ञानफलम् । दशरूपं किम्फलमित्याह ।

आनन्दनिस्यन्दिषु रूपकेषु
व्युत्पत्तिमात्रं फलमर्णवुद्धिः ।
योऽपीतिहासादिवदाह साधुम्
तस्मै नमः स्वादुपराङ्मुखाय ॥ ६ ॥

तत्र केचित् ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥

इत्यादिना चित्रादिव्युत्पत्तिं काव्यफलत्वेनेच्छन्ति तन्निरा-
सेन स्वसंवेद्यः परमानन्दरूपो रसास्वादो दशरूपाणां फलं
न पुनरितिहासादिवत् चित्रादिव्युत्पत्तिमात्रमिति दर्शितम् ।
नम इति मोक्षपुण्डम् ।

नाय्यानां लक्षणं सङ्क्षिपामीत्युक्तम् । किं पुनस्तन् नाय्य-
मित्याह ।

अवस्थानुवृत्तिर्नाय्यं

काव्योपनिबद्धधीरोदात्ताद्यवस्थानुकारश्चतुर्विधाभिनयेन
तादात्म्यापत्तिर्नाय्यम् ।

रूपं दृश्यतयोच्यते ।

तदेव नाय्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्यते नीलादिरूपवत् ।

रूपकं तत् समारोपाद्

इति । नटो रामाद्यवस्थारोपेण वर्तमानत्वात् रूपकं मुख-
चन्द्रादिवत् इत्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दत्रयस्य इन्द्रः पुर-
न्दरः शक्र इतिवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदो दर्शितः ।

दशधैव रसाश्रयम् ॥ ७ ॥

इति । रसानाश्रित्य वर्तमानं दशप्रकारकम् । एवेत्यवधारणं
शुद्धाभिप्रायेण नाटिकायाः सङ्कीर्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

तानेव दशभेदानुद्दिशति ।

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।

:व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केच्छामृगा इति ॥ ८ ॥

ननु ।

डोम्बी श्रीगदितं भाणो भाणीप्रस्थानरासकाः ।

काव्यं च सप्त नृत्यस्य भेदाः स्युस्तेऽपि भाणवत् ॥

इति रूपकान्तराणामपि भावादवधारणानुपपत्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह ।

अन्यद् भावाश्रयं नृत्यं

इति । रसाश्रयान् नाट्याद् भावाश्रयं नृत्यमन्यदेव । तत्र भा-
वाश्रयमिति विषयभेदान् नृत्यमिति नृतेर्गात्रविच्छेपार्थत्वेनाऽऽ-
ङ्गिकवाङ्मत्यात् तत्कारिषु च नर्तकव्यपदेशाल् लोकेऽपि चाऽत्र
प्रेक्षणीयकमिति व्यवहारान् नाटकादेरन्यन् नृत्यम् । तद्भेद-
त्वात् श्रीगदितादेरवधारणोपपत्तिः । नाटकादि च रसवि-
षयम् । रसस्य च पदार्थभूतविभावादिकसंसर्गात्मकवाक्यार्थ-

हेतुकत्वाद् वाक्यार्थाभिनयात्मकत्वं रसाश्रयमित्यनेन दर्शितम्। नाव्यमिति च नट अवस्यन्दन इति नटः किञ्चित् चलनार्थत्वात् सात्त्विकवाञ्छितम्। अतएव तत्कारिषु नटव्यपदेशः। यथा च गात्रविच्छेपार्थत्वे समानेऽप्यनुकारात्मकत्वेन नृत्तादन्यन् नृत्यं तथा वाक्यार्थाभिनयात्मकान् नाव्यात् पदार्थाभिनयात्मकमन्यदेव नृत्यमिति।

प्रसङ्गान् नृत्तं व्युत्पादयति।

नृत्तं ताललयाश्रयम्।

इति। तालश्चतुष्टादिः लोको द्रुतादिः तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविच्छेपोऽभिनयशून्यो नृत्तमिति।

अनन्तरोक्तं द्वितयं व्याचष्टे।

आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशो तथा परम् ॥ ९ ॥

नृत्यं पदार्थाभिनयात्मकं मार्ग इति प्रसिद्धम्। नृत्तं च देशीति।

द्विविधस्याऽपि द्वैविध्यं दर्शयति।

मधुरोद्धतभेदेन तद् द्वयं द्विविधं पुनः।

लास्यताण्डवरूपेण नाटकाद्युपकारकम् ॥ १० ॥

सुकुमारं द्वयमपि लास्यमुद्धतं द्वितयमपि ताण्डवमिति। प्रसङ्गात्तस्योपयोगं दर्शयति। तच्च नाटकाद्युपकारकमिति। नृत्यस्य क्वचिद्वान्तरपदार्थाभिनयेन नृत्तस्य च शोभाहेतुत्वेन नाटकादावुपयोग इति।

अनुकारात्मकत्वेन रूपाणामभेदात् किञ्चित् भेद इत्या-
शङ्काऽऽह ।

वस्तु नेता रसस्तेषां भेदको

इति । वस्तुभेदान् नायकभेदाद् रसभेदाद् रूपाणामन्योन्यं
भेद इति । वस्तुभेदमाह ।

वस्तु च द्विधा ।

कथमित्याह ।

तत्राऽऽधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः ॥ ११ ॥

इति । प्रधानभूतमाधिकारिकं यथा रामायणे रामसी-
तावृत्तान्तः । तदङ्गभूतं प्रासङ्गिकं यथा तत्रैव विभीषणसु-
योवादिवृत्तान्त इति ।

निरुक्त्वाऽऽधिकारिकं लक्षयति ।

अधिकारः फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।

तन्निर्वर्त्यमभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ॥ १२ ॥

इति । फलेन स्वस्वामिसम्बन्धोऽधिकारः फलस्वामी चाऽधि-
कारी तेनाऽधिकारेणाऽधिकारिणा वा निर्वृत्तं फलपर्यन्ततां
नीचमानमिति वृत्तमाधिकारिकम् ।

प्रासङ्गिकं व्याचष्टे ।

प्रासङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गतः ।

यस्येति वृत्तस्य परप्रयोजनस्य सतस्तत्प्रसङ्गात् स्वप्रयोजन-
सिद्धिस्तत् प्रासङ्गिकमिति वृत्तं प्रसङ्गनिर्वृत्तेः ।

॥ प्रासङ्गिकमपि पताकाप्रकरीभेदाद् द्विविधमित्याह ।

॥ सानुबन्धं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशभाक् ॥ १३ ॥

दूरं यदनुवर्तते प्रासङ्गिकं सा पताका सुयोवादिवृत्तान्त-
वत् । पताकेवाऽसाधारणनायकचिह्नवत् तदुपकारित्वात् । य-
दल्पं सा प्रकरी श्रवणादिवृत्तान्तवत् ।

पताकाप्रसङ्गेन पताकास्थानकं व्युत्पादयति ।

प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनेऽन्योक्तिस्त्वचकम् ।

पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥ १४ ॥

प्राकरणिकस्य भाविनोऽर्थस्य स्त्वचकं रूपं पताकावद् भव-
तीति पताकास्थानकम् । तच् च तुल्येतिवृत्ततया तुल्यविशे-
षणतया च द्विप्रकारमन्योक्तिसमासेक्तिभेदात् । यथा रत्ना-
वल्लाम् ।

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैष

सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥

यथा च तुल्यविशेषणतया ।

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणाद्

आयासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्याललतामिमां समद्गनां नारीमिवान्यां भ्रुवं

पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥

एवमाधिकारिकद्विविधप्रासङ्गिकभेदात् त्रिविधस्याऽपि त्रै-
विध्यमाह ।

प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात् त्रेधाऽपि तत् त्रिधा ।

प्रख्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पितम् ।

मिश्रं च सङ्करात् ताभ्यां दिव्यमर्त्यादिभेदतः ॥ १५ ॥

इति निगदव्याख्यातम् ।

तस्येतिवृत्तस्य किं फलमित्याह ।

कार्यं त्रिवर्गस्तत् शुद्धमेकानेकानुबन्धि च ।

धर्मार्थकामाः फलम् । तच्च च शुद्धमेकैकमेकानुबन्धं
द्विव्यनुबन्धं वा ।

तत्साधनं व्युत्पादयति ।

स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्वेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यसाधकः पुरस्तादनेकप्रकारं विस्तारी
हेतुविशेषो बीजवद् बीजम् । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य
रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदेवो यौगन्धरायणव्यापारो विष्क-
म्भके न्यस्तः । यौगन्धरायणः । कः सन्देहः । दीपादन्यस्मा-
दिति पठति इत्यादिना ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ ।

इत्यन्तेन । यथा च वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीम-
क्रोधापचितयुधिष्ठिरोत्साहो बीजमिति । तच्च च महाकार्या-
वान्तर्कार्यहेतुभेदादनेकप्रकारमिति ।

अवान्तरबीजस्य सञ्ज्ञान्तरमाह ।

अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ॥ १६ ॥

यथा रत्नावल्यामवान्तरप्रयोजनानङ्गपूजापरिसमाप्ता
कथार्थविच्छेदे सत्यनन्तरकार्यहेतुरुदयनस्येन्दोरिवोद्बोधते ।
माग्निका । अत्रा । *कहं एमो मो उदयणणरिन्दो जस्स अहं
तादेण दिसेत्थादि । विन्दुर्जले तैलविन्दुवत् प्रसारित्वात् ।

इदानीं पताकाद्यं प्रसङ्गाद् व्युत्क्रमोक्तं क्रमार्थमुपसंहरन्नाह ।

बीजविन्दुपताकाख्यप्रकरोक्त्यल्लङ्घनाः ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ता एताः परिकीर्तिताः ॥ १७ ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनमिद्विहेतवः ।

अन्यदवस्थापञ्चकमाह ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशनियताग्निफलागमाः ॥ १८ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।

इदमहं सम्पादयामीत्यध्यवसायमात्रमारम्भ इत्युच्यते ।

यथा रत्नावल्याम् ।

प्रारम्भोऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ

दैवे चेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।

* कथं एष स उदयननरेन्द्रः यस्याऽहं तातेन दत्तेत्यादि ।

इत्यादिना सचिवायत्तसिद्धेर्वत्सराजस्य कार्यारम्भो यौगन्ध-
रायणमुखेन दर्शितः ।

अथ प्रयत्नः ।

प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ १८ ॥

तस्य फलस्याऽप्राप्तावुपाययोजनादिरूपश्चेष्टाविशेषः प्रयत्नः ।
यथा रत्नावल्यामालेख्याभिलेखनादिर्वत्सराजसमागमोपायः ।
*तद्वा विण्त्वि अस्मिन् दंसणुवाओ त्ति जहा तहा आलिहिअ
जधा समीहिअं करिस्समित्थादिना प्रतिपादितः ।

प्राप्त्याशामाह ।

ऽउपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिः सम्भवः ।

उपायस्याऽपायशङ्कायाश्च भावादनिर्धारितैकान्ता फल-
प्राप्तिः प्राप्त्याशा । यथा रत्नावल्यां हतोयेऽङ्के वेषपरिवर्ताभि-
स्रणादौ समागमोपाये सति वामवदन्तालक्षणापायशङ्काया
† एवं यदि अत्रालवादालो विअ आअच्छिअ अण्दो ए णद-
स्सदि वामवदन्ता इत्यादिना दर्शितत्वादनिर्धारितैकान्ता
समागमप्राप्तिरुक्ता ।

नियताप्तिमाह ।

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता ।

अपायाभावादवधारितैकान्ता फलप्राप्तिर्नियताप्तिरिति ।

* विदू० । तथापि नास्त्यन्यो दर्शनेोपाय इति यथा तथा आलिख्य
यथा समीहितं करिष्यामि ।

† एवं यदि अकालवातालाव आगत्थान्यतो न नेष्यति वत्सवदन्ता ।

यथा रत्नावल्यां विदूषकः । *सागरिका दुष्करं जीविस्मदि
इत्युपक्रम्य किं न उपायं चिन्तेमि । इत्यनन्तरं राजा । वयस्य
देवीप्रसादनं मुक्ता नाऽन्यमत्रोपायं पश्यामीत्यनन्तरं द्वार्थवि-
न्दुनाऽनेन देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान् नियता
फलप्राप्तिः सूचिता ।

फलयोगमाह ।

समग्रफलसम्पत्तिः फलयोगो यथोदितः ॥ २० ॥

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभचक्रवर्तितावाप्तिरिति ।

सन्धिलक्षणमाह ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।

यथासङ्ख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥ २१ ॥

अर्थप्रकृतोनां पञ्चानां यथासङ्ख्येनाऽवस्थाभिः पञ्चभिर्योगात्
यथासङ्ख्येनैव वक्ष्यमाणा मुखाद्याः पञ्च सन्धयो जायन्ते ।

सन्धिसामान्यलक्षणमाह ।

अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।

एकेन प्रयोजनेनाऽन्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः ।

के पुनस्ते सन्धयः ।

मुखप्रतिमुखे गभः सावमर्शोपसंहतिः ॥ २२ ॥

* सागरिका दुष्करं जीविस्मदि इत्युपक्रम्य किं न उपायं चि-
न्तेमि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥ २३ ॥

बीजानामुत्पत्तिरनेकप्रकारप्रयोजनस्य रसस्य च हेतुमुख-
सन्धिरिति व्याख्येयम् । तेनाऽत्रिवर्गफले प्रहसनादौ रसो-
त्पत्तिहेतौरेव बीजत्वमिति । अस्य च बीजारम्भार्थयुक्तानि
द्वादशाङ्गानि भवन्ति । तान्याह ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ॥ २४ ॥

एतेषां स्वसञ्ज्ञाव्याख्यातानामपि सुखार्थं लक्षणं क्रियते ।

बीजन्यास उपक्षेपः

यथा रत्नावल्यां नेपथ्ये ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

अनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखोभृतः ॥

इत्यादिना यौगन्धरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतु-
भूतमनुकूलदैवं स्वव्यापारं बीजत्वेनोपक्षिप्तवानित्युपक्षेपः ।

परिकरमाह ।

तद्वाङ्मयं परिक्रिया ।

यथा तत्रैव । अन्यथा क्व सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः
सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे प्रवहणभङ्गमग्नौत्यक्तायाः फलका-

स्रादत्तमित्यादिना सर्वथा स्पृशन्ति स्वामिनमभ्युदया इत्यन्तेन
बीजोत्पत्तेरेव बह्वकरणात् परिकरः ।

परिन्यासमाह ।

तन्निष्पत्तिः परिन्यासे

यथा तत्रैव ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ

दैवे चेत्यं दत्तहस्तावलम्बे ।

सिद्धेर्भ्रान्तिर्नाऽस्ति सत्यं तथाऽपि

स्वेच्छाकारी भीत एवऽस्मि भर्तुः ॥

इत्यनेन द्यौगन्धरायणः स्वव्यापारदैवयोर्निष्पत्तिमुक्तवानिति
परिन्यासः ।

विलोभनमाह ।

गुणाख्यानाद् विलोभनम् ॥ २५ ॥

यथा रत्नावल्याम् ।

अस्तापास्तसमस्तभामि नभसः पारं प्रयाते रवा-

वाभ्यानीं समये समं नृपजनः सायन्तने सम्पतन् ।

सम्प्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादांस्तवाऽऽसेवितुं

प्रोत्पुत्कर्षकृतो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्बोचते ॥

इति वैतालिकमुखेन चन्द्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरि-
कायाः समागमहेतुनुरागबीजानुगुण्येनैव विलोभनाद् विलो-
भनमिति । यथा च वेणीसंहारे ।

मन्यायस्तार्णवाभः सुतकुहरवल्लभान्दरध्वानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसङ्घट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधाद्यदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनाऽस्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दन्दुभिस्ताडितोद्यम् ॥
इत्यादिनां यशोदन्दुभिरित्यन्तेन द्रौपद्या विलोभनाद् विलो-
भनमिति ।

अथ युक्तिः ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः

यथा रत्नावल्यां मयाऽपि चैनां देवीहस्ते सवज्जमानं
निक्षिपता युक्तमेवाऽनुष्ठितं कथितं च मया यथा बाभ्रव्यः
कञ्चुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसुभृतिना सह कथं कथमपि
समुद्रदुत्तीर्य कोशलाच्छित्तये गतस्य रुमण्यतो घटित इत्य-
नेन सागरिकाया अन्तःपुरस्थाया वत्सराजस्य सुखेन दर्श-
नादिप्रयोजनावधारणाद् बाभ्रव्यसिंहलेश्वरामात्ययोः स्वना-
यकमभागमहेतुप्रयोजनत्वेनाऽवधारणाद् युक्तिरिति ।

अथ प्राप्तिः ।

प्राप्तिः सुखागमः ।

इति । यथा वेणीमंहारे । चेटो । *भट्टिणि परिकुविदो
विश्वं कुमारो लङ्घीयदीत्युपक्रमे । भीमः ।

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरक्तः ।

सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

* भविं परिकुपित इव कुमारो लङ्घ्यते ।

द्रौपदी श्रुत्वा सहर्षं *नाथ अस्तुदपुष्पं खु एदं वञ्चणं ता
पुणो पुणो भण इत्यनेन भीमक्रोधबीजान्वयेनैव सुखप्राप्त्या
द्रौपद्याः प्राप्तिरिति । यथा च रत्नावल्यां सागरिका श्रुत्वा
सहर्षं परिवृत्य सम्पृहं पश्यन्ती । †कथं अत्र मे राज्ञा उद-
यणो जस्तु अहं तादेण दिष्ठा ता परप्पेमणदूमिदं मे जीविदं
एदस्तु दंसणेण वज्जमदं संजादमिति । सागरिकायाः सुखा-
गमात् प्राप्तिरिति ।

अथ समाधानम् ।

बीजागमः समाधानं

यथा रत्नावल्यां वासवदत्ता । ‡तेन हि उअण्णिहि मे उव-
अरणाइं । सागरिका । भट्टिणि एदं मव्वं मज्जम् । वासव-
दत्ता । निरुप्याऽऽत्मगतं अहो प्रमादो परिअणस्तु जस्तु
एव्व दंसणपहादो पअत्तेण रक्खीअदि तस्तु ज्जिव कहं दिट्ठि-
गोअरं आअदा भोदु एव्वं दाव । प्रकाशं । हंजे सागरिण
कीम तुमं अज्ज पराहीणे परिअणे मअणूमवे सारिअं मेत्तूण

* नाथ अश्रुतपूर्वमेतद्वचनं तत्पुनः पुनर्भण ।

† कथमयं स राजा उदयनो यस्याऽहं ततिन दत्ता तत् परप्रेषण-
दूषितं मे जीवितं एतस्य दर्शनेन वज्जमतं सज्जातं ।

‡ तेन हि मे उपकरणानि उपनय । सागरिका । भट्टदारिके
एतत् सर्वं सज्जं । वासवदत्ता निरुप्यात्मगतं, अहो प्रमादः परि-
जनस्य यस्मै दर्शनपथात् प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्मैव क्लृप्तं दृष्टिगोचरं
आगता भवेत् । एवं तावत् । प्रकाशं । चेदि सागरिके कथं
त्वमद्यप्यसाधने परिजने मदनोत्सवे सारिकां मुक्तेहागता, तस्मा-

इहागदा ता तर्हि ज्वेव गच्छ इत्युपक्रमे सागरिका स्वगतं
सारिका दाव मए सुसङ्गदाए हत्ये समप्पिदा पेक्खिदुं च मे
कुतूहलं ता अलक्खिआ पेक्खिस्समित्तनेन वासवदत्ताया
रत्नावलीवत्सराजयोर्दर्शनप्रतीकारात् सारिकायाः सुसङ्गता-
र्पणेन अलक्षितप्रेक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्थोपा-
दानात् समाधानमिति । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । भवतु
पाञ्चालराजतनये श्रूयतामचिरेणैव कालेन ।

चञ्चुजभ्रमितक्षण्डगदाभिघात-

मञ्जूर्णितोर्युगलस्य सुयोधनस्य ।

स्थान्नावनद्धघनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥

इत्यनेन वेणीसंहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात् समा-
धानम् ।

अथ विधानम् ।

विधानं सुखदुःखकृत् ॥ २६ ॥

यथा मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के । माधवः ।

यान्त्या मुज्जुर्वलितकन्धरमाननं तद्

आवृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

तत्रैव गच्छ, इत्युपक्रमे सागरिका स्वगतं सारिका तावन्मदा सुस-
ङ्गताया हस्ते समर्पिता प्रेक्षितुं च मे कुतूहलं तत् कलाक्षया
प्रेक्षिष्ये ।

यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभावम्
 आनन्दमन्दममृतस्रवनादिवाऽभूत् ।
 तत्सन्निधौ तदधुना हृदयं मदीयम्
 अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥

इत्यनेन मालत्यवलोकनस्याऽनुरागस्य समागमहेतोर्बीजानु-
 गुण्येनैव माधवस्य सुखदुःखकारित्वाद् विधानमिति । यथा च
 वेणीसंहारे । द्रौपदी । *णाध पुणोवि तुस्मेहिं अहं आश-
 च्छिअ समासासिदव्वा । भीमः ।

ननु पाञ्चालराजतनये किंभयाऽप्यलीकाश्वासनया ।

भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥

इति सङ्ग्रामस्य सुखदुःखहेतुत्वाद् विधानमिति ।

अथ परिभावना ।

परिभावोद्भूतावेश

इति । यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । दृष्ट्वा सविस्मयम् ।

† कथं पचक्ते जीव अणङ्गो यूयं पडिच्छेदिता अहंपि इधट्ठिद
 जीव एं पूजइस्सं । इत्यनेन वत्सराजस्य अनङ्गरूपतया अपङ्गवा-
 दनङ्गस्य च प्रत्यक्षस्य पूजाग्रहणस्य लोकोत्तरत्वादद्भुतरसावेशः

* नाथ पुनरपि त्वयाहमागत्य समाश्वासयितव्या ।

† कथं प्रत्यक्ष एवानङ्गः यूयं प्रतिच्छेदिता अहमपि इह स्थितैवैनं
 पूजयिष्यामीति ।

परिभावना । यथा च वेणीसंहारे । द्रौपदी । *किं दानि
एषो पलञ्जलधरत्यणिदमंसलो खणे खणे समरदुन्दुभी
ताडोयदि त्ति । इति लोकोत्तरसमरदुन्दुभिध्वनेर्विस्मय-
रसावेशाद् द्रौपद्याः परिभावना ।

अथोद्भेदः ।

उद्भेदो गूढभेदनम् ।

इति । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशगूढस्य
वैतालिकवचसा अस्तापास्तेत्यादिनोदयनस्येत्यन्तेन बीजानुगु-
ण्येनैवोद्भेदनादुद्भेदः । यथा च वेणीसंहारे । आर्य किमि-
दानीमध्वस्यति गुरुरित्युपक्रमे । नेपथ्ये ।

यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद् विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

भीमः । सहर्षम् । जृम्भतां जृम्भतां सम्प्रत्यप्रतिहतमार्यस्य क्रो-
धज्योतिरित्यनेन क्वन्नस्य द्रौपदीकेशसंयमनहेतोर्युधिष्ठिर-
क्रोधस्योद्भेदनादुद्भेदः ।

अथ करणम् ।

करणं प्रकृतारम्भो

* किमिदानीमेव प्रलयजलधरस्तनितमांसलः क्षणे क्षणे समरदु-
न्दुभिस्ताप्यते इति ।

. . यथा रत्नावल्याम् । * एमो दे कुसुमाञ्च ता अमोहदंशो
मे भविस्सि त्ति दिट्ठं जं पेक्खिदब्बं ता जाव ण कोवि मं पे-
क्खइ ता गमिस्सं इत्यनेनाऽनन्तराङ्कप्रकृतनिर्विघ्नदर्शनारम्भणात्
करणम् । यथा च वेणीसंहारे । तत् पाञ्चालि गच्छामो वय-
मिदानो कुरुकुलत्रयायेति । सहदेवः । आर्यं गच्छाम इदानीं
गुरुजनानुज्ञाता विक्रमानुरूपमाचरितुमित्यनेनाऽनन्तराङ्क-
प्रस्तुतमानसङ्ग्रामारम्भणात् करणमिति । सर्वत्र चेहोद्देश-
प्रतिनिर्देशवैषम्यं क्रियाक्रमस्याऽविवक्षितत्वादिति ।

अथ भेदः ।

भेदः प्रोत्साहनामता ॥ २७ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । † एणध मा क्वं जस्सेणीपरिभ-
वुद्दीविदकोवा अणवेक्खिदसरीरा परिक्रमिस्सुध जदो अप्प-
मत्तसञ्चरणीयादं सुणीयन्ति रिउवलादं । भोमः । अयि
सुच्चित्रिये ।

अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसासान्द्रमस्तिष्कपङ्के
मग्नानां स्यन्दनानामुपरिकृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।
स्फीतासृक्पानगोष्ठोरसदशिवशिवात्तर्यनृत्यत्कबन्धे
सङ्ग्रामैकार्णवान्तःपयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥

* नमस्ते कुसुमायुध तदमोघदर्शने मे भविष्यसीति, दृष्टं यत्
प्रेक्षितव्यं तत् यावन्न कोऽपि मां प्रेक्षते तत् गमिष्यामीति ।

† नाथ मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्दीपितकोपा अनपेक्षितशरीराः
परिक्रमिष्यथ यतोऽप्रमत्तसञ्चरणीयानि श्रूयन्ते रिपुबलानि ।

इत्यनेन विषलायाः द्रौपद्याः क्रोधोत्साहबीजानुगुण्येनैव प्रो-
त्साहनाद् भेद इति ।

एतानि च द्वादशमुखाङ्गानि बीजारम्भद्योतकानि साक्षात्
पारम्पर्येण वा विधेयानि । एतेषामुपक्षेपपरिकरपरिन्यास-
युक्तुद्भेदसमाधानानामवश्यं भावितेति ।

अथ साङ्गं प्रतिमुखसन्धिमाह ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।

बिन्दुप्रयत्नानुगमाद्ङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥ २८ ॥

तस्य बीजस्य किञ्चिद् लक्ष्यः किञ्चिदलक्ष्य इवोद्भेदः
प्रकाशनं तत् प्रतिमुखम् । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्स-
राजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य
सुसङ्गताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिद् लक्ष्यस्य वा-
सवदत्तया च चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्य
दृश्यादृश्यरूपतयोद्भेदः प्रतिमुखसन्धिरिति । वेणीसंहारेऽपि
द्वितीयेऽङ्के भीष्मादिवधेन किञ्चिद् लक्ष्यस्य कर्णाद्यवधाच्-
चाऽलक्ष्यस्य क्रोधबीजस्योद्भेदः ।

सहस्रत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥
इत्यादिभिः ।

धुःशासनस्य हृदयक्षतजाम्बुपाने

दुर्योधनस्य च यथा गदयोत्तमभङ्गे ।

तेजस्विनां समरमूर्ध्नि पाण्डवानां

ज्ञेया जयद्रथवधेऽपि तथा प्रतिज्ञां ॥

इत्येवमादिभिस्त्रोद्धेदः प्रतिमुखसन्धिरिति । अस्य च पूर्वाङ्गोप-
चिप्तविन्दुरूपबीजप्रयत्नार्थानुगतानि त्रयोदशाऽङ्गानि भवन्ति ।

तान्याह ।

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणि ।

नर्मद्युतिः प्रगयणं निरोधः पयुपासनम् ॥ २९ ॥

वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

रत्यर्थेहा विलासः स्याद् दृष्टनष्टानुसर्पणम् ।

परिसर्पा विधूतं स्यादरतिस्तच्छमः शमः ॥ ३० ॥

परिहासवचो नर्म धृतिस्तज्जा द्युतिर्मता ।

उत्तरा वाक् प्रगयणं हितरोधो निरोधनम् ॥ ३१ ॥

पर्युपास्तिरनुनयः पुष्पं वाक्यं विशेषवत् ।

उपन्यासस्तु सोपायं वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम् ।

चातुर्वर्णोपगमनं वर्णसंहार इध्यते ॥ ३२ ॥

रत्यर्थेहेति । यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । *हिअत्र प-
सीद पसीद किं इमिणा आआसमेत्तफलेण दुल्लहजणप्पत्यणा-
णुबन्धेणेत्युपक्रमे तद्वावि आलेखगदं तं जणं कदुअ जधा समी-
हिदं करिस्सं । तद्वावि तस्स एत्थि अस्सो दंसणोवाउत्ति इत्येतै-

* हृदय प्रसीद प्रसीद किमनेन आयासमात्रफलेन दुर्लभजन-
प्रार्थनानुबन्धेन । तथापि आलेखगतं तं जनं कृत्वा यथा समीहितं
करिष्यामि । तथापि तस्य नास्त्यन्यो दर्शनेपाय इति ।

वत्सराजसमागमरतिं चिचादिजन्यामप्युद्दिश्य सागरिकाया-
स्येष्टाप्रयत्नेऽनुरागबीजानुगतो विलास इति ।

अथ परिसर्पः । दृष्टेति । यथा वेणीसंहारे । कञ्चुकी । योऽय-
मुद्यतेषु बलवत्सु अथवा किं बलवत्सु वासुदेवसहायेषु अरिषु
अद्याऽप्यन्तःपुरसुखमनुभवति । इदमपरमयथायथं स्वामिनः ।

आशस्त्रयहणादकुण्ठपरशोस्तस्याऽपि जेता मुनेस्

तापायाऽस्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीष्मः शरैः शायितः ।

प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्रान्तस्य चैकाकिनो

बालस्याऽयमरातिलूनैधनुषः प्रोतोऽभिमन्योर्वधात् ॥

इत्यनेन भीष्मादिवधे दृष्टस्याऽभिमन्युवधान् नष्टस्य बलवतां पा-
ण्डवानां वासुदेवसहायानां सङ्ग्रामलक्षणविन्दुबीजप्रयत्नान्वयेन
कञ्चुकिमुखेन बीजानुसर्पणं परिसर्प इति । यथा च रत्नावल्यां सा-
गरिकावचनचित्रदर्शनाभ्यां सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टनष्टस्य
काऽसौ काऽसावित्यादिना वत्सराजेनाऽनुसरणात् परिसर्प इति ।

अथ विधूतम् । विधूतमिति । यथा रत्नावल्याम् । साग-
रिका । *सहि अहिअं मे संतापो बाधेदि । सुसङ्गता ।
दीर्घिकातो नलिनोदलानि मृणालिकास्थानीयाऽस्या अङ्गे
ददाति । सागरिका । तानि चिपन्ती । †सहि अवणेहि
एदाइं किं अआरणे अत्ताणं आयासेसि णं भणामि ।

* सखि अहिअं मे संतापो बाधते ।

† सखि अपनयैतानि कथमकारणमात्मानमायासयसि, ननु
भणामि ।

* दुःखहजणाणुराश्रो लज्जा गरुई परवसे अया ।

पिअसहि विसमं पेसं मरणं सरणं एवर एक्कं ॥

इत्यनेन सागरिकाया बीजान्वयेन शीतोपचारविधूननाद् विधूतम् । यथा च वेणीसंहारे भानुमत्या दुःखप्रदर्शनेन दुर्धनस्याऽनिष्टशङ्कया पाण्डवविजयशङ्कया वा रतेर्विधूननमिति ।

अथ शमः । तच्छम इति । तस्या अरतेरुपशमः शमः । यथा रत्नावल्याम् । राजा । वयस्याऽनया लिखितोऽहमिति यत् सत्यमात्मन्यपि मे बद्धमानस्तत् कथं न पश्यामीति प्रक्रमे । सागरिका । आत्मगतम् । †हिअअं समस्स मणोरहे वि दे एत्तिअं भूमिं ए गदे इति किञ्चिदरत्युपशमात् शम इति ।

अथ नर्म । परिहासवच इति । यथा रत्नावल्याम् । सुसङ्गता । ‡सहि जस्स कए तुमं आअदा सो अअं पुरदो चिट्ठदि । सागरिका । सासूयम् । सुसङ्गदे कस्स कए अहं आअदा । सुसङ्गता । अइ अप्पसङ्गिदे एं चित्तफलअस्स ता गेएह एदमित्यनेन बीजान्वितं परिहासवचनं नर्म । यथा च वेणीसंहारे । दुर्धनः । चेटोहस्तादर्घपात्रमादाय देव्याः समर्पयति । पुनर्भानु-

* दुर्लभजनानुरागो लज्जा गर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकं ।

† हृदय समाश्रयसिंहि, मनोरथोऽपि ते यतावतीं भूमिं न गत इति

‡ सखि यस्य कृते त्वमागता सोऽयं पुरतस्तिष्ठति । सागरिक सासूयं सुसङ्गते कस्य कृतेऽहमागता? अयि आत्मशङ्किते ननु चित्रफलकस्य तद्गुहायैतदिति ।

मती। अर्घं दत्त्वा। *हला उवणेहि मे कुसुमादं जाव अतराणं
पि देवाणं संवरिअं णिवत्तेमि हस्तौ प्रसारयति। दुर्योधनः।
पुष्पाण्युपनयति। भानुमत्यास्तत्सर्गजातकन्याया हस्तात् पुष्पाणि
पतन्तीत्यनेन नर्मणा दुःस्वप्नदर्शनोपशमार्थं देवतापूजाविघ्न-
कारिणा बीजोद्घाटनात् परिहासस्य प्रतिमुखाङ्गत्वं युक्तमिति।

अथ नर्मद्युतिः। धृतिरिति। यथा रत्नावल्याम्। सुस-
ङ्गता। †सहि अदिणिठुरा दाणिं सि तुमं जा एवं पि भट्टिणा
हत्यावलंबिदा कोवं ण मुच्चसि। सागरिका। सम्भ्रूभङ्गमीष-
दिहस्य। सुसङ्गदे दाणिं पि ण विरमसोत्यनेनाऽनुराग-
बीजोद्घाटनान्वयेन धृतिर्नर्मजा युतिरिति दर्शितमिति।

अथ प्रगयणम्। उत्तरेति। यथा रत्नावल्याम्। विदूषकः।
‡भो वयस्य दिट्ठिआ वड्डसे। राजा। सकौतुकम्। वयस्य
किमेतत्। विदूषकः। §भो एदं कुतं जं मए भणिदं तुमं
एव्व आलिहिदो को अणो कुसुमाउहव्वदेसेण णिण्हवो-
अदीत्यादिना।

* हला उपनय मे कुसुमानि यावदपरेषामपि देवानां सपर्यां
निवर्तयामि।

† सहि अतिनिष्ठुरासीदानीं त्वं या एवमपि भर्त्रा हस्तावलम्बिता
कोपं न मुच्चसि। सागरिका। सम्भ्रूभङ्गमीषदिहस्य सुसङ्गते इदानी-
मपि न विरमसि।

‡ भो वयस्य दिट्ठ्या वर्धसे।

§ भो एतत् खलु तत् यन्मया भणितं त्वमेव आलिखितः। कोऽन्धः
कुसुमायुधपदेशेन निङ्गूयते।

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्
किं शोषमायासि मृणालहार ।
न सुल्लतन्तोरपि तावकस्य
तचाऽवकाशो भवतः किमु स्यात् ॥

इत्यनेन राजविदूषकसागरिकासुसङ्गतानामन्योन्यवचनेनोत्त-
रोत्तरानुरागबीजोद्घाटनात् प्रगयणमिति ।

अथनिरोधः। हितरोध इति। यथारत्नावल्याम्। राजा। धिक्पूर्वम्।
प्राप्ता कथमपि दैवात् कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।
रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् भ्रंशिता भवता ॥

इत्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपहितस्य वासवदत्ता-
प्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरोधान् निरोधनमिति ।

अथ पर्युपासनम्। पर्युपास्तिरिति। यथारत्नावल्याम्। राजा।
प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते
करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।
न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि हि ज्ञास्यसि मृषा ।
किमेतस्मिन् वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥

इत्यनेन चित्रगतयोर्नायकयोर्दर्शनात् कुपिताया वासवदत्ता-
या अनुनयनं नायकयोरनुरागोद्घाटान्वयेन पर्युपासनमिति ।

अथ पुष्पम्। पुष्पमिति। यथारत्नावल्याम्। राजा ।
सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति। विदूषकः। *भो
एसा अपुव्वा सिरी तए समासादिदा । राजा। वयस्य सृत्यम्।

* भो एषा अपूर्वा श्रीः त्वया समासादिता ।

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा स्ववत्पेक्षेदच्छद्माभ्युदयः ॥

इत्यनेन नायकयोः साक्षादन्योन्यदर्शनादिना सविशेषानुरा-
गोद्घाटनात् पुष्पम् ।

अथोपन्यासः । उपन्यास इति । यथा रत्नावल्याम् । सु-
सङ्गता । * भट्टा अलं सङ्काए मएवि भट्टिणो पसाएण
कीलिदं एव ता किं कल्लभरणकेण अदोवि मे गरुओ
पसाओ जं कीस तए अहं एत्थ आलिहिअ त्ति कुविआ
मे पिअसही साअरिआ क्षा पसादोअदु इत्यनेन सुसङ्गता-
वचसा सागरिका मया लिखिता सागरिकया च त्वमिति
सूचयता प्रसादोपन्यासेन बीजोद्भेदादुपन्यास इति ।

अथ वज्रम् । वज्रमिति । यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता ।
फलकं निर्दिश्य । † अज्जउत्त एसावि जा तुह समीवे एदं किं
वसन्तअस्स विष्ठाणं । पुनः अज्जउत्त ममावि एदं चित्तकम्म पे-
क्खन्तीए सीसवेअणा ममुप्पसा इत्यनेन वासवदत्तया वत्सराजस्य
सागरिकानुरागोद्भेदनात् प्रत्यक्षनिष्ठुराभिधानं वज्रमिति ।

अथ वर्णमंहारः । चातुर्वर्णेति । यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के ।

* भर्तरलं शङ्कया मयापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव तत् किं
कर्णाभरणेन । असावपि मे गुरुः प्रसादः यत् कथं त्वयाहमत्रालिखि-
तेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका तत् प्रसाद्यतां ।

† आर्यपुत्र, यथापि या तव समीपे । एतत् किं वसन्तकस्य वि-
ज्ञानं । आर्यपुत्र, ममापि एतत् चित्रकर्म पश्यन्त्याः शीर्षवेदना
समुत्पन्ना ।

परिषदियमृषीणामेष वृद्धो युधाजित्

सह नृपतिरमात्यैर्लामपादश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याचकस्ते ॥

इत्यनेन ऋषिचित्रियामात्यादीनां मङ्गतानां वर्णानां वचसा
रामविजयाशंसिनः परशुरामदुर्णयम्याऽद्रोहयाच्चादारेणोद्धे-
दनाद् वर्णसंहार इति ।

एतानि च त्रयोदश प्रतिमुखाङ्गानि मुखसन्ध्यपक्षिप्रबिन्दु-
लक्षणावान्तरबीजमहाबीजप्रयत्नानुगतानि विधेयानि । एतेषां
च मध्ये परिसर्पप्रश्नमवज्जोपन्यासपुष्पाणां प्राधान्यम् । इतरेषां
यथासम्भवं प्रयोग इति ।

अथ गर्भमन्त्रिमाह ।

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्याऽन्वेषणं मुहुः ।

द्वादशाङ्गः पताका स्यान् न वा स्यात् प्राप्तिः सम्भवः ॥ ३३ ॥

प्रतिमुखमन्त्रौ लक्ष्यालक्ष्यरूपतया श्लोकोद्भिन्नस्य बीजस्य
सविशेषोद्धेदपूर्वकः सान्तराद्यो लाभः पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः
पुनर्विच्छेदः पुनश्च तस्यैवाऽन्वेषणं वारंवारं सोनिर्धारितैकान्त-
फलप्राप्त्याशात्मको गर्भमन्त्रिरिति । तत्र चैतर्गिकत्वेन प्रा-
प्तायाः पताकायाः अनियमं दर्शयति । पताका स्यान् नवे-
त्यनेन । प्राप्तिः सम्भवस्तु स्यादेवेति दर्शयति । स्यादिति । यथा
रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वत्सराजस्य वासवदत्तालक्षणापायेन
तद्देषपरिग्रहसागरिकाभिमरणोपायेन च विदूषकवचसा सा-

गरिकाप्राप्त्याशा प्रथमं पुनर्वासवदत्तयाविच्छेदः पुनः गतिः
पुनर्विच्छेदः पुनरपायनिवारणोपायान्वेषणं नास्ति देवी-
प्रसादनं मुक्ताऽन्य उपाय इत्यनेन दर्शितमिति । स च द्वाद-
शाङ्गो भवति ।

तान्युद्दिशति ।

अभूताहरणं मार्गा रूपोदाहरणे क्रमः ।

सङ्ग्रहश्चाऽनुमानं च तोटकाधिवले तथा ॥ ३४ ॥

उद्देगसम्भ्रमाक्षेपा लक्षणं च प्रणीयते ।

इति । यथोद्देशं लक्षणमार्हं ।

अभूताहरणं कथं

इति । यथा रत्नावल्याम् । *साधु रे अमच्च वसन्तश्च साधु ।
अदिसदो तए अमच्चो जोगन्धराअणो दमाए सन्धिविग्गह-
चिन्ताए इत्यादिना प्रवेशकेन गृहीतवासवदत्तावेष्टायाः सा-
गरिकाया वत्सराजाभिसरणं कथं विदूषकसुसङ्गताकृतका-
ञ्चनमालानुवादद्वारेण दर्शितमित्यभूताहरणम् ।

अथ मार्गः ।

मार्गस्तत्त्वार्थकीर्तनम् ॥ ३५ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । †दिट्ठिआ वड्डसि
समीहिदब्भिकाए कज्जसिद्धीए । राजा । वयस्य कुशलं प्रि-

* साधु रे अमात्य वसन्तक साधु । अतिशयितस्त्वयामात्यो यौग-
न्धरायणोऽनया सन्धिविग्रहचिन्तया ।

† दिट्ठ्या वर्धसे समीहिताभ्यधिकया कार्यसिद्ध्या ।

वाचाः । विदूषकः । *अदरेण सञ्जं ज्जेव्व पेक्खिअ जाणिहिमि ।
 राजा । दर्शनमपि भविष्यति । विदूषकः । सगर्वम् । †कीस
 ण भविस्सदि जस्स दे उवहमिदविहप्फदिबुद्धिविह्वो अहं
 अमच्चो । राजा । तथापि कथमिति श्रोतुमिच्छामि । विदू-
 षकः । कर्णे कथयत्येवमित्यनेन यथा विदूषकेण सागरिका-
 समागमः सूचितः तथैव निश्चितरूपो राज्ञे निवेदित इति
 तत्त्वार्थकथनान् मार्ग इति ।

अथ रूपम् ।

रूपं वितर्कवद् वाक्यं

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । अहो किमपि काञ्चिज-
 नस्य खण्डहिणीसमागमपरिभाविनोऽभिनवं जनं प्रति पच-
 पातः । तथाहि ।

प्रणयविशदां दृष्टिं वक्तो ददाति न शङ्किता
 घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान् न पयोधरौ ।
 वदति बज्रशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽप्यहो
 रमयतितरां सङ्केतस्था तथापि हि कामिनी ॥

कथं चिरयति वसन्तकः । किन्तु खलु विदितः स्यादयं
 वृत्तान्तो देव्या इत्यनेन रत्नावलीसमागमप्राप्त्याशानुगुणेनैव
 देवीशङ्कायाश्च वितर्काद् रूपमिति ।

* अचिरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि ।

† कथं न भविष्यति यस्य ते उपहसितवहस्यतिबुद्धिविभवोऽह-
 ममात्मः ।

अथोद्गाहरणम् ।

सोत्कर्षं स्यादुदाहृतिः ।

इति । यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । सहर्षम् । ह्री ह्री
*भो कोसंवीरज्जलाहेणावि ण तादिमो वञ्चस्सस्स परितोमो
आसि यादिमो मम सञ्जासादो पिञ्चवञ्चणं सुणिञ्च भविस्सदि
त्ति तक्केमोत्यनेन रत्नावलीप्राप्तिवार्ताऽपि कोशाम्बोराज्य-
लाभादतिरिच्यत इत्युत्कर्षाभिधानादुदाहृतिरिति ।

अथ क्रमः ।

क्रमः सञ्चिन्त्यमानाप्तिर्

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । उपनतप्रियासमाग-
मोत्सवस्याऽपि मे किमिदमत्यर्थमुत्ताम्यति चेतः । अथवा ।

तीव्रः स्मरसन्तापो न तथाऽऽदौ बाधते यथाऽऽसन्ने ।

तपति प्रावृषि सुतरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥

इति । विदूषकः । आकर्ण्य । †भोदि सागरिण एमो पिञ्च-
वञ्चस्सो तुमं ज्जेव उद्दिमिञ्च उक्कण्ठाणिञ्चरं मन्नेदि ता नि-
वेदेमि मे तुहागमणमित्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागम-
मभिलषत एव भ्रान्तसागरिकाप्राप्तिरिति क्रमः ।

अथ क्रमान्तरं मतभेदेन ।

* भोः कोशाम्बोराज्यलाभेनापि न तादृशो वयस्यस्य परितोष
आसीद्यादृशो अम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि ।

† भवति सागरिके एष प्रियवयस्यः त्वामेवोद्दिश्य उक्कण्ठानिर्भरं
मन्त्रयति तन्निवेदयामि तस्मै तवागमनं ।

भावज्ञानमथाऽपरे ॥ ३६ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । उपसृत्य । प्रिये सागरिके ।
 शीतांशुमुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ
 रत्नागर्भनिभं तवोरुयुगलं बाह्व मृणालोपमौ ।
 इत्याह्लादकराखिलाङ्गि रभसान् निःशङ्कमालिङ्गमाम्
 अङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्डेह्ये हि निर्वापय ॥
 इत्यादिना इह तदप्यस्यैव बिम्बाधर इत्यन्तेन वासवदत्तया
 वत्सराजभावस्य ज्ञातत्वात् क्रमान्तरैर्मिति ।

अथ सङ्ग्रहः ।

सङ्ग्रहः सामदानोक्तिर्

इति । यथा रत्नावल्याम् । साधु वयस्य साधु इदं ते पारि-
 तोषिकं कटकं ददामीत्याभ्यां सामदानाभ्यां विदूषकस्य साग-
 रिकासमागमकारिणः सङ्ग्रहात् सङ्ग्रह इति ।

अथाऽनुमानम् ।

अभ्यूहो लिङ्गतोऽनुमा ।

यथा रत्नावल्याम् । राजा । धिङ् मूर्खं त्वत्कृत एवाऽय-
 मापतितोऽस्माकमनर्थः । कुतः ।

समारूढा प्रीतिः प्रणयवज्जमानात् प्रतिदिनं
 व्यलोकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।
 प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहनाजीवितमसौ
 प्रकटस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ॥

विदूषकः । * भो वयस्य वासवदत्ता किं करदस्सदि त्ति ण जाणामि । सागरिआ उण दुक्करं जीविस्सदि त्ति तक्केमी-
त्यत्र प्रकृष्टप्रेमस्खलनेन सागरिकानुरागजन्येन वासवदत्ताया
मरणाभ्यूहनमनुमानमिति ।

अथाऽधिवलम् ।

अधिवलमभिसन्धिः

इति । यथा रत्नावल्याम् । काञ्चनमाला । † भट्टिणि इअं
सा चित्तसालिआ ता वसन्तस्स सखं करेमि क्खोटिकां ददाति
इत्यादिना वासवदत्ताकाञ्चनमालाभ्यां सागरिकासुसङ्गता-
वेषाभ्यां राजविदूषकयोरभिसन्धीयमानत्वादधिवलमिति ।

अथ तोटकम् ।

संरब्धं तोटकं वचः ॥ ३७ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता । उपसृत्य । ‡ अज्ज-
उत्त जुत्तमिणं सरिसमिणं । पुनः सरोपम् । § अज्जउत्त
उट्ठेहि किं अज्जवि आहिजाईए सेवादुःखमणुभवीअदि कञ्च-
णमाले एदेण ज्जेव पासेण वन्धिअ आणेहि एणं दुट्ठवन्हणम् ।
एदं पि दुट्ठकण्ठं अग्गदो करेहि इत्यनेन वासवदत्ता

* भोः वयस्य वासवदत्ता किं करिष्यतीति न जानामि । सागरिका
पुनर्दुक्करं जीविष्यतीति तर्कयामि ।

† हे भट्टदारिके इयं सा चित्रशालिका तत् वसन्तकस्य रंज्जां
करोमि ।

‡ आर्यपुत्र युक्तमिदं सदृशमिदं ।

§ आर्यपुत्रोत्तिष्ठ किमद्यापि आभिजात्याः सेवादुःखमनुभूयते ।
काञ्चनमाले एतेनैव पाशेन बद्धानयैनं दुष्टब्राह्मणं । एतामपि दुष्ट-
कन्यकरमग्रतः कुरु ।

संरब्धवचसा सागरिकासमागमान्तरायभूतेनाऽनियतप्राप्तिका-
रणं तोटकमुक्तम् । यथा च वेणीसंहारे ।

प्रयत्नपरिवोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशाम् ।
इत्यादिना ।

धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
इत्यन्तेनाऽन्योन्यं कर्णाश्वत्याम्नोः संरब्धवचसा सेनाभेदकारिणा
पाण्डवविजयप्राप्त्याशान्वितं तोटकमिति । ग्रन्थान्तरे तु ।

तोटकस्याऽन्यथाभावं ब्रुवतेऽधिवलं बुधाः ।
यथा रत्नावल्याम् । राजा । देवि एवमपि प्रत्यच्छृष्टव्यलोकः
किं विज्ञापयामि ।

आताम्रतामपनयामि विलक्ष एव
लाक्षाकृतां चरणयोस्तव देवि मूर्ध्ना ।
कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुबिम्बे
हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥

संरब्धवचनं यत् तु तोटकं तदुदाहृतम् ।
यथा रत्नावल्याम् । राजा । प्रिये वासवदत्ते प्रसीद प्रसीद ।
वासवदत्ता । अश्रूणि धारयन्ती । *अज्जउत्त मा एवं भण
अणमङ्गन्ताइं खु एदाई अक्खराइं त्ति । यथा च वेणीसंहारे ।
राजा । अये सुन्दरक कच्चित् कुशलमङ्गराजस्य । पुरुषः ।
†कुशलं सरीरमेत्तकेण । राजा । किं तस्य किरोटिना हता

* अर्थपुत्र मैवं भण अन्यसंक्रान्तानि खलु एतान्यङ्गराजोति ।

† कुशलं शरीरमात्रकेण ।

धौरेयाः ४ क्षतः सारथिः । भग्ना वा रथः । पुरुषः । *देव
ए भग्ना रथो भग्ना से मणोरथो । राजा । समम्भ्रमम् ।
कथमित्येवमादिना संरम्भवचसा तोटकमिति ।

अथोद्देगः ।

उद्देगोऽरिक्ता भीतिः

यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । आत्मगतम् । †कहं अ-
किदपुष्पेहिं अत्तणो इच्छाए मरिउं पि ए पारीअदि । इत्यनेन
वासवदत्तातः सागरिकाया भयमित्युद्देगः । यो हि यस्याऽप-
कारी स तस्याऽरिः । यथा च वेणीसंहारे । सूतः । श्रुत्वा
संभयम् । कथमासन्न एवाऽसौ कौरवराजपुत्रमहावनोत्पात-
मारुतो मारुतिरनुपलब्धसञ्ज्ञश्च महाराजः । भवतु दूरमप-
हरामि स्यन्दनम् । कदाचिदयमनार्यो दुःशासन इवाऽस्मि-
न्नप्यनार्यमाचरिष्यतीति अरिक्ता भीतिरुद्देगः ।

अथ सम्भ्रमः ।

शङ्कान्नासौ च सम्भ्रमः ।

यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । पश्यन् । ‡का उण एसा ।
समम्भ्रमम् । कथं देवी वासवदत्ता अत्ताणं वावादेदि ।
राजा । समम्भ्रममुपसर्पन् । काऽसौ काऽसावित्यनेन तस्मैव-
दत्ताबुद्धिगृहीतायाः सागरिकाया मरणाशङ्कया सम्भ्रम

* देव न भग्ना रथः, भग्नाऽस्य मनोरथः ।

† कथमकृतपुंस्त्वेरात्मन इच्छया मर्तुमपि न शक्यते ।

‡ का पुनरेषा । कथं देवी वासवदत्तात्मानं व्यापादयति ।

इति । यथा च वेणीसंहारे । नेपथ्ये कलकलः । अश्रुत्यामा ।
सम्भ्रमम् । मातुल मातुल कष्टं एष भ्रातुः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुः
किरीटी समं शरवर्षैर्दुर्याधनराधेयावभिद्रवति । सर्वथा पीतं
शोणितं दुःशासनस्य भीमेनेत्याशङ्का । तथा प्रविश्य सम्भ्रान्तः
सप्रहारः स्रुतः । चायतां चायतां कुमार इति त्रासः ।
इत्येताभ्यां त्रासशङ्काभ्यां दुःशामनद्वेणवधसूचकाभ्यां पाण्डव-
विजयप्राप्त्याशान्वितः सम्भ्रम इति ।

अथाऽऽक्षेपः ।

गर्भबीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥

यथा रत्नावल्याम् । राजा । वयस्य देवीप्रसादनं मुक्ता
नाऽन्यमत्रोपायं पश्यामि । पुनः क्रमान्तरे सर्वथा देवीप्रसा-
दनं प्रति निष्प्रत्याशोभूताः स्मः । पुनस्तत् किमिह स्थितेन
देवीमेव गत्वा प्रसादयामीत्यनेन देवीप्रसादायत्ता साग-
रिकासमागमसिद्धिरिति गर्भबीजोद्भेदादाक्षेपः । यथा च
वेणीसंहारे । सुन्दरकः । *अहवा किमेत्य देवं उन्मालहामि
तस्मै क्व एदं णिम्नच्छिदविदुरवअणवीअस्स परिभूदपिदा-
महहिदोवदेसङ्कुरस्स सउणिप्पोक्काहणारूढमूलस्स कूडविस-
साहिणो पञ्चालीकेसग्गहणकुसुमस्स फलं परिणमेदि ।

* अथवा किमत्र दैवमुपालभामि तस्य खल्वेतत् निर्भर्त्सितविदुर-
वचनबीजस्य परिभूतपितामहहितोपदेशाङ्कुरस्य शूकुनिप्रोत्साहना-
रूढमूलस्य कूटविषशाखिनो पाञ्चालीकेस्यहणकुसुमस्य फलं परि-
णमति ।

इत्यनेन बीजमेव फलोन्मुखतयाऽऽक्षिप्यत इत्याक्षेपः० ।

एतानि द्वादश गर्भाङ्गानि प्राप्याशाप्रदर्शकत्वेनोपनिबन्धनीयान्येषां च मध्ये अभूताहरणमार्गतोऽटकाधिवलाक्षेपाणां प्राधान्यम् । इतरेषां यथासम्भवं प्रयोग इति साङ्गो गर्भसन्धिरुक्तः ।
अथाऽवमर्शः ।

क्रोधेनाऽवमृशेद् यत्र व्यसनाद् वा विलोभनात् ।

गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्शोऽङ्गसङ्गः ॥ ३९ ॥

अवमर्शनमवमर्शः पर्यालोचनम् । तत् च क्रोधेन वा व्यसनाद् वा विलोभनेन वा भवितव्यमनेनाऽर्थेनेत्यवधारितैकान्तफलप्राप्त्यवसायात्मागर्भसन्ध्युद्भिन्नबीजार्थसम्बन्धो विमर्शोऽवमर्शः । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । अग्निविद्रवपर्यन्तो वासवदत्ताप्रसक्त्वा निरपायरत्नावलीप्राप्त्यवसायात्मा विमर्शो दर्शितः । यथा च वेणीसंहारे । दुर्योधनरुधिराक्तभीमसेनागमपर्यन्तः ।

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृत्ते

कर्णाशीविषभोगिनि प्रश्रमिते शस्त्रेऽपि याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये

सर्वे जीवितसंशयं वयममो वाचा समारोपिताः ॥

इत्यत्र स्वल्पावशेषे जय इत्यादिभिर्विजयप्रत्यर्थिसमस्तभीष्मादिमहारथवधादवधारितैकान्तविजयावमर्शनादवमर्शनं दर्शितमित्यवमर्शसन्धिः ।

तस्याऽङ्गसङ्ग्रहमाह ।

तत्राऽपवादसम्प्लौ विद्रवद्रवशक्तयः ।

द्युतिः प्रसङ्गशूलनं व्यवसायो विरोधनम् ।

प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश ॥ ४० ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

दोषप्रख्यापवादः स्यात्

यथा रत्नावल्याम् । सुसङ्गता । * सा खलु तवस्त्रिणी भट्टि-
णी उज्ज्वलिणी अदिति पवादं करिष्ये उवत्यिदे अद्वरत्ते ए
आणीअदि कहिंपि णीदेत्ति । विदूषकः । सोद्देशम् । † अदि-
णिग्धिणं क्व कथं देवीए । पुनः । भो वयस्य मा खलु अर्था
सम्भावेहि । सा खलु देवीए उज्ज्वलिणी पेसिदा । अतो अपिअं
त्ति कहिदं । राजा । अतो निरनुगेधा मयि देवीत्यनेन
वासवदत्तादोषप्रख्यापनादपवादः । यथा च वेणीसंहारे ।
युधिष्ठिरः । पाञ्चालक कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कौ-
रवापसदस्य पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव
दुरात्मा देवीकेशपाशस्यर्षपातकप्रधानहेतुरुपलब्ध इति दुर्यो-
धनस्य दोषप्रख्यापनादपवाद इति ।

* सा खलु तवस्त्रिणी भट्टारिकया उज्जयिनीं नीयत इति प्रवादं
कृत्वा उपस्थितेऽर्धरात्रे नानीयते कुत्रापि नीतेति ।

† अतिनिर्घृणं खलु कथं देव्या । भो वयस्य मा खलु अन्यथा
सम्भाव्य । सा खलु देव्या उज्जयिन्यां प्रेषिता । अतोऽप्रियमिति
कथितं ।

अथ सम्फोटः ।

सम्फोटो रोषभाषणम् ।

इति । यथा वेणीसंहारे । भो कौरवराज कृतं बन्धुनाशदर्शन-
मन्युना मैवं विषादं कृथाः । पर्याप्ताः पाण्डवाः समरायाह-
मसहाय इति ।

पञ्चानां मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ।

दंशितस्यान्तश्चक्षुस्तस्य तेन तेऽस्तु रणोत्सवः ॥

इत्थं श्रुत्वाऽसृयात्मिकां निचिष्य कुमारयोर्दिष्टिमुक्तवान् धा-
र्तराष्ट्रः ।

कर्णदुःशासनवधात् तुल्यावेव युवां मम ।

अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं तमेव प्रियसाहसः ॥

इत्युत्थाय च परस्परक्रोधाधिष्ठेपपरुषवाक्कलहप्रस्तावितघोर-
सङ्ग्रामावित्यनेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यरोषसम्भाषणाद् वि-
जयबीजान्वयेन सम्फोट इति ।

अथ विद्रवः ।

विद्रवो वधबन्धादिर्

यथा क्लितरामे ।

येनाऽऽवृत्त्य मुखानि सामपठतामत्यन्तमायामितं

बाल्मे येन हृताचसूत्रवलयप्रत्यर्पणैः क्रीडितम् ।

युष्माकं हृदयं स एष विशिखैरापूरितांसखलो ।

मूर्च्छाघोरतमः प्रवेशविवशो बध्ना लवो नीयते ॥

यथा च रत्नावल्याम् ।

हर्म्याणां हेमशृङ्गश्रियमिव शिखरैरर्चिषामादधानः
 सान्द्रोद्यानद्रुमाग्रग्लपनपिण्डुनितात्यन्ततीव्राभितापः ।
 कुर्वन् क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातैर्
 एष श्लोषार्तयोषिज्जन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥
 इत्यादि । पुनर्वासवदत्ता । *अज्जउत्त ए क्व अहं अत्तणो का-
 रणादो भणामि । एसा मए णिग्घिण्हिअन्नाए सज्जदा साग-
 रिअ विवज्जदि इत्यनेन सागरिकावधबन्धाग्निभिर्विद्रव इति ।
 अथ द्रवः ।

द्रवो गच्छतिरस्कृतिः ॥ ४१ ॥

इति । यथोत्तरचरिते ।

वृद्धास्तेन विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु जं वर्तते
 सुन्दस्त्रोदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
 यानि त्रीणकुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने
 यद् वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राऽप्यभिज्ञो जनः ॥
 इत्यनेन लवो रामस्य गुरोस्तिरस्कारं कृतवानिति द्रवः । यथा
 च वेणीसंहारे । युधिष्ठिरः । भगवन् कृष्णायज सुभद्राभ्रातः ।
 ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता चचियाणां न धर्मो
 रूढं सख्यं तदपि गणितं नाऽनुजस्याऽर्जुनेन ।
 तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः
 कोऽयं पन्था यदसि विगुणो मन्दभाग्ये मथीत्यम् ॥

* अर्थपुत्र न खलु अहमात्मनः कारणाद् भणामि । एषां मय
 निर्दण्डदयया संयता सागरिका विपद्यते ।

इत्यादिना बलभद्रं गुरुं युधिष्ठिरस्तिरस्त्रतवानिति द्रवः ।

अथ शक्तिः ।

विरोधशमनं शक्तिस्

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा ।

सव्याजैः शपथैः प्रियेण वचसा चित्तानुवृत्त्याऽधिकं

वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।

प्रत्यापत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदन्या यथा

प्रक्षाल्येव तथैव बाष्पमलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥

इत्यनेन सागरिकालाभविर्वाधिवासवदत्ताकोपोपशमनात् श-

क्तिः । यथा चोत्तरचरिते । लवः प्राह ।

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रमो निर्द्विधनम्

तदौद्धत्यं काऽपि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

झटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा

महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

अथ द्युतिः ।

तर्जनेद्वेजने द्युतिः ।

यथा वेणीसंहारे । एतच् च वचनमुपश्रुत्य रामानुजस्य

सकलनिकुञ्जपूरिताशातिरिक्तमुद्भान्तमलिलचरशतसङ्कुलं त्रा-

सोदृत्तनक्रयाहमालोद्य सरः सलिलं भैरवं च गर्जित्वा कुमार-

वृकोदरेणाऽभिहितम् ।

जन्मेन्द्रीरमले कुले व्यपदिशस्यद्याऽपि धत्से गदां

मां दुःशासनकोष्णशोणितसुराक्षीबं रिपुं भाषसे ।

दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टमे

मत्तासान् नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥

इत्यादिना त्यक्तोत्थितः सरभसमित्यनेन दुर्वचनजलावलोड-
नाभ्यां दुर्योधनतर्जनोद्वेजनकारिभ्यां पाण्डवविजयानुकूल-
दुर्योधनोत्थापनहेतुभ्यां भीमस्य द्युतिरुक्ता ।

अथ प्रसङ्गः ।

गुरुकीर्तनं प्रसङ्गश्च

इति । यथा रत्नावल्याम् । देव याऽसौ सिंहलेश्वरेण स्वदुहिता
रत्नावली नामाऽऽयुञ्जती वासवदत्तां दग्धामुपश्रुत्य देवाय
पूर्वप्रार्थिता सती प्रतिदत्तेत्यनेन रत्नावल्या लाभानुकूलाभि-
जनप्रकाशिना प्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनेन प्रसङ्गः । तथा मृच्छकटि-
कायाम् । चाण्डालकः । * एष सागलदत्तस्स सुभ्रो अज्जविष
दत्तस्स णत्तू चालुदत्तो वावादिदुं वज्झट्ठाणं णोअदि ।
एदेण किल गणिआ वसन्तसेणा सुवणलोभेण वावादिदत्ति ।
चारुदत्तः ।

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्

सदसि निविडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।

मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्

तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥

* एष सागलदत्तस्स सुत आर्यविनयदत्तस्य भग्नो चरुदत्तो व्यापा-
दयितुं बध्यस्थानं नीयते । एतेन किल गणिका व्रसन्तसेना सुवर्ण-
लोभेन व्यापादितेति ।

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलं प्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनमिति
प्रसङ्गः ।

अथ कलनम् ।

कलनं चाऽवमाननम् ॥ ४२ ॥

यथा रत्नावल्याम् । राजा । अहो निरनुरोधा मयि देवी-
त्यनेन वामवदत्तया दृष्टासम्पादनाद् वत्सराजस्याऽवमाननाच्
कलनम् । यथा च रामाभ्युदये सीतायाः परित्यागेनाऽव-
माननाच् कलनमिति ।

अथ व्यवसायः ।

व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः

• यथा रत्नावल्याम् । ऐन्द्रजालिकः ।

* किं धरणीं मिश्रङ्को आश्रमे महिहरो जले जलणो ।

मज्जहन्मि पश्रोमे दाविज्जउ देहि आणत्तिं ॥

अथवा किं वज्जणा जम्पिण ।

मज्ज पइणा एसा भणामि हिअएण जं महसि दहुं ।

तं ते दावेमि फुडं गुरुणो मन्तप्पहावेण ॥

इत्यनेनैन्द्रजालिको मिथ्याग्निसम्भ्रमोत्थापनेन वत्सराजस्य हृद-
यस्थसागरिकादर्शनानुकूलं स्वशक्तिमाविष्कृतवान् । यथा च
वेणोसंहारे ।

* किं धरण्यां मृगाङ्कः, आकाशे महीधरो, जले ज्वलनः ।

मथ्याङ्गे प्रदोषो दर्शयतां देहि आश्रमिं ॥

अथवा किं वज्जजा जल्पितेन ।

मम प्रतिज्ञैषा भणामि हृदयेन यद् वाञ्छसि ब्रह्म ।

तत्ते दर्शयामि स्फुटं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥

नूनं तेनाऽद्य वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभोरुणा
बध्यते केशपाशस्ते स चाऽस्याऽऽकर्षणे क्षमः ॥
इत्यनेन युधिष्ठिरः स्वदण्डशक्तिमाविष्करोति ।
अथ विरोधनम् ।

संरब्धानां विरोधनम् ।

इति । यथा वेणीसंहारे । राजा । रे रे मरुत्तनय किमेवं
वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितव्यमात्मकर्म स्नाघसे । अपि च ।
कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पश्चात्स्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपते राज्ञया द्यूतदासी ।
अस्मिन् वैरानुबन्धे तव किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्राः
बाह्वोर्वीर्यातिसारद्रविणगुरुमदं मामजिलैव दर्पः ॥
भीमः क्रोधं नाटयति । अर्जुनः । आर्य प्रसोद किमत्र क्रोधेन ।
अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्नो न कर्मणा ।
हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥
भीमः । अरे भरतकुलकलङ्क ।

अद्यैव किं न विमृजेयमहं भवन्तं
दुःशासनानुगमनाय कटुप्रलापिन् ।
विघ्नं गुरु न कुरुतो यदि मत्कराय-
निर्भिद्यमानरणितास्थिनि ते शरीरे ॥

अन्यच्च च मूढ ।

शोकं स्तोवन् नयनसलिलैर्यत् परित्याजितौऽसि
भ्रातुर्वचस्यलविदलने यच्च साचीकृतौऽसि ।

आसीदेतत् तव कुनृपतेः कारणं जीवितस्य
 क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥
 राजा । दुरात्मन् भरतकुलापसद पाण्डवपशो नाऽहं भवानिव
 विकृत्यनाप्रगल्भः । किन्तु ।

द्रक्ष्यन्ति न चिरात् सुप्तं बान्धवास्त्रां रणाङ्गणे ।
 मङ्गदाभिन्नवचोस्थिवेणिकाभङ्गभोषणम् ॥
 इत्यादिना संरम्भयोर्भीमदुर्योधनयोः स्वशक्त्युक्तिर्विरोधनमिति ।
 अथ प्ररोचना ।

सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका स्यात् प्ररोचना ।

यथा वेणीसंहारे । पाञ्चालकः । अहं च देवेन चक्रपाणि-
 नेत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन ।

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकायते
 कृष्णाऽत्यन्तचिरोज्झिते च कवरीबन्धे करोतु क्षणम् ।
 रामे शातकुठारभासुरकरे चचद्रुमोच्छेदिनि
 क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ॥
 इत्यादिना मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति । देवो युधिष्ठिर इत्य-
 क्तेन द्रौपदीकेशसंयमनयुधिष्ठिरराज्याभिषेकयोर्भाविनोरपि
 सिद्धत्वेन दर्शिका प्ररोचनेति ।

अथ विचलनम् ।

विकृत्यना विचलनम्

यथा वेणीसंहारे । भीमः । तात अम्भ ।

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
 त्वणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
 रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
 प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवाऽयम् ॥

अपि च । तात ।

चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्गा सुयोधनस्यैर्वाभीमोऽयं शिरसाऽञ्चति ॥

इत्यनेन विजयबीजानुगतस्वगुणाविष्करणाद् विचलनमिति ।

यथा च रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः ।

देव्या मद्वचनात् यथाऽभ्युपगतः पत्युर्वियोगस्तदा

सा देवस्य कलत्रसङ्घटनया दुःखं मया स्थापिता ।

तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः

सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥

इत्यनेनाऽन्यपरेणाऽपि यौगन्धरायणेन मया जगत्स्वामित्वा-

नुबन्धी कन्यालाभो वत्सराजस्य कृत इति स्वगुणानुकीर्तनात्
 विचलनमिति ।

अथाऽऽदानम् ।

आदानं कार्यसङ्गृहः ॥ ४३ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । भीमः । ननु भो समन्तपञ्चक-
 सञ्चारिणः ।

रक्षो नाऽहं न भूतं रिपुरुधिरजलाज्ञाविताङ्गः प्रकामं

निस्तीर्णोऽप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।

भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखादग्धशेषाः कृतं तस्-
त्रासेनानेन लीनेर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥

इत्यनेन समस्तरिपुवधकार्यस्य सङ्गृहीतत्वादादानम् । यथा च
रत्नावल्याम् । सागरिका । दिशोऽवलोक्य । *दिष्टिआ सम-
न्तादेो पञ्जलिदेो भञ्जवं ऊञ्जवहो अञ्ज करिस्सदि दुखावसाण-
मित्यनेनाऽन्यपरेणाऽपि दुःखावसानकार्यस्य सङ्गृहादादानम् ।
यथा च जगत्त्वामित्वलाभः प्रभोरिति दर्शितमेवमित्येतानि
चयोदशाऽवमर्शाङ्गानि । तत्रैतेषामपवादशक्तिव्यवसायप्ररोच-
नादानानि प्रधानानीति ।

अथ निर्वहणसन्धिः ।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ ४४ ॥

यथा वेणीमंहारे । कञ्चुकी । उपसृत्य सहर्षम् । महा-
'राज वर्धसे वर्धसे अयं खलु कुमारभीमसेनः सुयोधनक्षतजारु-
णीकृतसकलशरोरो दुर्लभव्यक्तिरित्यादिना द्रौपदीकेशसंय-
मनादिमुखसन्ध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेका-
र्थतया योजनम् । यथा च रत्नावल्यां सागरिकारत्ना-
वल्लीवसुभूतिबाभ्रव्यादीनामर्थानां मुखसन्ध्यादिषु प्रकीर्णानां
वत्सराजैककार्यार्थत्वम् । वसुभूतिः । सागरिकां निर्वहणाऽप-

---

* दिष्ट्या समन्तात् प्रञ्जलितो भगवान् ऊतवहोऽय करिष्यति
दुःखावसानं ।

वार्थ १ बाभ्रव्य सुसदृशीयं राजपुत्र्या इत्यादिना दर्शितमिति
निर्वहणसन्धिः ।

अथ तदङ्गानि ।

सन्धिर्विवोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।
प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगूहनाः ।
पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ४५ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

सन्धिर्वीजोपगमनं

इति । यथा रत्नावल्याम् । वसुभूतिः । बाभ्रव्य सुसदृशीयं
राजपुत्र्या । बाभ्रव्यः । ममाऽप्येवमेव प्रतिभातीत्यनेन नायि-
कावोपगमात् सन्धिरिति । यथा च वेणीसंहारे । भीमः ।
भवति यज्ञवेदिसम्भवे स्मरति भवती यत् तन् मयोक्तम् ।

चञ्चलुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्थानावबद्धघनशोणितशोणपाणिर्

उत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥

इत्यनेन मुखोपचिप्लस्य बीजस्य पुनरुपगमात् सन्धिरिति ।

अथ विबोधः ।

विवोधः कार्यमार्गणम् ।

यथा रत्नावल्याम् । वसुभूतिः । निरूप्य । देव कुत इयं

कन्यका । राजा । देवी जानाति । वासवदत्ता । *अञ्जउत्त
 एसा सागरादो पाविअत्ति भणिअ अमच्चजोगन्धराअणेण
 मम हत्थे निहिदा । अदो ज्जेव सागरिअत्ति सद्दावीअदि ।
 राज्ञ । आत्मगतम् । यौगन्धरायणेन न्यस्ता । कथमसौ
 ममाऽनिवेद्य करिष्यतीत्यनेन रत्नावलीलक्षणकार्यान्वेषणाद्
 विबोधः । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । मुञ्चतु मुञ्चतु
 मामार्यः क्षणमेकम् । युधिष्ठिरः । किमपरमवशिष्टम् । भीमः ।
 सुमहदवशिष्टम् । संयमयामि तावदनेन दुःशासनशोणितो-
 चितेन पाणिना पाञ्चाल्याः दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् । यु-
 धिष्ठिरः । गच्छतु भवान् । अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहा-
 रमित्यनेन केशसंयमनकार्यस्याऽन्वेषणाद् विबोध इति ।

अथ ग्रथनम् ।

ग्रथनं तदुपक्षेपो

यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः । देव क्षम्यतां यद्
 देवस्याऽनिवेद्य मयैतत् कृतमित्यनेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्रा-
 पणकार्योपक्षेपाद् ग्रथनम् । यथा च वेणीसंहारे । भीमः ।
 पाञ्चालि न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता
 वेणिरात्मपाणिना । तिष्ठतु तिष्ठतु । स्वयमेवाऽहं संहरामी-
 त्यनेन द्रौपदीकेशसंयमनकार्यस्योपक्षेपाद् ग्रथनम् ।

* आर्यपुत्र एसा सागरात् प्राप्तेति भणित्वाऽमात्ययौगन्धरायणेन
 मम हस्ते निहिता, अत एव सागरिकेति शब्द्यते ।

अथ निर्णयः ।

ऽनुभूताख्या तु निर्णयः ॥ ४६ ॥

यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः । कृताञ्जलिः । देव
श्रूयतामियं सिंहलेश्वरदुहिता सिद्धादेशेनोपदिष्टा योऽस्त्राः
पाणिं ग्रहीष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यति । तत्प्रत्यया-
दस्त्राभिः स्वाम्यर्थं बह्वशः प्रार्थमानाऽपि सिंहलेश्वरेण देव्या
वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिहरता यदा न दत्ता तदा
लावणिके देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं बाभ्रव्यः
प्राहित इत्यनेन यौगन्धरायणः स्वानुभूतमर्थं ख्यापितवानिति
निर्णयः । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । देव देव अजातशत्रु-
काऽद्याऽपि दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः ।

भूमौ चिक्षा शरीरं निहितमिदमसृक्कन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्षिं निषिक्ता चतुरुदधिपयःसीमया सार्धमुर्व्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद् ब्रवीषि चितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥
इत्यनेन स्वानुभूतार्थकथनान् निर्णय इति ।

अथ परिभाषणम् ।

परिभाषा मिथो जल्पः

यथा रत्नावल्याम् । रत्नावली । आत्मगतम् । *कआव-
राहा देवीए ण सकुणामि मुहं दंसिदुं । वासवदत्ता ।

* कृतापराधा देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शयितुं ।

साक्षम् । पुनर्वाङ्म प्रसार्य । *एहि अयि णिठुरे इदानीं
पि वन्धुसिण्हं दंसेहि । अपवार्य । अज्जउत्त लज्जामि कुं अहं
इमिणा णिसंसत्तणेण ता लज्जं अवणेहि मे वन्धनं । राजा ।
यथाऽऽह देवी बन्धनमपनयति । वासवदत्ता । वसुभूतिं नि-
र्दिश्य । †अज्ज अमच्चयोगन्धरायणेण दुज्जणीकदम्हि जेण
जाणन्तेण वि णाचक्खिदमित्यनेनाऽन्योन्यवचनात् परिभाषणम् ।
यथा च वेणीसंहारे । भीमः ।

कृष्टा येनाऽसि राज्ञां सदसि नृपशूना तेन दुःशासनेन ।
इत्यादिना काऽसौ भानुमती नोपहसति पाण्डवदारानित्य-
ज्जेन भाषणात् परिभाषणम् ।

अथ प्रसादः ।

प्रसादः पर्युपासनम् ।

इति । यथा रत्नावल्याम् । देव चम्यतामित्यादि दर्शितम् ।
यथा च वेणीसंहारे । भीमः । द्रौपदीमुपसृत्य । देवि पाञ्चाल-
राजतनये दिष्ट्या वर्धसे रिपुकुलक्षयेनेत्यनेन द्रौपद्या भीम-
सेनेनाऽऽराधितत्वात् प्रसाद इति ।

अथाऽऽनन्दः ।

आनन्दो वाञ्छितावाप्तिः

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । यथाऽऽह देवी । रत्नावली

* एहि अयि निठुरे इदानीमपि वन्धुसिण्हं दर्शय । आर्यपुत्र
लज्जेखलु अहमनेन नृशंसत्वेन तत् लघु अपनयास्या बन्धनं ।

† आर्य अमात्ययोगन्धरायणेन दुर्जनीकसाक्षि येन जानताऽपि
न भङ्गितमिति ।

गृह्णाति । यथा च वेणीसंहारे । द्रौपदी । *णाध विस्मरि-
दन्दि एदं वावारं णाधस्तु पसरदेण पुणो सिक्खित्तं ।^१ केशान्
वध्नाति । इत्याभ्यां प्रार्थितरत्नावलीप्राप्तिकेशसंयमनयोर्वत्स-
राजद्रौपदीभ्यां प्राप्तत्वादानन्दः ।

अथ समयः ।

समयो दुःखनिर्गमः ॥ ४७ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता । रत्नावलीमालिङ्ग्य ।
†समस्तस्य वहिणि ए इत्यनेन भगिन्योरन्योन्यसमागमेन दुःख-
निर्गमात् समयः । यथा च वेणीसंहारे । भगवन् कुतस्तस्व
विजयादन्यद् यस्य भगवान् पुराणपुरुषः स्वयमेव नारायणो
मङ्गलान्याशस्ते ।

कृतगुरुमहदादिचोभसम्भूतमूर्तिं

गुणिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम् ।

अजममरमचिन्त्यं चिन्तयित्वाऽपि न त्वां

भवति जगति दुःखी किं पुनर्देव दृष्ट्वा ॥

इत्यनेन युधिष्ठिरदुःखापगमं दर्शयति ।

अथ कृतिः ।

कृतिर्लब्धार्थशमनं

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । को देव्याः प्रसादं न

* नाथ विस्मृतास्मि एतं व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनः शिच्छि-
ष्यामि ।

† समान्वसिहि २ भगिनिके इति ।

बद्धमन्यते। वासवदत्ता। *अज्जउत्त दूरे से मादुउलं ता
तथा कस्सेसु जधा वन्धुअणं न सुमरेदीत्यन्योन्यवचसा लब्धायां
रत्नावल्यां राज्ञः सुस्निष्टये उपशमनात् कृतिरिति। यथा च
वेणीमंहारे। कृष्णः। एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मीकीत्या-
दिनाऽभिषेकमारब्धवन्तिष्ठन्तीत्यनेन प्राप्ताराज्यस्याऽभिषेक-
मङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः।

अथ भाषणम्।

मानाद्याप्तिश्च भाषणम्।

इति। यथा रत्नावल्याम्। राजा। अतः परमपि प्रियमस्ति।

यातो विक्रमबाज्जरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले

सारं सागरिका ससागरमहोप्राप्त्येकहेतुः प्रिया।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाज् जिताः कोशलाः

किं नाऽस्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै करोमि स्पृहाम्॥

इत्यनेन कामार्थमानादिलाभाद् भाषणमिति।

अथ पूर्वभावोपगूहने।

कार्यदृष्ट्यद्भुतप्राप्ती पूर्वभावोपगूहने।

इति। कार्यदर्शनं पूर्वभावः। यथा रत्नावल्याम्। यौगन्धरा-
यणः। एवं विज्ञाय भगिन्याः सम्प्रति करणीये देवी प्रमा-
णम्। वासवदत्ता। †फुडं ज्जेव किं ए भण्णसि पडिवाण्हिं से
रअणमालं त्ति इत्यनेन वत्सराजाय रत्नावली दीयतामिति

* आर्यधुत्र दूरे अस्या मादुकुलं तत्तथा कुरुष्व यथा बन्धुजनं
न स्मरति।

†. स्फुटमेव किं, न भणसि प्रतिपादयास्यै रत्नमालामिति।

कार्थस्व यौगन्धरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्तया दर्श-
नात् पूर्वभाव इति । अद्भुतप्राप्तिरूपगूहनम् । यथा वेणीसं-
हारे । नेपथ्ये । महासमरानलदग्धशेषाय स्वस्ति भवते राज-
न्यलोकाय ।

क्रोधान्नैर्यस्य मोक्षात् चतनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि
प्रत्याशं मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना पार्थिवान्तःपुराणि ।
कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणां
दिष्ट्या बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राजन्यकेभ्यः ॥
युधिष्ठिरः । देवि एष ते मूर्द्धजाणां संहारोऽभिनन्दितो
नभस्तलचारिणा सिद्धजनेनेत्येतेनाऽद्भुतार्थप्राप्तिरूपगूहनमिति ।
लब्धार्थशमनात् कृतिरपि भवति ।

अथ काव्यसंहारः ।

वराप्तिः काव्यसंहारः

इति । यथा । किं ते भूयः प्रियमुपकरोमीत्यनेन काव्यार्थ-
संहारणात् काव्यसंहार इति ।

अथ प्रशस्तिः ।

प्रशस्तिः पूज्यभग्नमनम् ॥ ४८ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । प्रीततरस्येद् भवान् तदिदमेवमस्तु ।

अकृपणमतिः कामं जीव्याज् जनः पुरुषायुषं

भवतु भगवन् भक्तिर्देतं विना पुरुषोत्तमे ।

कलितभुवनो विददन्धुर्गुणेषु विशेषवित् ।

सततसुकृतो भूयाद् भूपः प्रसाधितमण्डलः ॥

इति शुभशंसनात् प्रशस्तिः ।

इत्येतानि चतुर्दश निर्वहणाङ्गानि ।

एवं चतुःषष्ट्यङ्गसमन्विताः पञ्चसन्धयः प्रतिपादिताः ।

षट्प्रकारं चाऽङ्गानां प्रयोजनमित्याह ।

उक्ताङ्गानां चतुःषष्टिः षोढा चैषां प्रयोजनम् ।

इति । कानि पुनस्तानि षट्प्रयोजनानि ।

इष्टस्याऽर्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनम् ।

रागः प्रयोगस्थाऽऽश्चर्यं वृत्तान्तस्याऽनुपत्त्यः ॥ ४९ ॥

इति । विवक्षितार्थनिबन्धनं गोप्यार्थगोपनं प्रकाशार्थप्रकाशनमभिनेयरागवृद्धिश्चमत्कारित्वं च काव्यस्तेतिवृत्तस्य विस्तर इत्यङ्गैः षट्प्रयोजनानि सम्पाद्यन्त इति ।

पुनर्वस्तुविभागमाह ।

द्वेधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्याऽपीह वस्तुनः ।

सूच्यमेव भवेत् किञ्चिद् दृश्यश्रव्यमथाऽपरम् ॥ ५० ॥

इति । कीदृक् सूच्यं कीदृक् दृश्यश्रव्यमित्याह ।

नोरसेऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः ।

दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥ ५१ ॥

इति । सूच्यस्य प्रतिपादनप्रकारमाह ।

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।

विष्कम्भचूलिकाङ्गास्याङ्गावतारप्रवेशकैः ॥ ५२ ॥

इति । तत्र विष्कम्भः ।

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।

सङ्क्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ।

इति । अतीतानां भाविनां च कथावयवानां ज्ञापको मध्यमेन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितो विष्कम्भक इति ।

स द्विविधः शुद्धः सङ्कीर्णश्चेत्याह ।

एकानेककृतः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः ॥ ५३ ॥

इति । एकेन द्वाभ्यां वा मध्यमपात्राभ्यां शुद्धो भवति । मध्य-
माधमपात्रैर्युगपत् प्रयोजितः सङ्कीर्ण इति ।

अथ प्रवेशकः ।

तद्वदेवाऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

प्रवेशोऽङ्गद्वयस्याऽन्तः शेषार्थस्योपसृचकः ॥ ५४ ॥

तद्वदेवेति भूतभविष्यदर्थज्ञापकत्वमिति दिश्यते । अनुदा-
त्तोक्त्या नीचेन नीचैर्वा पात्रैः प्रयोजित इति विष्कम्भलक्षणा-
पवादः । अङ्गद्वयस्याऽन्ते इति प्रथमाङ्के प्रतिषेध इति ।

अथ चूलिका ।

अन्तर्यवनिकासंस्थैश्चूलिकाऽर्थस्य सूचना ।

नेपथ्यपात्रेणाऽर्थसूचनं चूलिका । यद्योत्तरचरिते द्विती-
याङ्कस्याऽऽदौ । नेपथ्ये । स्वागतं तपोधनायाः । ततः प्रविशति
तपोधना इति । नेपथ्यपात्रेण वासन्तिकया आचरेथीसूच-

नाच् चूलिका । यथा वा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्याऽऽदौ ।
 नेपथ्ये । भो भो वैमानिकाः प्रवर्त्यन्तां प्रवर्त्यन्तां मङ्गलानि ।
 कृशाश्वान्तेवासी जयति भगवान् कौशिकमुनिः
 सहस्रांशोर्विश्वे जगति विजयि चत्रमधुना ।
 विनेता चत्रारेर्जगद्भयदानव्रतधरः
 शरणो लोकानां दिनकरकुलेन्दुर्विजयते ॥
 इत्यत्र नेपथ्यपात्रैर्देवै रामेण परशुरामो जित इति सूचनाच्
 चूलिका ।

अथाऽङ्काख्यम् ।

अङ्कान्तपात्रैरङ्काख्यं किन्नाङ्कस्याऽर्थसूचनात् ॥ ५५ ॥

अङ्कान्ते एव पात्रमङ्कान्तपात्रं तेन विश्लिष्टस्योत्तराङ्क-
 मुखस्य सूचनं तद्विशेषोत्तराङ्कावतारोऽङ्काख्यमिति । यथा
 वीरचरिते द्वितीयाङ्कान्ते । प्रविश्य सुमन्तः । भगवन्तौ
 वसिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः । इतरे । क
 भगवन्तौ । सुमन्तः । महाराजदशरथस्याऽन्तिके । इतरे ।
 तदनुरोधात् तत्रैव गच्छाम इत्यङ्कसमाप्तौ । ततः प्रविशन्त्यु-
 पविष्टा वसिष्ठविश्वामित्रपरशुरामा इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव
 प्रविष्टेन सुमन्तपात्रेण शतानन्दजनककथार्थविच्छेद उत्तमा-
 ङ्कमुखसूचनादङ्काख्यमिति ।

अथाऽङ्कावतारः ।

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याऽविभागतः ।

एभिः संसूचयेत् सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ॥ ५६ ॥

•यत्र प्रविष्टपात्रेण सूचितमेव पूर्वाङ्काविच्छिन्नार्थतयैवाऽ-
ङ्कान्तरमापतति प्रवेशकविष्कम्भकादिशून्यं सोऽङ्कावतारः ।
यथा मालविकाग्निमित्रे प्रथमाङ्कान्ते । विदूषकः । *तेण हि
दुवेवि देवीए पेक्खागेहं गटुअ सङ्गीदोवअरणं करिअ तत्य-
भवदो दूदं विसज्जेध । अथवा मुदङ्गसदो ज्जिव एं उत्था-
वयिस्सदोत्तुपक्रमे म्दङ्गशब्दश्रवणादनन्तरं सर्वाण्येव पात्रा-
णि प्रथमाङ्कप्रक्रान्तपात्रसङ्क्रान्तिदर्शनं द्वितीयाङ्कादावारभन्त
इति । प्रथमाङ्कार्थाविच्छेदेनैव द्वितीयाङ्कस्याऽवतरणादङ्काव-
तार इति ।

पुनस्तिधा वस्तुविभागमाह ।

नात्यधर्ममपेक्ष्यैतत् पुनर्वस्तु त्रिधेयते ।

केन प्रकारेण त्रैधं तदाह ।

सर्वेषां नियतस्यैव आव्यमश्राव्यमेव च ॥ ५७ ॥

तत्र ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम् ।

इति । सर्वश्राव्यं यद् वस्तु तत् प्रकाशमित्युच्यते । यत् तु
सर्वस्याऽश्राव्यं तत् स्वगतमिति शब्दाभिधेयम् ।

नियतश्राव्यमाह ।

* तेन हि द्वावपि देव्याः प्रेक्षागेहं गत्वा सङ्गीतकोपकरणं कृत्वा
तत्रभवतो दूतं विसर्जयत । अथवा म्दङ्गशब्द एवैनमुत्थापयिष्यति ।

द्विधाऽन्यन् नाव्यधर्माख्यं जनान्तमपवारितम् ॥ ५८ ॥

इति । अन्यत् तु नियतश्राव्यं द्विप्रकारं जनान्तिकापवारित-
भेदेन ।

तत्र जनान्तिकमाह ।

त्रिपताकाकरेणाऽन्यानपवार्याऽन्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज् जनान्ते तज् जनान्तिकम् ।

इति । यस्य न श्राव्यं तस्याऽन्तरं ऊर्द्धसर्वाङ्गुलं वक्रानामिक-
त्रिपताकालक्षणं करं कृत्वाऽन्येन सह यन् मन्त्र्यते तज् जना-
न्तिकमिति ।

अथाऽपवारितम् ।

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्याऽपवारितम् ॥ ५९ ॥

परावृत्त्याऽन्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति ।

नाव्यधर्मप्रसङ्गादाकाशभाषितमाह ।

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवाऽनन्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥ ६० ॥

इति । स्पष्टार्थः ।

अन्यान्यपि नाव्यधर्माणि प्रथमकल्पादीनि कैश्चिदुदाह-
तानि । तेषामभारतीयत्वान् नाममालाप्रसिद्धानां केषाञ्चिद्
देशभाषात्मकत्वान् नाव्यधर्मत्वाभावात् लक्षणं नोक्तमित्युप-
संहरति ।

इत्याद्यशेषमिदं वस्तुविभेदजातं
रामायणादि च विभाव्य बृहत्कथां च ।
आस्तत्रयेत् तदनु नेतरसानुगुण्याच्
चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥ ६१ ॥

इति । [वस्तुविभेदजातं वस्तु वर्णनीयं तस्य विभेदजातं नाम-
भेदाः । रामायणादि बृहत्कथां च गुणाढ्यनिर्मितां विभाव्य
आलोच्य । तदनु एतदुत्तरम् । नेत्रिति । नेता वक्ष्यमाणलक्षणः
रमाश्च तेषामानुगुण्याच् चित्रां चित्ररूपां कथामाख्यायि-
काम् । चारुणि यानि वचांसि तेषां प्रपञ्चैर्विस्तारैः आस्त-
त्रयेत् अनुग्रहयेत् । तत्र बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसं चाणक्य-
नाम्ना तेनाथशकटालगृहे रहःकृत्यां विधाय सहसा सपुत्रो
निहतो नृपः ।

योगानन्दयशः शेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः ।

चन्द्रगुप्तः कृतो राजा चाणक्येन महौजसा ॥

इति बृहत्कथायां सूचितं श्रीरामायणोक्तं रामकथादिज्ञेयम् ।]

इति श्रीविष्णुसुनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोकं

प्रथमप्रकाशः समाप्तः ।

रूपकाणामन्योन्यं भेदमिद्वये वस्तुभेदं प्रतिपाद्येदानीं ना-
यकभेदः प्रतिपाद्यते ।

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दत्तः प्रियम्वदः ।
रक्तलोकः पूरुचिर्वाङ्गी रूढवंशः स्थिरो युवा ॥ १ ॥
बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।
पूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ।

नेता नायको विनयादिगुणमयन्नो भवतीति ।

तत्र विनीतः । यथा वीरचरिते ।

यद् ब्रह्मवादिभिरुपासितवन्द्यपादे
विद्यातपोव्रतनिधौ तपतां वरिष्ठे ।
दैवात् कृतस्त्वयि मया विनयापचारम्
तत्र प्रसोद भगवन्नयमञ्जलिस्ते ॥

मधुरः प्रियदर्शनः । यथा तत्रैव ।

राम राम नयनाभिरामताम्
आशयस्य सदृशीं ममुद्वहन् ।
अप्रतर्क्यगुणरामणीयकः
सर्वथैव हृदयङ्गमोऽसि मे ॥

त्यागी सर्वस्वदायकः । यथा ।

* त्वचं कर्णः शिविर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ।
ददौ दधीचिरस्थीनि नाऽस्त्यदेयं महात्मनाम् ॥

दक्षः क्षिप्रकारी । यथा वीरचरिते ।

स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो

रामस्य त्रिपुरान्तकृद् दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।

शूण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डकस्

तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥

प्रियंवदः प्रियभाषी । यथा तत्रैव ।

उत्पत्तिर्जमदग्निः स भगवान् देवः पिनाकी गुरुर्

वीर्यं यत् तु न तद् गिरां पथि ननु व्यक्तं हि तत् कर्मभिः ।

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्याजदानावधिः

सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किंवा न लोकोत्तरम् ॥

रक्तलोकः । यथा तत्रैव ।

त्रय्यास्ताता यस्तवाऽयं तनूजम्

तेनाऽद्यैव स्वाभिनस्ते प्रसादात् ।

राजन्वत्यो रामभद्रेण राज्ञा

लब्धचेमाः पूर्णकामाश्चरामः ॥

एवं शौचादिष्वप्युदाहार्यम् । [तत्र शौचं नाम मनोनैर्म-
ल्यादिना कामाद्यनभिभूतत्वम् । यथा रघौ ।

का त्वं शूभे कस्य परियहो वा

किंवा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां

मनः परस्त्वोविमुखप्रवृत्ति ॥

वाञ्छी । यथा हनुमन्नाटके ।

बाह्यैर्बलं न विदितं न च कार्मुकस्य
त्रैयम्बकस्य तनिमा तत एष दोषः ।
तच् चापलं परशुराम मम चमस्य
डिम्बस्य दुर्विलसितानि मुदे गुरुणाम् ॥

रूढवंशो यथा ।

ये चत्वारो दिनकरकुलचत्रसन्तानमल्ली-
मालास्नानस्तवकमधुपा जज्ञिरे राजपुत्राः ।
रामस्तेषामचरमभवस्ताडकाकालरात्रि
प्रत्यूषोऽयं सुचरितकथाकन्दलीमूलकन्दः ॥]
स्थिरो वाङ्मनःक्रियाभिरचञ्चलः । यथा वीरचरिते ।
प्रार्थयित्वा चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

यथा वा भर्तृहरिशतके ।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्धहन्ति ॥

युवा प्रसिद्धः । बुद्धिर्ज्ञानम् । गृहीतविशेषकरी तु प्रज्ञा ।

यथा मालविकाग्निमित्रे ।

यद् यत् प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।
तत् तद् विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥

स्पष्टमन्यत् ।

नेहविशेषानाह ।

भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ॥ २ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः ।

सचिवादिविहितयोगक्षेमत्वाच्च चिन्तारहितः । अतएव
गीतादिकलाविष्टो भोगप्रवणश्च शृङ्गारप्रधानत्वाच्च सुकु-
मारसत्त्वाचारो मृदुरिति ललितः । यथा रत्नावल्याम् ।

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः

सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।

प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं

कामः काममुपैतयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥

अथ शान्तः ।

सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः ॥ ३ ॥

विनयादिनेहसामान्यगुणयोगी धीरशान्तो द्विजादिक
इति विप्रवणिक्सचिवादीनां प्रकरणनेहणामुपलक्षणम् । वि-
वक्षितं चैतत् । तेन नैश्चिन्त्यादिगुणसम्भवेऽपि विप्रादीनां
शान्तैव न लालित्यम् । यथा मालतीमाधवमृच्छकटिकादौ
माधवचारुदत्तादिः ।

तत उदयगिरिरिवैक एव

स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतुर्
नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥

इत्यादि । यथा वा ।

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निबिडचेत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्
तदसदृशमनुक्यैर्घुव्यते घोषणायाम् ॥

अथ धीरोदात्तः ।

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्यनः ।
स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ ४ ॥

महासत्त्वः शोकक्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः । अविकत्यनोऽ-
नात्मज्ञाघनः । निगूढाहङ्कारो विनयच्छन्नावलेपः दृढव्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्वाहकः धीरोदात्तः । यथा नागानन्दे । जीमूतवाहनः ।

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तम्
अद्याऽपि देहे मम मांसमस्ति ।
तस्मिं न पश्यामि तवैव तावत्
किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ॥

यथा च रामं प्रति ।

आहृतस्याऽभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया ललितस्तस्य खल्योऽप्याकारविभ्रमः ॥

यच्च केषाञ्चित् स्तेर्यादीनां सामान्यगुणानामपि विशेष-
लक्षणे क्वचित् सङ्कीर्तनं तत् तेषां तत्राऽऽधिक्यप्रतिपादनार्थम् ।

ननु च कथं जीमूतवाहनादिर्नागानन्दादावुदात्त इत्युच्यते ।
 औद्राक्त्यं हि नाम सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः । तच्च विजिगीषुत्व
 एवोपपद्यते । जीमूतवाहनस्तु निर्जिगीषुतयैव कविना प्रति-
 पादितः । यथा ।

तिष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा
 यत् संवाहयतः सुखं हि चरणौ तातस्य किं राज्यतः ।
 किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोज्झिते या गुरोर
 आयासः खलु राज्यमुज्झितगुरोस्तन् नाऽस्ति कश्चिद् गुणः ॥

इत्यनेन ।

पित्रोर्विधातुं शुश्रूषां त्यक्तैश्वर्यं क्रमागतम् ।

वनं याम्यहमप्येष यथा जीमूतवाहनः ॥

इत्यनेन च । अतोऽस्याऽत्यन्तशमप्रधानत्वात् परमकारुणिक-
 त्वाच्च वीतरागवत् शान्तता । अन्यच्च चाऽत्राऽयुक्तं यत् तथा-
 भूतं राज्यसुखादौ निरभिलाषं नायकमुपादायाऽन्तरा तथा-
 भूतमलयवत्यनुरागोपवर्णनम् । यच्च चोक्तं सामान्यगुणयोगी
 द्विजादिर्धीरशान्त इति । तदपि पारिभाषिकत्वादवास्तव-
 मित्यभेदकम् । अतो वस्तुस्थित्या बुद्धयुधिष्ठिरजीमूतवाहना-
 दिव्यवहाराः शान्ततामाविर्भावयन्ति । अत्रोच्यते । यत्
 तावदुक्तं सर्वोत्कर्षेण वृत्तिरौदात्यमिति । न तज् जीमूत-
 वाहनादौ परिहीयते । न ह्येकरूपैव विजिगीषुता यः
 केनाऽपि शौर्यत्यागदयादिनाऽन्यानतिशेते स विजिगीषुर्न यः
 परापकारेणाऽर्थयहादिप्रवृत्तः । तथात्वे च मार्गदूषकादे-

रपि धीरोदात्तत्वप्रसक्तिः । रामादेरपि जगत्यालनीयमिति
दुष्टनिधौ प्रवृत्तस्य नान्तरोयकत्वेन भूम्यादिलाभः । जीमूत-
वाहनादिस्तु प्राणैरपि परार्थसम्पादनाद् विश्वमप्यतिशेते
इत्युदात्ततमः । यथोक्तम् । तिष्ठन् भातीत्यादिना विषयसुख-
पराङ्मुखतेति । तत् सत्यम् । कार्पण्यहेतुषु स्वसुखदृष्ट्यासु
निरभिलाषा एव जिगीषवः । यदुक्तम् ।

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवाते वृत्तिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्धा पादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परितापं क्वाययोपाश्रितानाम् ॥

इत्यादिना मलयवत्यनुरागोपवर्णनं त्वशान्तरसाश्रयं शान्तना-
यकतां प्रत्युत निषेधति । शान्तत्वं चाऽनहङ्कृतत्वं तच्च च विप्रा-
देरौचित्यप्राप्तमिति वस्तुस्थित्या विप्रादेः शान्तता न स्वपरि-
भाषामात्रेण । बुद्धजीमूतवाहनयोस्तु कारुणिकत्वाविशेषेऽपि
सकामनिष्कामकरणत्वादिधर्मत्वाद् भेदः । अतो जीमूतवाह-
नादेर्धीरोदात्तत्वमिति ।

अथ धीरोद्धतः ।

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाक्लृप्तपरायणः ।

धीरोद्धतस्त्वहङ्कारो चलश्चण्डो विकृत्यनः ॥ ५ ॥

दर्पः शौर्यादिमदः । मात्सर्यमसहजता । मन्त्रबलेनाऽवि-
द्यमानवस्तुप्रकाशनं माया । क्लृप्तवच्चनामात्रम् । 'चलोऽनव-

स्थितः*चण्डो रौद्रः स्वगुणशंसी विकत्यनः धीरोद्धतो भवति
यथा जामदग्न्यः ।

कैलासोद्धारसारचिभुवनविजय- ।

इत्यादि । यथा च रावणः ।

चैलोक्यैश्वर्यलक्ष्मीहठहरणमहा बाहवो रावणस्य ।

धीरललितादिशब्दाश्च यथोक्तगुणसमारोपितावस्थाभिधा-
यिनो वत्सवृषभमहोच्चादिवन् न जात्या कश्चिदवस्थितरूपो
ललितादिरस्ति । तदा हि महाकविप्रबन्धेषु विरुद्धानेक-
रूपाभिधानमसङ्गतमेव स्याज् जातेरनपायित्वात् । तथा च
भवभूतिनैक एव जामदग्न्यः ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥

इत्यादिना रावणं प्रति धीरोदात्तत्वेन कैलासोद्धारसारेत्यादि-
भिश्च रामादीन् प्रति प्रथमं धीरोद्धतत्वेन पुनः पुन्या ब्राह्मण-
जातिरित्यादिभिश्च धीरशान्तत्वेनोपवर्णितः । न चाऽवस्था-
न्तराभिधानमनुचितमङ्गभूतनायकानां नायकान्तरापेक्षया
महासत्त्वादेरव्यवस्थितत्वादङ्गिनस्तु रामादेरेकप्रबन्धोपात्तान्
प्रत्येकरूपत्वादारभोपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरोपादानमन्याय्यम् ।
यथोदात्तत्वाभिमतस्य रामस्य कृद्गना वालिवधादमहासत्त्वतया
स्वावस्थापरित्याग इति । वक्ष्यमाणानां च दक्षिणाद्यवस्थानां
पूर्वा प्रत्यन्यथाहृत इति नित्यसापेक्षत्वेनाऽऽविर्भावादुपात्ता-
*वस्थातोऽवस्थान्तराभिधानमङ्गाङ्गिनोरप्यविरुद्धम् ।

अथ शूङ्गारनेत्रवस्थाः ।

स दक्षिणः शठो धृष्टः पूर्वा प्रत्यन्यया हतः ।

नायकप्रकरणात् पूर्वा नायिकां प्रत्यन्ययाऽपूर्वनायिकयाऽ-
पहतचित्तस्यवस्थो वक्ष्यमाणभेदेन स चतुरवस्थः । तदेवं पूर्वा-
क्तानां चतुर्णां प्रत्येकं चतुरवस्थत्वेन षोडशधा नायकः ।

तत्र ।

दक्षिणोऽस्यां सहृदयः

योऽस्यां ज्येष्ठायां हृदयेन सह व्यवहरति स दक्षिणः ।

यथा ममैव ।

प्रसीदत्यालोके किमपि किमपि प्रेमगुरवे
रतिक्रीडाः कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वोऽस्य विनयः ।
सविश्रम्भः कश्चित् कथयति च किञ्चित् परिजनो
न चाऽहं प्रत्येमि प्रियसखि किमप्यस्य विवृतिम् ॥

यथा वा ।

उचितं प्रणयो वरं विहन्तुं
बहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।
उपचारविधिर्मनस्विनीनां
ननु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः ॥

अथ शठः ।

गूढविप्रियकृत् शठः ।

‘दक्षिणस्याऽपि नायिकान्तरापहतचित्ततया विप्रियकारि-
त्वाविशेषेऽपि सहृदयत्वेन शठाद् विशेषः । यथा ।

शठाऽन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्णं सहसा
 यदाऽऽस्त्रियन्नेव प्रश्लिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।
 तदेतत् काऽऽचक्षे घृतमधुमयत्वद्भुवचो-
 विषेणाऽऽघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ।

अथ धृष्टः ।

व्यक्ताङ्गवैकृतो धृष्टो

यथाऽमरुशतके ।

लाचालक्ष्म ललाटपट्टमभितः, केयूरमुद्रा गले
 वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।
 दृष्ट्वा कोपविधायिमण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसा
 लीलातामरभेदरे मृगदृशः श्वासाः समार्पितं गताः ॥

भेदान्तरमाह ।

ऽनुकूलस्वेकनायिकः ॥ ६ ॥

यथा ।

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु यद्
 विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्थो रसः ।
 कालेनाऽऽवरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं ।
 भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥

किमवस्यः पुनरेषां वत्सराजादिनाटिकानायकः स्यादित्यु-
 च्यते । पूर्वमनुपजातनायिकान्तरानुरागोऽनुकूलः । परतस्तु
 दक्षिणः । ननु च गूढविप्रियकारित्वाद् व्यक्ततरविप्रियत्वाच्च
 शायधार्ष्ट्येऽपि कस्मान् न भवतः । न तथाविधविप्रियत्वेऽपि

वत्सराजादेराप्रबन्धसमाप्तेर्ज्येष्ठां नायिकां प्रति सहृदयत्वाद्
दक्षिणैव । न चोभयोर्येष्ठाकनिष्ठयोर्नायकस्य स्नेहेन न
भवितव्यमिति वाच्यमविरोधात् । महाकविप्रबन्धेषु च ।

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुर्
द्यूतेराचिरियं जिता कमलया देवो प्रसाद्याऽद्य च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरोः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥

इत्यादावपक्षपातेन सर्वनायिकासु प्रतिपक्ष्युपनिबन्धनात् । तथा
च भरतः ।

मधुरस्वागी रागं न याति मदनस्य नाऽपि वशमेति ।

अवमानितश्च नार्था विरज्यते स तु भवेज् ज्येष्ठः ॥

इत्यत्र न रागं याति न मदनस्य वशमेतीत्यनेनाऽसाधारण एक-
स्यां स्नेहे निषिद्धो दक्षिणस्येति । अतो वत्सराजादेराप्रबन्ध-
समाप्ति स्थितं दक्षिणमिति । षोडशानामपि प्रत्येकं ज्येष्ठम-
ध्यमाधमत्वेनाऽष्टाचत्वारिंशन् नायकभेदा भवन्ति ।

सहायानाह ।

पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः ।

तस्यैवाऽनुचरो भक्तः किञ्चिदूनश्च तद्गुणैः ॥ ७ ॥

प्रागुक्तप्रासङ्गिकेतिवृत्तविशेषः पताका तन्नायकः पीठ-
मर्दः प्रधानेतिवृत्तनायकस्य सहायः । यथा मालतीमाधवे
मकरन्दः रामायणे सुग्रीवः ।

सहायान्तरमाह ।

एकविद्यो विटश्चाऽन्यो हास्यकृत् च विदूषकः ।

गीतादिविद्यानां नायकोपयोगिनीनामेकस्या विद्याया वेदिता विटः । हास्यकारी विदूषकः । अस्य विहताकारवे-
षादित्वं हास्यकारित्वेनैव लभ्यते । यथा शेखरको नागानन्दे
विटः । विदूषकः प्रसिद्ध एव ।

अथ प्रतिनायकः ।

लुब्धो धीरोद्धतस्तब्धः पापकृद् व्यसनी रिपुः ॥ ८ ॥

तस्य नायकस्येत्यम्भूतः प्रतिपक्षनायको भवति । यथा रा-
मयुधिष्ठिरयोः रावणदुर्योधनौ ।

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ ९ ॥

तत्र ।

नीचे घृणाऽधिके स्पर्धा शोभायां शौर्यदक्षते ।

नीचे घृणा । यथा वीरचरिते ।

उत्तालताडकोत्पातदर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।

नियुक्तस्तम्भमाथाय खैणेन विचिकित्सति ॥

गुणाधिकैः स्पर्धा यथा ।

एतां पश्य पुरःस्थलीमिह किल क्रीडाकिरातौ हरः ।

कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।

इत्याकर्ण्य कथाङ्गुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापतेर्
 मृन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डलम् ॥
 शौर्यशोभा यथा । ममैव ।

अन्तैः खैरपि संयताग्रचरणो मूर्च्छाविरामक्षणे
 स्वाधीनव्रणिताङ्गशस्त्रनिचितो रोमोद्गमं वर्मयन् ।
 भग्नानुदलयन् निजान् परभटान् सन्तर्जयन् निष्ठुरं
 धन्यो धाम जयश्रियः पृथुरणस्तम्भे पताकायते ॥
 दक्षशोभा । यथा वीरचरिते ।

स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्ययतो
 रामस्य त्रिपुरान्तकृद् दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
 शूण्डारः कलभेन यददक्षले वत्सेन दोर्दण्डकम्
 तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥
 अथ विलासः ।

गतिः सधैर्या दृष्टिश्च विलासे सस्मितं वचः ॥ १० ॥

यथा ।

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
 धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
 कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दध्नुः
 वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

अथ माधुर्यम् ।

स्त्रुणो विकारो माधुर्यं सङ्गोभे सुमहत्पि ।

महत्पि विकारहेतौ मधुरो विकारो माधुर्यम् । यथा ।

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि

स्मरस्मेरं गण्डोद्गमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।

मुञ्जः पश्यन् प्रहृष्टवन् रजनिचरमेनाकलकलं

जटाजूटयन्त्रिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥

अथ गाम्भीर्यम् ।

गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

मृदुविकारोपलम्भाद् विकारानुपलम्भिरन्येति माधुर्याद-
न्यद् गाम्भीर्यम् । यथा ।

आहृतस्याऽभिषेकाय विस्मृष्टस्य वनाय च ।

न मया ललितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

अथ स्थैर्यम् ।

व्यवसायादचलनं स्थैर्यं विघ्नकुलादपि ।

यथा वीरचरिते ।

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

अथ तेजः ।

अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि ॥ १२ ॥

यथा ।

ब्रूत नूतनकुशाण्डफलानां के भवन्त्यमी ।

अङ्गुलीदर्शनाद् येन न जीवन्ति मनस्विनः ॥

अथ ललितम् ।

शृङ्गाराकारचेष्टात्वं सद्दजं ललितं मृदु ।

स्वाभाविकः शृङ्गारो मृदुः । तथाविधा शृङ्गारचेष्टा
च ललितम् । यथा ममेव ।

लावण्यमन्मथविलासविजृम्भितेन

स्वाभाविकेन सुकुमारमनोहरेण ।

किंवा ममेव सखि योऽपि ममोपदेष्टा

तस्यैव किं न विषमं विदधीत तापम् ॥

अथौदार्यम् ।

प्रियोक्त्याऽऽजीविताद् दानमौदार्यं सदुपग्रहः ॥ १३ ॥

प्रियवचनेन सहाऽऽजीवितावधेर्दानमौदार्यं सतामुपग्रह-
श्च । यथा नागानन्दे ।

शिरामुखैः स्रन्दत एव रक्तम्

अद्याऽपि देहे मम मांसमस्ति ।

हस्तिं न पश्यामि तवैव तावत्

किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ॥

सदुपग्रहो यथा ।

एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।

ब्रूत येनाऽत्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥

अथ नायिका ।

स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।

‘तद्गुणेति यथोक्तसम्भवे नायकसामान्यगुणयोगिनी नायि-
केति । स्वस्त्री परस्त्री साधारणस्त्रीत्यनेन विभागेन त्रिधा ।

तत्र स्त्रीयाया विभागगर्भं सामान्यलक्षणमाह ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्त्रीया शीलार्जवादियुक्॥१४॥

शीलं सुवृत्तम् । पतिव्रताऽकुटिला लज्जावती पुरुषोप-
चारनिपुणा स्त्रीया नायिका ।

तत्र शीलवती यथा ।

*कुलवालिआए पेच्छह जोव्वणलाअणविभमविलासा ।

पवसन्ति व्व पवसिए एन्ति व्व पिये घरं एत्ते ॥

आर्जवादियोगिनी यथा ।

†हसिअमविआरमुद्धं भमिअं विरहिअविलाससुच्छाअं ।

भणिअं सहावसरलं धणाण घरे कलत्ताणं ॥

लज्जावती यथा ।

‡लज्जापज्जत्तपसाहणाइं परतिन्निणिप्पिवासाइं ।

अविणअदुमोहाइं धणाण घरे कलत्ताइं ॥

सा चैवंविधा स्त्रीया मुग्धामध्याप्रगल्भाभेदात् त्रिविधा ।

* कुलवालिआयाः प्रेक्षध्वं यौवनलावण्यविभमविलासाः ।

प्रवसन्तीव प्रवसिते आगच्छन्तीव प्रिये गृहमागते ॥

† हसितमविचारमुग्धं भमितं विरहितविलाससुच्छायं ।

भणितं स्वभावसरलं धन्यानां गृहे कलत्राणां ॥

‡ लज्जापर्याप्तप्रसादनानि परत्ननिनिष्पिप्पसानि ।

* अविनयदुर्मैधांसि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥

तत्र ।

मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा मृदुः क्रुधि ।

प्रथमावतीर्णतारुण्यमन्मथा रमणे वामशीला सुखोपाय-
प्रसादना मुग्धनायिका ।

तत्र वयोमुग्धा यथा ।

विस्तारी स्तनभार एष गमितो न खोचितामुन्नतिं
रेखोद्गामिकृतं वलित्रयमिदं न स्पृष्टनिघ्नोन्नतम् ।
मध्येऽस्या ऋजुरायताऽर्धकपिशा रोमावली निर्मिता
रम्यं यौवनशैशवव्यतिकरोन्मिश्रं वयो वर्तते ॥

यथा च ममैव ।

उच्छ्रमन्मण्डलप्रान्तरेखमाबद्धकुङ्कुमलम् ।

अपर्याप्तमुरोट्टङ्गेः शंसत्यस्याः स्तनद्वयम् ॥

काममुग्धा यथा ।

दृष्टिः सालसतां विभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा
श्रोत्रे प्रेषयन्ति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्त्रपि ।
पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नाऽऽरोहति प्राग् यथा
बाला नूतनयौवनव्यतिकराऽवष्टभ्यमाना जनैः ॥

रतवामा यथा ।

व्याहता प्रतिवचो न सन्दधे

गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

सेवतेस्म शयनं पराङ्मुखी

सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥

‘मृदुः कोपे यथा ।

प्रथमजनिते बाला मन्यौ विकारमजानता

कितवचरिते नामज्याङ्गे विनम्रभुजैव सा ।

चिबुकमलिकं चोन्नम्योच्चैरुत्तमविभ्रमा

नयनमलिलस्यन्दिन्योष्ठैरुदन्यपि चुम्बिता ॥

एवमन्येऽपि खज्जासंवृतानुरागनिबन्धना मुग्धा व्यवहारा
निबन्धनीयाः । यथा ।

न मध्ये संस्कारं कुसुममपि बाला विषहते

न निश्चामैः सुभूर्जनयति तरङ्गव्यतिकरम् ।

नवोढा पश्यन्ती लिखितमिव भर्तुः प्रतिमुखं

प्ररोहद्वेमाञ्चा न पिबति न पात्रं चलयति ॥

अथ मध्या ।

मध्याद्यद्यावनानङ्गा मोहान्तसुरतक्षमा ॥ १५ ॥

सम्प्राप्ततारुण्यकामा मोहान्तरतयोग्या मध्या ।

तत्र यौवनवती यथा ।

आलापान् भ्रूविलासो विरलयति लसद्वाङ्मविलिप्तिघातं

नीवीग्रन्थिं प्रथिम्ना प्रतनयति मनाङ् मध्यनिम्नो नितम्बः ।

उत्पुष्पत्पार्श्वमूर्च्छत्कुचशिखरमुरो नूनमन्तः स्मरेण

सृष्टा कौण्डिण्यकोट्या हरिणशिग्रुदृशो दृश्यते यौवनश्रीः ॥

कामवती यथा ।

स्मरनवनदीपूरेणोढाः पुनर्गुरुमेतुभिर्,

यदपि विधृतास्तिष्ठन्त्यारादपूर्णमनोरथाः ।

तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा

* नयननलिनोनालाकृष्टं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥

मध्यासम्भोगो यथा ।

*ताव च्चित्र रदसमए महिलाणं विभ्रमा विराजन्ति ।

जाव ए कुवलयदलसच्छहाद् मउलेन्ति णअणाद् ॥

एवं धीरायामधीरायां धीराधीरायामप्युदाहार्यम् ।

अथाऽस्या मानवृत्तिः ।

धीरा सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या साश्रु कृतागसम् ।

खेदयेद् दयितं कोपाद्धीरा परूषान्तरम् ॥ १६ ॥

मध्याधीरा कृतापराधं प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् ।

यथा माघे ।

न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च याऽसकौरहस्त्वाम् ।

प्रज विटपममुं ददस्व तस्यै

भवतु यतः सदृशोऽस्त्रिराय योगः ॥

धीराधीरा साश्रु सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् । यथाऽमरुशतके ।

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रूषं रोषान् मया किं कृतं

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याऽयतो रुद्यते

नन्वेतन् मम का तवाऽस्मि दयिता नाऽस्मीत्यतो रुद्यते ॥

* तावदेध रतिसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ते ।

यावन्न कुवलयदलसच्छभानि मुकुलयन्ति नयनानि ॥

अधीरा साश्रु पक्ष्वाक्षरम् । यथा ।

यातु यातु किमनेन तिष्ठता

मुञ्च मुञ्च सखिमाऽऽदरं कथाः ।

खण्डिताधरकलङ्कितं प्रियं

शक्रमो न नयनैर्निरीक्षितम् ॥

एवमपरेऽपि ब्रीडानुपहिताः स्वयमनभियोगकारिणा
मध्याव्यवहारा भवन्ति । यथा ।

स्वेदाम्भःकणिकाञ्चितेऽपि वदने जातेऽपि रोमोद्गमे

विश्रम्भेऽपि गुरौ पयोधरभरोत्कम्पेऽपि वृद्धिं गते ।

दुर्वारस्मरनिर्भरेऽपि हृदये नैवाऽभियुक्तः प्रियम्

तन्वङ्ग्या हठकेशकर्षणघनास्त्रेषामृते लुब्धया ॥

स्वतोऽनभियोजकत्वं हठकेशकर्षणघनास्त्रेषामृते लुब्धयेवेत्यु-
त्प्रेक्षाप्रतीतेः ।

अथ प्रगल्भा ।

यौवनान्धा स्मरोन्मत्ता प्रगल्भा दयिताङ्गके ।

विलीयमानेवाऽऽनन्दाद् रतारम्भेऽप्यचेतना ॥ १७ ॥

गाढयौवना । यथा समैव ।

अभ्युन्नतस्तनुरो नयने च दीर्घे

वक्त्रे भुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।

मधोऽधिकं तनुरतीवगुर्नितम्बो

मन्दा गतिः किमपि चाऽद्भुतयौवनायाः ॥

यथा.च ।

स्तनतटमिदमुत्तुङ्गं निम्नो मध्यः समुन्नतं जघनम् ।

विषमे मृगशावाच्या वपुषि नवे क इव न खलति ॥

भावप्रगल्भा यथा ।

न जाने सम्मुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।

सर्वाण्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतामुत कर्णताम् ॥

रतप्रगल्भा यथा ।

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनात्

वासः प्रस्रथमेखलागुणधृतं किञ्चिन् नितम्बे स्थितम् ।

एतावत् सखि वेद्मि केवलमहं तस्याऽङ्गसङ्गे पुनः

कोऽसौ काऽस्मि रतं नु किं कथमिति खल्याऽपि मे न स्मृतिः ॥

एवमन्येऽपि परित्यक्तह्रीयन्त्वणवैदग्ध्यप्रायाः प्रगल्भाव्यव-

हारा वेदितव्याः । यथा ।

क्वचित् ताम्बूलाक्तः क्वचिदगरूपङ्काङ्कमलिनः

क्वचित् चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः ।

वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः

स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥

अथाऽस्याः कोपचेष्टा ।

सावहित्यादरोदास्ते रतौ धीरेतरा क्रुधा ।

सन्तर्ज्य ताडयेन् मध्या मध्याधोरेव तं वदेत् ।

सहाऽवहित्येनाऽऽकारसंवरणेनाऽऽदरेण चोपचाराधिक्येन
वर्तते सा सावहित्यादरा । रतावुदासीना क्रुधा कोपेन भवति ।

सावहित्यादरा । यथाऽमरुशतके ।

एकचाऽऽसनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतम्
ताम्बूलाहरणच्छलेन रभसाऽऽस्त्रेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥

रतावुदासीना यथा ।

आयस्ता कलहं पुरेव कुरुते न संसने वाससो
भग्नभूगतिखण्डमानमधरं धत्ते न केशयहे ।
अङ्गान्यर्पयति स्वयं भवति नो वामा हठालिङ्गने
तच्छा शिञ्चित एष सम्प्रति कुंतः कोपप्रकारोऽपरः ॥

इतरात्वधीरप्रगल्भा कुपिता सती सन्तर्ज्य ताडयति । यथा-
ऽमरुशतके ।

कोपात् कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढं
नीला केलिनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयोऽप्येवमिति खलत्कलगिरा संसृज्य दुस्तेष्टितं
धन्यो हन्यत एष निऋतिपरः प्रेयान् रुदन्या हसन् ॥
धीराधीरप्रगल्भा मध्याधोरेव तं वदति सोत्प्रासवक्रोक्त्वा ।

यथा तत्रैव ।

कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निगृहे यत्र मौनं
यत्राऽन्येन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।
तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्योमोक्षः खलायाः ॥ •

पुनश्च ।

द्वेधा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्यमुग्धा द्वादशोदिताः ॥ १८ ॥

मध्याप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठात्वभेदेन द्वादश
भेदा भवन्ति । मुग्धा त्वेकरूपैव । ज्येष्ठाकनिष्ठे । यथाऽमरुशतके ।

दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्याऽऽदराद्

एकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषदक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसाम्

अन्तर्हसलसत्कपोलफलकां धूर्ताऽपरां चुम्बति ॥

न चाऽनयोर्दाक्षिण्यप्रेमभ्यामेव व्यवहारः । अपितु प्रेम्णा-
ऽपि । यथा चैतत् तथोक्तं दक्षिणलक्षणावसरे । [एषां च धी-
रमध्याधीरमध्याधीराधीरमध्याधीरप्रगल्भाधीरप्रगल्भाधीराधी-
रप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदात् द्वादशानां वास-
वदत्तारत्नावलीवत् प्रबन्धनाधिकानामुदाहरणानि महाकवि-
प्रबन्धेष्वनुसर्तव्यानि ।]

अथाऽन्यस्त्री ।

अन्यस्त्री कन्यकोटा च नाऽन्योटाऽङ्गिरसे क्वचित् ।

कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ॥ १९ ॥

नायकान्तरसम्बन्धिनी अन्योटा । यथा ।

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाऽप्यस्मिन् गृहे दास्यमि

प्रायेणाऽस्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पासति ।

एकाकिन्यपि यामि तद् वरमितः स्नातस्तमालाकुलं

नीरभ्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदानलग्नययः ॥

इयं लङ्गिनि प्रधाने रसे न क्वचिन्निबन्धनीयेति न

प्रपञ्चिता । कन्यका तु पित्राद्यायत्तत्वात्परिणीताऽप्यन्यस्तीत्यु-
च्यते । तस्यां पित्रादिभ्योलभ्यमानायां सुखभायामपि परो-
परोधस्वकान्ताभयात् प्रच्छन्नं कामित्वं प्रवर्तते । यथा माल-
त्यां माधवस्य सागरिकायां च वत्सराजस्येति । तदनुरागश्च
स्वेच्छया प्रधानाप्रधानरससमाश्रयो निबन्धनीयः । यथा र-
त्नावलीनागानन्दयोः सागरिकामलयवत्यनुराग इति ।

साधारणस्तो गणिका कलाप्रागल्भ्यधैर्त्ययुक् ।

तद्भवहारो विस्तरतः शास्त्रान्तरे निदर्शितः । दिङ्मात्रं तु ।

कन्नकामसुखार्थाञ्जस्वतन्त्राहंयुपण्डकान् ॥ २० ॥

रक्तेव रञ्जयेदाढ्यान् निःस्वान् मात्रा विवासयेत् ।

कन्नं ये कामयन्ते ते कन्नकामाः श्रोत्रियवणिकुलिङ्गिप्रभृ-
तयः । सुखार्थोऽप्रयासावाप्तधनः सुखप्रयोजनो वा । अञ्जो
मूर्खः । स्वतन्त्रो निरङ्कुशः । अहंयुरहङ्कृतः । पण्डको वात-
पण्डादिः । एतान् बद्धवित्तान् रक्तेव रञ्जयेदर्थार्थम् । तत्र-
धानत्वात् तद्वृत्तेः । गृहीतार्थान् कुट्टन्यादिना निष्कासयेत्
पुनः प्रतिसन्धानाय । इदं तासामौत्सर्गिकं रूपम् ।

रूपकेषु तु ।

रक्तैव त्वप्रहसने नैषा दिव्यनृपाश्रये ॥ २१ ॥

प्रहसनवर्जिते प्रकरणादौ रक्तैवैषा विधेया । यथा मृ-
च्छकटिकायां वसन्तसेना चारुदत्तस्य । प्रहसने त्वरक्तऽपि
हास्यहेतुत्वात् । नाटकादौ तु दिव्यनृपनायकं नैव विधेया ।

अथ भेदान्तराणि ।

आसामष्टाववस्थाः स्युः स्वाधीनपतिकादिकाः ।

स्वाधीनपतिका वासकसज्जा विरहोत्कण्ठिता खण्डिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितप्रियाऽभिसारिकेत्यष्टौ स्व-स्त्रीप्रभृतीनामवस्थाः । नायिकाप्रभृतीनामप्यवस्थारूपत्वे सत्य-वस्थान्तराभिधानं पूर्वासां धर्मिलप्रतिपादनायाऽष्टाविति न्यू-नाधिक्यवच्छेदः । न च वासकसज्जादेः स्वाधीनपतिकादा-वन्तर्भावः । अनासन्नप्रियत्वाद् वासकसज्जाया न स्वाधीनप-तिकात्वम् । यदि चैव्यप्रियाऽपि स्वाधीनपतिका प्रोषितप्रि-याऽपि न पृथग् वाच्या । न चेयता व्यवधानेनाऽऽसत्तिरिति नियन्तुं शक्यम् । न चाऽविदितप्रियव्यलोकायाः खण्डितात्वं नाऽपि प्रवृत्तरतिभोगेच्छायाः प्रोषितप्रियात्वं स्वयमगमनान् नायकं प्रत्यप्रयोजकत्वान् नाऽभिसारिकात्वम् । एवमुत्कण्ठि-ताऽप्यन्यैव पूर्वाभ्यः । औचित्यप्राप्तप्रियागमनसमयातिवृत्ति-विधुरा न वासकसज्जा । तथा विप्रलब्धाऽपि वासकसज्जावदन्यैव पूर्वाभ्यः । उक्त्वा नायात इति प्रतारणाधिक्याच् च वासकसज्जो-त्कण्ठितयोः पृथक् । कलहान्तरिता तु यद्यपि विदितव्यलोका तथाऽप्यगृहीतप्रियानुनया पञ्चात्तापप्रकाशितप्रसादा पृथगेव खण्डितायाः । तत् स्थितमेतदष्टाववस्था इति ।

तच्च ।

आसन्नायत्तरमणा दृष्टा स्वाधीनभर्तृका ॥ २२ ॥

यथा ।

मा गर्वमुदह कपोलतले चकास्ति
कान्तखहसललिखिता मम मञ्जरोति ।
अन्याऽपि किं न सखि भाजनमीदृशानां
वैरो न चेद् भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अथ वासकसज्जा ।

मुदा वासकसज्जा स्वं मण्डयत्येव्यति प्रिये ।

खमात्मानं वेश्म च हर्षेण भूषयत्येव्यति प्रिये । वासक-
सज्जा यथा ।

निजपाणिपल्लवतटस्खलनाद्
अभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।
अपरा परोक्ष्य शनकैर्मुमुदे
मुखवासमास्यकमलश्रसनैः ॥

अथ विरहोत्कण्ठिता ।

चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कण्ठितोन्मनाः ॥ २३ ॥

यथा ।

सखि स विजितो वीणावाद्यैः कयाऽप्यपरस्त्रिया
पणितमभवत् ताभ्यां तत्र चपाललितं ध्रुवम् ।
कथमितरथा सेफालीषु खलत्कुसुमाखपि
प्रसरति नभोमध्येऽपीन्दौ प्रियेण विलम्ब्यते ॥

अथ खण्डिता ।

ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ध्याकषायिता ।

यथा ।

नवनखपदमङ्गं गोपयस्वशुकेन
 स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
 प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसो विसर्पन्
 नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥

अथ कलहान्तरिता ।

कलहान्तरिताऽमर्षाद् विधूतेऽनुशयार्तियुक् ॥ २४ ॥

यथा ।

निःश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते
 निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्तन्दिवं रुद्यते ।
 अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तथोपेक्षितः
 सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः ॥

अथ विप्रलब्धा ।

विप्रलब्धोक्तसमयमप्राप्तेऽतिविमानिता ।

यथा ।

उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नाऽऽयातः ।
 याऽतः परमप्रिजोवेज् जीवितनाथो भवेत् तस्याः ॥

अथ प्रोषितप्रिया ।

दूरदेशान्तरस्थे तु कार्यतः प्रोषितप्रिया ।

यथाऽमरुशतके ।

आदृष्टिप्रसरात् प्रियस्य पदवीमुदीक्ष्य निर्विषया
 विश्रान्तैषु पथिष्वहःपरिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति ।

दत्तैकं सङ्गुचा गृहं प्रति पद्मं पान्यस्त्रियाऽस्मिन् क्षणे
माऽभूदागत इत्यमन्दवलितघ्रीवं पुनर्वीक्षितम् ॥

अथाऽभिसारिका ।

कामार्ताऽभिसरेत् कान्तं सारयेद् वाऽभिसारिका ॥२५॥

यथाऽमरुशतके ।

उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ ।
प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहृतडिण्डिमा
यदि किमधिकत्रासेत्कम्पं दिशः समुदीचसे ॥

यथा च ।

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
निपुणं तथैनमुपगम्य वदेर्
अभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे ॥

तत्र ।

चिन्तानिःश्वासखेदाश्रुवैवर्ण्यग्लान्यभूषणैः ।

युक्ताः षडन्त्या द्वे चाऽऽद्ये क्रौडौज्वल्यप्रहर्षितैः ॥ २६ ॥

परस्त्रियौ तु कन्यकोढे । सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्कण्ठिते
पश्चाद् विदूषकादिना सहाऽभिसरन्त्यावभिसारिके । कुतोऽपि
सङ्केतस्थानमप्राप्ते नायके विप्रसन्ने इति व्यवस्थितैवाऽनयो-
रिति । अस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात् । यत तु माल-

विकाग्निमित्रादौ योऽप्येवं धीरः सोऽपि दृष्टो देव्याः पुरत
इति मालविकावचनानन्तरम् । राजा ।

दरचिण्यं नाम बिम्बोष्ठि नायकानां कुलव्रतम् ।

तन् मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशान्निबन्धनाः ॥

इत्यादि तन् न खण्डितानुनयाभिप्रायेणाऽपितु सर्वथा मम
देव्यधीनत्वमाशङ्क्य निराशा माभूदिति कन्याविश्रम्भणायेति ।
तथाऽनुपसञ्जातनायकसमागमाया देशान्तरव्यवधानेऽप्युत्क-
ण्ठितात्वमेवेति न प्रेषितप्रियात्वमनायत्तप्रियत्वादेवेति ॥

अथाऽऽसां सहायिन्यः ।

दूत्या दासी सखी कारुर्धात्रेयी प्रतिवेशिका ।

लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेटमित्रगुणान्विताः ॥ २७ ॥

दासी परिचारिका । सखी स्नेहनिबद्धा । कारुः रजकी-
प्रभृतिः । धात्रेयी उपमादसुता । प्रतिवेशिका प्रतिगृहिणी ।
लिङ्गिनी भिक्षुकादिका । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । स्वं
चेति दूतीविशेषाः । नायकमित्राणां पीठमर्दादीनां निस्त्र-
यार्थत्वादिना गुणेन युक्ताः । तथा च मालतीमाधवे काम-
न्दकीं प्रति ।

शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।

कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥

तत्र सखी । यथा ।

मृगं शिशुं दृष्ट्वा स्तस्मात्प्रापं कथं कथयामि ते

दहन्पतिता दृष्ट्वा मूर्तिर्मया न हि वैधवो ।

इति तु विदितं नारीरूपः स लोकदृशां सुधा ।

तव शठतया शिल्पोत्कर्षो विधेर्विघटियते ॥

यथा च ।

*सच्चं जाणइ दटुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ ।

मरउ ए तुमं भणिसुं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥

स्वयं दूती । यथा ।

†मऊ एहि किं णिवालअ हरसि णिअं वाउ जइ वि मे सिचअं ।

साहेमि कस्स सुन्दर दूरे गामो अहं एक्का ॥

इत्याद्यूह्यम् ।

अथ योषिदलङ्काराः ।

यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलङ्कारास्तु विंशतिः ।

यौवने सत्त्वोद्भूता विंशतिरलङ्काराः स्त्रीणां भवन्ति ।

तत्र ।

भावो ह्रावश्च चेला च त्रयस्तत्र शरीरजाः ॥ २८ ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अयत्नजाः ॥ २९ ॥

तत्र भावह्रावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिर्दीप्तिर्माधुर्यं

प्रागल्भ्यमौदार्यं धैर्यमित्ययत्नजाः सप्त ।

* सत्त्वं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रागः ।

म्रियतां न त्वां भणिय्यामि मरणमपि स्लाघनीयमस्याम् ।

† मुऊरेहि किं निवारक हरसि निजं वायो यद्यपि मे सिचयं ।

सांघय्यामि कस्य सुन्दर दूरे ग्रामोऽहमेका ॥

लीला विलासो विक्किर्त्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
 मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा ।
 विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ॥ ३० ॥

तानेव निर्दिशति ।

निर्विकारात्मकात् सत्त्वाद् भावस्तत्राऽऽद्यविक्रिया ।
 तत्र विकारहेतौ सत्यपि अविकारकं सत्त्वम् । यथा
 कुमारसम्भवे ।

श्रुताप्सरोगीतिरपि चणेऽस्मिन्
 हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।
 आत्मेत्यराणां न हि जातु विघ्नाः
 समाधिभेदप्रभवा भवन्ति ॥

तस्मादविकाररूपात् सत्त्वाद् यः प्रथमो विकारोऽन्तर्वि-
 परिवर्तो बीजस्योच्छूनतेव स भावः । यथा ।

दृष्टिः सालसतां बिभर्ति न शिशुकोडासु बद्धादरा
 ओत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्वपि ।
 पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नाऽऽरोहति प्राक् यथा
 बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥

यथा वा कुमारसम्भवे ।

हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्यश्
 चन्द्रोदयारम्भ इवाऽम्बुराशिः ।
 उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे
 व्यापारयामास विलोचनानि ॥

यथा वा ममैव ।

*तं चित्र वन्नं ते चेन्न लोत्रणे जाव्वणं पि तं चेन्न ।

अत्रा अणङ्गलच्छी अणं चित्र किं पि साहेइ ॥

अथ हावः ।

हेवाकसस्तु ष्टङ्गारो हावोऽक्षिभूविकारकृत् ॥ ३१ ॥

प्रतिनियताङ्गविकारकारी ष्टङ्गारः स्वभावविशेषो हावः ।

यथा ममैव ।

†जं किं पि पेच्छमाणं भणमाणं रे जहा तह चेन्न ।

णिज्झाअ णेहमुद्धं वन्नस्स मुद्धं णिअच्छेहि ॥

अथ हेला ।

स एव हेला सुव्यक्तष्टङ्गाररससूचिका ।

हाव एव स्पष्टभूयोविकारत्वात् सुव्यक्तष्टङ्गाररससूचको
हेला । यथा ममैव ।

‡तह झत्ति मे पअत्ता सव्वङ्गं विभमा यणुभेए ।

संसदअवालभावा होइ चिरं जह सहीणं पि ॥

अथाऽयत्नजाः सप्त । तत्र शोभा ।

* तदेव वचनं ते चैव लोचने यौवनमपि तदेव ।

अन्यानङ्गलक्ष्मीरन्यदेव किमपि साधयति ॥

† यत् किमपि प्रेक्षमाणं भणमानं रे यथा तथैव ।

निर्धाय स्नेहमुग्धां वयस्य मुग्धां पश्य ॥

‡ तथा भटित्यस्याः प्रवृत्ताः सर्वाङ्गं विभमाः स्तनोद्भेदे ।

संशयितबालभावा भवति चिरं यथा सखीनामपि ॥

रूपोपभोगतारुण्यैः शोभाऽङ्गानां विभूषणम् ॥ ३२ ॥

यथा कुमारसम्भवे ।

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य बालां
क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषणाः ।
भूतार्थशोभाद्विद्यमानेनैत्राः
प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ॥

इत्यादि । यथा च शाकुन्तले ।

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहैर्
अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुष्पानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥

अथ कान्तिः ।

मन्मथावापितच्छाया सैव कान्तिरिति स्मृता ।

शोभैव रागावतारघनीकृता कान्तिः । यथा ।

उन्मीलददनेन्दुदीप्तिविसरैर्दूरे समुत्सारितं
भिन्नं पीनकुचस्थलस्य च रुचा हस्तप्रभाभिर्हतम् ।
एतस्याः कलविङ्ककण्टकदलीकल्पं मिलत्कौतुकाद्
अप्राप्ताङ्गसुखं रुषेव सहसा केशेषु लग्नं तमः ॥

यथा हि महाश्वेतावर्णनावसरे भट्टबाणस्य ।

अथ माधुर्यम् ।

अनुत्पण्णत्वं माधुर्यं

‘यथा शाकुन्तले ।

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनाऽपि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
दयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनाऽपि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाऽऽकृतोनाम् ॥

अथ दीप्तिः ।

दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तरः ॥ ३३ ॥

यथा ।

*देव्या पसिअ णिअन्तसुमुहससिजोण्हाविलुत्ततमणिवहे ।
अहिसारिअण विघ्नं करेसि अण्णाण विहअसे ॥

अथ प्रागल्भ्यम् ।

निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं

मनःलोभपूर्वकोऽङ्गसादः साध्वसं तदभावः प्रागल्भ्यम् ।
यथा ममेव ।

तथा ब्रीडाविधेयाऽपि तथा मुग्धाऽपि सुन्दरी ।
कलाप्रयोगचातुर्यं सभास्वाचार्यकं गता ॥

अथौदार्यम् ।

औदार्यं प्रश्रयः सदा ।

यथा ।

* दैवात् दृष्ट्वा नितान्तसुमुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।
अभिसारिकायां विघ्नं करोषि अन्यासां विहताशे ॥

*दिअहं खु दुक्खिआए सअलं काऊण गेहवावारं ।

गरुएवि मण्डुदुक्खे भरिमो पाअन्तसुत्तस्स ॥

यथा वा । भ्रमङ्गे सहसोद्गतेत्यादि ।

अथ धैर्यम् ।

चापलाविहता धैर्यं चिद्वृत्तिरविकल्पना ॥ ३४ ॥

चापलानुपहता मनोवृत्तिरात्मगुणानामनाख्यायिका धैर्य-
मिति । यथा मालतोमाधवे ।

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी

दहतु मदनः किंवा मृत्योः परेण विधास्यति ।

मम तु दयितः स्नाय्यस्तातो जनन्यमलान्वया

कुलममलिनं न त्वेवाऽयं जनो न च जीवितम् ॥

अथ स्वाभाविका दश । तत्र ।

प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः ।

प्रियकृतानां वाग्वेषचेष्टानां शृङ्गारिणीनामङ्गनाभिरनु-
करणं लीला । यथा समैव ।

†तह दिट्ठं तह भणितं ताए णिअदं तहा तहा सोणं ।

अवलोद्वं सट्ठणं सविन्नमं जह सवत्तीहिं ॥

यथा वा ।

* दिवसं खलु दुःखितायाः सकलं कृत्वा गृहव्यापारं ।

† गुरुण्यपि मन्दुदुःखे भरिमा पादान्ते सुप्तस्य ॥

† तथा दृष्टं तथा भणितं तथा नियतं तथा तथ श्रीयं ।

अवलोकितं सट्ठणं सविन्नमं यथा सपत्नीभिः ॥

तेनोदितं वदति याति तथा यथाऽसौ ।

इत्यादि ।

अथ विलासः ।

तात्कालिको विशेषस्तु विलासेऽङ्गक्रियादिषु ॥ ३५ ॥

दयितावलोकनादिकालेऽङ्गे क्रियायां वचने च सातिशय-
विशेषोत्पत्तिर्विलासः । यथा मालतीमाधवे ।

अत्राऽन्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममाश्रयताक्ष्याः ।

तद् भूरिमात्त्विकविकारविशेषरम्यम्

आचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥

अथ विच्छिन्तिः ।

आकल्परचनाऽल्पाऽपि विच्छिन्तिः कान्तिपोषकत् ।

श्लोकोऽपि वेषो बद्धतरकमनीयताकारी विच्छिन्तिः ।

यथा कुमारसम्भवे ।

कर्णार्पितो रोध्रकषायरूत्ते

गोरोचनाभेदनितान्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभाद्

क्वब्ध चक्षूषि यवप्ररोहः ॥

अथ विभ्रमः ।

विभ्रमस्वरया काले भूषास्थानविपर्ययः ॥ ३६ ॥

यथा ।

अभ्युद्गते शशिनि पेशलकान्तदूती-
 संलापसंवलितलोचनमानसाभिः ।
 अग्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा-
 विन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥

यथा वा ममैव ।

श्रुताऽऽयातं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।
 भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥

अथ किलकिञ्चितम् ।

क्रोधाश्रुद्धर्षभीत्यादेः सङ्करः किलकिञ्चितम् ।

यथा ममैव ।

रतिक्रीडाद्यूते कथमपि समासाद्य समयं
 मया लभ्ये तस्याः कणितकलकण्ठार्धमधरे ।
 कृतभूभङ्गाऽसौ प्रकटितविलसार्धरूदित-
 स्मितक्रोधाद्भ्रान्तं पुनरपि विदध्यान् मयि मुखम् ॥

अथ मोट्टायितम् ।

मोट्टायितं तु तद्भावभावनेष्टकथादिषु ॥ ३७ ॥

इष्टकथादिषु प्रियतमकथानुकरणादिषु प्रियानुगागेण
 भावितान्तःकरणत्वं मोट्टायितम् । यथा पद्मगुप्तस्य ।

चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेशेन चेतसि ।

त्रौडार्धवलितं चक्रे मुखेन्दुमवशैव सा ॥

यथा वा ।

मनः कं हृदये निधाय सुचिरं रोमाञ्चिताङ्गी मुञ्जर्
जृम्भामन्यतराकां सुललितापाङ्गां दधाना दृशम् ।
सुप्तेवाऽऽलिखितेव शून्यहृदया लेखावशेषीभव-
स्यात्मद्रोहिणि किं द्विधा कथय मे गूढो निहन्ति स्मरः ॥

यथा वा ममैव ।

स्मरदवयुनिमित्तं गूढमुन्नेतुमस्याः
सुभग तव कथायां प्रस्तुतायां सखीभिः ।
भवति विततपृष्ठोदसपोनस्तनाया
ततवलयितवाञ्जर्जुमितैः साङ्गभङ्गैः ॥

अथ कुट्टमितम् ।

सानन्दाऽन्तः कुट्टमितं कुप्येत् केशाधरग्रहे ।

यथा ।

नान्दीपदानि रतिनाटकविभ्रमाणाम्
आज्ञाचराणि परमाण्यथवा स्मरस्य ।
दष्टेऽधरे प्रणयिना विधुताग्रपाणेः .
सोत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्याः ॥

अथ बिम्बोकः ।

गर्वाभिमानादिष्टेऽपि बिम्बोकोऽनादरक्रिया ॥ ३८ ॥

यथा ममैव ।

सव्याजं तिलकालकान् विरलयल् लोलाङ्गुलिः संस्पृशन्
वारं वारमुदञ्चयन् कुचयुगप्रोदञ्चिनीलाञ्चलम् । .
यद् भूभङ्गतरङ्गिताञ्चनदृशा सावज्ञमालोकितम्

तद्गर्वादवधोरितोऽस्मि न पुनः कान्ते हतार्थीकृतः ॥

अथ ललितम् ।

सुकुमाराङ्गविन्यासो मद्धणो ललितं भवेत् ।

यथा ममैव ।

सभूभङ्गं करकिमलयावर्तनैरालपन्ती

सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याऽञ्चलेन ।

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया खैरयातैर्

निःसङ्गीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥

अथ विहृतम् ।

प्राप्तकालं न यद् ब्रूयाद् व्रीडया विहृतं हि तत् ॥ ३९ ॥

प्राप्तावसरस्याऽपि वाक्यस्य लज्जया यदवचनं तद् विहृतम् । यथा ।

पादाङ्गुष्ठेन भूमिं किसलयरुचिना सापदेशं लिखन्ती

भूयो भूयः क्षिपन्ती मयि सितशबले लोचने लोलतारे ।

वक्त्रं ह्रीनसमीपतस्फुरदधरपटं वाक्यगर्भं दधाना

यन्मां नोवाच किञ्चित् स्थितमपि हृदये मानसं तद् दुनोति ॥

अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह ।

मन्त्री स्वं वेोभयं वाऽपि सखा तस्याऽर्थचिन्तने ।

तस्य नेतुरर्थचिन्तायां तन्त्रावापादिलक्षणायां मन्त्री वा-
ऽऽत्मावेोभूयं वा सहायः ।

तच्च विभागमाह ।

मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः ॥ ४० ॥

उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्रायत्तसिद्धिः । शेषा धीरो-
दात्तादयः । अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन बोभयेन वाऽङ्गीकृत-
सिद्धय इति ।

धर्मसहायास्तु ।

चत्विक्पुरोहितौ धर्मे तपस्विब्रह्मवादिनः ।

ब्रह्म वेदस्तं वदन्ति व्याचक्षते वा तच्छीला ब्रह्मवादिनः ।
आत्मज्ञानिनो वा । शेषाः प्रतीताः ।

दुष्टदमनं दण्डस्तसहायास्तु ।

सुहृत्कुमाराटविका दण्डे सामन्तसैनिकाः ॥ ४१ ॥

स्पष्टम् । एवं तत्तत्कार्यान्तरेषु सहायान्तराणि योज्यानि ।
यदाह ।

अन्तःपुरे वर्षवराः किराता मूकवामनाः ।

स्नेच्छाभीरशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ॥ ४२ ॥

शकारो राज्ञः श्वालो हीनजातिः ।

विशेषान्तरमाह ।

ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिरूपता ।

तारतम्याद् यथोक्तानां गुणानां चोत्तमादिता ।

एवं प्रागुक्तानां नायकनायिकादूतदूतीमन्त्रिपुरोहितादी-
नामुत्तममध्यमाधमभावेन त्रिरूपता । उत्तमादिनावच्च न
गुणसंख्योपचयापचयेन किं तर्हि गुणातिशयतारतम्येन ।

एवं नाट्ये विधातव्यो नायकः सपरिच्छदः ॥ ४३ ॥

उक्तो नायकस्तद्व्यापारस्तद्व्यच्यते ।

तद्व्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ।

गीतनृत्यविलासाद्यैर्मृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ।

प्रवृत्तिरूपो नेहव्यापारस्वभावो वृत्तिः । सा च कैशिकी-
सात्त्वत्यारभटीभारतीभेदाच् चतुर्विधा । तासां गीतनृत्य-
विलासकामोपभोगाद्युपलक्ष्यमाणो मृदुः शृङ्गारी कामफला-
वच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी ।

सा तु ।

नर्मतत्स्फिञ्जतत्स्फोटतद्गमश्चतुरङ्गिका ॥ ४४ ॥

तदित्यनेन सर्वत्र नर्म परामृश्यते ।

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म प्रियोपक्कन्दनात्मकम् ।

हास्येनैव सशृङ्गारभयेन विहितं त्रिधा ॥ ४५ ॥

आत्मोपत्तेपसम्भोगमानैः शृङ्गार्यपि त्रिधा ।

शुद्धमङ्गं भयं द्वेधा त्रेधा वाग्वेषचेष्टितैः ।

सर्वं सहास्यमित्येवं नर्माऽष्टादशधोदितम् ॥ ४६ ॥

अयाम्य दृष्टजनावर्जनरूपः परिहासो नर्म । तच् च शुद्ध-
हास्येन सशृङ्गारहास्येन सभयहास्येन च रचितं त्रिविधम् ।
शृङ्गारश्चदपि स्नानुरागनिवेदनसम्भोगेच्छाप्रकाशनसापराधप्रि-
यप्रतिभेदनैस्त्रिविधमेव । भयनर्माऽपि शुद्धरसान्तराङ्गभावाद्

द्वित्रिधम् । एवं षड्विधस्य प्रत्येकं वाग्वेषचेष्टाव्यतिकरेणाऽष्टा-
दशविधत्वम् ।

तत्र वचोहास्यनर्म यथा ।

पत्युः शिरस्यन्द्रकलामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सारञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्
मात्सेन तां निर्वचनं जघान ॥

वेषनर्म यथा नागानन्दे विदूषकशेखरकव्यतिकरे । क्रिया-
नर्म यथा मालविकाग्निमित्रे उत्सवप्रायमानस्य विदूषकस्यो-
परि निपुणिका सर्पभ्रमकारणं दण्डकाष्ठं पातयति । एवं वक्ष्य-
माणेष्वपि वाग्वेषचेष्टापरत्वमुदाहार्यम् ।

शृङ्गारवदात्मोपचेपनर्म यथा ।

मध्याह्नं गमय त्यज श्रमजलं स्थित्वा पथः पीयतां
मा शून्येति विमुञ्च पान्य विवशः शीतः प्रपामण्डपः ।
तामेव स्मर घस्मरस्मरश्चरन्तां निजप्रेयसीं
त्वच्चित्तं तु न रञ्जयन्ति पथिक प्रायः प्रपापालिकाः ॥

सम्भोगनर्म यथा ।

*सालोए चित्र सूर्ये घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।
णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्तो हसन्तस्स ॥
माननर्म यथा ।

* सालोके एव सूर्ये गृहिणी गृहस्वामिकस्य गृहीत्वा ।

अनिच्छन्तोऽपि पादौ धनोति हसन्तो हसतः ॥

यथा, प्रियदर्शिकायां गर्भाङ्गे वत्सराजवेषसुसङ्गतास्थाने
साक्षाद् वत्सराजप्रवेशः ।

अथ सात्त्वती ।

विशोका सात्त्वती सत्त्वशौर्यत्यागदयाजैः ।

संलापोत्थापकावस्थां साङ्घात्यः परिवर्तकः ॥ ४६ ॥

शोकहीनः सत्त्वशौर्यत्यागदयादर्षादिभावोत्तरो नायक-
व्यापारः सात्त्वती । तदङ्गानि च संलापोत्थापकसाङ्घात्यप-
रिवर्तकाङ्गानि ।

तत्र ।

संलापको गभीरोक्तिर्नानाभावरसा मिथः ।

यथा वीरचरिते । रामः । अयं स यः किल सपरिवार-
कार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सर-
सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः ।
राम राम दाशरथे स एवाऽयमाचार्यपादानां प्रियः परशुः ।

शस्त्रप्रयोगखुरलीकलहे गणानां

सैन्यैर्वृते विजित एव मया कुमारः ।

एतावताऽपि परिरभ्य कृतप्रसादः

प्रादादमुं प्रियगुणो भगवान् गुरुर्मै ॥

इत्यादिनानाप्रकारभावरसेन रामपरशुरामयोरन्योन्यगभी-
रवचसां संलाप इति ।

अथोत्थापकः ।

उत्थापकस्तु यत्राऽऽदौ युद्धायोत्थापयेत् परम् ॥ ५० ॥

यथा वीरचरिते ।

आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैतृण्यं नु कुतोऽद्य सम्प्रति मम तद्दर्शने चक्षुषः ।
त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नाऽस्मि विषयः किं वा बद्धव्याहृतैर्
अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यविजये बाह्यै धनुर्जम्भताम् ॥

अथ साङ्गात्यः ।

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः साङ्गात्यः सङ्घभेदनम् ।

मन्त्रशक्त्या । यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायादीनां चाण-
क्येन स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्या तत्रैव । यथा पर्वतकाभ-
रणस्य राक्षसहस्तगमनेन मलयकेतुसहोत्थायिभेदनम् । दैव-
शक्त्या तु । यथा रामायणे रामस्य दैवशक्त्या रावणाद् विभी-
षणस्य भेद इत्यादि ।

अथ परिवर्तकः ।

प्रारब्धोत्थानकार्यान्यकरणात् परिवर्तकः ॥ ५१ ॥

प्रस्तुतस्त्रोद्योगकार्यस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरणं परि-
वर्तकः । यथा वीरचरिते ।

हेरम्बदन्तमुसलोस्त्रिखितैकभिन्ति-
वक्षो विश्वाखविशिखव्रणलाञ्छनं मे ।
रोमाञ्चकञ्चुकितमद्भुतवीरलाभाद्
यत् सत्यमद्य परिरभ्युमिवेच्छति त्वाम् ॥

रामः । भगवन् परिरम्भणमिति प्रस्तुतप्रतीपमेतदित्यदि ।

सात्त्वतीमुपसंहरन्नारभटीलक्षणमाह ।

एभिरङ्गैश्चतुर्थेयं सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः । —

सङ्क्षिप्तिका स्यात् सम्फोटो वस्तूत्यानावपातने ॥ ५२ ॥

मायामन्त्रबलेनाऽविद्यमानवस्तुप्रकाशनम् । तन्त्रबलादि-
न्द्रजालम् ।

तत्र ।

सङ्क्षिप्तवस्तुरचना सङ्क्षिप्तिः शिल्पयोगतः ।

पूर्वनेतृनिवृत्त्याऽन्ये नेत्रन्तरपरिग्रहः ॥ ५३ ॥

मृदङ्गदलचर्मादिद्रव्ययोगेन वस्तूत्यापनं सङ्क्षिप्तिः । यथो-
दयनचरिते किलिञ्चहस्तिप्रयोगः । पूर्वनायकावस्थानिवृत्त्या-
ऽवस्थान्तरपरिग्रहमन्ये सङ्क्षिप्तिकां मन्यन्ते । यथा वालि-
निवृत्त्या सुग्रीवः । यथा च परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या शा-
न्तलापादनं पुण्या ब्राह्मणजातिरित्यादिना ।

अथ सम्फोटः ।

सम्फोटस्तु समाघातः क्रुद्धसंरब्धयोर्दयोः ।

यथा माधवाघोरघण्टयोर्मालतीमाधवे । इन्द्रजित्क्षणा-
योश्च रामायणप्रतिबद्धवस्तुषु ।

अथै वस्तूत्यापनम् ।

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमिष्यते ।

न्यथोदात्तराघवे ।

जीयन्ते जयिनेऽपि सान्द्रतिमिरघ्रातैर्विचञ्चापिभिर्
भास्वन्तः सकला रवेरपि रुचः कस्मादकस्मादमी ।
एतास्त्रोद्यकबन्धरन्ध्ररुधिरैराधायमानोदरा
मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रा रवाः फेरवाः ॥

इत्यादि ।

अथाऽवपातः ।

अवपातस्तु निष्क्रामप्रवेशत्रासविद्रवैः ॥ ५४ ॥

यथा रत्नावल्याम् ।

कण्ठे कृत्वाऽवशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्
क्रान्त्वा द्वाराणि हेलालचरणवलत्किङ्किणोच्चक्रवालः ।
दत्तातङ्को गजानामनुसृतसरणिः सम्भ्रमादशपालैः
प्रभ्रष्टोऽयं स्रवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरातः ॥
नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादकृत्वा त्रपाम्
अन्तः कञ्चुकि कञ्चुकस्य विशति त्रामादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नास्त्रः किरातैः कृतं
कुञ्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणशङ्किनः ।
यथा च प्रियदर्शनायां प्रथमेऽङ्के विन्ध्यकेलवस्कन्दे ।
उपसंहरति ।

एभिरङ्गैश्चतुर्थेयं नाऽर्थवृत्तिरतः परा ।

चतुर्थी भारती साऽपि वाच्या नाटकलक्षणे ॥ ५५ ॥

कैशिकीं सात्त्वतीं चाऽर्थवृत्तिमारभटीमिति ।

पठन्तः पञ्चमीं वृत्तिमौल्लटाः प्रतिजानते ॥ ५६ ॥

सा तु लक्ष्ये कचिदपि न दृश्यते न चोपपद्यते रसेषु
हास्यादीनां भारत्यात्मकत्वात् । नीरसस्य च काव्यार्थस्य चा-
ऽभावात् । तिस्र एवैता अर्थवृत्तयः । भारती तु शब्दवृत्ति-
रामुखसङ्गत्वात् तत्रैव वाच्या ।

वृत्तिनियममाह ।

शृङ्गारे कैशिकी गीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ ५७ ॥

देशभेदभिन्नवेषादिषु नायकादिव्यापारः प्रवृत्तिरित्याह ।

देशभाषाक्रियावेषलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः ।

लोकादेवाऽवगम्येता यथौचित्यं प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

तत्र पाठ्यं प्रति विशेषः ।

पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ।

लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः कचित् ॥ ५९ ॥

कचिदिति देवीप्रभृतीनां सम्बन्धः ।

स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः शूरसेन्यधमेषु च ।

प्रकृतेरागतं प्राकृतम् । प्रकृतिः संस्कृतं तद्भवं तत्समं
देशीत्यनेकप्रकारम् । शूरसेनी मागधी च स्वशास्त्रनियते ।

पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ ६० ॥

यद्देशं नीचपात्रं यत् तद्देशं तस्य भाषितम् ।

कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ॥ ६१ ॥

प्रष्टार्थमेतत् ।

आमन्त्र्यामन्त्रकौचित्येनाऽऽमन्त्रणमाह ।

भगवन्तो वरैर्वाच्या विद्वद्देवर्षिलिङ्गिनः ।

विप्रामात्याग्रजाश्चाऽऽर्या नटीसूत्रमृतौ मिथः ॥ ६२ ॥

आर्याविति सम्बन्धः ।

रथी सूत्रेण चाऽऽयुष्मान् पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ।

वत्सेति तातः पूज्योऽपि सुगृहीताभिधस्तु तैः ॥ ६३ ॥

अपिशब्दात् पूज्येन शिष्यात्मजानुजास्तातेति वाच्याः । सो-
ऽपि तैस्तातेति सुगृहीतनामा चेति ।

भावोऽनुगेन सूत्री च मार्षेत्येतेन सोऽपि च ।

सूत्रधारः पारिपार्श्वकेन भाव इति वक्तव्यः । स च सू-
त्रिणा मार्ष इति ।

देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भट्टेति चाऽधमैः ॥ ६४ ॥

आमन्त्रणीयाः पतिवज् ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।

विद्वद्देवादिस्त्रियो भर्तृवदेव देवरादिभिर्वाच्याः ।

तत्र स्त्रियं प्रति विशेषः ।

समा हलेति प्रध्या च हञ्जे वेश्याऽज्जुका तथा ॥ ६५ ॥
 कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः ।
 विदूषकेण भवती राज्ञी चेटोति शब्दयते ॥ ६६ ॥

पूज्या जरती अम्बेति । स्यष्टमन्यत् ।

चेष्टागुणोदाहृतिसत्त्वभावान्
 अशेषतो नेहदशाविभिन्नान् ।
 को वक्तुमीशो भरतो न यो वा
 यो वा न देवः शशिखण्डमैलिः ॥ ६७ ॥

दिङ्मात्रं दर्शितमित्यर्थः । [चेष्टा लीलाद्याः गुणा विन-
 याद्याः उदाहृतयः संस्कृतप्राकृताद्या उक्तयः सत्त्वं निर्विका-
 रात्मकं मनो भावः सत्त्वस्य प्रथमोविकारः तेन हावादयो ह्युप-
 लब्धिताः ।]

इति श्रीविष्णुसुनोर्धनिकस्य ह्यतौ दशरूपावलोकने नेह-
 प्रकाशे नाम द्वितीयप्रकाशः समाप्तः ।

बहुवक्तव्यतय, रसविचारातिलङ्घनेन वस्तुनेतरसानां वि
भज्य नाटकादिषूपयोगः प्रतिपाद्यते ।

प्रकृतित्वाद्वाऽन्येषां भूयोरसपरिग्रहात् ।
सम्पूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥ १ ॥

उद्दिष्टधर्मकं हि नाटकमनुद्दिष्टधर्माणां प्रकरणादीनां
प्रकृतिः । शेषं प्रतीतम् ।

तत्र ।

पूर्वरङ्गं विधायाऽदौ सूत्रधारे विनिर्गते ।
प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन् नटः ॥ २ ॥

पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गो नाट्यशाला । तत्स्थप्रथम-
प्रयोगव्युत्थापनादौ पूर्वरङ्गता । तं विधाय विनिर्गते प्रथमं
सूत्रधारे तद्वदेव वैष्णवस्थानकादिना* प्रविश्याऽन्यो नटः
काव्यार्थं स्थापयेत् । स च काव्यार्थस्यापनात् सूचनात् स्थापकः ।

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।
सूचयेद् वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथाऽपि वा ॥ ३ ॥

स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं च मर्त्यरूपो भूत्वा
मिश्रं च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । वस्तु बीजं मुखं
पात्रं वा । वस्तु यथोदात्तराघवे ।

* दीर्घपादविच्छेपेण परिक्रमो वैष्णवस्थानकम् । आदिशब्दात् ता-
खवादिना परिक्रमो रौद्रमिति कस्यचित् टिप्पणी ।

रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान् मालामिवाऽऽज्ञां गुरोस्
तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।

तौ सुग्रीवविभोषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं

प्रोहृत्ता दशकन्धरप्रसृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः ॥

बीजं यथा रत्नावल्याम् ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखोभूतः ॥

मुखं यथा ।

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्त्रमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

तवाऽस्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणाऽतिरंहसा ॥

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

कृतं कच्चिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ ४ ॥

रङ्गस्य प्रशस्तिं काव्यार्थानुगतार्थैः श्लोकैः कृत्वा ।

त्रैत्सुक्तेन कृतत्वरं सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया

तैस्त्रैर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताऽऽभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाऽग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरो नवे सङ्गमे
 संरोहत्पुलका हरेण हसता स्निष्टा शिवा पातु वः ॥
 इत्यादिभिरेव भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ।

सा तु ।

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ।

भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ॥ ५ ॥

पुरुषविशेषप्रयोज्यः संस्कृतवज्जलो वाक्प्रधानो नटाश्रया
 व्यापारो भारती । प्ररोचना वीथीप्रहसनामुखानि चाऽस्या-
 मङ्गानि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ।

प्रस्तुतार्थप्रशंसनेन श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना ।
 यथा रत्नावल्याम् ।

श्रीहर्षो निपुणः कविः पद्मिषदप्येषा गुणग्राहिणी
 लोके हारि च वत्सराजचरितं नाय्यं च दत्ता वयम् ।
 वस्त्रैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुनर्
 मङ्गागोपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥

वीथी प्रहसनं चाऽपि स्वप्रसङ्गेऽभिधास्यते ।

वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्रैव तत् पुनः ॥ ६ ॥

सूत्रधारो नटो ब्रूते मार्षं वाऽथ विदूषकम् ।

स्वकार्यं प्रस्तुतार्थेऽपि चित्रेऽक्त्या यत् तदामुखम् ॥ ७ ॥

प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथाद्वातः प्रवृत्तकम् ।

प्रयोगातिशयश्चाऽथ वोय्यङ्गानि त्रयोदश ॥ ८ ॥

तत्र कथोद्वातः ।

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ।

गृह्यत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्वातो द्विधैव सः ॥ ९ ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । द्यौगन्धरायणः । द्वीपादन्यस्मा
दपीति । वाक्यार्थं यथा वेणीसंहारे । भीमः ।

निर्वाणवैरिदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह केशवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः चतविग्रहाश्च

खस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्त्याः ॥

ततोऽर्थेनाऽऽह । भीमः ।

लाक्षागृहानलविषान्नमभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः

खस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

अथ प्रवृत्तकम् ।

कालसाम्यसमाल्लिप्तप्रवेशः स्यात् प्रवृत्तकम् ।

प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया सूचितपात्रप्रवेशः प्रवृत्तक
यथा ।

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्वाय गाढतमसं घनकालमुग्रं
रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः ।

अथ प्रयोगातिशयः ।

एषोऽयमित्युपक्षेपात् सूत्रधारप्रयोगतः ।
पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥ १० ॥

यथा एष राजेव दुष्यन्त इति ।

अथ बोध्यङ्गानि ।

उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते क्लमम् ।
वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।
असत्प्रलापव्याहारमृद्वानि त्रयोदश ॥ ११ ॥

तत्र ।

गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ।
यत्राऽन्योन्यं समालापो द्वेधोद्घात्यं तदुच्यते ॥ १२ ॥

गूढार्थं पदं तत्पर्यायश्चेत्येवं माला । प्रश्नोत्तरं चेत्येवं वा
माला । द्वयोर्भक्तिप्रत्युक्तौ तद् द्विविधमुद्घात्यकम् । तत्राऽऽद्यं
विक्रमोर्वश्यां यथा । विदूषकः । *भो वञ्चस्व को एमो कामां
जेण तुमं पि. दूमिज्जमे सो किं पुरिसो आदु इत्थिअत्ति ।
राजा । सखे ।

* भो वयस्य क एष कामो येन त्वमपि दूयसे स, किं पुरुषोऽयं वा
स्तीति ।

मनोजातिरनाधीना सुखेव प्रवर्तते ।

स्नेहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥

विदूषकः । * एवं पि ण जाणे । राजा । वयस्य इच्छाप्रभवः
स इति । विदूषकः । † किं जो जं इच्छदि सो तं कामेदि-
त्ति । राजा । अथ किम् । विदूषकः । ‡ ता जाणिदं जह
अहं स्रुअआरसालाए भोअणं इच्छामि ।

द्वितीयं यथा पाण्डवानन्दे ।

का स्नाय्या गुणिनां चमा परिभवः को यः स्वकुल्यैः कृतः ।
किं दुःखं परमं अयं जगति कः स्नाय्यो य आश्रीयते ।
को मृत्युर्यस्यं शुचं जहति के येर्निर्जिताः शत्रवः
कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे क्वन्नस्थितैः पाण्डवैः ॥

अथाऽवलगितम् ।

यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रस्तुतेऽन्यत्र वाऽन्यत् स्यात् त चाऽवलगितं द्विधा ॥ १३ ॥

तत्राऽऽद्यं यथोत्तरचरिते । समुत्पन्नवनविहारगर्भदोह-
दायाः सीताया दोहदकार्ये अनुप्रविश्य जनापवादादरण्ये
त्यागः । द्वितीयं यथा कलितरामे । रामः । लक्ष्मण तात
वियुक्तामयोध्यां विमानस्थो नाऽहं प्रवेष्टुं शक्नोमि । तदवतीर्य
गच्छामि ।

* यवमपि न जानामि ।

† किं यो यदिच्छति स तत् कामयतीति ।

‡ तज्ज्ञातं यथाहं स्रुपकारशालायां भोजनमिच्छामि ।

कोऽपि सिंहासनस्याऽधः स्थितः पादुकयोः पुरः ।

जटावानचमाली च चामरी च विराजते ॥

इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः ।

अथ प्रपञ्चः ।

असङ्गतमिथःस्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकृन् मतः ।

असङ्गतेनाऽर्थेन पारदार्यादिनैपुण्यादिना याऽन्यान्यस्तुतिः

स प्रपञ्चः । यथा कर्पूरमञ्जर्याम् । भैरवानन्दः ।

* रण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्जं मंसं पिज्जए खज्जए अ ।

भिक्षा भोज्जं चम्मखण्डं च सेज्जा कोलो धम्मो कस्स णो होइ रम्मो ॥

अथ त्रिगतम् ।

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ।

नटादित्रितयालापः पूर्वरङ्गे तदिष्यते ॥ १४ ॥

यथा विक्रमोर्वश्याम् ।

मत्तानां कुसुमरमेन षट्पदानां

शब्दोऽयं परमृतनाद एष धीरः ।

कैलासे सुरगणसेविते समन्तात्

किन्नर्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः ॥

अथ कलनम् ।

* रण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मद्यं मांसं पीयूषे खाद्यते च ।

भिक्षा भोज्यं चर्मखण्डश्च शय्या कौलो धर्मः कस्य न भवति रम्यः ॥

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य क्ललना क्लमम् ।

यथा वेणीसंहारे । भीमार्जुनौ ।

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणाद्दीपनः भोऽभिमानो

राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजगतस्याऽङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

क्वाऽऽस्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत पुरुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥

अथ वाक्केली ।

विनिवृत्त्याऽस्य वाक्केली द्विस्त्रिः प्रत्युक्तितोऽपि वा ॥ १५ ॥

अस्येति वाक्यस्य प्रक्रान्तस्य साकाङ्क्षस्य विनिवर्तनं वाक्केली ।

द्वित्रिर्वा उक्तिप्रत्युक्तयः । तत्राऽऽद्या यथोत्तरचरिते । वासन्ती ।

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ॥

उक्तिप्रत्युक्तितो यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । *भोदि
मअणि ए मं पि एदं चच्चरिं सिक्खावेहि । मदनिका । हृदा-
स ए क्व एसा चच्चरी दुवदिखण्डं क्व एदम् । विदूषकः ।
भोदि किं एदिणा खण्डेण मोदन्ना करीअन्ति । मदनिका ;
ए हि पढीअदि क्व एदमित्यादि ।

* भवति मदनिके मामप्येतां चर्चरीं शिस्तय ।—हृताश न खलु
एषा चर्चरी द्विपदीखण्डकं खल्वेतत् ।—भवति किमेतेन खण्डेन मोद-
काः क्रियन्ते ।—न हि, पठ्यते खल्वेतत् ।

अथाऽधिवलम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाऽधिवलं भवेत् ।

यथा वेणीसंहारे । अर्जुनः ।

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते

दणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य

प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डुपुत्रः ॥

इत्युपक्रमे । राजा । अरे नाऽहं भवानिव विकत्यनाप्रगल्भः ।

किन्तु ।

द्रक्ष्यन्ति न चिरात् सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे ।

मद्गदाभिन्नवक्षोऽस्यिवेणिकाभङ्गभीषणम् ॥

इत्यन्तेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यवाक्यस्याऽऽधिक्योक्तिरधिव-
लम् ।

अथ गण्डः ।

गण्डः प्रस्तुतसम्बन्धिभिन्नार्थं सहसोदितम् ॥ १६ ॥

यथोत्तरचरिते । रामः ।

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोर्

असावस्थाः स्पर्शा वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

अथ बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसद्दस्तु विरहः ॥

प्रविश्य प्रतीहारी । *देव उअत्यिदो । रामः । अस्मि कः ।
प्रतीहारी । देवस्स आसणपरिचारओ दुम्मुहो इति ।

अथाऽवस्यन्दितम् ।

रसोक्तस्याऽन्यथा व्याख्या यत्राऽवस्यन्दितं हि तत् ।

यथा कलितरामे । सीता । †जाद कस्सं क्व तुम्हेहिं अजु-
ज्झाए गन्तव्वं । तद्धिं सो राआ विणएण एमिदव्वो । लवः ।
अस्म किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता । जाद
सो क्व तुम्हाणं पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः पिता ।
सीता । साशङ्कम् । जाद ए क्व परं तुम्हाणं सअलाए ज्जेव
पुहवीए इति ।

अथ नालिका ।

सोपहासा निगूढार्था नालिकैव प्रहेलिका ॥ १७ ॥

यथा मुद्राराक्षसे । चरः । ‡हंहे वल्लण मा कुप्प । किं
पि तुह उअज्झाओ जाणादि किं पि अन्हारिसा जणा जानन्ति ।
शिष्यः । किमस्मदुपाध्यायस्य सर्वज्ञत्वमपहर्तुमिच्छसि । चरः ।
यदि दे उवज्झाओ सव्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्स चन्द्रे
अणभिप्पेदेन्ति । शिष्यः । किमनेन ज्ञातेन भवतीत्युपक्रमे ।

* देव, उपस्थितः ।—देवस्यासन्नपरिचारको दुर्मुखः ।

† जात, कल्यं खलु युवाभ्यामयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा
विनयेन नमितव्यः ।—जात स खलु युवयोः पिता ।—जात न खलु पर-
युवयोः सकलाया एव पृथिव्याः ।

‡ हंहे ब्राह्मण मा कुप्य किमपि तवोपाध्यायो जानाति किम-
प्यस्मादृशा जना जानन्ति ।—यदि त उपाध्यायः सर्वं जानाति तज्जा-
नातु तावत् कस्य चन्द्रोऽनभिप्रेत इति ।

चाणक्यः । चन्द्रगुप्तादपरक्रान् पुरुषान् जानामीत्युक्तं भ-
वति ।

अथाऽसत्प्रलापः ।

असम्बद्धकथाप्रायोऽसत्प्रलापो यथोत्तरः ।

ननु चाऽसम्बद्धार्थत्वेऽसङ्गतिर्नाम वाक्यदोष उक्तः । तन्
न । उत्सृष्टप्रायितमदेन्मादशैशवादीनामसम्बद्धप्रलापितैव वि-
भावः । यथा ।

अर्चिष्मन्ति विदार्य वक्त्रकुहराण्यासृक्तो वासुकेर्
अङ्गुल्या विषकर्बुरान् गणयतः संस्पृश्य दन्ताङ्कुरान् ।
एकं त्रीणि नवाऽष्ट सप्तषडिति प्रध्वस्तसङ्ख्याक्रमा
वाचः क्रौञ्चरिपोः शिशुलविकलाः श्रेयांसि पुष्पान्तु वः ॥

यथा च ।

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्यास्त्वया हता ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

यथा वा ।

भुक्ता हि मया गिरयः स्नातोऽहं वङ्गिना पिबामि वियत् ।
हरिहरहरिणगर्भा मत्पुत्रास्तेन नृत्यामि ॥

अथ व्याहारः ।

अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः ।

यथा मालविकाग्निमित्रे लास्यप्रयोगावसाने । मालविका

निर्गन्तुमिच्छति । विदूषकः । *मा दाव उवएससुद्धा गमि-
स्ससीत्युपक्रमे गणदासः । विदूषकं प्रति । आर्य उच्यतां
यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । †पठमं पञ्चमे वम्ह-
णस्स पूआ भोदि सा तए लङ्घिदा । मालविका स्मयत इत्यादि-
ना नायकस्य विश्रब्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा
वचनेन व्याहारः ।

अथ मृदवम् ।

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥ १८ ॥

यथा शाकुन्तले ।

मेदश्चेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः

सत्त्वानामुपलक्ष्यते विकृतिमच् चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामोदृग् विनोदः कुतः ॥

इति मृगयादोषस्य गुणीकारः ।

यथा च ।

सततमनिर्वृतमानसमायाससहस्रसङ्कुलक्लिष्टम् ।

गतनिद्रमविश्वासं जीवति राजा जिगोषुरयम् ॥

इति राज्यगुणस्य दोषीभावः ।

उभयं वा ।

* मा तावदुपदेशसुद्धा गमिष्यसि ।

† प्रथमं प्रत्युषे ब्राह्मणस्य पूजा भवति सा तथा लङ्घिता ।

सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः
 सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं संदा ।
 अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवाऽसता व्याकुलो
 युक्तायुक्तविवेकपूतहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥

इति प्रस्तावनाङ्गानि ।

एषामन्यतमेनाऽर्थं पात्रं चाऽऽक्षिप्य सूत्रमृत् ।
 प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥ १९ ॥

तत्र ।

अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
 कीर्तिकामो महोत्साहस्तय्यास्ताता महीपतिः ॥ २० ॥
 प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ।
 तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राऽऽधिकारिकम् ॥ २१ ॥

यत्रेतिवृत्ते सत्यवागसंवादकारिनीतिशास्त्रप्रसिद्धाभिगा-
 मिकादिगुणयुक्तो रामायणमहाभारतादिप्रसिद्धो धीरोदा-
 त्तो राजर्षिर्दिव्यो वा नायकः तत्प्रख्यातमेवाऽत्र नाटके आ-
 धिकारिकं वस्तु विधेयमिति ।

यत् तत्राऽनुचितं किञ्चिन् नायकस्य रसस्य वा ।
 विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

यथा कृष्णना वालिवधो मायुराजेनोदात्तराघवे परि-
 त्यक्तः । वीरचरिते तु रावणसौहृदेन वालीरामवधार्थमा-
 गतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

आद्यन्तमेवं निश्चित्य पञ्चधा तद् विभज्य च ।

खण्डशः सन्धिसञ्ज्ञांश्च विभागानपि खण्डयेत् ॥ २३ ॥

अनौचित्यरसविरोधपरिहारपरिशुद्धीकृतसूचनीयदर्शनीय-
वस्तुविभागफलानुसारेणोपप्लव्यबीजविन्दुपताकाप्रकरीकार्यल-
क्षणार्थप्रकृतिकं पञ्चावस्थानुगुणेन पञ्चधा विभजेत् । पुनरपि
चैकैकस्य भागस्य द्वादश त्रयोदश चतुर्दशेत्येवमङ्गसञ्ज्ञानां
सन्धीनां विभागान् कुर्यात् ।

चतुःषष्टिस्तु तानि स्युरङ्गानीत्यपरं तथा ।

पताकावृत्तमप्यूनर्मेकाद्यैरनुसन्धिभिः ।

अङ्गान्यत्र यथालाभमसन्धिं प्रकरीं न्यसेत् ॥ २४ ॥

अपरमपि प्रासङ्गिकमिति वृत्तमेकाद्यैरनुसन्धिभिर्नूनमिति
प्रधानेति वृत्तादेकद्वित्रिचतुर्भिरनुसन्धिभिर्नूनं पताकेति वृत्तं
न्यसनीयम् । अङ्गानि च प्रधानाविरोधे यथालाभं न्यसनी-
यानि प्रकरीति वृत्तं त्वपरिपूर्णसन्धि विधेयम् ।

तत्रैवं विभक्ते ।

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्कं वा कार्ययुक्तिः ।

इयमत्र कार्ययुक्तिः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ।

यदा सन्दर्शयेत् शेषं कुर्याद् विष्कम्भकं तदा ॥ २५ ॥

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।

आदावेवं तदाऽङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ २६ ॥

स.च ।

प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः ।

अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ २७ ॥

रङ्गप्रवेशे साक्षान् निर्दिश्यमाननायकव्यापारो बिन्दू-
पक्षेपार्थपरिमितोऽनेकप्रयोजनसंविधानरसाधिकरणः उत्सङ्ग-
इवाऽङ्कः

तत्र च ।

अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ।

गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ॥ २८ ॥

अङ्गिन एवाऽङ्गिरसस्थायिनः सङ्गृहात् स्थायिनेति रसान्त-
रस्थायिनो ग्रहणम् । गृहीतमुक्तैः परस्परव्यतिकीर्णैरित्यर्थः ।

न चाऽतिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ॥ २९ ॥

कथामन्ध्यङ्गोपमादिलक्षणेर्भूषणादिभिः ।

एको रसेऽङ्गीकर्तव्यो वीरः प्रटङ्गार एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान् निर्वहणेऽद्भुतम् ॥ ३० ॥

ननु च रसान्तरस्थायिनेत्यनेनैव रसान्तराणामङ्गत्वमु-
क्तम् । तन् न । यत्र रसान्तरस्थायी स्वानुभावविभावव्यभि-
चारियुक्तो भूयसोपनिबध्यते तत्र रसान्तराणामङ्गत्वम् । केव-
लस्थाय्युपनिबन्धे तु स्थायिनो व्यभिचारितैव ।

दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशाद्विप्लवम् ।
 संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चाऽनुलेपनम् ॥ ३१ ॥
 अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ।

अङ्गैर्नैवोपनिबध्नीत प्रवेशकादिभिरेव सूचयेदित्यर्थः ।

नाऽधिकारिवधं क्वाऽपि त्याज्यमावश्यकं न च ॥ ३२ ॥

अधिकृतनायकवधं प्रवेशकादिनाऽपि न सूचयेत् । आव-
 श्यकं तु देवपितृकार्याद्यवश्यमेव क्वचित् कुर्यात् ।

एकाद्याचरितैकार्थमित्यमासन्ननायकम् ।
 पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥ ३३ ॥

एकदिवसप्रवृत्तैकप्रयोजनसम्बद्धमासन्ननायकमवज्ञपात्रप्र-
 वेशमङ्कं कुर्यात् । तेषां पात्राणामवश्यमङ्कस्याऽन्ते निर्गमः
 कार्यः ।

पताकास्थानकान्यत्र विन्दुरन्ते च बीजवत् ।
 एवमङ्काः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ।
 पञ्चाङ्गमेतद्वरं दशाङ्कं नाटकं परम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्तं नाटकलक्षणम् ।

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।
 अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥ ३५ ॥
 धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ।
 शेषं नाटकवत् सन्धिप्रवेशकरसादिकम् ॥ ३६ ॥

इति । • कविबुद्धिविरचितमिति वृत्तम् । लोकसंश्रयमनुदात्त-
ममात्याद्यन्यतमधीरप्रशान्तनायकं विपदन्तरितार्थमिद्धिं कु-
र्यात् । प्रकरणे मन्त्री अमात्य एव । सार्थवाहो वणिग्विशेष
एवेति । स्पष्टमन्यत् ।

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
क्वचिदेकैव कुलजा वेश्या क्वाऽपि द्वयं क्वचित् ॥ ३७ ॥
कुलजाऽऽभ्यन्तरा बाह्या वेश्या नाऽतिक्रमोऽनयोः ।
आभिः प्रकरणं त्रेधा सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम् ॥ ३८ ॥

वेशो मृतिः सोऽस्या जीवनमिति वेश्या । तद्विशेषो गणि-
का । यदुक्तम् ।

आभिरभ्यर्थिता वेश्या रूपशीलगुणान्विता ।
लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनसंसदि ॥

एवं च कुलजा वेश्या उभयमिति त्रेधा प्रकरणे ना-
यिका । यथा वेश्यैव तरङ्गदत्ते कुलजैव पुष्पदूषितके । ते द्वेऽपि
मृच्छकटिकायामिति । कितवद्यूतकारादिधूर्तसङ्कुलं तु मृच्छ-
कटिकादिवत् सङ्कीर्णप्रकरणमिति ।

अथ नाटिका ।

लक्ष्यते नाटिकाऽप्यत्र सङ्कीर्णान्यनिवृत्तये ।

अत्र केचित् ।

अनयोश्च बन्धयोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्रितरो वा नाटीमञ्जाश्रिते काव्ये ॥

इत्यमुं भरतीयं श्लोकमेको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्य
इतरस्त्वप्रख्यातः प्रकरणिकासञ्ज्ञः नाटीसञ्ज्ञया द्वे काव्ये
आश्रिते इति व्याचक्षाणाः प्रकरणिकामपि मन्यन्ते । तद-
सत् । उद्देशलक्षणयोरनभिधानात् समानलक्षणे वा भेदा-
भावात् । वस्तुरसनायकानां प्रकरणाभेदात् प्रकरणिकायाः ।
अतोऽनुद्दिष्टाया नाटिकाया यन् मुनिना लक्षणं कृतं तत्रा-
ऽयमभिप्रायः । शुद्धलक्षणसङ्करादेव तल्लक्षणे सिद्धे लक्षणकरणं
सङ्कीर्णानां नाटिकैव कर्तव्येति नियमार्थं विज्ञायते ।

तमेव सङ्करं दर्शयति ।

तत्र वस्तु प्रकरणान् नाटकान् नायको नृपः ।

प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ॥ ३९ ॥

उत्पाद्येतिवृत्तत्वं प्रकरणधर्मः प्रख्यातनृपनायकादित्वं तु
नाटकधर्म इति । एवं च नाटकप्रकरणनाटिकातिरेकेण
वस्त्वादेः प्रकरणिकायामभावादङ्गपात्रभेदाद् यदि भेदः ।

तत्र ।

स्त्रीप्रायचतुरङ्गादिभेदकं यदि चेष्ट्यते ।

एकद्वित्यङ्गपात्रादिभेदेनाऽनन्तरूपता ॥ ४० ॥

तत्र नाटिकेति स्त्रीसमाख्ययौचित्यप्राप्तं स्त्रीप्रधानत्वम् ।
कैशिकीवृत्त्याऽऽश्रयत्वाच्च तदङ्गसङ्ख्यायाऽल्पावमर्शत्वेन चतु-
रङ्गत्वमयौचित्यप्राप्तमेव ।

विशेषस्तु ।

देवो तत्र भवेज् ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ।
गम्भीरा मानिनी कृच्छात् तदृशान् नेतृसङ्गमः ॥ ४१ ॥

प्राप्या तु ।

नायिका तादृशी मुग्धा दिव्या चाऽतिमनोहरा ।

तादृशीति नृपवंशजत्वादिधर्मातिदेशः ।

अन्तःपुरादिसम्बन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ॥ ४२ ॥

अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरम् ।

नेता तत्र प्रवर्तेत देवीत्रासेन शङ्कितः ।

तस्यां मुग्धनायिकायामन्तःपुरसम्बन्धसङ्गीतकसम्बन्धादिना
प्रत्यासन्नायां नायकस्य देवीप्रतिबन्धान्तरितः उत्तरोत्तरो
नवावस्थानुरागो निबन्धनोयः ।

कैशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च यक्ताऽङ्कैरिव नाटिका ॥ ४३ ॥

प्रत्यङ्कोपनिबद्धाभिहितलक्षणकैशिक्यङ्गचतुष्टयवती नाटि-
केति ।

अथ भाणः ।

भाणस्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ।

यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विटः ॥ ४४ ॥

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।

सूचयेद् धीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ॥ ४५ ॥

भूयसा भारती वृत्तिरेकाङ्गं वस्तु कल्पितम् ।

मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशाऽपि च ॥ ४६ ॥

इति । धूर्ताश्चौरद्यूतकारादयः तेषां चरितं यच्चैक एव विटः
 स्मृतं परकृतं बोधवर्णयति स भारतीवृत्तिप्रधानत्वाद् भाणः ।
 एकस्य चोक्तिप्रत्युक्तयः आकाशभाषितैराशङ्कितोत्तरत्वेन भ-
 वन्ति । अस्यष्टत्वाच् च वीरशृङ्गारौ सौभाग्यशौर्योपवर्णनया
 सूचनीयौ ।

लास्याङ्गानि ।

गेयं पदं स्थितं पाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका
 प्रच्छेदकस्निगूढं च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ॥ ४७ ॥
 उत्तमोत्तमकं चैव उक्तप्रत्युक्तमेव च ।
 लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशकल्पनम् ॥ ४८ ॥

शेषं स्पष्टमिति ।

अथ प्रहसनम् ।

तद्वत् प्रहसनं चेधा शुद्धवैकृतसङ्करैः ।
 तद्वदिति भाणवद् वस्तुसन्धिसन्ध्यङ्गलास्यादीनामतिदेशः ।
 तत्र शुद्धं तावत् ।

पाखण्डिविप्रप्रभृतिचेटचेटीविटाकुलम् ।

चेष्टितं वेषभाषाभिः शुद्धं हास्यवचोन्वितम् ॥ ४९ ॥

पाखण्डिनः आक्यनिर्गन्धप्रभृतयः । विप्राश्चाऽत्यन्तमृज-
 वः । जातिमाचोपजीविनो वा । प्रहसनाङ्गिहास्यविभावास्तेषां
 च यथावत् स्वव्यापारोपनिबन्धनं चेटचेटी व्यवहारयुक्तं शुद्धं
 प्रहसनम् ।

विहृतं तु ।

कामुकादिवचोवेषैः षण्ढकञ्चुकितापसैः ।

विकृतं सङ्कराद् वीथ्या सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम् ।

कामुकादयो भुजङ्गचारभटाद्याः । तद्वेषभाषादियोगिनो
यत्र षण्ढकञ्चुकितापसट्टद्वादयस्तद्विकृतं । स्वस्वरूपप्रच्युतवि-
भावत्वात् । वीथ्यङ्गैस्तु सङ्कीर्णत्वात् सङ्कीर्णम् ।

रसस्तु भूयसा कार्यः षड्विधो ह्यस्य एव तु ॥ ५० ॥

इति स्पष्टम् ।

अथ डिमः ।

डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्याद् वृत्तयः कैशिकीं विना ।

नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशाऽत्यन्तमुद्धताः ॥ ५१ ॥

रसैरहास्यष्टङ्गारैः षड्विदीभिः समन्वितः ।

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः ॥ ५२ ॥

चन्द्रसूर्योपरागैश्च न्याय्ये रौद्ररसेऽङ्गिनि ।

चतुरङ्गश्चतुःसन्धिर्निर्विमर्शो डिमः स्मृतः ॥ ५३ ॥

डिमसङ्घात इति नायकसङ्घातव्यापारात्मकत्वाद् डिमः ।
तत्रेतिहासप्रसिद्धमिति वृत्तम् । वृत्तयश्च कैशिकीवर्जास्तिस्रः ।
रसाश्च वीररौद्रबीभत्साहृतकरुणभयानकाः षट् । स्थायी तु
रौद्रो न्यायप्रधानो विमर्शरहिता मुखप्रतिमुखगर्भनिर्वह-
णाख्याश्चत्वारः सन्धयः साङ्गाः । मायेन्द्रजालाद्यनुभावसमा-
श्रयाः । श्रेष्ठं प्रस्तावादिनाटकवत् । एतच्च च ।

इदं त्रिपुरदाहेतु लक्षणं ब्रह्मणेदितम् ।

ततस्त्रिपुरदाहस्य डिमसञ्ज्ञः प्रयोजितः ॥

इति भरतमुनिना स्वयमेव त्रिपुरदाहेतिवृत्तस्य तुल्यत्वं दर्शितम् ।

अथ व्यायोगः ।

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः ।

हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्डिमवद् रसाः ॥ ५४ ॥

अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो जामदग्न्यजये यथा ।

एकादाचरितैकाङ्को व्यायोगो बज्रभिर्नरैः ॥ ५५ ॥

व्यायुज्यन्तेऽस्मिन् बहवः पुरुषा इति व्यायोगः । तत्र डिमवद् रसाः षट् हास्यशृङ्गाररहिताः । वृत्त्यात्मकत्वाच्च रसानामवचनेऽपि कैशिकीरहितेतरवृत्तित्वं रसवदेव लभ्यते । अस्त्रीनिमित्तस्याऽत्र सङ्ग्रामः । यथा परशुरामेण पितृवध-कोपात् सहस्रार्जुनवधः कृतः । शेषं स्पष्टम् ।

अथ समवकारः ।

कार्यं समवकारेऽपि आमुखं नाटकादिवत् ।

ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु सन्धयः ॥ ५६ ॥

वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः ।

द्वादशोदात्तविख्याताः फलं तेषां पृथक् पृथक् ॥ ५७ ॥

बज्रवीररसाः सर्वे यद्ददन्मोधिमन्यने ।

अङ्गैस्त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिशृङ्गारस्त्रिविद्रवः ॥ ५८ ॥

द्विसन्धिरङ्गः प्रथमः कार्यो द्वादशनालिकः ।
चतुर्दिनालिकावन्त्यौ नालिका घटिकाद्वयम् ॥ ५८ ॥
वस्तुस्वभावदैवाऽरिक्ताः स्युः कपटास्त्रयः ।
नगरोपरोधयुद्धे वाताग्न्यादिकविद्रवाः ॥ ६० ॥
धर्मार्थकामैः शृङ्गारो नाऽत्र बिन्दुप्रवेशकौ ।
वीथ्यङ्गानि यथालाभं कुर्यात् प्रहसने यथा ॥ ६१ ॥

समवकीर्यन्तेऽस्मिन्नर्था इति समवकारः । तत्र नाटका-
दिवदामुखमिति समस्वरूपकाणामामुखप्रापणम् । विमर्शव-
र्जिताश्चत्वारः सन्धयः । देवासुरादयो द्वादशनायकाः । तेषां
च फलानि पृथक् पृथक् भवन्ति । यथा समुद्रमन्यने वासु-
देवादीनां लक्ष्म्यादिलाभाः । वीरश्चाऽङ्गी अङ्गभूताः सर्वे
रमाः । त्रयोऽङ्काः । तेषां प्रथमो द्वादशनालिकानिर्वृत्तेति
वृत्तप्रमाणः । यथासङ्ख्यं चतुर्दिनालिकावन्त्यौ नालिका च
घटिकाद्वयम् । प्रत्यङ्कं च यथासङ्ख्यं कपटाः । तथा नगरो-
परोधयुद्धवाताग्न्यादिविद्रवाणां मध्ये एकैको विद्रवः कार्यः ।
धर्मार्थकामशृङ्गाराणामेकैकः शृङ्गारः । प्रत्यङ्कमेव विधा-
तव्यः । वीथ्यङ्गानि च यथालाभं कार्याणि । बिन्दुप्रवेशकौ
नाटकोक्तावपि न विधातव्यौ । इत्ययं समवकारः ।

अथ वीथी ।

वीथी तु कैशिकीवृत्तौ सन्ध्यङ्गाङ्गैस्तु भाणवत् ।
रसः स्रजस्तु शृङ्गारः स्पृशेदपि रसान्तरम् ॥ ६२ ॥

युक्ता प्रस्तावनाख्यातैरङ्गैरुद्गातृकादिभिः ।

एवं वीथी विधातव्या ह्येकपात्रप्रयोजिता ॥ ६३ ॥

वीथीवद् वीथीमार्गः अङ्गानां पङ्क्तिर्वा भाणवत् कार्या ।
विशेषस्तु रसः शृङ्गारः अपरिपूर्णत्वात् भूयसा सूच्यः । रसा-
न्तराण्यपि स्लोकं स्पर्शनीयानि । कैशिकी वृत्तिः रसौचित्या-
देवेति । शेषं स्पष्टम् ।

अथाऽङ्कः ।

उत्सृष्टिकाङ्के प्रख्यातं वृत्तं बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।

रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः ॥ ६४ ॥

भाणवत् सन्धिवृत्त्यङ्गैर्युक्तः स्त्रीपरिदेवितैः ।

वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ ॥ ६५ ॥

उत्सृष्टिकाङ्क इति नाटकान्तर्गताङ्कव्यवच्छेदार्थम् । शेषं
प्रतीतमिति ।

अथेहामृगः ।

मिश्रमोहामृगे वृत्तं चतुरङ्गं चिसन्धिमत् ।

नरदिव्यावनियमान् नायकप्रतिनायकौ ॥ ६६ ॥

ख्यातौ धीरोद्धतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् ।

दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपचारादिनेच्छतः ॥ ६७ ॥

शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ।

संरम्भं परमानोय युद्धं व्याजान् निवारयेत् ।

वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं नैव महात्मनः ॥ ६८ ॥

मृगवदलभ्यां नायिकां नायकोऽस्मिन्नीहते इतोऽहामृगः ।
 ख्याताख्यातं वस्तु अन्यः प्रतिनायको विपर्यासाद् विपर्ययज्ञा-
 नादयुक्तकारी विधेयः । स्पष्टमन्यत् ।

इत्थं विचिन्त्य दशरूपकलक्ष्ममार्गम्
 आलोक्य वस्तु परिभाव्य कविप्रबन्धान् ।
 कुर्यादयत्नवदलङ्कृतिभिः प्रबन्धं
 वाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमन्दवृत्तैः ॥ ६९ ॥

स्पष्टम् ।

इति श्रीविष्णुसुनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोक्ये रूपक-
 लक्षणप्रकाशे नाम तृतीयप्रकाशः समाप्तः ।

अयेदानों रसभेदः प्रदर्श्यते ।

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणस्वभावैर्विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकैः काव्यो-
पात्तैरभिनयोपदर्शितैर्वा श्रोतृप्रेक्षकाणामन्तर्विपरिवर्तमानो
रत्यादिर्वक्ष्यमाणलक्षणः स्थायी स्वादगोचरतां निर्भरानन्दसं-
विदात्मतामानोयमानो रसः । तेन रसिकाः सामाजिकाः ।
काव्यं तु तथाविधानन्दसंविदुन्मीलनहेतुभावेन रसवदायुर्धृत-
मित्यादिव्यपदेशवत् ।

तत्र विभावः ।

ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकृत् ।

आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा ॥ २ ॥

एवमयमेवमियमित्यतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशि-
ष्टरूपतया ज्ञायमानो विभाव्यमानः सन्नालम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन
वा यो नायकादिरभिमतदेशकालादिर्वा स विभावः । यदुक्तं
विभाव इति विज्ञातार्थ इति । तांश्च यथास्वं यथावसरं
च रसेषूपपादयिष्यामः । अमीषां चाऽनपेक्षितबाह्यसत्त्वानां
शब्दोपधानादेवाऽऽसादिततद्भावानां सामान्यात्मनां स्वस्वस-
म्बन्धित्वेन विभावितानां साक्षाद्भावकचेतसि विपरिवर्तमाना-
नाभालम्बनादिभाव इति न वस्तुशून्यता । तदुक्तं भर्तृह-
रिणा ।

शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥

इति । षट्सहस्रीकृताऽप्युक्तम् । एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा
निष्पद्यन्त इति ।

तत्राऽऽलम्बनविभावो यथा ।

अस्त्राः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्च चन्द्रोऽनुकान्तिप्रदः

शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन् मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

उद्दीपनविभावो यथा ।

अयमुदयति चन्द्रश्चन्द्रिकाधौतविश्वः

परिणतविमलिच्छि व्योम्नि कर्पूरगौरः ।

अजुरजतशलाकास्पर्धिर्भिर्यस्य पादैर्

जगदमलमृणाली पञ्चरस्यं विभाति ॥

अनुभावो विकारस्तु भावसंस्मृचनात्मकः ।

स्त्रायिभावाननुभावयतः सामाजिकान् सभूविच्छेपकटाक्षा-
दयो रसपोषकारिणोऽनुभावाः । एते चाऽभिनयकाव्ययो-
रप्यनुभावयतां साक्षाद् भावकानुभवकर्मतयाऽनुभूयन्त इत्य-
नुभवनमिति चाऽनुभावाः रसिकेषु व्यपदिश्यन्ते । विकारो
भावसंस्मृचनात्मक इति तु लौकिकरसापेक्षया इह तु तेषां
कारणत्वमेव । यथा ममैव ।

उज्जृम्भाननमुल्लसत्कुचतटं लोलभ्रमद्भूलतं
 खेदाम्भःस्रपिताङ्गयष्टिविगलद्रोढं सरोमाञ्चया ।
 धन्यः कोऽपि युवा स यस्य वदने व्यापारिताः सस्पृहं
 मुग्धे दुग्धमहाब्धिफेनपटलप्रख्याः कटाक्षच्छटाः ॥

इत्यादि यथारसमुदाहरिष्यामः ।

हेतुकार्यात्मनोः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः ॥ ३ ॥

तयोर्विभावानुभावयोलौकिकरसं प्रतिहेतुकार्यभूतयोः सं-
 व्यवहारादेव सिद्धत्वान् न पृथग् लक्षणमुपयुज्यते । तदुक्तम् ।
 विभावानुभावौ लोकसंसिद्धौ लोकयात्रानुगामिनौ लोकस्व-
 भावोपगतत्वाच्च न पृथग् लक्षणमुच्यत इति ।

अथ भावः ।

सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् ।

अनुकार्याश्रयत्वेनोपनिबध्यमानैः सुखदुःखादिरूपैर्भावैस्त-
 द्भावस्य भावकचेतसो भावनं वासनं भावः । तदुक्तम् । अहो
 ह्यनेन रसेन गन्धेन वा सर्वमेतद् भावितं वासितमिति । यत्
 तु रसान् भावयन् भाव इति । कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्
 भाव इति च तदभिनयकाव्ययोः प्रवर्तमानस्य भावशब्दस्य
 प्रवृत्तिनिमित्तकथनम् ।

ते च स्थायिनो व्यभिचारिणश्चेति वक्ष्यमाणाः ।

पृथग् भावा भवन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ।

सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भावभावनम् ॥ ४ ॥

परंगतदुःखदृष्टादिभावनायामत्यन्तानुकूलान्तःकरणत्वं स-

त्वम् । यदाह । सत्त्वं नाम मनः प्रभवं तच् च समाहितम-
नस्त्वादुत्पद्यते । एतदेवाऽस्य सत्त्वं यतः खिन्नेन प्रहर्षितेन
चाऽश्रुरोमाञ्चादयो निर्वर्त्यन्ते तेन सत्त्वेन निवृत्ताः सात्त्विकास्त
एव भावास्तत उत्पद्यमानत्वादश्रुप्रभृतयोऽपि भावा भावसं-
सृचनात्मकविकाररूपत्वाच् चाऽनुभावा इति द्वैरूप्यमेवाम् ।

ते च ।

स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः खेदो वैवर्ण्यवेपथू ।

अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्मिन् निष्क्रियाङ्गता ।

प्रलयो नष्टसञ्ज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥ ५ ॥

यथा ।

*वेवद् सेन्द्रवदनी रोमञ्चिअ गत्ति ए ववद् ।

विललुल्लु तु वलअ लज्ज वाहोअल्ली ए रणेत्ति ॥

मुहज सामलि होई खणे विमुच्छद् विअग्गेण ।

मुद्धा मुहल्ली तुअ पेम्मेण सावि ण धिज्जद् ॥

अथ व्यभिचारिणः । तत्र सामान्यलक्षणम् ।

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नः कल्लोला इव वारिधौ ॥ ६ ॥

* अपभ्रंशिकभाषया चेष्टा उक्तिः सम्भाव्यते ।

वेपते खेदवदना रोमाञ्चं गात्रे वपति ।

विलोलस्ततो वलयो लघु बाहुवज्ज्यां रणति ॥

मुखं श्यामलं भवति क्षणं विमूर्च्छति विदग्धेन ।

मुग्धा मुखवल्ली तव प्रेम्णा सापि न धैर्यं करोति ॥

श्लोकद्वयस्यास्यानतिसुगमत्वात् सन्दिग्धत्वाच्चास्य व्याख्या न समी-
चीना जाता ।

यथा वारिधौ सत्येव कलोलो उद्भवन्ति विखीयन्ते च
तद्वदेव रत्यादौ स्थायिनि सत्येवाऽऽविर्भावतिरोभावाभ्यामाभि-
मुख्येन चरन्तो वर्तमाना निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावाः

ते च ।

निर्वेदग्लानिशङ्काश्रमधृतिजडताद्वर्षदैर्न्यौग्यचिन्तासु
त्रासेर्ध्यामर्षगर्वाः स्मृतिमरणमदाः सुप्तनिद्राविबोधाः ।
ब्रीडापस्मारमोहाः समतिरलसतावेगतर्कावहित्या
व्याधुन्मादौ विषादेऽसुकचपलयुतास्त्रिंशदेते त्रयश्च ॥ ७ ॥
तत्र निर्वेदः ।

तत्त्वज्ञानापदीर्घादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ।

तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्याच्छ्वासदीनताः ॥ ८ ॥

तत्त्वज्ञानान् निर्वेदो यथा ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुःखास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
सम्प्रीणिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥

आपदो यथा ।

राज्ञो विपद् बन्धुवियोगदुःखं
देशच्युतिर्दुर्गममार्गखेदः ।
आस्त्राद्यतेऽस्त्राः कटुनिष्फलाद्याः
फलं मयैतच् चिरजीविताद्याः ॥

ईर्ष्यातो यथा ।

•धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनपरैः पीनैः किमेभिर्भुजैः ।
न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राऽप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसभटान् जीवत्यहो रावणः ॥

गोरशृङ्गारयोर्यभिचारो निर्वेदो यथा ।

ये बाह्वो न युधि वैरिकठोरकण्ठ-

पीठोच्छलद्रुधिरराजिविराजितांसाः ।

नाऽपि प्रियापृथुपयोधरपत्रभङ्ग-

सङ्क्रान्तकुङ्कुमरसाः खलु निष्फलास्ते ॥

आत्मानुरूपं रिपुं रमणीं वाऽलभमानस्य निर्वेदादिय-
मुक्तिः । एवं रसान्तराणामप्यङ्गभाव उदाहार्यः ।

रसानङ्गः स्वतन्त्रो निर्वेदो यथा ।

कस्त्वं भोः कथयामि दैवदूतकं मां विद्धि शाखोटकं

वैराग्यादिव वच्चि साधु विदितं कस्माद् यतः श्रूयताम् ।

वामेनाऽत्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मनाऽसेवते

न च्छायाऽपि परोपकारकरणो मार्गस्थितस्याऽपि मे ॥

विभावानुभावरसाङ्गानङ्गभेदादनेकशाखो निर्वेदो निदर्श-
नीयः ।

अथ ग्लानिः ।

रत्याद्यायासहृत्तुङ्गिर्लानिर्निष्पाणते च ।

वैवर्ण्यकम्पानुत्साहलामाङ्गवचनक्रियाः ॥ ८ ॥

निधुवनकलाभ्यासादिश्रमहृत्तुदमनादिभिर्निष्पाणतारूपा

ग्लानिः । अस्यां च वैवर्ण्यकम्यानुत्साहादयोऽनुभावाः । यथा
माघे ।

ललितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुबिम्बा
रजनय इव निद्राक्लान्तनोलोत्पलाक्ष्यः ।
तिमिरमिव दधानाः स्मृतिः केशपाशान्
अवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥

शेषं निर्वेदवदूह्यम् ।

अथ शङ्का ।

अनर्थप्रतिभा शङ्का परक्रौर्यात् स्वदुर्नयात् ।
कम्पगोषाभिवोलादिरत्र वर्णस्वरान्यता ॥ १० ॥

तत्र परक्रौर्याद् यथा रत्नावल्याम् ।

द्विधा सर्वस्याऽसौ हरति विदिताऽस्मीति वदनं
द्वयोर्दृष्ट्वाऽऽलापं कलयति कथामात्मविषयाम् ।
सखीषु स्नेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकम्
प्रिया प्रायेणाऽऽस्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ।

स्वदुर्नयाद् यथा वीरचरिते ।

दूराद् दवीयो धरणीधराभं
यस्ताटकेयं दणवद् व्यधूनेत् ।
हन्ता सुबाहोरपि ताडकारिः
स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥

अनया दिशाऽन्यदनुसर्तव्यम् ।

अथ अमः ।

अमः खेदोऽध्वरत्यादेः खेदोऽस्मिन् मर्दनादयः ।

अध्वतो यथोत्तररामचरिते ।

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसञ्जातखेदा-
दग्निथिलपरिरन्मैर्दत्तसंवाहनानि ।
परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥

रतिश्रमो यथा माघे ।

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमिं
दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।
शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाट-
स्निग्धकेशमसितायतकेश्यः ॥

इत्याद्युत्प्रेक्ष्यम् ।

अथ धृतिः ।

सन्तोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ॥ ११ ॥

ज्ञानाद् यथा भर्तृहरिशतके ।

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
म तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परिप्लुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

शक्तितो यथा रत्नावल्याम् ।

राज्यं निर्जितञ्च योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तोभरः ।
 सम्यक्पालनपालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।
 प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेतनाम्ना धृतिं
 कामः काममुपैतयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥

इत्याद्युद्धम् ।

अथ जडता ।

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
 अनिमिषनयननिरीक्षणदृष्टीभावादयस्तत्र ॥ १२ ॥

इष्टदर्शनाद् यथा ।

एवमालि निगृहीतसाध्वसं
 शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।
 सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला
 नाऽस्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥

अनिष्टश्रवणाद् यथा । उदात्तराघवे । राक्षसः ।

तावन्तस्ते महात्मानो निहताः केन राक्षसाः ।

येषां नायकतां यातास्त्रिशिरःखरदूषणाः ॥

द्वितीयः । गृहीतधनुषा रामहतकेन । प्रथमः । किमेका-
 किनैव । द्वितीयः । अदृष्टा कः प्रत्येति । पश्य तावतोऽस्मद्व-
 लस्य ।

सद्यश्चिन्तशिरःश्वभ्रमज्जत्कङ्ककुलाकुलाः ।

कबन्धाः केवलं जातास्तालोत्तमला रणाङ्गणे ॥

प्रथमः । सखे यद्येवं तदाऽहमेवंविधः किं करवाणीति ।

अथ हर्षः ।

प्रसत्तिरुत्सवादिभ्यो हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः ।

प्रियागमनपुत्रजननोत्सवादिविभावैश्चेतःप्रसादो हर्षः ।

तत्र चाऽश्रुस्वेदगद्गदादयोऽनुभावाः । यथा ।

आयाते दयिते मरुत्सलभुवामुत्प्रेक्ष्य दुर्लङ्घ्यतां
गेहिन्या परितोषवाप्यकलिलामासज्य दृष्टिं मुखे ।
दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान् खेनाञ्चलेनाऽऽदराद्
उन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभारऽग्रलग्नं रजः ॥

निर्वेदवदितरदुन्नेयम् ।

अथ दैन्यम् ।

दैर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं कार्ण्यामृजादिमत् ॥ १३ ॥

दारिद्र्यन्यक्कारादिविभावैरनौजस्कता चेतसो दैन्यम् । तत्र

च कृष्णतामलिनवसनदर्शनादयोऽनुभावाः । यथा ।

वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्ताऽपि नो ।
यत्नात् सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां सुतवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥

शेषं पूर्ववत् ।

अथौथ्यम् ।

दुष्टेऽपराधदौर्मख्यक्रौर्यैश्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४ ॥

यथा. वीरचरिते जामदग्न्यः ।

उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसन्तानरोषाद्

उद्दामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंश्यान् ।

पित्र्यं तद्रक्तपूर्णहृदसवनमहानन्दमन्दायमान-

क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥

अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्तेहितानाप्तेः शून्यताश्चासतापकृत् ।

यथा ।

पक्ष्माग्रयथिताश्रुविन्दुनिकरैर्मृक्ताफलस्यर्धिभिः

कुर्वन्त्या हरहासहारि हृदये हारावलीभूषणम् ।

बाले बालमृणालनालवलयालङ्कारकान्ते करे

विन्यस्याऽऽननमायताक्षि सुकृती कोऽयं तया स्मर्यते ॥

यथा वा ।

अस्लमितविषयसङ्गा मुकुलितनयनोत्पला वज्रश्रमिता ।

ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगाभियुक्तेव ॥

अथ चासः ।

गर्जितादेर्मनःक्षोभस्त्रासेऽत्रोत्कम्पितादयः ॥ १५ ॥

यथा माघे ।

त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरूर्

वामोरूर्तिशयमाप विभ्रमस्य ।

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतोर्

स्त्रीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥

अथाऽसूया ।

परोत्कर्षाक्षमाऽसूया गर्वदौर्जन्यमन्यजा ।
दोषोक्त्यवज्ञे भुक्कुटिमन्यक्रोधेङ्गितानि च ॥ १६ ॥

गर्वे यथा वीरचरिते ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
द्रुह्यन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विस्त्रंसनं चाऽऽत्मनः
स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो दृप्तः कथं मृष्यते ॥

दौर्जन्याद् यथा ।

यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्वगुणार्जने
नहि परयशो निन्दाव्याजैरलं परिमार्जितुम् ।
विरमसि न चेदिच्छाद्वेषप्रसक्तमनोरथो
दिनकरकरान् पाणिच्छत्रैर्नुदन् श्रममेष्यसि ॥

मन्यजा यथाऽमरुशतके ।

पुरस्तन्व्या गोत्रस्खलनचकितोऽहं नतमुखः
प्रवृत्तो वैलक्ष्यात् किमपि लिखितुं दैवहतकः ।
स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स तादृक् परिणतो
गता येन व्यक्तिं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥
ततश्चाऽभिज्ञाय स्फुरदरुणगण्डस्थलरूचा
मनस्विन्या रोषप्रणयरभसाद् गद्गदगिरा ।
अहो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगद्याऽश्रुकलुषं
रूषा ब्रह्मास्त्रं मे शिरसि निहितो वामचरणः ॥

अथाऽमर्षः ।

अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।

तत्र खेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १७ ॥

यथा वीरचरिते ।

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

यथा वा वेणीसंहारे ।

युष्मच्छासनलङ्घनान्ममि मया मग्नेन नाम स्थितं

प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।

क्रोधास्त्रासितशोणितारुणगदस्रोच्छिन्दतः कौरवान्

अद्यैकं दिवसं ममाऽसि न गुरुनाऽहं विधेयस्तव ॥

अथ गर्वः ।

गर्वोऽभिजनलावण्यबलैश्वर्यादिभिर्मदः ।

कर्माण्याधर्षणाऽवज्ञा सविलासाङ्गवीक्षणम् ॥ १८ ॥

यथा वीरचरिते ।

मुनिरयमथ वीरस्तादृशस्तन्निधं मे

विरमतु परिकम्पः कातरे क्षत्रियाऽसि ।

तपसि विततकीर्तेर्दर्पकण्डूलदोषः

परिचरणसमर्थो राघवः क्षत्रियोऽहम् ॥

यथा वा तत्रैव ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥
अथ स्मृतिः ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात् स्मृतिरत्र च ।
ज्ञातत्वेनार्थभासिन्यां भूसमुन्नयनादयः ।

यथा ।

मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि ।
तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्
आ ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥

यथा वा मालतीमाधवे । माधवः । मम हि प्राक्तनोपल-
म्भसम्भावितात्मजन्मनः संस्कारस्याऽनवरतप्रबोधात् प्रतायमा-
नस्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्य-
योत्पत्तिसन्तानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसंरूप्यतश्चैतन्यम् ।

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रसारघटितेवाऽन्तर्निखातेव च ।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्च
चिन्तामन्ततितन्तुजालनिबिडसूतेव लग्ना प्रिया ॥

अथ मरणम् ।

मरणं सुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाच्च नोच्यते ॥ १६ ॥

यथा ।

सम्प्राप्तेऽवधिवासरे क्षणमनु त्वद्वर्त्मवातायनं
वारं वारमुपेत्य निष्क्रियतया निश्चित्य किञ्चित् चिरम् ।
सम्प्रत्येव निवेद्य केलिकुरुरो मासं सखीभ्यः शिशोर्
माधव्याः सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मितः ॥

इत्यादिवत् शृङ्गाराश्रयालम्बनत्वेन मरणे व्यवसायमात्रमुप-
निबन्धनीयम् । अन्यत्र कामचारः । यथा वीरचरिते । पश्यन्तु
भवन्तस्त्राडकाम् ।

हृन्मर्मभेदिपतदुत्कटकङ्कपत्र
संवेगतत्क्षणकृतस्फुरदङ्गभङ्गा ।
नासाकुटीरकुहरद्वयतुल्यनिर्यद्
उद्बुद्बुदध्वनदसृक्प्रसरा मृतैव ॥

अथ मदः ।

हर्षोत्कर्षो मदः पानात् स्खलदङ्गवचोगतिः ।
निद्रा हासोऽत्र रुदितं ज्येष्ठमध्याधमादिषु ।

यथा माघे ।

हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।
चक्रिरे मृगमृजोरपि वध्वाः कामिनेव तरुणेन मदेन ॥

इत्यादि ।

अथ सुप्तम् ।

सुप्तं निद्रोद्भवं तत्र आसोच्छ्वासक्रिया परम् ॥ २० ॥

यथा ।

लघुनि तणकुटीरे चेचकोणे यवानां
नवकलमपलालस्त्रस्तरे सोपधाने ।
परिहरति सुषुप्तं हालिकद्वन्द्वमारात्
कुचकलशमहोष्मावद्धरेखस्तुषारः ॥

अथ निद्रा ।

मनःसम्मिलनं निद्रा चिन्तालस्यक्तमादिभिः ।
तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाक्षिमिलनोत्सन्नतादयः ।

यथा ।

निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्थराणि
नाऽप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।
अद्याऽपि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्
तान्यचराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥

यथा च माघे ।

प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः
प्रतिपदमुपहृतः केनचिज् जागृहीति ।
मुज्जरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां
दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥

अथ विबोधः ।

विबोधः परिणामादेस्तत्र जृम्भाक्षिमर्दने ॥ २१ ॥ .

यथा माघे ।

त्रिररतपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां
 चरममपि श्रयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
 अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणाम्
 अश्रितिलभुजचक्रास्त्रेषभेदं तरुण्यः ॥

अथ व्रीडा ।

दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावस्तमुन्नयेत् ।
 साचीकृताङ्गावरणवैवर्ण्याधोमुखादिभिः ॥ २२ ॥

यथाऽमरुशतके ।

पटालग्रे पत्नौ नमयति मुखं जातविनया
 हठास्त्रेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निम्नतम् ।
 न शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखोदत्तनयना
 द्विधा ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥

अथाऽपस्मारः ।

आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपस्मारो यथाविधिः ।
 भूपातकम्पप्रखेदलालाफेनोद्गमादयः ॥ २३ ॥

यथा माधे ।

आस्त्रिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्
 लोलह्रुजाकारहृत्तरङ्गम् ।
 फेनायमानं पतिमापगानाम्
 असावपस्मारिणमाशशङ्के ॥

अथ मोहः ।

मोहे विचिन्ता भेदिदुःखवेशानुचिन्तनैः ।
तत्राज्ञानभ्रमाघातघूर्णनादर्शनादयः ॥ २४ ॥

यथा कुमारसम्भवे ।

तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं
कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥

यथा चोत्तररामचरिते ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहे निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणे
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

अथ मतिः ।

भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः ।

यथा किराते ।

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणुते हि विमृश्य कारणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥

यथा च ।

न पण्डिताः साहसिका भवन्ति
श्रुत्वाऽपि ते सन्तुलयन्ति तत्त्वम् ।
तत्त्वं समादाय समाचरन्ति
स्वार्थं प्रकुर्वन्ति परस्य चाऽर्थम् ॥

अथाऽऽलस्यम् ।

आलस्यं श्रमगर्भादेजह्यजृम्भासितादिमत् ॥ २५ ॥

यथा ममैव ।

चलति कथञ्चित् पृष्टा

यच्छति वचनं कथञ्चिदालीनाम् ।

आसितुमेव हि मनुते

गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥

अथाऽऽवेगः ।

आवेगः सम्भ्रमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शस्त्रनागाभियोगो
वातात् पांक्षपदिग्धस्वरितपदगतिर्वर्षजे पिण्डताङ्गः ।
उत्पातात् स्रस्ताङ्गेष्वक्षितक्षितकृते शोकद्वर्षानुभावा
वक्त्रेर्धूमाकुलास्यः करिजमनु भयस्तम्भकम्पापसाराः ॥ २६ ॥

अभिसरो राजविद्रवादिः तद्धेतुरावेगः । यथा ममैव ।

आगच्छाऽऽगच्छ सज्जं कुरु वरतुरगं संनिधेहि द्रुतं मे
खड्गः क्वाऽसौ कृपाणीमुपनय धनुषा किं किमङ्गप्रविष्टम् ।

संरम्भोन्निद्रितानां क्षितिमृति गहनेऽन्योन्यमेवं प्रतीच्छन्
वादः स्वप्नाभिदृष्टे त्वयि चकितदृशां विद्विषामाविरासीत् ॥

इत्यादि ।

तनुचाणं तनुचाणं शस्तं शस्तं रथो रथः ।

इति शुश्रुविरे विष्वगुद्गटाः सुभटोक्तयः ॥

यथा वा ।

प्रारब्धां तरुपुत्रकेषु सहसा मन्थज्य सेकक्रियाम्
 एतास्तापसकन्यकाः किमिदमित्यालोकयन्त्याकुलाः ।
 आरोहन्त्युटजद्रुमांश्च बटवो वाचंयमा अप्यमी
 सद्यो मुक्तसमाधयो निजवृषीष्वेवोच्चपादं स्थिताः ॥
 वातावेगो यथा ।

वाताहतं वसनमाकुलमुत्तरीयम् ।

इत्यादि ।

वर्षजो यथा ।

देवे वर्षत्यशनपवनव्यापृता वक्त्रिहेतोर्
 गेहाद् गेहं फलकनिचितैः सेतुभिः पङ्कभीताः ।
 नीम्रप्रान्तानविरलजलान् पाणिभिस्ताडयित्वा
 सूर्यच्छत्रस्थगितशिरसो घोषितः सञ्चरन्ति ॥

उत्पातजो यथा ।

पौलस्त्यपीनभुजसम्पदुदस्यमान-
 कैलाससम्भ्रमविलोलदृशः प्रियायाः ।
 श्रेयांसि वो दिशतु निऋतकोपचिह्नम्
 आलिङ्गनोत्पुलकमासितमिन्दुमौलेः ॥

अहितकृतस्त्रनिष्टदर्शनश्रवणाभ्याम् । तद् यथा । उदात्त-
 रायवे । चित्रमायः । ससम्भ्रमम् । भगवन् कुलपते रामभद्र
 परित्रायतां परित्रायतामित्याकुलतां नाटयतीत्यादि । पुन-
 श्चित्रमायः ।

मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः ।

नीयते रक्षसाऽनेन लक्ष्मणे युधि संशयम् ॥

रामः ।

वत्सस्याऽभयवारिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसात्
चक्षुष्यै मुनिर्विरौति मनसश्चाऽस्त्येव मे सम्भ्रमः ।
माहासीर्जनकात्मजामिति मुहुः स्नेहाद् गुरुर्याचते
न स्थातुं न च गन्तुमाकुलमतेर्मूढस्य मे निश्चयः ॥

इत्यन्तेनाऽनिष्टप्राप्तिकृतसम्भ्रमः ।

इष्टप्राप्तिकृतो यथाऽत्रैव । प्रविश्य पटालेपेण सम्भ्रान्तो वानरः ।
वानरः । *महारात्र एदं खलु पवणनन्दणागमणेण पहरिसेत्यादि
देवस्य हिरण्यनन्दजणं विप्रलिदं मधुवनमित्यन्तम् ।

यथा वा वीरचरिते ।

एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र
चुम्बामि मूर्धनि चिरस्य परिख्यजे त्वाम् ।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि
वन्देऽथवा चरणपुष्करकदयं ते ॥

वक्त्रिजो यथा ऽमरुशतके ।

चित्रो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
भट्कृन् केशेष्वपास्तस्वरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्तिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवाऽऽर्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शरान्निः ॥

* महाराजैतत् खलु पवननन्दनागमनेन प्रहर्षेत्यादि, देवस्य
हृदयानन्दजननं विदलितं मधुवनमित्यन्तम् ।

यथा वा रक्षावल्याम् ।

विरम विरम वक्त्रे मुञ्च धूमाकुलत्वं
प्रसरयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम् ।
विरहज्जतभुजाऽहं यो न दग्धः प्रियायाः
प्रलयदहनभासा तस्व किं त्वं करोषि ॥

करिजो यथा रघुवंशे ।

सच्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं
भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं
सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥

करिग्रहणं व्यालोपलक्षणार्थम् । तेन व्याघ्रशूकरवानरा-
दिप्रभवा आवेगा व्याख्याताः ।

अथ वितर्कः ।

तर्को विचारः सन्देहाद् भूशिरोङ्गुलिनर्तकः ।

यथा ।

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
सद्यः स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन् मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्थानुजोऽसौ गुरुर्
मातातातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥

अथवा ।

कः समुचिताभिषेकादायं प्रच्यावयेद् गुणज्येष्ठम् ।
मन्ये ममैष पुण्यैः सेवावसरः कृतो विधिना ॥

अथाऽवहित्यम् ।

लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्ताववहित्याऽङ्गविक्रिया ।

यथा कुमारसम्भवे ।

एवं वादिनि देवैर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

अथ व्याधिः ।

व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ॥ २७ ॥

दिङ्मात्रं तु यथा ।

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता

दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्ववहितः ।

अथ श्वः परिनिर्वृतिं व्रजति सा श्वसैः परं खिद्यते

विश्रब्धो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तया ॥

अथोन्मादः ।

अप्रेक्षाकारितोन्मादः सन्निपातग्रहादिभिः ।

अस्मिन्नवस्था रुदितगीतहासासितादयः ॥ २८ ॥

यथा । आः चुद्रराचस तिष्ठ तिष्ठ क मे प्रियतमा-
मादाय गच्छसीत्युपक्रमे । कथम् ।

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृतं न तस्य शरासनम् ।

अयमपि प्लुटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकषस्त्रिधा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥

इत्यादि ।

अथ विषादः ।

प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसङ्गत्यः ।

निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ २९ ॥

यथा वीरचरिते । हा आर्ये ताडके किं हि नामैतत् ।

अम्बुनि मज्जन्यलाबूनि ग्रावाणः स्रवन्ते ।

नन्वेष राक्षसपतेः स्वलितः प्रतापः

प्राप्नोऽद्भुतः परिभवे हि मनुष्यपोतात् ।

दृष्टः स्थितेन च मया स्वजनप्रमाथो

दैव्यं जरा च निरुणद्धि कथं करोमि ॥

अथौत्सुक्यम् ।

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसम्भ्रमैः ।

तत्रोच्छ्वासत्वनिःश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥ ३० ॥

यथा कुमारसम्भवे ।

आत्मानमालोक्य च शोभमानम्

आदर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता बभूव

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥

यथा वा तत्रैव ।

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छाद्

अनिनयदद्रि सुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्
विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥

अथ चापला ।

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः ।
तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ ३१ ॥

यथा विकटनितम्बायाः ।

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु मृङ्ग
लोलं विनोदय मनः सुमनेलतासु ।
बालामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः ॥

यथा वा ।

विनिकषणरणत्कठोरदंष्ट्रा
क्रकचविशङ्कटकन्दरोदराणि ।
अहमहमिकया पतन्तु कोपात्
सममधुनैव किमत्र मन्मुखानि ॥

अथवा । प्रस्तुतमेव तावत् सुविहितं करिष्य इति ।

अन्ये च चित्तवृत्तिविशेषा एतेषामेव विभावानुभाव-
स्वरूपानुप्रवेशान् न पृथग् वाच्याः ।

अथ स्थायी ।

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।
आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः ॥ ३२ ॥

सजातीयविजातीयभावान्तरैरतिरिक्ततत्वेनोपनिबध्यमानो
 रत्यादिः स्थायी । यथा बृहत्कथायां नरवाहनदत्तस्य मद-
 नमञ्जूषायामनुरागः । तत्तदवान्तरानेकनायिकानुरागैरतिरि-
 क्ततः स्थायी । यथा च मालतीमाधवे । श्लशानाङ्गे बीभ-
 क्षेन मालत्यनुरागस्याऽतिरिक्तारो मम हि प्राक्तनोपलम्भस-
 भावितात्मजन्मनः संस्कारस्याऽनवरतप्रबोधात् प्रतीयमान-
 स्तद्विसृष्टैः प्रत्ययान्तरैरतिरिक्तप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्यु-
 येत्पत्तिसन्तानस्तन्मयमिव करोत्यन्तर्दृष्टिसारूप्यतश्चैतन्यमि-
 त्यादिनोपनिबद्धः । तदनेन प्रकारेण विरोधिनामविरोधिनां
 च समावेशो न विरोधी । तथाहि । विरोधः सहानवस्थानं
 बाध्यबाधकभावो वा । उभयरूपेणाऽपि न तावत् तादात्म्यम-
 सैकरूपत्वेनैवाऽऽविर्भावात् । स्थायिनां च विभावादीनां यदि
 विरोधस्तत्राऽपि न तावत् सहानवस्थानं रत्याद्युपरक्ते चे-
 तसि सूक्ष्मत्रन्यायेनाऽविरोधिनां व्यभिचारिणां चोपनिबन्धः
 समस्तभावकस्वसंवेदनसिद्धः । यथैव स्वसंवेदनसिद्धस्तथैव काव्य-
 व्यापारसंरम्भेणाऽनुकार्येयवैश्वमानः स्वचेतःसम्भेदेन तथावि-
 धानन्दसंविदुन्मीलनहेतुः सम्यद्यते । तस्मान् न तावद् भावानां
 सहानवस्थानम् । बाध्यबाधकभावस्तु भावान्तरैर्भावान्तरतिरि-
 स्कारः । स च व्यभिचारिणां स्थायिनामविरुद्धव्यभिचारिभिः
 स्थायिनोऽविरुद्धास्तेषामङ्गत्वात् प्रधानविरुद्धस्य चाऽङ्गत्वाद्योगा-
 दानन्तर्यविरोधित्वमप्यनेन प्रकारेणाऽपास्तं भवति । तथा च
 मालतीमाधवे शृङ्गारानन्तरं बीभक्षोपनिबन्धेऽपि न किञ्चिद्

वैरस्यं तदेवमेव स्थिते विरुद्धरसैकावलम्बनत्वमेव विरोधे हेतुः ।
सत्त्विरुद्धरसान्तरव्यवधानेनोपनिबध्यमानो न विरोधी । यथा ।

*अष्टज्जुणाज्जमहेल्लिअज्जुज्जपरिमलुसुअन्धु ।

मुज्जकन्तह अगत्यणहअज्ज ण फिट्ठइ गन्धु ॥

इत्यत्र बीभत्सरसस्याऽङ्गभूतरसान्तरव्यवधानेन शृङ्गारसमा-
वेशो न विरुद्धः प्रकारान्तरेणैकाग्रविरोधी परिहर्तव्यः ।
ननु यच्चैकतात्पर्येणेतरेषां विरुद्धानामविरुद्धानां च न्यग्भूतत्वे-
नोपादानं तत्र भवत्कृत्वेनाऽविरोधः । यत्र तु समप्रधानत्वेना-
ऽनेकस्य भावस्योपनिबन्धनं तत्र कथम् । यथा ।

†एकतो रुअइ पिआ अण्णतो समरत्तरणिग्घोसो ।

पेम्मेण रणरसेण अ भटस्स डोलाइअं हिअअं ॥

इत्यादौ रत्युत्साहयोः । यथा वा ।

मात्सर्यमुत्सार्यविचार्यकार्यम्

आर्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणाम्

उत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

इत्यादौ रतिशमयोः । यथा च ।

इयं सा लोलाची त्रिभुवनललामैकवसतिः

स चाऽयं दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन मम तत् ।

* नितान्तास्फुटत्वादस्य श्लोकस्य व्याख्या न लिखिता ।

† एकतो रेत्येति प्रियाऽन्यतः समरतूर्यनिर्घोषः ।

प्रेम्णा रणरसेन च भटस्य दोलायितं हृदयं ॥

इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः
हृतो वेषश्चाऽयं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः॥

इत्यादौ तु रतिक्रोधयोः ।

अन्यैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसमृतः पिनद्धशिरसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तैः पिवन्-
त्यस्थिस्नेहसुरां कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः॥

इत्यादावेकाश्रयत्वेन रतिजुगुप्सयोः ।

एकं ध्याननिमीलनान् मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनतटे शृङ्गारभारालसम् ।
अन्यद् दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दोषितं
शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥

इत्यादौ शमरतिक्रोधानाम् ।

एकेनाऽक्षणा प्रविततरूषा वीक्षते व्योमसंस्थं
भानोर्बिम्बं सजललुलितेनाऽपरेणाऽऽत्मकान्तम् ।
अरुणश्चेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी
द्वौ सङ्कीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥

इत्यादौ रतिशोकक्रोधानां समप्राधान्येनोपनिबन्धस्तत् कथं
न विरोधः । अत्रोच्यते । अत्राऽप्येक एव स्थायी । तथाहि ।
एकतो रूअद् पिआ इत्यादौ स्थायिभूतोत्साहव्यभिचारि-
लक्षणवितर्कभावहेतुसन्देहकारणतया करुणसङ्ग्रामतृथ्योरु-
पादानं वीरमेव पुष्पातीति भट्टस्थेत्यनेन पदेन प्रतिपादि-

तम् । न च द्वयोः समप्रधानयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभाव-
रहितयोरेकवाक्यभावो युज्यते । किञ्चोपक्रान्ते सङ्ग्रामे सुभ-
टानां कार्यान्तरकरणेन प्रसृतसङ्ग्रामौदासीन्येन महदनैचि-
त्यम् । अतो भर्तुः सङ्ग्रामैकरसिकतया शौर्यमेव प्रकाशयन्
प्रियतमाकरुणो वीरमेव पुष्पाति । एवं मात्सर्यमित्या-
दावपि चिरप्रवृत्तरतिवासनाया हेयतयोपादानात् शमैक-
परत्वमार्थाः समर्थादमित्यनेन प्रकाशितिम् । एवमित्थं सा
लौलाचीत्यादावपि रावणस्य प्रतिपक्षनायकतया निशाचरत्वेन
मायाप्रधानतया च रौद्रव्यभिचारिविषादविभाववितर्कहेतु-
तया रतिक्रोधयोरुपादानं रौद्रपरमेव । अन्तैः कल्पितमङ्ग-
लप्रतिसरा इत्यादौ हास्यरसैकपरत्वमेव । एकं ध्याननिमी-
लनादित्यादौ शम्भोर्भावान्तरैरनाक्षिप्ततया शमस्यस्याऽपि
योग्यन्तरशमाद् वैलक्षण्यप्रतिपादनेन शमैकपरतैव समाधिस-
मय इत्यनेन स्फुटीकृता । एकेनाऽक्षेपेत्यादौ तु समस्तमपि
वाक्यं भविष्यद्विप्रलम्भविषयमिति न कचिदनेकतात्पर्यम् । यत्र
तु श्लेषादिवाक्येष्वनेकतात्पर्यमपि तत्र वाक्यार्थभेदेन स्वतन्त्र-
तया चाऽर्थद्वयपरतेत्यदोषः । यथा ।

स्वाध्याशेषतनुं सुदर्शनकरः सर्वाङ्गलोलजित-

चैलोक्थां चरणारविन्दललितेनाऽऽक्रान्तलोको हरिः ।

बिभ्राणां मुखमिन्दुसुन्दररुचं चन्द्रात्मचक्षुर्दधत्

स्थाने थां स्वतनोरपश्यदधिकां सा रुक्मिणी वोऽवतात् ॥

इत्यादौ । तदेवमुक्तप्रकारेण रत्याद्युपनिबन्धे सर्वत्राऽविरोधः ।

यथा वा श्रूयमाणरत्यादिपदेष्वपि वाक्येषु तत्रैव तात्पर्यं
तथाऽपि दर्शयिष्यामः ।

ते च ।

रत्युत्साहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्तयो भयं शोकः ।

शममपि केचित् प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ॥ ३३ ॥

इह शान्तरसं प्रति वादिनामनेकविधा विप्रतिपत्तयः ।
तत्र केचिदाहुः । नाऽस्यैव शान्तो रसः । तस्याऽऽचार्येण
विभावाद्यप्रतिपादनात् लक्षणाकरणात् । अन्ये तु वस्तुतस्त-
स्याऽभावं वर्णयन्ति । अनादिकालप्रवाहाद्यातरागद्वेषयोरुच्छे-
त्तुमशक्यत्वात् । अन्ये तु वीरवीभत्सादावन्तर्भावं वर्णयन्ति ।
एवं वदन्तः शममपि नेच्छन्ति । यथातथाऽस्तु । सर्वथा
नाटकादावभिनयात्मनि स्थायित्वमस्माभिः शमस्य निषिध्य-
ते । तस्य समस्तव्यापारप्रविलयरूपस्याऽभिनयायोगात् । यत्
तु कैश्चिन् नागानन्दादौ शमस्य स्थायित्वमुपवर्णितं तत् तु
मलयवत्यनुरागेणाऽप्रबन्धप्रवृत्तेन विद्याधरचक्रवर्तित्वप्राप्त्याऽ-
विरुद्धम् । न ह्येकानुकार्यविभावालम्बनौ विषयानुरागापरा-
गावुपलब्धौ । अतो दयावीरोत्साहस्यैव तत्र स्थायित्वम् । तत्रैव
प्रहृङ्गारस्याऽङ्गत्वेन चक्रवर्तित्वावाप्तेश्च फलत्वेनाऽविरोधादोष्णि-
तमेव च सर्वत्र कर्तव्यमिति परोपकारप्रवृत्तस्य विजिगीषोर्ना-
न्तरीयकत्वेन फलं सम्पद्यत इत्यावेदितमेव प्राक् । अतो-
ऽष्टावेव स्थायिनः । ननु च रसनाद् रसत्वमेतिषां मधुरादी-

नामिवोक्तमाचार्यैः । निर्वेदादिष्वपि तत् प्रकाममस्तीति ते-
ऽपि रसा इत्यादिना रसान्तराणामप्यन्यैरभ्युपगतत्वात् स्थायि-
नोऽप्यन्ये कल्पिता इति अवधारणानुपपत्तिः ।

अत्रोच्यते ।

निर्वेदादिरताद्रूप्यादस्थायी स्वदते कथम् ।

वैरस्यायैव तत्पोषस्तेनाऽष्टौ स्थायिनो मताः ॥ ३४ ॥

विरुद्धाविरुद्धाविच्छेदितस्य निर्वेदादीनामभावादस्थायि-
त्वम् । अतएव ते चिन्तादिस्वस्वव्यभिचार्यन्तरिता अपि परि-
पोषं नीयमाना वैरस्यमावहन्ति । न च निष्फलावसानत्वमेते-
षामस्थायित्वनिबन्धनं हास्यादीनामप्यस्थायित्वप्रसङ्गात् । पा-
रम्पर्येण तु निर्वेदादीनामपि फलवत्त्वात् । अतो निष्फलत्व-
मस्थायित्वे प्रयोजकं न भवति । किन्तु विरुद्धैरविरुद्धैर्भावैर-
तिरस्कृतत्वम् । न च निर्वेदादीनामिति न ते स्थायिनः ।
ततो रसत्वमपि न तेषामुच्यते । अतोऽस्थायित्वादेवैतेषामर-
सता । कः पुनरेतेषां काव्येनाऽपि सम्बन्धः । न तावद् वाच्य-
वाचकभावः स्वशब्दैरनावेदितत्वात् । न हि शृङ्गारादिरसेषु
काव्येषु शृङ्गारादिशब्दा रत्यादिशब्दा वा श्रूयन्ते । येन
तेषां तत्परिपोषस्य वाऽभिधेयत्वं स्यात् । यत्राऽपि च श्रूय-
न्ते तत्राऽपि विभावादिद्वारकमेव रसत्वमेतेषां न स्वशब्दा-
भिधेयत्वमात्रेण । नाऽपि लक्ष्यलक्षकभावस्तत्सामान्याभिधायि-
नस्तु 'लक्षकस्य' पदस्याऽप्रयोगात् । नाऽपि लक्षितलक्षणया

तत्प्रतिपत्तिः । यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ । तत्र हि स्वार्थे
 स्त्रोतोलक्षणे घोषस्याऽवस्थानासम्भवात् स्वार्थे स्खलद्रुतिर्गङ्गा-
 शब्दः स्वार्थं विना भूतार्थोपलक्षितं तटमुपलक्षयति । अत्र
 तु नायकादिशब्दाः स्वार्थेऽस्खलद्रुतयः कथमिवाऽर्थान्तर-
 मुपलक्षयेयुः । को वा निमित्तप्रयोजनाभ्यां विना मुखे
 सत्युपचरितं प्रयुञ्जीत । सिंहे माणवक इत्यादिवत् । अतएव
 गुणवृत्त्याऽपि नेयं प्रतीतिः । यदि वाच्यत्वेन रसप्रतिपत्तिः
 स्यात् तदा केवलवाच्यवाचकभावमात्रव्युत्पन्नचेतसामय्यरसिकानां
 रसास्वादो भवेत् । न च काल्पनिकत्वमविगानेन सर्वसद्दयानां
 रसास्वादाद्भूतेः । अतः केचिदभिधालक्षणागौणीभ्यो वाच्या-
 न्तरपरिकल्पितशक्तिभ्यो व्यतिरिक्तं व्यञ्जकत्वलक्षणं शब्दव्यापारं
 रसालङ्कारवस्तुविषयमिच्छन्ति । तथाहि । विभावानुभाव-
 व्यभिचारिमुखेन रसादिप्रतिपत्तिरूपजायमाना कथमिव वाच्या
 स्यात् यथा कुमारसम्भवे ।

विवृण्वती शैलसुताऽपि भावम् .

अङ्गैः स्फुटद्वालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्यै

मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥

इत्यादावनुरागजन्यावस्थाविशेषानुभाववद् गिरिजालक्षणवि-
 भावोपवर्णनादेवाऽशब्दाऽपि शृङ्गारप्रतीतिरुदेति । रसान्तरे-
 व्यप्ययमेव न्यायः । न केवलं रसेष्वेव यावद् वस्तुमात्रेऽपि ।
 यथा ।

*भ्रम धम्मिअ वीसद्धो सो सुण्हो अज्ज मारिअो तेण ।

गोलाणदकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥

इत्यादौ निषेधप्रतिपत्तिरशब्दाऽपि व्यञ्जकशक्तिमूलैव । तथा-
ऽलङ्कारेष्वपि ।

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्

स्मरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।

चोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥

इत्यादिषु चन्द्रतुल्यं तन्वीवदनारविन्दमित्याद्युपमाद्यलङ्कार-
प्रतिपत्तिर्व्यञ्जकत्वनिबन्धनीति । न चाऽसावर्थापत्तिजन्या । अ-
नुपपद्यमानार्थापेक्षाभावात् । नाऽपि वाक्यार्थत्वं व्यङ्ग्यस्य ततो-
यकचाविषयत्वात् । तथाहि । भ्रम धार्मिकेत्यादौ पदार्थविष-
याभिधालक्षणप्रथमकक्षातिक्रान्तक्रियाकारकसंसर्गात्मकविधि-
विषयवाक्यार्थकक्षातिक्रान्ततृतीयकक्षाक्रान्तो निषेधात्मा व्यङ्ग्य-
लक्षणाऽर्थो व्यञ्जकशक्त्यधीनः स्पृष्टमेवाऽवभासते । अतो नाऽसौ
वाक्यार्थः । ननु च तृतीयकक्षाविषयत्वमश्रूयमाणपदायतात्प-
र्येषु विषं भुङ्क्तेत्यादिवाक्येषु निषेधार्थविषयेषु प्रतीयत एव
वाक्यार्थः । न चाऽत्र व्यञ्जकत्ववादिनाऽपि वाक्यार्थत्वं नेय्यतं
तात्पर्यादन्यत्वाद् ध्वनेः । तत्र स्वार्थस्य द्वितीयकक्षायामवि-

* भ्रम धार्मिक विग्रहः स आऽद्यं मारितत्वेन ।

गोदावरीन्दोकच्छकुटङ्गवासिना दरासिंहेन ॥

श्रान्तस्य तृतीयकक्षाभावात् । सैव निषेधकक्षा तत्र द्वितीय-
कक्षाविधौ क्रियाकारकसंसर्गानुपपत्तेः । प्रकरणात् पितरि
वक्तरि पुत्रस्य विषमक्षणनियोगाभावात् । रसवद् वाक्येषु च वि-
भावप्रतिपत्तिलक्षणद्वितीयकक्षायां रसानवगमात् । तदुक्तम् ।

अप्रतिष्ठमविश्रान्तं स्वार्थं यत्परतामिदम् ।

वाक्यं विगाहते तत्र न्याय्या तत्परताऽस्य सा ॥

यत्र तु स्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठां तावदागतम् ।

तत् प्रसर्पति तत्र स्यात् सर्वत्र ध्वनिना स्थितिः ॥

इत्येवं सर्वत्र रसानां व्यङ्ग्यत्वमेव । वस्त्वलङ्कारयोस्तु क्वचिद्
वाच्यत्वं क्वचिद् व्यङ्ग्यत्वम् । तत्राऽपि यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येन
प्रतिपत्तिस्तत्रैव ध्वनिरन्यत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । तदुक्तम् ।

यत्राऽर्थः शब्दो वा यमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यक्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति स्वरिभिः कथितः ॥

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थं यत्राऽङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥

यथा । उपोढरागेत्यादि । तस्य च ध्वनेर्विवक्षितवाच्या-
विवक्षितवाच्यत्वेन द्वैविध्यम् । अविवक्षितवाच्योऽप्यत्यन्ततिरस्कृत-
स्वार्थोऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्यश्चेति द्विधा । विवक्षितवाच्यस्य असं-
लक्षिकक्रमः क्रमद्योत्यश्चेति द्विविधः । तत्र रसादीनामसंल-
क्ष्यक्रमे ध्वनित्वं प्राधान्यप्रतीतौ सत्यामङ्गत्वेन प्रतीतौ रसवद-
लङ्कार इति ।

अत्रोच्यते ।

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा यथा क्रिया ।०

वाक्यार्थः कारकैर्युक्ता स्थायी भावस्तथेतरेः ॥ ३५ ॥

यथा लौकिकवाक्येषु श्रूयमाणक्रियेषु गामभ्याजेत्यादिष्व-
श्रूयमाणक्रियेषु च द्वारं द्वारमित्यादिषु स्वशब्देपादानात्
प्रकरणादिवशाद् बुद्धिमन्निवेशिनी क्रियैव कारकोपचिता वा-
क्यार्थस्तथा कावेष्वपि स्वशब्देपादानात् क्वचित् प्रीत्यै नवे-
ढा प्रियेत्येवमादौ क्वचित् च प्रकरणादिवशान् नियतावि-
हितविभावाद्यविनाभावाद् वा साक्षाद् भावकचेतसि विपरिव-
र्तमानो रत्यादिः स्थायी स्वस्वविभावानुभावव्यभिचारिभि-
स्तत्तच्छब्देपनीतैः संस्कारपरम्परया परं प्रौढिमानोयमानो
रत्यादिवाक्यार्थः । न चाऽपदार्थस्य वाक्यार्थत्वं नास्तीतिवाच्यम् ।
कार्यपर्यवसायित्वात् तात्पर्यशक्तेः । तथाहि पौरुषेयमपौरु-
षेयं वाक्यं सर्वं कार्यपरम् । अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तादि-
वाक्यवत् काव्यशब्दानां चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरतिशयसुखा-
खादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्तिविषययोः प्रयो-
जनान्तरानुपलब्धेः स्वानन्दोद्भूतिरेव कार्यत्वेनाऽवधार्यते । तदु-
द्भूतिनिमित्तत्वं च विभावादिसंसृष्टस्य स्थायिन एवावगम्यते ।
अतो वाक्यस्याऽभिधानशक्तिस्तेन तेन रसेनाऽऽकृत्यमाणा तत्त-
त्त्वार्थापेक्षितावान्तरविभावादिप्रतिपादनद्वारा स्वपर्यवसायि-
तामानीयते । तत्र विभावादयः पदार्थस्थानीयास्तत्संसृष्टो-
रत्यादिर्वाक्यार्थः । तदेतत् काव्यवाक्यम् । यदोयं ताविमौ
पदार्थवाक्यार्था । न चैवं सति गीतादिवत् सुखजनकत्वेऽपि

वाच्यवीचकभावानुपयोगः । विशिष्टविभावादिसामग्रीविदुषा-
मेव तथाविधरत्यादिभावनावतामेव स्वादोद्भूतेस्तदनेनाऽति-
प्रसङ्गोऽपि निरस्तः । ईदृशि च वाक्यार्थनिरूपणे परिकल्पि-
ताभिधादिशक्तिवशेनैव समस्तवाक्यार्थावगतेः शक्त्यन्तरपरिक-
ल्पनं प्रयासः यथाऽवोचाम काव्यनिर्णये ।

तात्पर्यानतिरेकाच् च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

किमुक्तं स्वादश्रुतार्थतात्पर्येऽन्योक्तिरूपिणि ॥

विषं भक्ष्य पूर्वा यश्चैवं परसुतादिषु ।

प्रसङ्गते प्रधानत्वाद् ध्वनित्वं केन वार्यते ॥

ध्वनिश्चेत् स्वार्थविश्रान्तं वाक्यमर्थान्तराश्रयम् ।

तत्परत्वं त्वविश्रान्तौ तन् न विश्रान्त्यसम्भवात् ॥

एतावत्येव विश्रान्तिस्तात्पर्यस्येति किं कृतम् ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाष्टतम् ॥

भ्रमधार्मिकविश्रम्भमिति भ्रमिकृतास्यदे ।

निर्व्यावृत्ति कथं वाक्यं निषेधमुपसर्पति ॥

प्रतिपाद्यस्य विश्रान्तिरपेक्षापूर्णाद् यदि ।

वक्तुर्विवक्षितप्राप्तेरविश्रान्तिर्न वा कथम् ॥

पौरुषेयस्य वाक्यस्य विवक्षा परतन्त्रता ।

वक्ताभिप्रेततात्पर्यमतः काव्यस्य युज्यते ॥

इति । अतो न रसादीनां काव्येन सह व्यञ्ज्यव्यञ्जकभावः ।

किं तर्हि भाव्यभावकसम्बन्धः । काव्यं हि भावकम् । भाव्या

रसादयः । ते हि स्वतो भवन्त एव भावकेषु विशिष्टविभा-

वादिमता, काव्येन भाव्यन्ते न चाऽन्यत्र शब्दान्तरेषु 'भाव्य-
भावकलक्षणसम्बन्धाभावात् काव्यशब्देऽपि तथा भाव्यमिति
वाच्यम् । भावनाक्रियावादिभिस्तथाऽङ्गीकृतत्वात् । किञ्च
मा चाऽन्यत्र तथास्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिह तथाऽवगमात् ।
तदुक्तम् ।

भावाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात् तस्मादमो भावा विज्ञेया नाव्ययोक्तृभिः ॥

इति । कथं पुनरगृहीतसम्बन्धेभ्यः पदेभ्यः स्थाय्यादिप्रतिपत्ति-
रिति चेत् लोके तथाविधचेष्टायुक्तस्त्रीपुंसादिषु रत्याद्यवि-
नाभावदर्शनादिहाऽपि तद्योपनिबन्धे सति रत्याद्यविनाभूत-
चेष्टादिप्रतिपादकशब्दश्रवणादभिधेया विनाभावेन लाक्षणिकी
रत्यादिप्रतीतिः । यथा च काव्यार्थस्य रसभावकत्वं तथाऽग्रे
वक्ष्यामः ।

रसः स एव स्वाद्यत्वाद् रसिकस्यैव वर्तनात् ।

नाऽनुकार्यस्य वृत्तत्वात् काव्यस्याऽतत्परत्वतः ॥ ३६ ॥

द्रष्टुः प्रतीतिव्रीडेर्यारागद्वेषप्रसङ्गतः ।

लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्यैव दर्शनात् ॥ ३७ ॥

काव्यार्थोपप्लावितो रसिकवर्ती रत्यादिः स्थायीभावः स
इति प्रतिनिर्दिश्यते । स च स्वाद्यतां निर्भरानन्दसंविदात्मता-
मायाद्यमानो रसो रसिकवर्तीति वर्तमानत्वान् नाऽनुकार्यरा-
मादिवर्ती वृत्तत्वात् तस्य । अथ शब्दोपहितरूपत्वेनाऽवर्तमा-

नस्याऽपि वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । तथाऽपि तदवभा-
सस्याऽस्मदादिभिरनुभूयमानत्वादसत्त्वमैकास्वादं प्रति विभा-
वत्वेन तु रामादेर्वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । किञ्च न
काव्यं रामादीनां रसोपजननाय कविभिः प्रवर्त्यते । अपितु
सहृदयानानन्दयितुम् । स च समस्तभावकस्त्वसंवेद्य एव ।
यदि चाऽनुकार्यस्य रामादेः शृङ्गारः स्यात् ततो नाटकादौ
तद्दर्शने लौकिक इव नायके शृङ्गारिणि स्वकान्तासंयुक्ते दृ-
श्यमाने शृङ्गारवानयमिति प्रेक्षकाणां प्रतीतिमात्रं भवेन्
न रसानां स्वादः सत्पुरुषाणां च लज्जेतरेषां तत्सूयानुरा-
गापहारेच्छादयः प्रसज्येरन् । एवं च सति रसादीनां व्यञ्ज-
नमपास्तम् । अन्यतो लब्धसत्ताकं वस्त्वन्येनाऽपि व्यज्यते । प्रदी-
पेनैव घटादि । न तु तदानीमेवाऽभिव्यञ्जकत्वाभिमतैरापाद्य
स्वभावम् । भाव्यन्ते च विभावादिभिः प्रेक्षकेषु रसा इत्यावे-
दितमेव ।

ननु च सामाजिकाश्रयेषु रसेषु को विभावः । कथं च
सीतादीनां च देवीनां विभावत्वेनाऽविरोधः उच्यते ।

धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपादकः ।

विभावयति रत्यादीन् स्वदन्ते रसिकस्य ते ॥ ३८ ॥

न हि कवयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा, ध्यात्वा प्राप्ति-
स्त्रिकीं रामादीनामवस्थां इतिहासवदुपनिबध्नन्ति । किं तर्हि

सर्वलोकसाधारणाः स्तोत्रेचाकृतमन्त्रिधयो धीरोदात्ताद्यवस्थाः
कचिदाश्रयमात्रदायिन्यो दधति ।

ता एव च परित्यक्तविशेषा रसहेतवः ।

तत्र सीतादिशब्दाः परित्यक्तजनकतनयादिविशेषाः स्त्री-
मात्रवाचिनः किमिवाऽनिष्टं कुर्युः । किमर्थं तर्ह्युपादीयन्त
इति चेदुच्यते ।

क्रीडतां मृन्मयैर्यद्वद् बालानां द्विरदादिभिः ।

स्योत्साहः स्वदत्ते तदच्छ्रोतणामर्जुनादिभिः ॥ ३९ ॥

एतदुक्तं भवति । नाऽत्र लौकिकशृङ्गारादिवत् स्त्यादि-
विभावादीनामुपयोगः । किं तर्हि प्रतिपादितप्रकारेण लौ-
किकरसविलक्षणत्वं नाव्यरसानाम् । यदाह । अष्टौ नाव्य-
रसाः स्मृता इति ।

काव्यार्थभावनास्वादो नर्तकस्य न वार्यते ।

नर्तकोऽपि न लौकिकरसेन रसवान् भवति । तदानीं
भोग्यत्वेन स्वमहिलादेरग्रहणात् काव्यार्थभावनया तस्मादा-
दिवत् काव्यरसास्वादोऽस्याऽपि न वार्यते ।

कथं च काव्यात् स्वादोद्भूतिः किमात्मा चाऽभाविति व्यु-
त्पाद्यते ।

स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः ॥ ४० ॥

विकाशविस्तरक्षोभविक्षेपैः स चतुर्विधः ।

शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात् ॥ ४१ ॥

हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि ।

अतस्तुज्जन्यता तेषामत एवाऽवधारणम् ॥ ४२ ॥

काव्यार्थेन विभावादि संसृष्टस्याव्यात्मकेन भावकचेतसः
सम्भेदेऽन्योन्यसंचलने प्रत्यस्तमितस्वपरविभागे सति प्रबलतर-
स्वानन्दोद्भूतिः स्वादः । तस्य च सामान्यात्मकत्वेऽपि प्रति-
नियतविभावादिकारणजन्यत्वेन सम्भेदेन चतुर्धा चित्तभूमयो
भवन्ति । तद् यथा । शृङ्गारे विकासो वीरे विस्त्रो वीभत्से
लोभो रौद्रे विक्षेप इति तदन्येषां चतुर्णां हास्याद्भुतभयान-
ककरुणानां स्वसामयीलम्बपरिपोषाणां त एव चत्वारो वि-
कासाद्याश्चेतसः सम्भेदाः । अतएव ।

शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच् च करुणो रसः ।

वीराच् चैवाऽद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच् च भयानकः ॥

इति । हेतुहेतुमद्भाव एव सम्भेदापेक्षया दर्शितो न कार्यका-
रणभावाभिप्रायेण तेषां कारणान्तरजन्यत्वात् ।

शृङ्गारानुवृत्तिर्या तु स हास्य इति कीर्तितः ।

इत्यादिना विकासादिसम्भेदैकत्वस्यैव स्फुटोकरणादवधारण-
मप्यतएवाऽष्टाविति सम्भेदानां भावात् । ननु च युक्तं शृङ्गार-
वीरहास्यादिषु प्रमोदात्मकेषु वाक्यार्थसम्भेदादानन्दोद्भव
इति । करुणादौ तु दुःखात्मकत्वे कथमिवाऽसौ प्रादुष्यात् ।
तथा हि । तत्र करुणात्मककाव्यश्रवणाद् दुःखाविर्भावोऽश्रुपाता-
दयश्च रसिकानामपि प्रादुर्भवन्ति । न चैतदानन्दात्मकत्वे सति
युज्यते । सत्यमेतत् । किन्तु तादृश एवाऽभावानन्दः सुखदुःखा-

त्मको यथा प्रहरणादिषु सम्भोगावस्थायां कुट्टमिते स्त्रीणाम-
न्यश्च लौकिकात् कर्णात् काव्यकर्णः । तथाह्यत्रोत्तरो-
त्तरा रसिकानां प्रवृत्तयः । यदि वा लौकिककर्णवद्
दुःखात्मकत्वमेवह स्यात् तदा न कश्चित् तत्र प्रवर्तेत । ततः
कारुण्यैकरसानां रामायणादिमहाप्रबन्धानामुच्छेद एव भवे-
दश्रुपातादयश्चेति वृत्तवर्णनाकर्णनेन विनिपातितेषु लौकिक-
वैकल्यदर्शनादिवत् प्रेचकाणां प्रादुर्भवन्तो न विरुध्यन्ते । त-
स्माद् रसान्तरवत् कर्णस्याऽप्यानन्दात्मकत्वमेव ।

ननु शान्तरसस्याऽनभिधेयत्वाद् यद्यपि नाव्येऽनुप्रवेशो
नाऽस्ति तथाऽपि सूक्ष्मातीतादिवस्तूनां सर्वेषामपि शब्दप्रति-
पाद्यताया विद्यमानत्वात् काव्यविषयत्वं न निवार्यते । अत-
स्तदुच्यते ।

शमप्रकर्षो निर्वाच्यो मुदितादेस्तदात्मता ।

शान्तो हि यदि तावत् ।

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता

न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसस्तु शान्तः कथितो मुनोद्भैः

सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥

इत्येवंलक्षणस्तदा तस्य मोक्षावस्थायामेवाऽऽत्मस्वरूपापत्ति-
लक्षणायां प्रादुर्भावात् तस्य च स्वरूपेणाऽनिर्वचनीयता ।
तथाहि श्रुतिरपि स एष नेति नेत्यन्यापोहरूपेणाऽऽह न

च तथाभूतस्य शान्तरसस्य सहृदयाः स्वादयितारः सन्त्यथ
तदुपायभूतो मुदितामैत्रौकरुणोपेक्षादिलक्षणस्तस्य च । व-
काशविस्तारलोभविचेपरूपतैवेति । तदुक्तैव शान्तरसाखादो
निरूपितः ।

इदानीं विभावादिविषयावान्तरकाव्यव्यापारप्रदर्शनपूर्वकः
प्रकरणेनोपसंहारः प्रतिपाद्यते ।

पदार्थैरिन्दुनिर्वेदरोमाञ्चादिस्वरूपकैः ।

काव्याद् विभावसच्चार्यनुभावप्रख्यतां गतैः ॥ ४३ ॥

भावितः स्वदत्ते स्थायी रसः स परिकीर्तितः ।

अतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशेषैश्चन्द्राद्यैरुद्दीपनवि-
भावैः प्रमदाप्रभृतिभिरालम्बनविभावैर्निर्वेदादिभिर्व्यभिचारि-
भावैः रोमाञ्चाश्रुभूतेपकटाचाद्यैरनुभावैरवान्तरव्यापारतया
पदार्थभूतैर्वाक्यार्थः स्थायीभावो विभावितो भावरूपतामा-
नीतः स्वदत्ते स रस इति प्राक्प्रकरणे तात्पर्यम् ।

विशेषलक्षणान्युच्यन्ते । तत्राऽऽचार्येण स्थायिनां रत्यादीनां
शृङ्गारादीनां च पृथग् लक्षणानि विभावादिप्रतिपादनेना-
दितानि । अत्र तु ।

लक्षणैक्यं विभावैक्यादभेदाद् रसभावयोः ॥ ४४ ॥

क्रियत इति वाक्यशेषः ।

तत्र तावत् शृङ्गारः ।

रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।
 प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनेरन्योन्यरक्तयोः ।
 प्रहृद्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ४५ ॥

इत्यमुपनिबध्यमानं काव्यं शृङ्गारास्वादाय प्रभवतीति ।
 कव्युपदेशपरमेतत् ।

तत्र देशविभावो यथोत्तररामचरिते ।
 स्मरसि सुतनु तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
 प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।
 स्मरसि सरसतीरां तत्र गोदावरीं वा
 स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥

कलाविभावो यथा ।

हस्तैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
 पादन्यासैर्लयमुपगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।
 शाखाद्योनिर्मुदुरभिनयः षड्विकल्पोऽनुवृत्तैर्
 भावे भावे नुदति विषयान् रागबन्धः स एव ॥

यथा च ।

व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाऽप्यत्र लब्धाऽमुना
 विस्पष्टो द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्तिधाऽयं लयः ।
 गोपुच्छप्रमुखाः क्रमेण गतयस्तिस्त्रोऽपि सम्पादितास्
 तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिताः ॥
 कालविभावो यथा कुमारसम्भवे ।

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः
स्कन्धात् प्रमृत्येव सपत्नवानि ।
पादेन चाऽपेक्षत सुन्दरीणां
सम्पर्कमासिञ्चितनूपुरेण ॥

इत्युपक्रमे ।

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे
पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
प्रटङ्गेण संस्पर्शनिमोलिताचीं
मृगोमकण्डूयत कृष्णसारः ॥

वेषविभावो यथा तत्रैव ।

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्
आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं
वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ति ॥

उपभोगविभावो यथा ।

चतुर्लुप्तमधीकणं कवलितस्ताम्बूलरागोऽधरे
विश्रान्ता कबरी कपोलफलके लुप्तेव गात्रद्युतिः ।
जाने सम्प्रति मानिनि प्रणयिना कैरष्युपायक्रमैर्
भग्नो मानमहातरुस्तरुणिते चेतःस्थलीवर्धितः ॥

प्रमोदात्मा रतिर्यथा मालतीमाधवे ।

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्धेवाऽन्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदि यं याता लोके विलोचनचन्द्रिका

नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥

युवतिविभावो यथा मालविकाग्निमित्रे ।

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाहू नतावंसयोः

सङ्क्षिप्तं निविडोनोन्नतस्तनुरुरः पार्श्वं प्रमृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुली

कन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः स्पृष्टं तथाऽस्या वपुः ॥

यूनोर्विभावो यथा मालतीमाधवे ।

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं

दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्या ।

साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालतीमाधवं यद्

गाढात्कण्ठालुलितललितैरङ्गकैस्ताम्यतोति ॥

अन्योन्यानुरागो यथा तत्रैव ।

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तद्

आदृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्कलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

मधुराङ्गविचेष्टितं यथा तत्रैव ।

स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भूलतानां

मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।

प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां

विविधमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥

ये सत्त्वजाः स्थायिन एव चाऽष्टौ
त्रिंशत् त्रयो ये व्यभिचारिणश्च ।
एकोनपञ्चाशदमी हि भावाः
युक्त्या निबद्धाः परिपोषयन्ति ।
आलस्यमौघ्यं मरणं जुगुप्सा
तस्याऽऽश्रयाद्वैतविरुद्धमिष्टम् ॥ ४६ ॥

अथस्तिंशद्वाव्यभिचारिणश्चाऽष्टौ स्थायिन अष्टौ सात्त्विकाश्चे-
त्येकोनपञ्चाशत् । युक्त्याऽङ्गत्वेनोपनिबध्यमानाः शृङ्गारं सम्पा-
दयन्त्यालस्यौघ्यजुगुप्सामरणादीन्येकालम्बनविभावाश्रयत्वेन सा-
चादङ्गत्वेन चोपनिबध्यमानानि विरुध्यन्ते । प्रकारान्तरेण चा-
ऽविरोधः प्राक् प्रतिपादित एव ।

विभागस्तु ।

अयोगो विप्रयोगश्च सम्भोगश्चेति स त्रिधा ।

अयोगविप्रयोगविशेषत्वाद् विप्रलम्भस्यैतत् सामान्याभिधा-
यित्वेन विप्रलम्भशब्द उपचरितवृत्तिर्माभूदिति न प्रयुक्तः ।
तथाहि । दत्त्वा सङ्केतमप्राप्तेऽवध्यतिक्रमे साध्येन नायिकान्त-
रानुसरणाच्च विप्रलम्भशब्दस्य मुख्यप्रयोगो वञ्चनार्थत्वात् ।

तत्राऽयोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण दैवाद् वा विप्रकर्षादसङ्गमः ॥ ४७ ॥

योगोऽन्योन्यस्वीकारस्तदभावस्त्वयोगः । पारतन्त्र्येण वि-
प्रकर्षाद् दैवपिचाद्यायत्तत्वात् सागरिकामालत्योर्वत्सराज-

माधवाभ्यामिव दैवाद् गौरीशिवयोरिवाऽसमागमोऽयोगः ।

दशावस्थः स तत्राऽऽदावभिलाषोऽथ चिन्तनम् ।
 स्मृतिर्गुणकथोद्देशप्रलापोन्मादसञ्चाराः ।
 जडता मरणं चेति दुरवस्थं यथोत्तरम् ॥ ४८ ॥
 अभिलाषः स्पृहा तत्र कान्ते सर्वाङ्गसुन्दरे ।
 दृष्टे श्रुते वा तत्राऽपि विस्मयानन्दसाध्वसाः ॥ ४९ ॥
 साक्षात् प्रतिकृतिस्त्रिप्रच्छायामायासु दर्शनम् ।
 श्रुतिर्व्याजात् सखीगीतमागधादिगुणस्तुतेः ॥ ५० ॥

अभिलाषो यथा शाकुन्तले ।

असंशयं क्षत्रपरिग्रहचमा
 यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
 सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
 प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

विस्मयो यथा ।

स्तनावालोक्य तन्वज्ज्ञाः शिरः कम्पयते युवा ।
 तयोरन्तरनिर्मग्नं दृष्टिमुत्पाटयन्निव ॥
 आनन्दो यथा विद्वद्भालभञ्जिकायाम् ।
 सुधावद्भुग्यासैरुपवनचकोरैः कवलितं
 किरन् ज्योत्स्नामच्छां लवलिलफलपाकप्रणयिनीम् ।
 उपप्राकाराद्यं प्रहिणु नयने तर्कय मनाग्
 अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥

साध्वसं यथा कुमारसम्भवे ।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्

निचेपणाय पदमुद्धतमुदहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेऽसिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यौ ॥

यथा वा ।

व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे

गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

सेवते स्म शयनं पराङ्मुखौ

सा तथाऽपि रतये पिनाकिनः ॥

सानुभावविभावास्तु चिन्ताद्याः पूर्वदर्शिताः ।

गुणकीर्तनं तु स्पष्टत्वात् न व्याख्यातम् ।

दशावस्थत्वमाचार्यैः प्रायो वृत्त्या निदर्शितम् ।

महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते तदनन्तता ॥ ५१ ॥

दिङ्मात्रं तु ।

दृष्टे श्रुतेऽभिलाषाच्च किं नौत्सुक्यं प्रजायते ।

अप्राप्तौ किं न निर्वन्दो ग्लानिः किं नाऽतिचिन्तनात् ॥ ५२ ॥

शेषं प्रच्छन्नकामितादि कामसूत्रादवगन्तव्यम् ।

अथ विप्रयोगः ।

विप्रयोगस्तु विस्मेषो रूढविस्मययोर्द्धिधा ।

मानप्रवासभेदेन मानोऽपि प्रणयेर्धयोः ॥ ५३ ॥

प्राप्तयोरप्राप्तिर्विप्रयोगः । तस्य द्वौ भेदौ मानः प्रवासश्च ।
मानविप्रयोगोऽपि द्विविधः प्रणयमान ईर्ष्यामानश्चेति ।

तत्र प्रणयमानः स्यात् कोपावसितयोर्द्धयोः ।

प्रेमपूर्वको वशीकारः प्रणयस्तद्भङ्गो मानः प्रणयमानः । स
च द्वयोर्नायकयोर्भवति । तत्र नायकस्य यथोत्तररामचरिते ।

अस्मिन्नेवं लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद् गोदावरीसैकते ।

आयान्धा परिदुर्मनायितमिव त्वां वोक्ष्य बद्धस्तथा

कातर्यादरविन्दकुङ्कुलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

नायिकाया यथा श्रीवाक्पतिराजदेवस्य ।

प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं ससम्भ्रमविस्मितम्

त्रिभुवनगुरुर्भीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।

नमितशिरसो गङ्गालोके तया चरणाहता

ववतु भवतस्त्यक्षस्यैतद् विलचमवस्थितम् ॥

उभयोः प्रणयमानो यथा ।

* पणअकुविआण दोणहवि अलिअपसुत्ताण माणइन्ताणं ।

णिच्चलणिरुद्धुणीसामदिअण्णाण को मल्लो ॥

* प्रणयकुपितयोर्द्धयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः ।

निश्चलनिबद्धनिश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥

स्त्रीणामीर्याकृतो मानः कोपोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।

श्रुते वाऽनुमिते दृष्टे श्रुतिस्तत्र सखीमुखात् ॥ ५४ ॥

उत्सप्रायितभोगाङ्गगोत्रस्खलनकल्पितः ।

त्रिधाऽऽनुमानिको दृष्टः साक्षादिन्द्रियगोचरः ॥ ५५ ॥

ईर्यामानः पुनः स्त्रीणामेव नायिकान्तरसङ्गिनि खकान्ते
उपलब्धे सत्यन्यासङ्गः श्रुतो वाऽनुमितो दृष्टो वा स्यात् ।

तत्र श्रवणं सखीवचनात् तस्या विश्वास्यत्वात् । यथा ममैव ।

सुभ्रु त्वं नवनीतकल्पहृदया केनाऽपि दुर्मन्त्रिणा

मिथ्यैव प्रियकारिणा मधुमुखेनाऽस्मासु चण्डीकृता ।

किं त्वेतद् विमृश चणं प्रणयिनामेणाक्षि कस्ते हितः

किं धात्रीतनया वयं किमु सखी किंवा किमस्मत्सुहृत् ॥

उत्सप्रायितो यथा रुद्रस्य ।

निर्मग्नेन मयाऽम्भसि स्मरभरादालीसमालिङ्गिता

केनाऽलीकमिदं तवाऽद्य कथितं राधे मुधा ताम्यसि ।

दत्युत्सप्रापरम्यरासु शयने श्रुत्वा वचः शार्ङ्गिणः

सव्याजं शिथिलीकृतः कमलया कण्ठग्रहः पातु वः ॥

भोगाङ्गानुमितो यथा ।

नवनखपदमङ्गं गोपयस्वशुकेन

स्वगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्

नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥

गोत्रस्खलनकल्पितो यथा ।

केलीगोत्तकखलणे विकुप्पए केअवं अआणन्ती ।

दुट्ट उअसु परिहासं जाआ सच्चं विअ पख्खा ॥

दृष्टो यथा श्रीमुञ्जस्य ।

प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं ससम्भ्रमविस्मितम्

त्रिभुवनगुरुर्भित्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।

नमितशिरसो गङ्गालोके तथा चरणाहता-

ववतु भवतस्त्यचस्यैतद् विलम्बमवस्थितम् ॥

एषाम् ।

यथोत्तरं गुरुः षड्भिरूपायैस्तमुपाचरेत् ।

साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥ ५६ ॥

तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।

दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥ ५७ ॥

सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षाऽवधीरणम् ।

रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरम् ।

कोपचेष्टाश्च नारीणां प्रागेव प्रतिपादिताः ॥ ५८ ॥

तत्र प्रियवचः साम यथा ममैव ।

स्मितज्योत्स्नाभिस्ते धवल्यति विश्वं मुखशशी

दृशस्ते पीयूषद्रवमिव विमुञ्चन्ति परितः ।

वपुस्ते लावण्यं किरति मधुरं दिक्षु तदिदं

कुतस्ते पारुष्यं सुतनु हृदयेनाऽद्य गुणितम् ॥

*केलीगोत्रखलने विकुप्पति केतवमजानन्ती ।

दुष्ट पश्य परिहासं जाया सद्यमिव प्रवदिता ॥

[यथा वा ।

इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन
कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन ।
अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय वेधाः
कान्ते कथं रचितवानुपलेन चेतः ॥]

नायिकासखीसमावर्जनभेदो यथा ममैव ।

कृतेऽप्याज्ञाभङ्गे कथमिव मया ते प्रणतयो
धृताः स्मिता हस्ते विस्तृजसि रूषं सुभु बज्रशः ।
प्रकोपः कोऽप्यन्यः पुनरयमसीमाऽद्य गुणितो
वृथा यत्र स्निग्धाः प्रियसहचरोणामपि गिरः ॥

दानं व्याजेन भूषादेर्यथा माघे ।

मुञ्जरूपहसितामिवाऽलिनादैर्
वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
अधिरजनि गतेन धाम्नि तस्याः
शठ कलिरेव मह्यं स्त्रियाऽद्य दत्तः ॥

पादयोः पतनं नतिर्यथा ।

* एउरकोडिविलग्नं चिह्नं दद्विस्त्र पाअपडिअस्स ।

हिअअं माणपउत्थं उम्भोअं त्ति चिअ कहेइ ॥

उपेक्षा तदवधीरणं यथा ।

किं गतेन न हि युक्तमुपैतुं
नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।

* नूपुरकोटिविलग्नं चिह्नं ददितस्य पादपतितस्य ।

हृदयं मानपदोत्थमुन्मुक्तमित्येव कथयति ॥

आनयेनमनुनीय कथं वा

विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥

रभसचासहर्षादे रसान्तरात्कोपभ्रंशो यथा ममैव ॥

अभिव्यक्तालोकः सकलविफलोपायविभवश्च

चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपुणम् ।

इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सन्त्वास्त्य सहसा

कृतास्त्रेषां धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥

अथ प्रवासविप्रयोगः ।

कार्यतः सम्प्रमाच्छापात् प्रवासो भिन्नदेशता ।

द्वयोस्तत्राऽश्रुनिःश्वासकार्यलम्बालकादिता ॥ ५८ ॥

स च भावी भवन् भूतस्त्रिधाऽऽद्यो बुद्धिपूर्वकः ।

आद्यः कार्यजः समुद्रगमनसेवादिकार्यवशप्रवृत्तौ बुद्धि-
पूर्वकत्वात् भूतभविष्यद्वर्तमानतया त्रिविधः ।

तत्र यास्यत्प्रवासो यथा ।

*होन्तपहिअस्स जाआ आउच्छणजीअधारणरहस्सं ।

पुच्छन्ती भमइ घरं घरेसु पिअविरहसहिरीआ ॥

गच्छत्प्रवासो यथाऽमरुशतके ।

[प्रहरविरतौ मध्ये वाऽऽस्ततोऽपि परेऽथवा

दिनकृति गते वाऽस्तं नाथ त्वमद्य समेव्यसि ।

इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियामतो

हरति गमनं बालाऽऽलापैः सबाष्पगलज्जलैः ॥

*भविष्यत्पथिकस्य जाया आयुःक्षयजीवधारणरहस्यं ।

पुच्छन्ती भमति गृहाद्गृहेषु प्रियविरहसङ्गीता ॥

यथा वा तत्रैव ।]

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृतां काननैर्
यत्नेनाऽपि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।
उद्गीवश्चरणार्धरुद्धवसुधः कृत्वाऽश्रुपूर्णं दृष्ट्वा
तामाशां पथिकस्तथाऽपि किमपि ध्यात्वा चिरं तिष्ठति ॥

गतप्रवासो यथा मेघदूते ।

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निश्चिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
तन्लीमाद्रौ नयनमलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्
भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्खानां विस्मरन्ती ॥

आगच्छदागतयोस्तु प्रवासाभावादेव्यत्रवासस्य च गतप्र-
वासाविशेषात् त्रैविध्यमेव युक्तम् ।

द्वितीयः सच्चसोत्पन्नो दिव्यमानुषविश्ववात् ।

उत्पातनिर्घातवातादिजन्यविश्ववात् परचक्रादिजन्यविश्व-
वाद् वाऽबुद्धिपूर्वकलादेकरूप एव सम्भ्रमजः प्रवासः । यथो-
र्वशीपुष्करवसोर्विक्रमोर्वश्याम् । यथा च कपालकुण्डलापहृतायां
मालत्यां मालतीमाधवयोः ।

स्वरूपान्यत्वकरणाच्छापजः सन्निधावपि ॥ ६० ॥

यथा कादम्बर्यां वैशम्पायनस्येति ।

मृते त्वेकत्र यत्राऽन्यः प्रलपेच्छोक्त एव सः ।

व्याश्रयत्वान् न शृङ्गारः प्रत्यापन्ने तु नेतरः ॥ ६१ ॥

यथेन्दुमतीमरणादजस्य करुण एव रघुवंशे । कादम्बर्यां
तु प्रथमं करुण आकाशसरस्वतीवचनादूर्ध्वं प्रवासशृङ्गार
एवेति ।

तत्र नायिकां प्रति नियमः ।

प्रणयायोगयोरुक्ता प्रवासे प्रेषितप्रिया ।

कलहान्तरितेर्ध्यायां विप्रलब्धा च खण्डिता ॥ ६२ ॥

अथ सम्भोगः ।

अनुकूलौ निषेवेते यत्राऽन्योन्यं विलासिनौ ।

दर्शनस्पर्शनादीनि स सम्भोगो मुदाऽन्वितः ॥ ६३ ॥

यथोत्तररामचरिते ।

किमपि किमपि मन्दं मन्दमार्सत्तियोगाद्

अविरलितकपोलं जल्पितारक्रमेण ।

सपुलकपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णोर्

अविदितगतयामा राचिरेव व्यरंसीत् ॥

अथवा । प्रिये किमेतत् ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोदो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणे

विकारः कोप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

यथा च ममैव ।

स्त्रावष्ट्यामृतवर्षिणि प्रतिदिशं कृष्णागरुश्यामले

वर्षाणामिव ते पयोधरभरे तन्वङ्गि दूरोन्नते ।

नासावंशमनोज्ञकेतकतनुभ्रूपचगर्भास्रसत्-
पुष्पश्रीस्तिलकः सहेलमलकैर्भङ्गैरिवाऽऽपीयते ॥

चेष्टास्तत्र प्रवर्तन्ते लीलाद्या दश येषिताम् ।

दाक्षिण्यमार्दवप्रेम्णामनुरूपाः प्रियं प्रति ॥ ६४ ॥

ताश्च सोदाहृतयो नायकप्रकाशे दर्शिताः ।

रमयेच् चाटुकृत् कान्तः कलाक्रीडादिभिश्च ताम् ।

न ग्राम्यमाचरेत् किञ्चिन् नर्मभ्रंशकरं न च ॥ ६५ ॥

ग्राम्यः सम्भोगः रङ्गे निषिद्धोऽपि काव्येऽपि न कर्तव्य इति
पुनर्निषिध्यते । यथा रत्नावल्याम् ।

स्पृष्टस्त्वयैष दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।

उद्भिन्नापरमृदुतरकिसलय इव लब्धतेऽशोकः ॥

इत्यादि । नायकनायिकाकैशिकीवृत्तिनाटकनाटिकालच-
णाद् युक्तं कविपरम्परावगतं स्वयमौचित्यसम्भावनानुगुण्येना-
मेचितं चाऽनुसन्धानः सुकविः शृङ्गारमुपनिबध्नीयात् ।

अथ वीरः ।

वीरः प्रतापविनयाध्यवसायसत्त्व-

मेहाविषादनयविस्मयविक्रमाद्यैः ।

उत्साहभूः स च दयारणदानयोगात्

त्रेधा किलाऽत्र मतिगर्वधृतिप्रदर्षाः ॥ ६६ ॥

प्रतापविनयादिभिर्विभावितः करुणायुद्धदानाद्यैरनुभा-
वितो गर्वधृतिदर्षामर्षस्मृतिमतिवितर्कप्रभृतिभिर्भावित उत्साहः

स्थायी खदते भावकमनोविस्तारानन्दाय प्रभवतीत्येष वीरः ।
तत्र दयावीरो यथा नागानन्दे जीमूतवाहनस्य । युद्धवीरो
वीरचरिते रामस्य । दानवीरः परशुरामबलिप्रभृतीनाम् ।

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः ।

इति ।

खर्वग्रन्थिविमुक्तसन्धिविकसदक्षः स्फुरत्कौस्तुभं
निर्यन्त्राभिसरोजकुङ्कुलकुटीगम्भीरसामध्वनि ।
पात्रावाप्तिसमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितां
पायाद् वः क्रमवर्धमानमहिमाश्चर्यं मुरारेर्वपुः ॥

यथा च ममैव ।

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारुणितो हरेः ।

बलिरेष स येनाऽस्य भिक्षापात्रीकृतः करः ॥

विनयादिषु पूर्वमुदाहृतमनुसन्धेयम् । प्रतापगुणावर्जना-
दिना वीराणामपि भावात् त्रैधं प्रायोवादः । प्रस्वेदरक्त-
वदननयनादिक्रोधानुभावरहितो युद्धवीरोऽन्यथा रौद्रः ।

अथ बीभत्सः ।

बीभत्सः कृमिपूतिगन्धिवमथुप्रायैर्जुगुप्सैकभूर
उद्देगो रुधिरान्त्रकीकसवसामांसादिभिः क्षोभणः ।
वैराग्याज् जघनस्तनादिषु घृणाऽऽह्वोऽनुभावैर्वृतो
नासावक्त्रविकूणनादिभिरिच्छाऽऽवेगार्तिशङ्कादयः ॥ ६७ ॥

अत्यन्ताहृद्यैः कृमिपूतिगन्धिवमविभावैरुद्धूतो जुगुप्सास्या-
यिभावपरिपोषणलक्षण उद्देगी बीभत्सः । यथा मालतीमाधवे ।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोपभृयांसि मांसा-
न्यंसस्त्रिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युपपूतीनि जग्ध्वा ।
आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्काद्
अङ्गस्थादस्थिसंस्थं स्पष्टगतमपि क्रव्यमव्यग्रमन्ति ॥
रुधिरान्तवसाकीकसमांसादिविभावः क्षोभणो बीभत्सः ।
यथा वीरचरिते ।

अन्तप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरकणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्-
व्यालोलस्तनभारभैरवतर्पुर्बन्धोद्धतं धावति ॥
रम्येष्वपि रमणीयजघनस्तनादिषुवैराग्याद् घृणाशुद्धो बी-
भत्सः । यथा ।

लालां वक्त्रासवं वेत्ति मांसपिण्डौ पयोधरौ ।
मांसास्थिकूटं जघनं जनः कामग्रहातुरः ॥
न चाऽयं शान्त एव विरक्तो यतो बीभत्समानो विरज्यते ।
अथ रौद्रः ।

क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः पोषोऽस्य रौद्रोऽनुजः
क्षोभः स्वाधरदंशकम्पभ्रुकुटिस्त्रेदास्यरागैर्युतः ।
शस्त्रोल्लासविकृत्यनांसधरणीघातप्रतिज्ञाग्रहैर्
अत्राऽमर्षमदौ स्मृतिश्चपलताह्वयाग्यवेगादयः ॥ ६८ ॥
मात्सर्यविभावो रौद्रो यथा वीरचरिते ।

त्वं ब्रह्मवर्चसधरो यदि वर्तमानो
यद्वा खजातिसमयेन धनुर्धरः स्याः ।
उग्रेण भोस्तव तपस्तपसा दहामि
पक्षान्तरस्य सदृशं परशुः करोति ॥

वैरिवैकृतादिर्यथा वेणीसंहारे ।

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डुवधूपरिधानकेशाः
खस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

इत्येवमादिविभावैः प्रस्तेदरक्तवदननयनाद्यनुभावैः अमर्षा-
दिव्यभिचारिभिः क्रोधपरिपोषो रौद्रः । परशुरामभीमसे-
नदुर्योधनादिव्यवहारेषु वीरचरितवेणीसंहारादेरनुगन्तव्यः ।

अथ हास्यः ।

विकृताकृतिवाग्धैरात्मनोऽथ परस्य वा ।
हासः स्यात् परिपोषोऽस्य हास्यस्त्रिप्रकृतिः स्मृतः ॥ ६९ ॥

आत्मस्थान् विकृतवेषभाषादीन् परस्थान् वा विभावानव-
लम्बमानो हासस्तत्परिपोषात्मा हास्यो रसो द्वाधिष्ठानो भवति ।
स चोत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदात् षड्विधः ।

आत्मस्थो यथा रावणः ।

जातं मे परुषेण भस्मरजसा तच्च चन्दनोद्भूतं
दारो वक्षसि यज्ञसूत्रमुचितं क्लिष्टा जटाः कुन्तलाः ।

रुद्राक्षैः सकलैः सरत्नवल्लयं चित्रांशुकं वल्कलं
सीतालोचनहारि कल्पितमहो रम्यं वपुः कामिनः ॥

परस्यो यथा ।

भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना
किं ते मद्यमपि प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।
वेश्या द्रव्यरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो दासस्य काऽन्या गतिः ॥

स्मितमिह विकासिनयनं किञ्चिन्नख्यद्विजं तु हसितं स्यात् ।
मधुरस्वरं विहसितं सशिरःकम्पमिदमुपहसितम् ॥ ७० ॥
अपहसितं सास्त्राक्षं विशिष्टाङ्गं भवत्यतिहसितम् ।
द्वे द्वे हसिते चैषां ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः ॥ ७१ ॥

उत्तमस्य स्वपरस्यविकारदर्शनात् स्मितहसिते मध्यमस्य
विहसितोपहसितेऽधमस्याऽपहसितातिहसिते । उदाहृतयः स्वय-
मुत्प्रेक्ष्याः । व्यभिचारिणश्चाऽस्य ।

निद्रालस्यश्रमग्लानिमूर्खाश्च सहचारिणः ।
अतिलोकैः पदार्थैः स्याद् विस्मयात्मा रसोऽद्भुतः ॥ ७२ ॥
कर्माऽस्य साधुवादाश्रुवेपथुस्तेदगद्गदाः ।
हर्षावेगधृतिप्राया भवन्ति व्यभिचारिणः ॥ ७३ ॥

लोकभीमातिवृत्तपदार्थवर्णनादिविभावितः साधुवादाश्च-

नुभावपरिपुष्टो विस्मयः स्थायिभावो हर्षावेगादिभाविता
रसोऽद्भुतः । यथा ।

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्धतष्
टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
द्राक् पर्याप्तकपालसम्युटमिलद्रुह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमसौ नाऽद्याऽपि विश्राम्यति ॥

इत्यादि ।

अथ भयानकः ।

विह्वलस्वरसत्त्वादेर्भयभावो भयानकः ।
सर्वाङ्गवेपथुस्वेदशोषवैचित्त्यलक्षणः ।
दैन्यसम्भ्रमसम्भोहत्रासादिस्तप्तहोदरः ॥ ७४ ॥

रौद्रशब्दश्रवणाद् रौद्रसत्त्वदर्शनाच् च भयस्थायिभाव-
प्रभवो भयानको रसः । तत्र सर्वाङ्गवेपथुप्रभृतयोऽनुभावाः ।
दैन्यादयस्तु व्यभिचारिणः । भयानको यथा प्रागुदाहृतः ।

शस्त्रमेतत् समुत्सृज्य कुञ्जीभूय शनैः शनैः ।

यथायथागतेनैव यदि शक्नोषि गम्यताम् ॥

यथा च रत्नावल्याम् । नष्टं वर्षवरैरित्यादि । यथा च ।

स्वगेहात् पन्थानं तत उपचितं काननमथो

गिरिं तस्मात् सान्द्रद्रुमगहनमस्मादपि गुह्यम् ।

तदन्वङ्गान्यङ्गैरभिनिविशमानो न गणय-

त्यरातिः कालीये तव विजययात्रा चकितधीः ॥

अथ करुणः ।

इष्टनाशादनिष्टाप्तौ शोकात्मा करुणोऽनु तम् ।

निःश्वासेच्छासरुदितस्तम्भप्रलपितादयः ॥ ७५ ॥

स्वापापस्मारदैर्न्याधिमरणालस्यसम्भ्रमाः ।

विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ ७६ ॥

इष्टस्य बन्धुप्रसृतेर्विनाशादनिष्टस्य तु बन्धनादेः प्राप्या
शोकप्रकर्षजः करुणः । तमन्विति तदनुभावनिश्वासादि-
कथनम् । व्यभिचारिणश्च स्वापापस्मारादयः । इष्टनाशात्
करुणो यथा कुमारसम्भवे ।

अयि जीवितनाथ जीवसी-

त्यभिधायेत्यितया तया पुरः ।

ददृशे पुरुषाकृतिः क्षितौ

हरकोपानलभस्मा केवलम् ॥

इत्यादि रतिप्रलापः । अनिष्टावाप्तेः सागरिकाया बन्धनाद्
यथा रत्नावल्याम् ।

प्रीतिभक्त्यादयो भावा मृगयाक्षादयो रसाः ।

हर्षोत्साहादिषु स्पष्टमन्तर्भावान् न कीर्तिताः ॥ ७७ ॥

स्पष्टम् ।

षट्त्रिंशद्भूषणादीनि सामादीन्येकविंशतिः ।

लक्ष्यसन्ध्यन्तराङ्गानि सालङ्कारेषु तेषु च ॥ ७८ ॥

विभूषणं चाऽक्षरसंहतिश्च

शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।

इत्येवमादीनि षट्त्रिंशत्काव्यलक्षणानि । साम भेदः 'प्रदानं
चेत्येवमादीनि सन्ध्यन्तराष्ट्रकविंशतिरूपमादिष्विवाऽलङ्कारेषु
हर्षोत्साहादिष्वन्तर्भावान् न पृथगुक्तानि ।

रम्यं जुगुप्सितमुदारमथाऽपि नोचम्
उग्रं प्रसादि गहनं विकृतं च वस्तु ।
यदाऽप्यवस्तु कविभावकभाव्यमानं
तन् नाऽस्ति यन् न रसभावमुपैति लोके ॥ ७९ ॥
विष्णोः सुतेनाऽपि धनञ्जयेन
विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।
अविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठी-
वैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥ ८० ॥

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोकने
रसविचारो नाम चतुर्थः प्रकाशः समाप्तः ॥

अथ भारतीयनाट्यशास्त्रे ।

अष्टादशाऽध्यायः ।

कथयिष्याम्यहं विप्रा दशरूपविकल्पनम् ।
नामतः कर्मतस्त्रैव तथा चैव प्रयोगतः ॥ १ ॥
नाटकं सप्रकरणमङ्को व्यायोग एव च ।
भाणः समवकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः ॥ २ ॥
ईहामृगश्च विज्ञेयो दशमे नाट्यलक्षणे ।
एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३ ॥
सर्वेषामेव काम्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
आभ्यो विनिःसृतं ह्येतद् दशरूपं प्रयोगतः ॥ ४ ॥
जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वरं ग्रामत्वमागताः ।
यथा तथा वृत्तिभेदैः काव्यभेदा भवन्ति हि ॥ ५ ॥
ग्रामौ पूर्णस्वरौ द्वौ तु यथा वै षड्जमध्यमौ ।
सर्ववृत्तिविनिष्पन्नौ काव्यबन्धौ तथा त्रिमौ ॥ ६ ॥
ज्ञेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च ।
सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं नानावस्थान्तराश्रयम् ॥ ७ ॥
भाणः समवकारश्च तथेहामृग एव च ।
उत्सृष्टकाङ्को व्यायोगो वीथी प्रहसनं डिमः ॥ ८ ॥
कैश्चिकीर्तितहीनानि रूपाण्येतानि कारयेत् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यबन्धविकल्पनम् ॥ ९ ॥

प्रख्यातवस्तुविषये प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
 राजर्षिवंशचरितं तथा दिव्याश्रयोपेतम् ॥ १० ॥
 नानाविभूतियुक्तं वृद्धिविलासादिभिश्चैव ।
 अङ्कप्रवेशकाद्यं भवति हि तत् तोटकं नाम ॥ ११ ॥
 नृपतीनां यच्च चरितं नानारसभावसंश्रितं बद्धधा ।
 सुखदुःखात्यन्तिष्ठतं भवति हि तन् नाटकं नाम ॥ १२ ॥
 अस्याऽवस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य बिम्बप्रस्तारात् ।
 कर्तव्योद्देशज्ञैः स तु सम्यङ् नाटके त्रिधिवत् ॥ १३ ॥
 अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
 नानाविधानयुक्तो यस्मात् तस्माद् भवेदङ्कः ॥ १४ ॥
 यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।
 किञ्चिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यः ॥ १५ ॥
 ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।
 नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को यथार्थरसः ॥ १६ ॥
 नायकदेवीपरिजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 नैकरसाम्बरविहितो हाऽङ्क इति स विदितव्यस्तु ॥ १७ ॥
 क्रोधप्रसादशोकाः शापोत्सर्गोऽध्वविद्रवोद्वाहौ ।
 अद्भुतसंश्रयदर्शनमङ्के प्रत्यक्षजानि स्युः ॥ १८ ॥
 युद्धं राज्यस्य भ्रंशो मरणं समरस्य रोधनं चैव ।
 प्रत्यक्षराणि तु नवाङ्के प्रवेशकैः संविधेयानि ॥ १९ ॥
 अङ्के प्रवेशके वा प्रकरणमाश्रित्य नाटकं वाऽपि ।
 भवतः कर्तव्यः स्याद् यस्तत्र स नायकः ख्यातः ॥ २० ॥

अवसरणमेव कार्यं सद्भिर्वा ग्रहणमेव वा नित्यम् ।
 बह्वभिः कार्यविशेषैः प्रवेशकैः सूचयेद् वाऽपि ॥ २१ ॥
 एकदिवसप्रवृत्तः कार्यस्त्वङ्कोऽथ बीजमाश्रित्य ।
 आवश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥ २२ ॥
 एकाङ्केन कदाचिद् बह्वनि कार्याणि योजयेद् धीमान् ।
 आवश्यकावरोधेन तत्र कार्याणि कार्याणि ॥ २३ ॥
 रङ्गे तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्क्रामः ।
 बीजार्थयुक्तिमुक्तं कृत्वा कार्यं यथार्थरसम् ॥ २४ ॥
 ज्ञात्वा दिवसावस्थां क्षणायाममुहूर्तलक्षणोपेतम् ।
 विभजेत् सर्वमशेषं पृथक् पृथक् कार्यमङ्केषु ॥ २५ ॥
 दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोत्पद्यते सर्वम् ।
 अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद् विधेयं हि ॥ २६ ॥
 सविरहितनायकैकं कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा ।
 परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ २७ ॥
 अङ्कच्छेदं कृत्वा नामकृतं वर्षसञ्चितं वाऽपि ।
 तत् सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्द्ध्वं च न तु क्वचित् ॥ २८ ॥
 यः कश्चित् कार्यवशाद् गच्छति पुरुषः प्रकृष्टमध्वानम् ।
 तत्राऽप्यङ्कच्छेदः कर्तव्यः पूर्ववत् तज्ज्ञैः ॥ २९ ॥
 अङ्कान्तरानुमारी सङ्क्षेपार्थमधिकृत्य विहितोऽयम् ।
 प्रकरणनाटकविषयोपदेशको नाम विज्ञेयः ॥ ३० ॥
 नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नायुदात्तवचनकृतः ।
 प्राकृतभाषाचारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ३१ ॥

कालोत्थानगतिरसवत्यासारसकामविषयाणाम् ।
 आर्याभिधानसूतः प्रवेशकः स्यादनेकार्थः ॥ ३२ ॥
 बङ्गाश्रयमप्यर्थं सङ्क्षिप्तेऽर्थे तु सन्धिषु च ।
 बज्रचूर्णपादवृत्तं जनयति खेदं प्रयोगस्य ॥ ३३ ॥
 यत्राऽर्थस्य समाप्तिर्न भवत्यङ्के प्रयोगबाहुल्यात् ।
 विष्कम्भः स्वल्पकथः प्रवेशकैः सोऽभिधातव्यः ॥ ३४ ॥
 शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि विज्ञेयः ।
 मध्यमपात्रः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥ ३५ ॥
 न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।
 यत् तत्र कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्चधा ते स्युः ॥ ३६ ॥
 व्यायोगेह्यामृगसमवकारडिमसञ्चितानि कार्याणि ।
 दशभिर्द्वादशभिर्वा षोडशभिर्वाऽपि पुरुषैः स्युः ॥ ३७ ॥
 गोपुच्छाग्रं काव्यं कर्तव्यं बन्धमासाद्य ।
 ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥ ३८ ॥
 सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तियुक्तानाम् ।
 निवर्हणं कर्तव्यं नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तज्जैः ॥ ३९ ॥
 नाटकलक्षणमेतन् मया समासेन प्रकीर्तितम् ।
 विविधं प्रकरणमतः परमहं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥ ४० ॥
 यत्र कविरात्मबुद्ध्या वस्तु शरीरं नायकं चैव ।
 औत्पान्तिकं प्रकुरुते तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥ ४१ ॥
 यदनायकहार्यकार्यं प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम् ।
 प्रकरणमिति तद् विद्याद् बीजं बीजार्थसंयुक्तम् ॥ ४२ ॥

यन् नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं समाश्रयोपेतम् ।
 तत् प्रकरणेऽपि कार्यं केवलमुत्पाद्यवस्तु स्यात् ॥ ४३ ॥
 विप्रवर्णिकश्चिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 चरितं यन् नैकविधं ज्ञेयं तत् प्रकरणं नाम ॥ ४४ ॥
 नादात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगः ।
 बाह्यजनसंयुक्तं ज्ञेयं तत् प्रकरणं नाम ॥ ४५ ॥
 दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्त्युपचारकरणोपेतम् ।
 मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रयोगे तु ॥ ४६ ॥
 सचिवश्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसर्ववाहानाम् ।
 गृहवार्ता यत्र भवेन्न तत्र वेश्याङ्गना कार्या ॥ ४७ ॥
 यदि वेशयुवतियुक्तं न कुलस्त्रीसङ्गमर्हति ।
 तत्राऽप्यकुलजनप्रयुक्तं न वेशयुवतिर्भवेत् तत्र ॥ ४८ ॥
 यदि प्राकरणयुक्त्या* वेशकुलस्त्रीकृतोपचारं स्यात् ।
 अविद्वत्भाषाचारं तत्र तु पाथं प्रयोक्तव्यम् ॥ ४९ ॥
 प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दश परास्तथा चैव ।
 अङ्काः कर्तव्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥ ५० ॥
 मध्यमपुरुषैर्नित्यं योज्यो विष्कम्भकोऽपि तत्त्वज्ञैः ।
 संस्कृतवचनानुगतः सङ्क्षिप्तार्थः प्रदेशकवत् ॥ ५१ ॥
 शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि कर्तव्यः ।
 मध्यमपात्रैः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥ ५२ ॥

* प्राकरणयुक्त्येति सम्भवपाठः ।

अङ्कान्तरालविहितः प्रवेशकोऽर्थक्रियामभिवीक्ष्य ।
 सङ्क्षेपात् सन्धीनामर्थानां चैव कर्तव्यः ॥ ५३ ॥
 अनयोश्च बन्धयोगादन्यो भेदः प्रयोक्तृभिः कार्यः ।
 प्रख्यातस्वितरो वा नाटोऽञ्ज्ञाश्रिते काव्ये ॥ ५४ ॥
 स्त्रीप्रयोगचतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
 बज्रगीतनृत्यवाद्यरतिसम्भोगात्मिका चैव ॥ ५५ ॥
 राजोपचारयुक्ता शृङ्गाराभिनयभावनाटिका ज्ञेया ।
 प्रकरणनाटकनाटोलक्षणमुक्तं मया समासेन ॥ ५६ ॥
 वक्ष्याम्यतः परं लक्षणदुक्त्या समवकारम् ।
 देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ॥ ५७ ॥
 अङ्कस्तथा त्रिकपटः त्रिविद्रवः स्यात् त्रिशृङ्गारः ।
 द्वादशनायकबज्रलो ह्यष्टादशनायिकासमाप्यश्च ॥ ५८ ॥
 वक्ष्याम्यस्याङ्कविधिं यावत्यो नाटिका यत्र ।
 अङ्कस्तु सप्रसहनः सविद्रवः सकपटः सवीथीकः ॥ ५९ ॥
 द्वादशनाडीविहितः प्रथमः कार्यकृतोपेतः ।
 कार्यस्तथा द्वितीयः समाश्रितो नाटिकाश्चतस्रश्च ॥ ६० ॥
 वस्तुसमापनविहितो द्विनाडिकः स्यात् तृतीयस्तु ।
 नाडीऽञ्ज्ञा ज्ञेया मानं कालस्य यन् मुहूर्तार्धम् ॥ ६१ ॥
 तन् नाडिकाप्रमाणं यथोक्तमङ्केषु संयोज्यम् ।
 अङ्कान्ते सम्बन्धः कर्तव्ये काव्यबन्धमासाद्य ॥ ६२ ॥
 अर्थं हि समवकारे ह्यप्रतिबन्धमिच्छन्ति ।
 युद्धजलसम्भवा वा ह्यग्निगजेन्द्रसम्भवा वाऽपि ॥ ६३ ॥

ननरोपरोधजो वा विज्ञेयो विद्रवस्त्रिविधः ।
 वस्तुगतिक्रमविहितो दैववशाद् वा परप्रयुक्तो वा ॥ ६४ ॥
 सुखदुःखोत्पत्तिकृतस्त्रिविधः कपटाश्रयो ज्ञेयः ।
 त्रिविधश्चाऽत्र विधिज्ञैः पृथक् पृथक् काव्ययोगविहितार्थः ॥ ६५ ॥
 त्रिविधकृतशृङ्गारो ज्ञेयो धर्मार्थकामेषु ।
 यत्र तु धर्मसमापकमात्महितं भवति साधनं बद्धधा ॥ ६६ ॥
 व्रतनियमतपोयुक्तो ज्ञेयोऽसौ धर्मशृङ्गारः ॥ ६७ ॥
 अर्थस्येच्छायोगाद् बद्धधा चैवाऽर्थतोऽर्थशृङ्गारः ।
 सम्यक्प्रयोगविषयेष्वर्थार्थिकान्यानि च चारयति यत्र ॥ ६८ ॥
 कन्याविलोभनं वै प्राप्य स्त्रीपुंसयोस्तु रहः ।
 रम्यं वा निभृतं वा विज्ञेयः कामशृङ्गारः ॥ ६९ ॥
 उष्णिग् वाऽनुष्टुब् वा कृन्दः सु च यानि बन्धकुटिलानि ।
 वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि प्रयोज्यानि ॥ ७० ॥
 एवं कार्यस्तुञ्जैर्नानारसमंश्रयः समवकारे ।
 अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये लक्षणमीहामृगस्याऽपि ॥ ७१ ॥
 दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुक्तः ॥
 सुविहितवस्तुप्रहितो विप्रत्ययकारकस्यैव ॥ ७२ ॥
 उद्धतपुरुषप्रायः स्त्रीरोषग्रथितकाव्यबन्धश्च ।
 सङ्क्षोभविद्रवकृतः सम्फोटककृतस्तथैव ॥ ७३ ॥
 स्त्रीभेदनापहरणे प्रमदेनाऽप्राप्तस्तु शृङ्गारः ।
 ईहामृगस्तु कार्यस्यतुरङ्गविभूषितस्यैव ॥ ७४ ॥
 यद् व्यायोगे कार्यं ये पुरुषा वृत्तयो रसास्यैव ।

ईहागेऽपि ते स्युः केवलनेत्रस्तयोगः ॥ ७५ ॥
 यत्र तु बधेप्सितानां बन्धो ह्युदयो भवेद्वि पुरुषाणाम् ।
 किञ्चिद् व्याजं कृत्वा तेषां युद्धं समयितव्यम् ॥ ७६ ॥
 ईहाग्न्यस्य लक्षणमित्युक्तं चतुरस्रमिदं समासयोगेन ।
 डिमलक्षणं तु भूयो लक्षणयुक्त्वा प्रवक्ष्यामि ॥ ७७ ॥
 प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
 षट्त्रिंशलक्षणयुक्तश्चतुरङ्को वै डिमः कार्यः ॥ ७८ ॥
 शृङ्गारहास्यवर्जितः शेषैरन्यैः समायुक्तः ।
 दीप्तरसकाव्ययोनिर् नानाचित्रो डिमः कार्यः ॥ ७९ ॥
 निर्घातचन्द्रसूर्योपरागसोक्तावपातसंयुक्तः ।
 युद्धनियुद्धनिबद्धसम्प्लोटस्तत्र कर्तव्यः ॥ ८० ॥
 मायेन्द्रजालबज्रलवज्जपुष्पोत्थानभेदसंयुक्तः ।
 देवभुजगेन्द्रराक्षसयक्षपिशाचावकीर्णश्च ॥ ८१ ॥
 षोडशनायकबज्रलः सात्वत्यारभटिसंयुक्तः ।
 कार्यो डिमः प्रयत्नात् तज्जैर्नानाश्रयविशेषः ॥ ८२ ॥
 व्यायोगः सुविधिज्ञैः कार्यः प्रख्यातनायकशरीरः ।
 स्त्रीजनयुक्तस्तु डिमस्त्वेकादशतस्तथा चैव ॥ ८३ ॥
 बहवस्तत्र तु पुरुषा न्यायकतो यथा समवकारे ।
 न च तत्प्रवणस्त्वेकाङ्कः संविधातव्यः ॥ ८४ ॥
 नरदिव्यनायककृतः कार्यो राजर्षिनायकनिबद्धम् ।
 युद्धनियुद्धाधर्षणसम्प्लोटकृतश्च कर्तव्यः ॥ ८५ ॥
 एवंविधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तरसकाव्ययोनिः ।

वक्ष्याम्यतःपरमहं लक्षणमुत्कृष्टिकाङ्क्ष्य ।
 प्रख्यातवस्तुविषयोऽप्रख्यातः कदाचिदेव स्यात् ॥ ८६ ॥
 दिव्यपुरुषैर्वियुक्तः शेषैरन्यैर्भवेत् पुम्भिः ।
 करुणरसप्रायकृतो निवृत्तबद्धोद्धतप्रहारस्तु ॥ ८७ ॥
 स्त्रीपरिदेवनबज्रलो निर्वेदितवाक्यभाषश्च ।
 नातिव्यायतवेष्म सात्त्वत्यारभटिकैशिकीहीनः ॥ ८८ ॥
 कार्यः काव्यविधिज्ञैः सततं चेत्कृष्टिकाङ्क्षु ।
 यद् दिव्यनायकचमं कार्यं सङ्ग्रामयुद्धवधयुक्तम् ॥ ८९ ॥
 तद् भारते तु वर्षे कर्तव्यं काव्यधन्वेषु ।
 कस्माद् भारतमिष्टं वर्षध्वन्येषु नित्यकष्टं हि ॥ ९० ॥
 हृद्या सर्वा भूमिः शुभगन्धा काञ्चनी चैव ।
 उपवनगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाः स्युः ॥ ९१ ॥
 तेषु हि सर्वेषु सदा नो दुःखं नाऽपि वा शोकः ।
 यत् तेषामधिवासाः पुराणवादिषु सर्वतः कथिताः ॥ ९२ ॥
 सम्भोगस्तेषु भवेत् कर्मरम्भास्तथा ह्यस्मिन् ।
 प्रहसनमिति विज्ञेयं द्विविधं शुद्धं तथा च सङ्कीर्णम् ॥ ९३ ॥
 तस्य व्याख्यास्याम्यहं पृथक् पृथक् लक्षणविशेषान् ।
 भगवत्तापसविप्रैरन्यैरपि हास्यवादसम्पन्नम् ॥ ९४ ॥
 नीचजनसंयुक्तं परिहासाभाषणप्रायम् ।
 अविहृतभाषाचारं विशेषभावोपहासरचितपदम् ॥ ९५ ॥
 नियतगतिवस्तुविषयं शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु ।
 वेश्यानपुंसकविटैर्वानिकदासीजनेन वा कीर्णम् ॥ ९६ ॥

अनिवृत्तवेषपरिच्छेदचेष्टितकरणैश्च सम्पन्नम् ।
 लोकोपचारयुक्ता या वार्ता यस्य दम्भसंयोगः ॥ ९७ ॥
 स प्रहसने न योज्यो धूर्तजनविवादसंयुक्तः ।
 उद्वात्यकादिभिरिदं वीर्यङ्गैर्मिश्रितं भवति मिश्रम् ॥ ९८ ॥
 भाणस्य विधानमतो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ।
 आत्मानुभूतशंसी परसंस्तववर्णनाविशेषश्च ॥ ९९ ॥
 द्विविधाप्रियो हि भाणो विज्ञेयस्त्वेकपात्रश्च ।
 परवचनमात्मसंस्थं प्रतिवचनैः सोत्तरैर्ग्रथितवाक्यम् ॥ १०० ॥
 धूर्तविटसम्प्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।
 वस्तुसमाङ्कः कार्यः सततं काव्ये बुधैर्भाणः ॥ १०१ ॥
 वीथो स्यादेकाङ्का द्विपात्रहार्या तथैकहार्या वा ।
 अधमोत्तममध्याभिर्युक्ता स्यात् प्रकृतिभिस्त्रिभिर्युभिः ॥ १०२ ॥
 सर्वरसभावयुक्ता विज्ञेया वीथिका ह्यथैतस्याः ।
 अङ्गानां वक्ष्येऽहं लक्षणमधुना यथोद्देशम् ॥ १०३ ॥
 उद्वात्यकावलगिते अवस्थान्दितकं तथा ।
 असत्प्रलापश्च तथा प्रपञ्चो नालिकाऽपि या ॥ १०४ ॥
 *वाक्केल्यधिवलं चैव क्लृप्तं व्याहार एव च ।
 मृदवं त्रिगतं चैव ज्ञेयं गण्डमयाऽपि वा ॥ १०५ ॥
 पदानि च गतार्थानि तदर्थगतये नराः ।
 योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुद्वात्यकमुच्यते ॥ १०६ ॥

---

* वागित्यत्र पुस्तके पतितं ।

यन्वाऽन्यस्मिन् समावेश्य कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।
 परानुरोधात् तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥ १०७ ॥
 आचिष्य कच्चिदेवाऽर्थं शुभाशुभसमुत्थितम् ।
 यद्वादबुद्धिर्नैपुण्यात् तदवस्थन्दितं भवेत् ॥ १०८ ॥
 असम्बद्धं तु यद्वाक्यमसम्बद्धं यदुत्तरम् ।
 असत्प्रलापस्तं चैव वीथ्यां सम्यक् प्रयोजयेत् ॥ १०९ ॥
 यदसस्तम्भूतं वचनं संस्तवयुक्तं द्वयोः परस्परतः ।
 एकस्य चार्थहेतोः स हास्यजननः प्रपञ्चस्तु ॥ ११० ॥
 हास्येनोपगतार्था प्रहेलिका नालिकेति विज्ञेया ।
 एकद्विप्रतिवचनां तां केलीं नाम जानीयुः ॥ १११ ॥
 परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्र ।
 अन्यार्थविशेषकमधिवलमिति बज्रविधैर्ज्ञेयम् ॥ ११२ ॥
 अन्यार्थमेव वाक्यं क्लृप्तमिति सन्धानहास्यरोषकरम् ।
 प्रत्यक्षवृत्तिकथितो व्याहारो हास्यलेशार्थः ॥ ११३ ॥
 यद्गुणदोषीकरणं दोषगुणीकरणमेव च ।
 यैर्हेतुभिरुपपन्नार्थैस्तन्मृदवं नामविज्ञेयम् ॥ ११४ ॥
 यथाऽनुदात्तवचनं त्रिधा विभक्तं भवेत् प्रयोगे तु ।
 हास्यरससम्प्रयुक्तं तत् त्रिगतं नाम विज्ञेयम् ॥ ११५ ॥
 संरम्भसम्भ्रमयुतं विवादयुक्तं तदापवादकृतम् ।
 बज्रवचनापेक्षकं गण्डमिति वदन्ति तत्त्वज्ञाः ॥ ११६ ॥
 अन्यान्यपि लास्यविधावङ्गानि तु नाटकोपयोगानि ।
 अस्माद् विनिःसृतानि तु भाण इवैकप्रयोज्यानि ॥ ११७ ॥

गेयपदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
 प्रच्छेदकत्रिमूढाख्यं सैन्धवं चेद् विमूढकम् ॥ ११८ ॥
 उत्तमोत्तमकं चैव उक्तप्रत्युक्तमेव च ।
 लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशलक्षणम् ॥ ११९ ॥
 आसनेषूपविष्टैर्यत् तन्त्रीभाण्डोपहृतम् ।
 गायनैर्गायिते शुष्कं तद् गेयपदमुच्यते ॥ १२० ॥
 बज्जचारीसमायुक्तं पञ्चपाणिकलानुगम् ।
 वत्सपुच्छेन वा युक्तं स्थितपाद्यं विधीयते ॥ १२१ ॥
 आसीनमासनस्थस्य सर्वतोद्यविवर्जितम् ।
 अप्रसारितगात्रं च चिन्ताशोकान्वितं च यत् ॥ १२२ ॥
 नृत्तं तु द्विविधं यत्र गीतमातोद्यमेव च ।
 स्त्रियः पुंवश्च च चेष्टन्ते सा ज्ञेया पुष्पगण्डिका ॥ १२३ ॥
 प्रच्छेदकः स विज्ञेयो यत्र चन्द्रातपाहता ।
 *स्त्रियः स्त्रियेषु न सञ्जन्ते ह्यपि विक्रियकारिषु ॥ १२४ ॥
 अनिष्ठुरलक्ष्णपदं समवृत्तैरव कृतम् ।
 नाट्यं पुरुषभावाढ्यं त्रिमूढकमुदाहृतम् ॥ १२५ ॥
 रूपवाद्यादिसंयुक्तमव्यक्तकरणाश्रयम् ।
 पाद्यहीनं स्वभावोक्त्या विदुः सैन्धवकं बुधाः ॥ १२६ ॥
 मुखप्रतिमुखोपेतं चतुरस्रपदक्रमम् ।
 स्पष्टभावरसोपेतं नानार्थं च विमूढकम् ॥ १२७ ॥
 उत्तमोत्तमकं विद्यादनेककरणान्वितम् ।

* स्त्रियः प्रियेषु सञ्जन्ते ह्यपि विप्रियः इति समीचीनः पाठः ।

विचित्रैः श्लोकबन्धैश्च लीलाभावविभूषितम् ॥ १२८ ॥
 कोपप्रसादजननमधिलेपजनाश्रयम् ।
 उक्तप्रत्युक्तमेवं स्याच्चित्रगीतार्थयोजितम् ॥ १२९ ॥
 भाणामुक्ततिलास्यं विज्ञेयं त्वेकपाति स्मर्यत्वात् ।
 प्रकरवदुप्तकाव्यं संस्तवयुक्तं द्विविधभावात् ॥ १३० ॥
 एतेषां लास्यविधौ लक्षणमुक्तं मया तु विस्तरतः ।
 तदिहैव तु यन्नाक्तं प्रसङ्गविनिवृत्तिहेतोस्तु ॥ १३१ ॥
 इति दशरूपविधानं सर्वं प्रोक्तं मया हि लक्षणतः ।
 पुनरस्य शरीरगतं सन्धिविधौ लक्षणं वक्ष्ये ॥ १३२ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपकलक्षणं नामाऽध्यायो
 ऽष्टादशः ॥ * ॥

अथैकोनविंशतितमोऽध्यायः ।

इतिवृत्तं हि नाट्यस्य शरीरं परिकीर्तितम् ।
 पञ्चभिः सन्धिभिस्तस्य विभागः सम्प्रलक्षितः ॥ १ ॥
 इतिवृत्तं द्विधा चैव बुधस्तु परिकल्पयेत् ।
 आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथाऽपरम् ॥ २ ॥
 यत्कार्यं हि फलप्राप्त्या सभर्थं परिकल्प्यते ।
 तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत् प्रासङ्गिकं विदुः ॥ ३ ॥
 कवेः प्रयत्नान् नेदृणां युक्तानां विध्यपाश्रयात् ।
 कल्प्यते हि फलप्राप्तिः समुत्कर्षात् फलस्य तु ॥ ४ ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
 तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम् ॥ ५ ॥
 संसाध्ये फलसाध्ये तु व्यापारः कारकस्य यः ।
 तस्याऽऽनुपूर्व्याद् विज्ञेयाः पञ्चावस्थाः प्रयोक्तृभिः ॥ ६ ॥
 प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तेश्च सम्भवः ।
 नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥ ७ ॥
 औत्सुक्यं बन्धभात्रस्य यो बीजस्य निबध्यते ।
 महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इष्यते ॥ ८ ॥
 अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति ।
 परं चोत्सुक्यगमनं प्रयत्नः सम्प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥
 ईषत् प्राप्तिर्यदौचित्यं फलस्य परिकल्प्यते ।
 भावमात्रेण तां प्राज्जर्विधिज्ञाः प्राप्तिः सम्भवम् ॥ १० ॥
 रूपक्रियाफलप्राप्तिर्यदा भावेन पश्यति ।
 नियतां तां फलप्राप्तिं सगुणं परिचक्षते ॥ ११ ॥
 अभिप्रेतं समग्रं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
 इति योगे भवेद् यत्र फलयोगः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥
 इतिवृत्तादिकार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।
 यथाऽनुक्रमते तास्तु पञ्चावस्था भवन्ति हि ॥ १३ ॥
 तासां स्वभावभिन्नानां परस्परसमागमात् ।
 विन्द्यात् स एकभावेन फलहेतुः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥
 यद् वृत्तं हि समारम्भं पुरस्तादाविकारिकम् ।
 तदारम्भादिर्कर्तव्यं कलान्तं च यदा भवेत् ॥ १५ ॥

पूर्णसन्धि तु तत् कार्यं हीनसन्ध्यपि वा पुनः ।
 नियमात् पञ्चसन्धिः स्याद्धीनसन्ध्यथ कारणात् ॥ १६ ॥
 चतुर्थस्यैकलोपेन द्विलोपे त्रिचतुर्थयोः ।
 द्वितीयत्रिचतुर्थानां त्रिलोपे लोप इत्यते ॥ १७ ॥
 प्रासङ्गिके परार्थत्वान् न ह्येष नियमो भवेत् ।
 यद् वृत्तं सम्भवेत् किञ्चित् तद् योज्यमविरोधतः ॥ १८ ॥
 इतिवृत्ते यथाऽधस्यात् पञ्चारम्भादिकाः स्मृताः ।
 अर्थप्रकृतयः पञ्च तदा बीजादिका अपि ॥ १९ ॥
 अर्थप्रकृतयः पञ्च सप्तसन्धिषु प्रकीर्तिताः ।
 बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ॥ २० ॥
 स्वल्पमात्रं समुत्सृष्टं बद्धधा यद् विसर्पति ।
 फलावसानं यच्चैवं बीजं तदिह कीर्तितम् ॥ २१ ॥
 प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् ।
 यावत् समाप्तिं कार्यस्य स बिन्दुरिति कीर्तितः ॥ २२ ॥
 यद् वृत्तं हि फलार्थं स्यात् प्रधानस्याऽपकारकम् ।
 प्रधानवच्च कल्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥ २३ ॥
 फलं ब्रूहि फलार्थं स्यात् प्रधानस्याऽपकारकम् ।
 प्रधानवच्च कल्येत पारार्थ्यं केवलं बुधैः ॥ २४ ॥
 अनुबन्धविहीनानां यथावदिति निर्दिशेत् ।
 यदाधिकारिकं कार्यं पूर्वमेव प्रकीर्तितम् ॥ २५ ॥
 यदर्थो यः समारम्भस्तत् कार्यं परिकीर्तितम् ।
 एतेषां यस्य येनाऽर्थो यतश्च गुण इत्यते ॥ २६ ॥

तत्प्रधानं तु कर्तव्यं गुणभूतान्यतः परम् ।
 एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायां तु यो भवेत् ॥ २७ ॥
 प्रधानार्थानुयायित्वादनसन्धिः प्रकीर्त्यते ।
 आगर्भादाविमर्शाद् वा पताका विनिवर्तते ॥ २८ ॥
 कस्माद् यस्माद् निबन्धोऽस्याः परार्थः परिकीर्त्यते ।
 यत्राऽन्यस्मिंश्चिन्त्यमाने तस्मीनोऽन्यः प्रयुज्यते ॥ २९ ॥
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ।
 सहसैवाऽर्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपकारतः ॥ ३० ॥
 पताकास्थानमित्याद्यभलङ्कारार्थसंयुतम् ।
 वचः सातिशयस्लिष्टं काव्यबन्धसमाश्रयम् ॥ ३१ ॥
 पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकल्पितम् ।
 अर्थोपत्तेपणं यत्र स्त्रीनं सविनयं भवेत् ॥ ३२ ॥
 स्लिष्टं प्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमिच्छते ।
 द्वयर्थो वचनविन्यासः संस्लिष्टः काव्ययोजितः ॥ ३३ ॥
 उपपत्त्या युतं यत् तच् चतुर्थं समुदाहृतम् ।
 चतुःपताकापरमं नाटके काव्यमिच्छते ॥ ३४ ॥
 पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं तत् प्रवक्ष्याम्यतः परम् ।
 मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्श एव च ॥ ३५ ॥
 तथा निबर्हणं चैव नाटके पञ्च सन्धयः ।
 पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं प्रधानमनुकीर्त्यते ॥ ३६ ॥
 शेषाप्रधानसन्धीनामनुग्राह्यास्तु सन्धयः ।
 यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ॥ ३७ ॥

काव्ये शरीरानुगता तन्मुखं परिकीर्तितम् ।
 बीजस्योद्घाटनं यत्तु दृष्टं नष्टमिव क्वचित् ॥ ३८ ॥
 मुखन्यस्तस्य सर्वस्य तद् वै प्रतिमुखं स्मृतम् ।
 उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव च ॥ ३९ ॥
 पुनश्चाऽन्वेषणं यत्र स गर्भं दति सञ्जितः ।
 गर्भान् निर्भिन्नबीजार्यो विकल्पनकृतोऽपि वा ॥ ४० ॥
 क्रोधव्यसनजो वाऽपि स विमर्शं दति स्मृतः ।
 समानयनमर्थानां व्याख्यानां तु सबीजिनाम् ॥ ४१ ॥
 नानाभावोत्तराणां च भवेन् निषर्द्धणं च तत् ।
 एते तु सन्धयो ज्ञेया नाटकस्य प्रयोक्तृभिः ॥ ४२ ॥
 तथा प्रकरणस्याऽपि शेषाणां च निबोधत ।
 डिमः समवकारश्च चतुःसन्धी प्रकीर्तितौ ॥ ४३ ॥
 न तयोर्विमर्शस्तु स्यान् न च वृत्तिस्तु कैशिकी ।
 व्यायोगेहामृगौ वाऽपि सदाकार्यौ त्रिमन्धिकौ ॥ ४४ ॥
 गर्भाविमर्शौ न स्यातां तयोर्वृत्तिश्च कैशिकी ।
 द्विमन्धि तु प्रहसनं वीथ्यङ्कौ भाण एव च ॥ ४५ ॥
 मुखनिबर्हणे तेषां कर्तव्ये कैशिकीं विना ।
 एवं तु सन्धयः कार्यौ दशरूपप्रयोक्तृभिः ॥ ४६ ॥
 पुनरेषां तु सन्धीनामङ्गकल्पान् निबोधत ।
 सन्धीनां यानि वृत्तानि प्रवेशमनुपूर्वशः ॥ ४७ ॥
 सम्यङ्पुण्ययुक्तानि तान्यङ्गान्यवबोधयेत् ।
 दृष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्याऽनुपक्षयः ॥ ४८ ॥

रागप्राप्तिः प्रयोगश्च गुप्तानां चैव गूहनम् ।
 आश्चर्यवदविख्यातं प्रकाशानां प्रकाशनम् ॥ ४९ ॥
 अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगक्षमं भवेत् ।
 काव्यं यदपि हीनार्थं सम्यग्ज्ञैः समन्वितम् ॥ ५० ॥
 दीप्तत्वात् तु प्रयोगस्य शोभामेति न संशयः ।
 उदात्तमपि यत् काव्यं स्यादङ्गैः परिवर्जितम् ॥ ५१ ॥
 हीनत्वाद् विप्रयोगस्य नैव तद् रञ्जयेन् मनः ।
 तस्मात् सन्धिप्रदेशेषु यथायोगं यथारसम् ॥ ५२ ॥
 कविताङ्गानि कार्याणि प्रदेशांस्तु निबोधत ।
 सामभेदप्रदानं च दण्डश्च वध एव च ॥ ५३ ॥
 प्रत्युत्पन्नमतित्वं च गोत्रस्खलितमेव च ।
 साहसं च भयं चैव ह्योर्माया क्रोध एव च ॥ ५४ ॥
 ओजः संवरणं भ्रान्तिस्तथा हेलवधारणम् ।
 दूतो लेखस्तथा स्वप्नश्चित्रं मन्द इति द्विधा* ॥ ५५ ॥
 सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां प्रदेशास्त्वेकविंशतिः ।
 एते विशेषाः सन्धिजाः स्युः सन्धेर्यस्त्वर्ययोगतः ॥ ५६ ॥
 पाद्याङ्गान्यथ योगेन सन्ति तानि निबोधत ।
 इतिपाद्य उपक्षेपः परिन्यासो विलोभनम् ॥ ५७ ॥
 युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।
 उल्लेखः करणं भेदो द्वादशाङ्गानि वै मुखे ॥ ५८ ॥

---

* भद इति द्विजा इति श्लो० १०८ पठ्यते ।

तथा प्रतिमुखे चैव वक्ष्याम्यङ्गानि नामतः ।
 विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनं तथा ॥ ५८ ॥
 नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा च प्रगणं पुनः ।
 निरोधश्चैव विज्ञेयः पर्युपासनमेव च ॥ ६० ॥
 पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार एव च ।
 एवमङ्गानि बीजस्य सम्प्रसिद्धिकराणि च ॥ ६१ ॥
 एतानि वै प्रतिमुखे गर्भे चैव निबोधत ।
 अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ॥ ६२ ॥
 सङ्ग्रहश्चाऽनुमानं च प्रार्थना चिप्रमेव च ।
 तोटकाधिवले चैव ह्युद्देगो विद्रवस्तथा ॥ ६३ ॥
 एतान्यङ्गानि वै गर्भेऽथ विमर्शे निबोधत ।
 अपवादस्य सम्फोटो हि द्रवः शक्तिरेव च ॥ ६४ ॥
 प्रसङ्गो व्यवसायश्च विरोधश्च प्रकीर्तितः ।
 प्ररोचना विचलनमादानं क्लननं तथा ॥ ६५ ॥
 व्याहारश्चाऽपि द्युतिश्च विमर्शेऽङ्गान्यमूनि च ।
 सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ॥ ६६ ॥
 कृतिः प्रसादानन्दो च समयश्चेपगूहनम् ।
 आभाषणं पूर्वभावः काव्यसंहार एव च ॥ ६७ ॥
 प्रशस्तिरिति संहारे सन्ध्यङ्गानि चतुर्दश ।
 सन्धौ निबर्हणाख्ये तु कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ ६८ ॥
 एतेषां त्वर्थसम्बद्धं पुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 काव्यस्याऽर्थसमुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः ॥ ६९ ॥

यदुत्पन्नार्थवाङ्मयं ज्ञेयः परिकरस्तु सः ।
 भविष्यदस्तुकथनं परिन्यासं प्रचक्षते ॥ ७० ॥
 गुणनिर्वर्णनं तज्ज्ञैर्विलोभनमिति स्मृतम् ।
 सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ॥ ७१ ॥
 सुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते ।
 बीजार्थस्योपगमनं तत् समाधानमुच्यते ॥ ७२ ॥
 सुखदुःखकृतौ योऽर्थस्तद् विधानमिति स्मृतम् ।
 कुतश्चलोत्तरावेशो विज्ञेया परिभावना ॥ ७३ ॥
 बीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेद इति स्मृतः ।
 प्रकृतार्थसमारम्भः करणं नाम तद् भवेत् ॥ ७४ ॥
 सङ्गार्थभेदनार्था यः स भेद इति कीर्तितः ।
 सम्भोगो रतिसम्पन्नो विलास इति कीर्तितः ॥ ७५ ॥
 दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्प इति स्मृतः ।
 कृतस्याऽनुनयस्याऽऽदौ विधूतं ह्यपरिग्रहः ॥ ७६ ॥
 तस्योपशमनं यत् तु शमनं नाम तद् भवेत् ।
 क्रीडाविलोभनार्थं तु हास्यं नर्म इति स्मृतम् ॥ ७७ ॥
 उत्तरोत्तरवाक्यं तु भवेत् प्रगणनं पुनः ।
 या तु व्यसनसम्प्राप्तिर्निरोधः स च कीर्तितः ॥ ७८ ॥
 क्रुद्धस्याऽनुनयो यस्तु भवेत् तत्पर्युपासनम् ।
 विशेषवचनं यत् तु तत् पुष्पमिति सञ्ज्ञितम् ॥ ७९ ॥
 विरुद्धवचनप्रायं वज्रमित्यभिधीयते ।
 उपपत्तिकृतौ योऽर्थ उपन्यासस्तु स स्मृतः ॥ ८० ॥

चातुर्वर्णाभिगमनं वर्णसंहार इव्यते ।
 एतत्प्रतिमुखेऽङ्गानि अथ गर्भस्तु लक्षणम् ॥ ८१ ॥
 कपटाश्रयं यद् वाक्यमभूताहरणं विदुः ।
 तत्त्वार्थवचनं चैव मार्ग इत्यभिधीयते ॥ ८२ ॥
 चित्रार्थसमवायो यः तद् रूपमिति कीर्तितम् ।
 यत् तु सातिशयं वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ ८३ ॥
 तत्त्वोपलब्धिर्वाक्यस्य क्रम इत्यभिधीयते ।
 सामदानार्थसंयुक्तः सङ्ग्रहः परिकीर्तितः ॥ ८४ ॥
 रूपानुरूपगमनमनुमानमिति स्मृतम् ।
 कार्यानुनयपूर्वस्तु निघोगः प्रार्थना भवेत् ॥ ८५ ॥
 गर्भस्रोद्धेदनं यत् तु तदुपस्थितमुच्यते ।
 संरम्भवचनप्रायं तोटकं लिह सञ्ज्ञितम् ॥ ८६ ॥
 कपटेनाऽभिसन्धानं ज्ञेयं चाऽधिबलं बुधैः ।
 भयं नृपारिदस्तूत्यमुद्देगः परिकीर्तितः ॥ ८७ ॥
 शङ्काभयत्रासकृतो द्रव एव हि विद्रवः ।
 गर्भाङ्गलक्षणं प्रोक्तं विमर्शेऽथ निबोधत ॥ ८८ ॥
 दोषप्रख्यापनं यत् स्यादपवादस्तु स स्मृतः ।
 रोषग्रथितवाक्यं तु सम्फोटः परिकीर्तितः ॥ ८९ ॥
 गुरुव्यतिक्रमो यस्तु विज्ञेयो हि द्रवस्तु सः ।
 विरोधप्रशमो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥ ९० ॥
 प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो वाक्यैराधर्षयोजितैः ।
 व्यवसायस्तु कर्तव्यः प्रतिज्ञाहेतुसंश्रयः ॥ ९१ ॥

उत्तरोत्तरवाक्यं तु विरोध इति सञ्ज्ञितः ।
 प्ररोचना च विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ॥ ८२ ॥
 अनुमानार्थसंयुक्तं विन्ध्याद् विचलनं तथा ।
 बीजकार्योपगमनमादानमिति कीर्तितम् ॥ ८३ ॥
 अवमानादिजनितसंकोहः क्लृप्तं भवेत् ।
 प्रत्यक्षकथनं यत् तु स व्याहार इति स्मृतः ॥ ८४ ॥
 साधिक्षेपं वचो यत्र तद् द्युतिरिति सञ्ज्ञितम् ।
 लक्षणं विमर्शाङ्गानां संहारे तु निबोधत ॥ ८५ ॥
 मुखबीजोपगमनं सन्धिरित्यभिधीयते ।
 कार्यस्याऽन्वेषणं यत् तु विबोध इति स स्मृतः ॥ ८६ ॥
 उपक्षेपस्तु कार्याणां ग्रथनं नाम तद् भवेत् ।
 अनुभूतार्थकथनं निर्णयः समुदाहृतः ॥ ८७ ॥
 परिवादकृतं यत् स्यात् तदाहुः परिभाषणम् ।
 लब्धस्याऽर्थस्य श्रमनं कृतिरित्यभिधीयते ॥ ८८ ॥
 शुश्रूषाद्युपसम्पन्ना प्रसादः प्रीतिरुच्यते ।
 समागमस्तु योऽर्थानाम् आनन्दः स तु कीर्तितः ॥ ८९ ॥
 दुःखापनयनं चैव समयः स निगद्यते ।
 अन्वग्भूतस्य सम्प्राप्तिर्भवेत् तदुपगूहनम् ॥ ९० ॥
 दानमानविनिष्पन्नमाभाषणमुदाहृतम् ।
 पूर्वभावस्तु विज्ञेयः सङ्गिः कार्योपदेशकः ॥ ९० ॥
 वरप्रसादसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इव्यते ।
 देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्यात् प्रसाधनम् ॥ ९० ॥

यथा सन्धिस्तु कर्तव्यान्नेतान्यङ्गानि रूपके ।
 कविभिः काव्यकुशलैरसभावमपेक्ष्य तु ॥ १०३ ॥
 सन्धिभिराणि कदाचित् तु द्वित्रियोगेन वा पुनः ।
 कार्यं कालमवस्थां च ज्ञात्वा कार्याणि सन्धिषु ॥ १०४ ॥
 एतेषामेव चाऽङ्गानां सम्बद्धान्यर्थयोगतः ।
 सन्ध्यन्तराणि वक्ष्यामि त्वर्थोपक्षेपकाणि च ॥ १०५ ॥
 सामभेदप्रदानं च दण्डश्च वध एव च ।
 प्रत्युत्पन्नमतिलं च गोत्रस्खलितमेव च ॥ १०६ ॥
 साहसं च भयं चैव ह्रीर्माया क्रोध एव च ।
 *ओजः संवरणं भ्रान्तिसुखा हेलवधारणम् ॥ १०७ ॥
 दूतो लेखस्तथा स्वप्नश्चित्रं मद इति द्विजाः ।
 सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां विशेषास्तेकविंशतिः ॥ १०८ ॥
 विष्कम्भशूलिका चैव तथा चैव प्रवेशकः ।
 अङ्गावताराङ्गमुखमर्थोपक्षेपपञ्चकम् ॥ १०९ ॥
 मध्यमपुरुषनियोज्यो नाटकमुखसन्धिमात्रसञ्चारः ।
 विष्कम्भकस्तु संस्कृतपुरोहितामात्यकञ्चुकिभिः ॥ ११० ॥
 शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकस्तु विज्ञेयः ।
 मध्यमपात्रैः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥ १११ ॥
 अन्तर्जवनिकासंस्थैः पूरुण्यादिभिरनेकधा ।
 अर्थोपक्षेपणं यत्तु क्रियते सा हि चूलिका ॥ ११२ ॥

अङ्कान्तरानुसारी सङ्क्षेपार्थमधिकृत्य विन्दूनाम् ।
 प्रकरणनाटकविषये प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ११३ ॥
 नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाऽप्युदात्तवचनकृतः ।
 प्राकृतभाषाचारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ११४ ॥
 अङ्कान्तरेऽथवाऽङ्के निपतति यस्मिन् प्रयोगमासाद्य ।
 बीजार्थयुक्तियुक्तो ज्ञेयो ह्यङ्कावतारोऽसौ ॥ ११५ ॥
 विश्लिष्टमुखमङ्कस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यदुपचिष्यते पूर्वं तदङ्कमुखमुच्यते ॥ ११६ ॥
 वृत्तिवृत्त्यङ्गसम्पन्नपदार्थप्रकृतिचयम् ।
 पञ्चावस्थाभिनिष्पन्नैः पञ्चभिः सन्धिभिर्युतम् ॥ ११७ ॥
 सन्ध्यन्तरैकविंशत्या चतुःषष्ठ्यङ्गसंयुतम् ।
 षट्त्रिंशलक्षणेपेतं गुणालङ्कारभूषितम् ॥ ११८ ॥
 महारसं महाभागमुदात्तवचनान्वितम् ।
 महापुरुषसञ्चारं साध्याचारं जनप्रियम् ॥ ११९ ॥
 सुश्लिष्टसन्धिसंयोगं सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
 मृदुशब्दाभिधानं च कविः कुर्यात् तु नाटकम् ॥ १२० ॥
 अवस्था या हि लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।
 नानापुरुषसञ्चारा नाटके सा भवेदिह ॥ १२१ ॥
 न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
 न तत्कर्म समायोगो नाटके यन् न दृश्यते ॥ १२२ ॥
 योऽयं स्वभावो लोकस्य नानावस्थान्तरात्मकः ।
 साङ्गाभिनयसंयुक्तो नाटके संविधीयते ॥ १२३ ॥

देवतानामृषीणां च राज्ञां लोकस्य चैव हि ।
 पूर्ववृत्तानुचरितं नाटकं नाम तद् भवेत् ॥ १२४ ॥
 यस्मात् स्वभावं संहृत्य साङ्गोपाङ्गमतिक्रमैः ।
 प्रयुज्यते जायते च यस्मात् तन् नाटकं स्मृतम् ॥ १२५ ॥
 सर्वभावैः सर्वरसैः सर्वकर्मप्रवृत्तिभिः ।
 नानावस्थान्तरोपेतं नाटकं संविधीयते ॥ १२६ ॥
 यान्येकशिल्पजातानि एकरूपकृतानि च ।
 तानि शेषाणि रूपाणि प्रयोज्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ १२७ ॥
 लोकस्य भावं सम्प्रेक्ष्य नराणां च बलावलम् ।
 सम्भोगं चैव युक्तिं च ततः कार्यं तु नाटकम् ॥ १२८ ॥
 श्लोके प्रणश्यति प्रायो भवन्त्यविविधा नराः ।
 ये चाऽपि हि भविष्यन्ति येऽप्यल्पश्रुतबुद्धयः ॥ १२९ ॥
 बुद्धयः कर्मशल्यानि वैचक्षण्यं बलानि च ।
 सर्वाण्येतानि यदा लोकः विना नाद्यं प्रणश्यति ॥ १३० ॥
 तदेवं लोकभावानां प्रसमोक्ष्य यथा क्रमम् ।
 मृदुशब्दं यथार्थं च तज्ज्ञैः कार्यं तु लक्षणम् ॥ १३१ ॥
 चेक्रीडिताद्यैः शब्दैस्तु काव्यबन्धा भवन्ति ये ।
 वेष्ट्या इव न भान्ति व कमण्डलुधरैर्द्विजैः ॥ १३२ ॥
 दशरूपविधानं हि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वृत्तीनामिह लक्षणम् ॥ १३३ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे अङ्गविकल्पो नाम एकोनविंशति-
 तमोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ विंशतितमोऽध्यायः ।

समुत्थानं तु वृत्तीनां व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ।
 तथा वस्त्रङ्गवं चैव काम्यानां च विकल्पनम् ॥ १ ॥
 एकार्णधं जगत् कृत्वा भगवानच्युतो यदा ।
 श्रुते स्म नागपर्यङ्के लोकान् सङ्क्षिप्य मायया ॥ २ ॥
 अथ वीर्यबलान्मत्तावसुरौ मधुकैटभौ ।
 तर्जयामासतुर्देवं तरसा युद्धकाङ्क्षिणौ ॥ ३ ॥
 निजबाहुविस्तृष्टौ तौ भूतभावनमचयम् ।
 जानुभिर्मुष्टिभिश्चैव योधयामासतुः प्रभुम् ॥ ४ ॥
 वज्रभिः परुषैर्वाक्यैरन्योन्यस्पर्धयान्वितौ ।
 नानाविधेष्वचूचैः कम्पयन्ताविवोदधिम् ॥ ५ ॥
 तयोरनेकरूपाणि वचांसि वदतोस्तदा ।
 श्रुत्वा आकम्पितमना द्रुहिणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 किमियं भारती वृत्तिर्वाग्भिरेव प्रवर्तिता ।
 उत्तरोत्तरसम्बन्धान् नन्विमौ निधनं नय ॥ ७ ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा प्रोवाच मधुसूदनः ।
 कार्यहेतोर्मया ब्रह्मन् भारतीयं विनिर्मिता ॥ ८ ॥
 वदतां वर भूयिष्ठा भारतीयं भविष्यति ।
 अहमेतौ निहन्म्यद्य दत्युक्ता वचनं हरिः ॥ ९ ॥
 शुद्धैरविकृतैरङ्गैः साङ्गहारैस्तदा भृशम् ।
 योधयामास तौ दिव्यौ बाहुयुद्धविशारदौ ॥ १० ॥

भूमिसंस्थानसंयोगैः पदन्यासैर्हरेस्तदा ।
 अतिभारोऽभवद् भूमेर्भारतो तेन निर्मिता ॥ ११ ॥
 वलितैः शार्ङ्गधनुषा तीव्रदीप्ततरैरथ ।
 सत्त्वाधिकैरसम्भ्रान्तैः सात्वती च विनिर्मिता ॥ १२ ॥
 विविधैरङ्गहारैश्च देवो लीलाममुद्भवैः ।
 बबन्ध यच्छिखापाशं कैशिकी तत्र निर्मिता ॥ १३ ॥
 संरम्भावेगबज्रलैर्नानाचारीसमन्वितैः ।
 नियुद्धकरणैरङ्गैरुत्पन्नाऽऽरभटी ततः ॥ १४ ॥
 यां यां देवः समाचष्टे क्रियां वृत्तिसमुद्भवाम् ।
 तास्तदर्थानुगैर्जन्यैर्द्रुहिणः प्रत्यपूजयत् ॥ १५ ॥
 यदा हतौ तावसुरौ हरिणा मधुकैटभौ ।
 ततोऽब्रवीत् पद्मयोनिर्नारायणमरिन्दमम् ॥ १६ ॥
 अहे विचित्रैर्ललितैः स्फुटैः सुविशदैरपि ।
 अङ्गहारैः कृतं देव त्वया दानवनाशनम् ॥ १७ ॥
 तस्मादयं सर्वलोके नियुद्धः समयः शुभः ।
 सर्वशस्त्रविमोक्षेषु न्यायसञ्ज्ञो भविष्यति ॥ १८ ॥
 न्यायसमुत्थितैश्चिचैरङ्गहारैर्विभूषितम् ।
 यस्माद् युद्धं कृतं ह्येतत् तस्मान् न्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ १९ ॥
 ततो वेदेषु निचिप्ता द्रुहिणेन महात्मना ।
 पुनरिष्टसुजातेन नानाचारीसमाकुले ॥ २० ॥
 पुनर्नायप्रयोगेन नानाभावसमन्विताः ।
 वृत्तिमञ्ज्ञा वृता ह्येताः काव्यबन्धसमाश्रिताः ॥ २१ ॥

वलितैस्तस्य देवस्य ययं यद्यादृशं कृतम् ।
 ऋषिभिसादृशी वृत्तिः कृता याऽप्यङ्गसम्भवा ॥ १२ ॥
 नाट्यवेदसमुत्पन्ना वाचां याऽभिनयान्विताः ।
 मया काव्यकृतं हेतोः प्रचिन्ना द्रुहिणाञ्जया ॥ १३ ॥
 ऋग्वेदे भारती चिन्ता यजुर्वेदे च सान्वती ।
 कौशिकी सामवेदे च श्रेषा चाऽथर्वणी तथा ॥ १४ ॥
 या वाक्प्रधाना नृवरप्रयोज्या
 स्त्रीवर्जिता संस्कृतपाठ्ययुक्ता ।
 स्वनामधेयैर्भवनैः प्रयुक्तां
 तां भारतीं कृत्तिमुदाहरन्ति ॥ १५ ॥
 भेदास्तस्यास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो द्रवमागता ।
 प्ररोचना मुखं चैव वीथी प्रहसनस्तथा ॥ १६ ॥
 प्रजाभुदयिनी चैव मङ्गल्या विजयावहा ।
 सर्वपापप्रशमनी पूर्वैरङ्गप्ररोचिनी ॥ १७ ॥
 नटी विदूषको वाऽपि पारिपार्श्वक एव वा ।
 सूत्रधारेण सहिताः संस्त्रापं यत्र कुर्वते ॥ १८ ॥
 चित्रैर्वाक्यैः सकार्यैर्वीथ्यङ्गैरनपायि वा ।
 उद्वात्यकं कथोद्वातः प्रयोगातिशयस्तथा ॥ १९ ॥
 प्रवृत्तकावलगिते आमुखाङ्गानि पञ्च वै ।
 उद्वात्यकावलगिते वीथ्यङ्गे तु मयोदिते ॥ २० ॥
 शेषाणां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ।
 सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव च ॥ २१ ॥

गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातः प्रकीर्तितः ।
 प्रयोगेऽत्र प्रयोगं तु सूत्रम् यत्र योजयेत् ॥ ३२ ॥
 ततश्च प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः ।
 कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रम् यत्र वर्णयेत् ॥ ३३ ॥
 तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम् ।
 एषामन्यतमं स्निग्धं योजयित्वाऽर्थयुक्तिभिः ॥ ३४ ॥
 पात्रयन्यैरसम्बाधं प्रकुर्यादामुखं ततः ।
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयमामुखं विविधाश्रयम् ।
 लक्षणं पूर्वमुक्तं तु वीथ्याः प्रहसनस्य च ॥ ३५ ॥
 इत्यष्टार्थविकल्पा वृत्तिरियं भारती मया प्रोक्ता ।
 सात्त्वत्यास्तु विधानं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥ ३६ ॥
 या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्त्या
 न्यायेन वृत्तेन समन्विता च ।
 हर्षोत्कटा संहतशोकभावा
 सा सात्त्वती नाम भवेत् तु वृत्तिः ॥ ३७ ॥
 वागङ्गाभिगयवती सत्त्वात्यानवचनप्रकरणेषु ।
 सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्त्वती वृत्तिः ॥ ३८ ॥
 वीराङ्गुतरौद्ररसा विज्ञेया ह्यल्पकणशृङ्गारा ।
 उद्धतपुरुषप्राया परस्परार्धर्षणा चैव ॥ ३९ ॥
 उत्थापक उपरिवर्त्तकश्च संलापकश्च सङ्गात्यः ।
 चलारश्चैव भेदा विज्ञेया नाव्यतत्त्वज्ञैः ॥ ४० ॥
 अहमुत्पन्नाऽप्येवं त्वं तावद् दर्शयात्मनः शक्तिम् ।

इति संहर्षसमाश्रयमुत्थितमुत्थापको ज्ञेयः ॥ ४१ ॥
 उत्थानसमारोहानयानुत्सृज्य योऽर्थयोगवशात् ।
 अन्यानर्थान् भजते स चाऽपि परिवर्तको ज्ञेयः ॥ ४२ ॥
 सामबीजानिरामर्षोऽपि लापो सल्लापको नाम ।
 मन्तार्थकार्यशक्त्या दैववशादात्मदोषयोगाद् वा ॥ ४३ ॥
 सङ्घातभेदजननं तज्ज्ञैः सङ्घातको ज्ञेयः ।
 इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं सात्वती मया प्रोक्ता ॥ ४४ ॥
 कैशिक्यास्त्वय लक्षणमतः परं सम्प्रवक्ष्यामि ।
 या सल्लक्षणेपथ्यविशेषचित्रा
 स्तोपुंसयुक्ता बज्रनृत्यगोता ।
 कामोपभोगप्रभवेपचारा
 तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥ ४५ ॥
 नर्म नर्मस्फुञ्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
 कैशिक्याश्चत्वारो भेदा ह्येते समाख्याताः ॥ ४६ ॥
 आस्थापितशृङ्गारं विशुद्धकरणं निवृत्तवीररमम् ।
 हास्यप्रवचनबज्रलं नर्म चिविधं विजानीयात् ॥ ४७ ॥
 ईर्ष्याक्तोद्धतप्रायं सोपालम्भवचनानुविद्धं च ।
 आलेपोपचेपकृतं सविडालम्भं स्मृतं नर्म ॥ ४८ ॥
 नवसङ्गमसम्भोगो रतिसमुदायवेषवाक्यसंयुक्तः ।
 ज्ञेयो नर्मस्फुञ्जो ह्यवसानभयानकश्चैव ॥ ४९ ॥
 विविधानां भावानां लवैर्लवैर्भूषितो बज्रविशेषैः ।
 असमयाक्षिप्ररसे नर्मस्फोटोऽथ विज्ञेयः ॥ ५० ॥

विज्ञानगुणसम्भावादिभिर्नायको गुणैर्यत्र ।
 प्रच्छन्नैर्व्यवहरते कार्यवशान् नर्मगर्भाऽसौ ॥ ५१ ॥
 इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं कैशिकी मया प्रोक्ता ।
 अत ऊर्ध्वमुद्धतरसामारभटो सम्प्रवक्ष्यामि ॥ ५२ ॥
 आरभटप्रायगुणा तथैव बज्रकपटवच्चनोपेता ।
 दम्भानृतवचनवती त्वारभटो नाम विज्ञेया ॥ ५३ ॥
 प्रस्तावपातस्तुतलङ्घितानि
 क्लेशानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
 चित्राणि युद्धानि च यत्र नित्यं •
 तां तादृशीमारभटो वदन्ति ॥ ५४ ॥
 सङ्क्षिप्तकावपातौ च वस्तुत्यापनमथाऽपि सम्फोटः ।
 एते ह्यस्या भेदा लक्षणमेषां तु सम्प्रवक्ष्यामि ॥ ५५ ॥
 अन्वर्थशिल्पयुक्तो बज्रपुस्तोत्यापनचित्रनेपथ्यः ।
 सङ्क्षिप्तवस्तुविज्ञो ज्ञेयः सङ्क्षिप्तको नाम ॥ ५६ ॥
 भयहर्षसमुत्थानं विद्रवविनिपातसंभ्रमावरणम् ।
 चिप्रप्रवेशनिर्गममवपातमिमं विजानीयात् ॥ ५७ ॥
 सर्वरससमासकृतं सविद्रमविद्रवाश्रयं चाऽपि ।
 पश्चाद् विभाषते यत् तद् वस्तुत्यापनं नाम ॥ ५८ ॥
 संरम्भसम्प्रयुक्तो बज्रयुद्धनियुद्धकपटनिर्भेदः ।
 शस्त्रप्रहारबज्रलः सम्फोटो नाम विज्ञेयः ॥ ५९ ॥
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया वृत्तयो नाय्यमातरः ।
 रसप्रयोगमाणां च कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ६० ॥

हास्यशृङ्गारकरुणैः वृत्तिः स्यात् कैशिकी रसेः ।
 सात्त्वती चाऽपि विज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया ॥ ६१ ॥
 भयानके सबीभत्से रौद्रे चाऽऽरभटी भवेत् ।
 भारती चाऽपि विज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया ॥ ६२ ॥
 वृत्त्यन्त एषोऽभिनयो मयोक्ते वागङ्गसत्त्वप्रभवो यथावत् ।
 आचार्यमेवाऽभिनयप्रयोगं वक्ष्यामि नेपथ्यकृतं चभूयः ॥ ६३ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वागभिनये वृत्तिविकल्पो नाम
 विंशतितमोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकृतोनां च लक्षणम् ।
 नायकानां च सर्वेषां चतुर्णामपि तत्त्वतः ॥ १ ॥
 समासतस्तु विविधा प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
 स्त्रीणां च पुरुषाणां च उत्तमा मध्यमाधमाः ॥ २ ॥
 नाट्ये चत्वार एवैते नायकाः परिकीर्तिताः ।
 मध्येत्तमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ॥ ३ ॥
 धीरोद्धतो धीरललितो धीरोदान्तस्तथैव च ।
 धीरप्रशान्तश्चैवेति नायका नाटकाश्रिताः ॥ ४ ॥
 देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः सुधीरललिता नृपाः ।
 सेनापतिरमात्याश्च धीरोदान्ताः प्रकीर्तिताः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणा वणिजस्यैव प्रोक्ता धीरप्रशान्तकाः ।
 एते तु नायका ज्ञेयाः काव्यबन्धेषु सर्वदा ॥ ६ ॥
 नायिकास्यैव वक्ष्यामि चतस्रः पुनरेव हि ।
 दिव्या च नृपपत्नी च कुलस्त्री गणिका तथा ॥ ७ ॥
 एतास्तु नायिका ज्ञेया नानाप्रकृतिलक्षणाः ।
 धीराश्च ललितास्यैव उदात्ता निम्नतास्तथा ॥ ८ ॥
 दिव्या राजाङ्गना ह्येता गुणैर्युक्ता भवन्ति हि ।
 उदात्ता निम्नता चैव भवेत् तु कुलजाङ्गना ॥ ९ ॥
 गणिका शिल्पकारी च उदात्तललिते स्मृते ।
 प्रेम्णा चैव हि विज्ञेया सङ्कीर्णा प्रकृतावपि ॥ १० ॥
 नपुंसकस्य विज्ञेयः सङ्कीर्णोऽधम एव च ।
 शकारस्यैव चेटश्च ये चाऽन्येऽप्यधमा नराः ॥ ११ ॥
 सङ्कीर्णास्ते च विज्ञेया नाटके हि द्विजोत्तमाः ।
 एते ज्ञेयाः प्रकृत्या तु पुरुषस्त्रीनपुंसकाः ॥ १२ ॥
 एतेषां चैव वक्ष्यामि विभागं शीललक्षणैः ।
 सर्वासां प्रकृतीनां तु प्रकारो द्विविधः स्मृतः ॥ १३ ॥
 तत्र राजोपचारो यो भवेदाभ्यन्तरस्तु सः ।
 तस्माद् राजोपचारेषु पुनरभ्यन्तराश्रयम् ॥ १४ ॥
 स्त्रीविभागं प्रवक्ष्यामि उपचारं तथैव च ।
 महादेवी तथा देवी स्वामिनी स्वायिनी तथा ॥ १५ ॥
 भोगिनी शिल्पकारी च नाटकीयाऽथ नर्तकी ।
 श्रुचारी तथाऽऽयुक्ता तथा च परिचारिका ॥ १६ ॥

तथा सञ्चारिणी चैव तथा प्रेङ्गणकारिका ।
 महत्तरा प्रतीहारी कुमारी खविरा तथा ॥ १७ ॥
 अयुक्तिकासु भूपानामेष आभ्यन्तरो गणः ।
 तत्र मूर्द्धावसिक्ता च कुलशीलविभूषिता ॥ १८ ॥
 समतुल्यवयस्या च मध्यस्था क्रोधवर्जिता ।
 अभीष्टा नृपशीलज्ञा समदुःखसुखास्पदा ॥ १९ ॥
 शान्तिस्वस्थयनैर्नित्यं भर्तृमङ्गलकाङ्क्षिणी ।
 पतिव्रता चमायुक्ता अन्तःपुरहिते रता ॥ २० ॥
 एभिर्गुणैश्च संयुक्ता महादेवी प्रकीर्तिता ।
 एभिरेव गुणैर्युक्ता वज्रमानविवर्जिता ॥ २१ ॥
 गर्विता राजपुत्री स्याद् रतिसम्भोगतत्परा ।
 बाला नित्योज्ज्वलगुणा प्रतिपद्येस्वसूयिनी ॥ २२ ॥
 यौवनादिगुणोन्मत्ता सा देवीत्यभिधीयते ।
 रूपिणी पद्मिनीजातिः सावधाना नृपाङ्गना ॥ २३ ॥
 सेनापतिरमात्वानी दण्डिनी तत्पराश्रये ।
 नतया नामतश्चैव स्वामिनीत्यभिसञ्ज्ञिता ॥ २४ ॥
 शीलरूपगुणैर्या तु संयुक्ता नृपवल्लभा ।
 स्वामिसत्कारसम्पन्ना स्वामिनीत्यभिसञ्ज्ञिता ॥ २५ ॥
 रूपयौवनसम्पन्ना कर्कशा ललिता तथा ।
 रतिसम्भोगकुशला *प्रतिपद्येस्वसूयिनाम् ॥ २६ ॥

---

* प्रतिपद्येस्वसूयिनीति समुचितः पाठः ।

दत्ताऽस्फुटा ह्युदात्ता च गन्धमाख्योज्ज्वला तथा ।
 नृपतिच्छन्ददृत्ता च सर्वदेर्ह्याविवर्जिता ॥ २७ ॥
 उपस्थिता प्रमत्ता च त्यक्तालस्या ह्यनिष्ठुरा ।
 मान्यामान्यविशेषज्ञा स्थायिनी कथिता तथा ॥ २८ ॥
 सुशीला लघुसम्माना मृदुर्नाऽत्युद्धता तथा ।
 मध्यस्था निम्नता क्षान्ता भोगिनीति हि सा स्मृता ॥ २९ ॥
 नानाकलाविशेषज्ञा नानाशिल्पविचक्षणा ।
 गन्धशिल्पविभागज्ञा लेख्यालेख्यविशारदा ॥ ३० ॥
 शयनाशनयानज्ञा चतुरा मधुरा तथा ।
 दत्ता चित्रा स्फुटाऽतीव्रा निम्नता शिल्पकारिका ॥ ३१ ॥
 ग्रहमोक्षलयज्ञा च रसभावविभाविका ।
 परभावेङ्गितज्ञा च आचार्यानुगता तथा ॥ ३२ ॥
 चतुराऽभिनयज्ञा च ऊहापोहविशारदा ।
 निपुणा भाण्डवाद्येषु नाटकीया प्रकीर्तिता ॥ ३३ ॥
 नानावाद्यप्रयोगज्ञा नृत्यगोतविचक्षणा ।
 सदा प्रगल्भा च तथा त्यक्तालस्या जितश्रमा ॥ ३४ ॥
 समानता च नारीषु रूपयौवनकान्तिषु ।
 न दृश्यते गुणैर्युक्ता नर्तकी सा प्रकीर्तिता ॥ ३५ ॥
 सर्वावस्थाप्रचारेषु अनुगच्छति या नृपम् ।
 विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेरनुचारिका ॥ ३६ ॥
 भाण्डागारे नियुक्ता च आयुधागार एव च ।
 ओषधीफलमूलेषु वाजेषु स्नातृता तथा ॥ ३७ ॥

गन्धाभरणवस्त्रेषु आख्यानकथनेषु च ।
 बङ्गर्थेषु नियुक्ता या आयुक्ता इति सा स्मृता ॥ ३८ ॥
 क्वचशय्यासने युक्ता तथा व्यञ्जनकर्मणि ।
 संवाहने च गर्वे च तथा चैव प्रसाधने ॥ ३९ ॥
 तथाऽऽभरणसंयोगे मास्यसङ्ग्रहणे तथा ।
 विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेः परिचारिका ॥ ४० ॥
 नानाकक्षादिचारिण्यस्तयोपवनसञ्चराः ।
 देवतायतनक्रीडाप्रासादपरिसञ्चराः ॥ ४१ ॥
 यत्नेषु च नियुक्ता यास्तथा च विविधाश्रये ।
 सञ्चारिकास्तु विज्ञेया नाट्यज्ञैरुपचारतः ॥ ४२ ॥
 प्रेङ्खणैः कामसंयुक्तैर्गुह्यागुह्यसमुत्थितैः ।
 याऽतियुक्ता बुधैः सा तु ज्ञेया प्रेङ्खणकारिका ॥ ४३ ॥
 सर्वान्तःपुररक्षायामाग्नीः स्वस्थयनादिभिः ।
 या नित्यमभिनन्दन्ति ज्ञेयास्तास्तु महत्तराः ॥ ४४ ॥
 सन्धिविग्रहसम्बन्धं नानाकार्यसमुत्थितम् ।
 निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतिहार्यस्तु ताः स्मृताः ॥ ४५ ॥
 अप्राप्तरतिसम्भोगा असम्भ्रान्ता अनुद्गटाः ।
 निम्हन्ता याः सलज्जाश्च ताः कुमार्य इति स्मृताः ॥ ४६ ॥
 पूर्वराजनयाभिज्ञाः सर्वराजसु पूजिताः ।
 पूर्वराजोपचारज्ञा वृद्धास्ता इति कीर्तिताः ॥ ४७ ॥
 समासाल्लक्षणं तासां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तमाः ।
 या नियोज्या नियोगेषु प्रयोगेषु तथैव हि ॥ ४८ ॥

अनुद्भूता ह्यसम्भ्रान्ताः स्ववेषाचारनिष्ठुराः ।
 चान्ता दान्ताः सुशीलाश्च जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ ४८ ॥
 आकाशा निभृताश्चैव स्त्रीदोषैश्च विवर्जिताः ।
 ता नियोगे नियोक्तव्या वनिता मदवर्जिताः ॥ ५० ॥
 यत् स्थानं नपुंसकं नाम तृतीया प्रकृतिस्तु सा ।
 सा ह्यन्तःपुरसञ्चारे योज्या पार्थिववेश्मनि ॥ ५१ ॥
 स्नातकाः कञ्चुका ये च तथा वर्षधराश्च ये ।
 ये स्थायिकाश्च निर्मुण्डाः कक्षास्थानेषु योजयेत् ॥ ५२ ॥
 अप्रमांसस्तु पुरुषा ये च स्त्रीभोगवर्जिताः ।
 एते त्वन्तःपुरचराः कार्या नित्यं हि नाटके ॥ ५३ ॥
 वस्त्रान्ते स्नातकं कुर्यादार्यमाचारसंयुतम् ।
 प्रेरणे चार्थसंयुक्ते कञ्चुकीयान् नियोजयेत् ॥ ५४ ॥
 तथा वर्षधरांश्चैव कामचारेषु योजयेत् ।
 चपस्याधिकनिर्मुण्डाः स्त्रीणां प्रेषणकारणे ॥ ५५ ॥
 मानकार्येषु नारीणां नियुञ्जीतानुचारिकाः ।
 सर्ववृत्तान्तयोगज्ञं नाट्यागारे नियोजयेत् ॥ ५६ ॥
 ये तल्पसत्त्वाः कुशलाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।
 जात्या न दुष्टाः कार्ये तु ते वै वर्षधराः स्मृताः ॥ ५७ ॥
 नपुंसका ये पुरुषाः स्त्रीस्वभावेन वर्जिताः ।
 निर्मुण्डा नामतो ज्ञेयाः कामविज्ञानवर्जिताः ॥ ५८ ॥
 ये विद्यासत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः ।
 ध्यानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥ ५९ ॥

एतदेव दशविधं प्रोक्तमन्तःपुरं मया ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वाच्यं पुरुषसञ्चरम् ॥ ६० ॥
 राजा सेनापतिश्चैव कुमारो मन्त्रिणस्तथा ।
 सचिवाः प्राङ्निवाकाश्च प्रयोगाधिकृतास्तथा ॥ ६१ ॥
 एते चाऽन्ये च बहवः सभास्तारा नृपस्य तु ।
 विभागमेषां वक्ष्यामि लक्षणं च पृथक् पृथक् ॥ ६२ ॥
 शीलवान् बुद्धिसम्पन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 दक्षः प्रगल्भः श्रुतिमान् विक्रान्तो धृतिमान् शुचिः ॥ ६३ ॥
 दीर्घदर्शी मष्टोत्साहिः कृतज्ञः प्रियवानपि ।
 लोकपालव्रतधरः शूरो धीरः क्षमान्वितः ॥ ६४ ॥
 उत्थितश्चाऽप्रमत्तश्च वृद्धस्त्यर्थशास्त्रवित् ।
 नानानयप्रचारज्ञ ऊहापोहविचक्षणः ॥ ६५ ॥
 परभावेङ्गितज्ञश्च षाड्गुण्येनाऽप्यलङ्कृतः ।
 नानाशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो नानाशिल्पप्रयोजकः ॥ ६६ ॥
 स्थानवृद्धिचयज्ञश्च पररम्भे विचक्षणः ।
 कृतज्ञोऽव्यसनी चैव गुणैरेतैर्भवेन् नृपः ॥ ६७ ॥
 शीलवान् सत्यसम्पन्नस्त्यक्तालस्यः प्रियंवदः ।
 पररम्भविधिज्ञो यो यात्राकालविशेषवान् ॥ ६८ ॥
 अर्थशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ह्यनुरक्तः कुले वृतः ।
 देशवित् कालविच् चैव भवेत् सेनापतिगुणैः ॥ ६९ ॥
 कुलीनो बुद्धिसम्पन्नः श्रुतिनीतिविशारदः ।
 स्वदेश्याश्चानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ॥ ७० ॥

अमात्या मन्त्रिणश्चैव गुणैरेतैर्भवन्ति हि ।
 व्यवहारार्थतत्त्वज्ञा बुद्धिमन्तो बह्व्रताः ॥ ७१ ॥
 मध्यस्था धार्मिका रक्ताः कार्याकार्यविचक्षणाः ।
 क्षान्ता दान्ता जितक्रोधा नोद्धताः समदर्शिनः ॥ ७२ ॥
 ईदृशाः प्राङ्निवाकाश्च स्थाया धर्मायनेष्वपि ।
 उत्थिताश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तालस्था जितक्रमाः ॥ ७३ ॥
 क्षिग्धाः क्षान्ता विनीताश्च मध्यस्था निपुणास्तथा ।
 नयज्ञा विनयज्ञाश्च ऊहापोहविचक्षणाः ॥ ७४ ॥
 नानारूपैः समायुक्ता गुणैरेतैर्भवन्ति हि ।
 बृहस्पतिमतादेषां गुणानां प्रविभावकम् ॥ ७५ ॥
 विज्ञेयश्चाऽपि कर्मज्ञैः सभास्तारादिकल्पनम् ।
 अत्रोच्यते यथा नाट्यमाहार्यगुणसंश्रयम् ॥ ७६ ॥
 कथं राजगुणाः कार्या नटैरल्पपरिच्छदैः ।
 अत्रोच्यते यदा लोके नाट्यधर्माः प्रवर्तिताः ॥ ७७ ॥
 तदैव सर्वं सम्यक् नाट्यमेतन् मया कृतम् ।
 वर्णकैश्चादितस्तत्र भूषणैश्चाऽप्यलङ्कृतः ॥ ७८ ॥
 गाम्भीर्यौदार्यसम्पन्नो राजवत् तु भवेन् नटः ।
 सप्तद्वीपाग्राश्चैव मध्यमेको नटो भवेत् ॥ ७९ ॥
 वर्णकैश्चादितेनेह कार्यं त्वथ विचेष्टितम् ।
 आचार्यबुद्ध्या शास्त्रा च सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतः ॥ ८० ॥
 राजवद् भरतस्तस्माद् राजाऽपि नटवद् भवेत् ।
 यथा नटस्तथा राजा यथा राजा तथा नटः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यां भावसम्पत्तिः समलीलाङ्गसौष्ठवा ।
 यथाऽऽचार्योपदेशेन रङ्गशोभी भवेन् नटः ॥ ८२ ॥
 एवं स्वभावतो राजा नित्यमेवोद्धतो भवेत् ।
 दिव्यानां यः परीवारः पार्थिवानां भवेदिह ॥ ८३ ॥
 नाटके सम्प्रयोक्तव्यो वेषभाषाक्रियान्वितः ।
 यादृशं यस्य यद् रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ॥ ८४ ॥
 वेषे वेषविधानेन कर्तव्यं च प्रभुं पुनः ।
 एवं राजोपचारेषु कार्यः पुरुषसङ्ग्रहः ॥ ८५ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानापुरुषलक्षणम् ।
 नानाशीलगुणे लोके उत्तमाधममध्यमे ॥ ८६ ॥
 प्रयोक्तव्याः पृथग् भावेर्विज्ञेया प्रकृतिर्बुधैः ।
 नानाशिल्पादिसम्पन्ना ज्ञानवन्तो जितेन्द्रियाः ॥ ८७ ॥
 लोके तु ये विशेषज्ञा धर्माधर्मविचक्षणाः ।
 शास्त्रेतिहासकुशलाः शीलवृत्तव्यवस्थिताः ॥ ८८ ॥
 अहिंसासत्त्वसम्पन्नाः प्रकृत्या तूत्तमाः स्युताः ।
 लोकोपचारतत्त्वज्ञाः शिल्पशास्त्रविचक्षणाः ॥ ८९ ॥
 मध्यप्रायगुणोपेताः प्रकृत्या मध्यमाः स्युताः ।
 रुचवाक्या दुराचारा निःसत्त्वाः स्वल्पबुद्धयः ॥ ९० ॥
 क्रोधना घातकाश्चैव *कृतज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
 वृथारम्भप्रसन्नाश्च यत्किञ्चिद् वादनाल्पकाः ॥ ९१ ॥

---

* कृतज्ञा इति कृतज्ञा इति वा पाठो युक्तः ।

पिण्डनाः पापनिरताः स्त्रीलौल्याः कलहप्रियाः ।

मान्यामान्यविशेषाणामनभिज्ञाश्च तस्कराः ॥ ८२ ॥

एभिर्दोषैश्च संयुक्ताः प्रकृत्यैवाऽधमाः स्युताः ।

एवं तु शीलतो ज्ञेया प्रकृतिस्त्रिविधा बुधैः ॥ ८३ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रयोक्तृणां तु तद्गुणान् ।

तत्र सूत्रधारगुणान् वक्ष्यामः । अस्याऽऽदित एव तावत्तत्त्व-
ज्ञता अहीनो वाक्संस्कारस्तथा गीतकालविधानज्ञता स्वर-
वादित्रतत्त्ववेदनं च ।

चतुरातोद्यकुशलः शस्त्रकर्मप्रतिष्ठितः ।

नाना च खण्डकार्यज्ञो नीतिशास्त्रार्थवित् तथा ॥ ८४ ॥

वेश्योपचारनिपुणः काव्यशास्त्रविचक्षणः ।

नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ ८५ ॥

नाट्यप्रयोगकुशलो नानाशिल्पसमन्वितः ।

कन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ ८६ ॥

ग्रहनचक्रतत्त्वज्ञो देशव्याहारतत्त्ववित् ।

पृथिवीद्वीपवर्षाणां पर्वतानां जनस्थ च ॥ ८७ ॥

प्रमाणचरितज्ञश्च राजवंशप्रसूतिवित् ।

श्रुता शास्त्रार्थकार्याणां श्रुता चैवाऽवधारकः ॥ ८८ ॥

अवधार्योपदेष्टा च श्रेयोक्तावोपदेशने* ।

एवङ्गुणस्तथाऽऽचार्यः सूत्रधारो विधीयते ॥ ८९ ॥

स्वाभाविकान् गुणान्श्चैव गदतो मे निबोधत ।

* श्रेयोवक्तावोपदेशने इति भवितुमर्हति ।

सत्यमान् मतिमान् धीर उदारः स्थिरवाक् शुचिः ॥१००॥
 अरोगो मधुरः क्षान्तो दान्तश्चैव प्रियंवदः ।
 मध्यदोषविनिर्मुक्तः सत्यवाग् दक्षिणस्तथा ॥ १०१ ॥
 अलुच्चः प्रतिमन्ता च स्वाभाविकगुणा अमी ।
 सूत्रधारगुणैरेव किञ्चिदूनैः समन्वितः ॥ १०२ ॥
 मध्यमप्रकृतिस्तज्जैर्विज्ञेयः पारिपार्श्वकः ।
 उज्ज्वलो रूपवांश्चैव दृष्टोपकरणक्रियः ॥ १०३ ॥
 मेधावी च विधानज्ञः स्वकर्मकुशलो दृढः ।
 सूत्रधारगुणैर्युक्ताः सर्व एव प्रयोगिणः ॥ १०४ ॥
 वेश्योपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ।
 ऊहापोहचमो वाग्मी चतुरश्च विटो भवेत् ॥ १०५ ॥
 शास्त्रार्थतत्त्ववेदी च निपुणो दैशिकेषु च ।
 उज्ज्वलवस्त्राभरणः क्रुद्धत्यनिमित्ततः प्रसीदति च ॥ १०६ ॥
 अधमो मागधभाषी भवति शकारो बज्जविकारः ।
 वामनो दन्तुरः कुञ्जो द्विजन्मा विकृताननः ॥ १०७ ॥
 स्वलङ्घतिः पिङ्गलालः संविधेयो विदूषकः ।
 कलाप्रियो वज्जकथो विरूपो गन्धसेवकः ॥ १०८ ॥
 मान्यामान्यविशेषज्ञः खेटो ह्येवंविधः स्मृतः ।
 एवं गुणैश्च संयुक्तो यत्नजैश्चेतरैस्तथा ॥ १०९ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां च प्रकृतिं पुनः ।
 मितभाषा विदग्धा च सलज्जा चाऽप्यनिष्टुरा ॥ ११० ॥
 कुलशीलगुणोपेता गुरुणां शासने रता ।

गान्भीर्यैर्धैर्यसम्पन्ना उत्तमा प्रकृतिः स्मृता ॥ १११ ॥
 नानाशिल्पप्रयोगज्ञा नाय्ययोगविचक्षणा ।
 कलोपयोगे चाऽऽर्या तु शुश्रूषाऽभिरता सदा ॥ ११२ ॥
 लीलया भावहावाभ्यां सत्त्वेन विनयेन च ।
 माधुर्येण च संयुक्ता चतुःषष्टिकलान्विता ॥ ११३ ॥
 तत्रोपचारकुशला स्त्रीदोषैः परिवर्जिता ।
 प्रियवादी प्रियकथा स्फुटा दक्षा जितश्रमा ॥ ११४ ॥
 एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता गणिका परिकीर्तिता ।
 रूपगुणशीलयौवनसुवर्णमाल्याभरणसम्पन्ना ॥ ११५ ॥
 विशदा स्निग्धा मधुरा पेशलगुभरक्तकण्ठा च ।
 भाण्डाद्यैश्च लुभिता लयतालज्ञा रसैश्च सम्पन्ना ॥ ११६ ॥
 एवंविधगुणयुक्ता कर्तव्या नायिका तज्जैः ।
 समागतासु नारीषु वयोरूपवतीषु च ॥ ११७ ॥
 नटविश्वासमायुक्ता सहस्रेष्वपि नर्तकी ।
 अस्थानहासिनी रुचा अविद्वग्गतिचेष्टिता ॥ ११८ ॥
 दीर्घरोषा च दीना च तथा चाऽनिष्टतोद्भवा ।
 सर्वदोषाभिसंयुक्ता गन्धमाल्योपशोभिता ॥ ११९ ॥
 एवंविधा प्रकर्तव्या प्रकृष्टा प्रकृतिर्बुधैः ।
 एवमेताः प्रकृतयो विज्ञेया नाय्यसंश्रयाः ॥ १२० ॥
 कृतवेषाभिजात्याश्च सर्वा एव प्रयोक्तृभिः ।
 अतज्जं प्रवक्ष्यामि लक्षणं भूमिकास्तपि ॥ १२१ ॥
 इति श्रीभारतीये महानाट्यशास्त्रे प्रकृत्यध्यायो नाम चतु-
 स्त्रिंशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

Nos. 12, 24 & 82.

THE DAS'A-RUPA,
OR
HINDU CANONS OF DRAMATURGY,
BY DHANANJAYA ;

WITH THE
EXPOSITION OF DHANIKA, THE AVALOKA.

EDITED BY
FITZ-EDWARD HALL, D. C. L.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1865.

दशरूपम् ।

अर्थात्

धनञ्जयरचितनाव्यधर्मिकम् ।

धनिकस्यावल्लोकाभिधया टीकया सहितम् ।

श्रीयुतेन फिक्स-एडवार्ड-हल-नामकमहोदयेन

प्रकाशितम् ।

कलिकातानगरे

बाप्टिस्ट-मिशन-यन्त्रे यन्त्रोऽयं मुद्राङ्कितेऽभूत् ।

शकाब्दाः १७८६ । इ० १८६५ ॥

PREFACE.

ALTHOUGH but moderate in antiquity, the *Das'a-rūpa* has long been the favourite authority, among the Hindus, for everything connected with the theatre; and it has not been superseded by any more modern performance of similar character.* In conciseness, if not in clearness also, it has much the advantage over the revered enunciations of Bharata;† and its manifold merits have, doubtless, contributed to bring them into desuetude, and almost to extinction.

---

* The only one with which I am acquainted is the *Nāṭya-pradīpa* of Sundara Miśra, author of the *Abhirāma-maṇi*. The *Nāṭya-pradīpa* was written in Śaka 1535, answering to A. D. 1613. It is chiefly made up of selections from the *Das'a-rūpa* and its commentary, and from the *Sāhitya-darpaṇa*.

The dramaturgic portions of the *Sāhitya-darpaṇa* scarcely add a word to what has been much more tersely delivered by earlier writers.

Ranganātha, in his gloss on the *Vikramorvas'ī*, speaks of the *Nāṭya-darpaṇa*, *Nāṭya-lochana*, and *Rūpa-chintāmaṇi*; Nārāyaṇa Dīkshita, in his gloss on the *Viddha-s'āla-bhanjikā*, of the *Nāṭya-s'ekhara*; Mohanadāsa Miśra, in his gloss on the *Maṇumān-nāṭaka*, of the *Nāṭakavatāra*; and Rāyamukūṭa, Bhānujī Dīkshita, and Vedānti Mahādeva, of the *Nāṭaka-ratna-kos'a*.

Two works on pantomime, the *Nṛitya-sarvasva* and the *Nṛitya-vilāsa*, are mentioned by Mallinātha.

For some of these indications I am indebted to Dr. Aufrecht's valuable *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit, &c.*

† These, so far as I have recovered them, are now in the press.

Of the age of Dhananjaya, author of the *Das'a-rūpa*, little can be affirmed positively.* It may be suggested, that Dhanika, one of his commentators, and possibly his own brother, was

---

* From the last stanza of the *Das'a-rūpa*, it appears, that he was son of Viṣṇu, and was attached to the court of a king named Munja. What Munja is meant is not quite certain. The only king so called, that we have any notice of, the uncle to Bhoja of Dhānā, had, in A. D. 974, been reigning we know not how long, and was still in power in 993.

Mallinātha's familiarity with the *Das'a-rūpa* only proves, that the book existed in the fourteenth century. Professor Wilson's conclusion as to the age of Mallinātha,—at p. xxiii. of the Preface to his Sanskrit Dictionary, first edition,—is set aside by Dr. Aufrecht. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit.*, &c., p. 113. Mallinātha names the *Kāvya-prakāśa*; and this, Professor Wilson thinks, "may be about five centuries old." *Select Specimens of the Theatre of the Hindus*, Vol. I., p. xxi.

No chronological inference, touching the *Das'a-rūpa* is, in my opinion, deducible from the fact, that it is named in the commentary on the *Abhidhāna-chintāmani*. Hemachandra's time we are pretty sure of; but it has not yet been evinced that he did duty as his own interpreter.

Dhananjaya knew of the *Bṛihat-kathā*. Its age, however, is still to be found out, and its language likewise. See I., 61.

Sundara Miśra's attribution, however often repeated, of the *Das'a-rūpa* to Dhanika must, undoubtedly, be set to the account of mere inadvertence.

In a coming note, I shall show, from internal evidence, that Dhanika could scarcely have written the *Das'a-rūpa*.

Probably among the latest works which Dhanika lays under contribution, to illustrate the *Das'a-rūpa*, are the *Viddha-s'āla-bhāṇjikā* and the *Karpūra-manjarī*, both by Rājas'ekhara, a writer whose time is unascertained.

At p. 184 there is a couplet from King Vākpati. At p. 186 the same couplet is ascribed to Munja. Vākpati and Munja are two names of the same person. If our Dhanika be the one mentioned

living about the middle of the tenth century. Besides his exposition here adverted to, Dhanika composed a treatise on

---

in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1861, p. 198, he is to be assigned to about A. D. 950.

In 974, a grant of land was decreed to Vasanta A'charya, son of Dhanika Pandit. Vasanta, it should seem, had immigrated from Abichhahatra; and a region of that name was situate in the north of India. The Dhanika of the *Avaloka* is spoken of, in one of my manuscripts, as an officer near *utpala-rāja*. It is recorded, of an Utpala, in the *Rāja-tarangini*, that he built a city. It is not well to be dogmatic about his time.

In one of my manuscripts of the *Das'a-rūpa*, Dhanika is dignified, on a single occasion, as Bhaṭṭa.

Professor Wilson says: "One of the best and earliest existing treatises on dramatic literature is the *Das'a-rūpa*, or description of the 'ten kinds of theatrical composition,' of which the term *rūpa*, 'that which has a form,' is the most appropriate designation. This work is exclusively devoted to dramatic criticism. It consists of a text and a gloss, with examples. The text is the composition of Dhananjaya, the son of Vishṇu; who styles Munja his patron, and who, consequently, wrote in the eleventh century, by which time, therefore, the dramatic art of the Hindus was complete, or, rather, was in its decline. The gloss might be thought to be by the same hand as the text; the author being Dhanika, the son of Vishṇu; agreeing in the patronymic, and differing little in the name. Amongst his illustrations, however, a number of passages are cited from the *Ratnāvalī*, a play written in the beginning of the twelfth century; which is rather incompatible with the author of the *Das'a-rūpa*'s having written in the eleventh. There is also another difficulty in the title of the commentator, who calls himself an officer of a different prince, *mahārāja-s'rimad-utpala-rāja-mahāsādhyapāla*, 'the chief usher, or minister, of the illustrious Utpala Rāja.' Whether Utpala be the name of a prince, or a country, is uncertain; but in neither case can it apply to Munja, or Bhoja. The date of the gloss must, therefore, remain undetermined; although, as the work is but rarely met with, it is, no doubt, of some antiquity. Ranganātha, a commentator on the *Vikrama* and *Urvas'ī*, cites a comment on the

poetical embellishment.* Moreover, he seems to have had, at one time, some repute as a versifier; and it is not improbable that he was a dramatist.† None of his writings, the *Avaloka*‡ excepted, is now known otherwise than from scanty extracts:

Das'a-rúpaka by a writer named Páni,—*Páni-virachita-das'a-rúpaka-ñkáyám*,—which, if found, may tend to throw some light upon the history of this work." *Select Specimens*, &c., Vol. I., pp. xx., xxi.

Here, as is his invariable custom, Professor Wilson fuses together the *Das'a-rúpa* and its exposition. That the *Ratnāvalí* dates from the seventh century, not from the twelfth, I have elsewhere well-nigh demonstrated. In addition to Dhanika's and Páni's commentaries, I have heard of one by Kshonídharma Mis'ra. Páni must have preceded A. D. 1656. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit*, &c., p. 135.

* It was in verse; and its title was *Kāvya-nirṇaya*. A specimen, consisting of seven stanzas, is adduced at p. 171 of the present work. Not only is this the sole extract from it that I have seen, but I have nowhere else even found it referred to.

† Dhanika, in the *Avaloka*, cites five and twenty of his own couplets, twenty Sanskrit and four Prakrit, in as many different places. Two of these couplets, both Sanskrit, those at pp. 72 and 138, are given as Dhanika's in the *S'ārngadhara-paddhati*. Two of them, one Prakrit and one Sanskrit, are quoted by Vis'wanátha, but without the author's name. They are the last stanza in p. 91, and the second in p. 96, of this volume. Compare the *Sáhitya-darpana*, pp. 51 and 56, of the edition in the *Bibliotheca Indica*.

‡ The full name is *Das'a-rúpávaloka*. In one place, in one of my manuscripts, *Das'a-rúpáloka* stands as a substitute.

Though the text-work is all but unexceptionally referred to under the designation of *Das'a-rúpaka*, there is the warrant of its concluding stanza for giving it the more abrupt, but equally applicable, title of *Das'a-rúpa*. This form has, further, the implied support of Dhanika. Ranganátha once has *Das'a-rúpa* for the ordinary and fuller-bodied *Das'a-rúpaka*. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit*, &c., p. 135.

One of my manuscripts prefixes the following couplet to the Commentary; but I have rejected it for various reasons, among which

The *Das'a-rūpa* is metrical, and is distributed into four sections. Beginning with an invocation, in three stanzas, to Ganes'a, Vishṇu, Bharata, and Saraswatī, it continues in this wise: Who could invent anew a detailed nomenclature of the scenic science; which Virinchi wrought out, after repeatedly extracting the essence of all sacred writ; which Bharata, holy sage though he was, practically illustrated; and whose dances, boisterous and subdued, Nīlakanṭha and S'arvānī respectively executed? I purpose, then, simply to propound succinctly, in choice language, a few dramaturgical definitions.*

In default of puritans, dullards to whom the pleasures of the stage are inexplicable, are glanced at with quiet raillery: As for the simple man of small parts who maintains, that, from theatric spectacles, distilling delight, there accrues no good, over and above philology,—just as is the case with history and the like,—my obeisance to him, with his aversion to what is delicious.†

The mimetic art is the imitating of situations. From offering objects to the sight, it is denominated exhibition; and, from having to do with imposition, representation.‡ It has ten

---

one is, that its manner is too pedestrian for so ornate a stylist as Dhanika:

प्रणिपत्य शिवं सान्त्वसाचार्थं भरतं तथा ।
क्रियते दृश्यरूपस्य व्याख्यानं धनिकेन वै ॥

* I., 4. Virinchi, "the disposer," is Brahmá; Nīlakanṭha, S'iva; and S'arvānī, his consort, Párvatī. One of S'iva's epithets is *mahánaṭa*.

Of the extracts which I reproduce from the *Das'a-rūpa*, I do not undertake,—even where I forbear omitting and abridging,—to give, in all cases, a strictly literal translation. Italics, or brackets, to mark ellipses, have, therefore, been dispensed with; and I have allowed myself some deviation from the Sanskrit structure of sentence and verbal collocation.

† 1., 6. The value here attached to history deserves attention.

‡ I., 7. It is worth observing, that the Sanskrit terms employed

divisions ; and it has the sentiments for its basis. These ten divisions are the *nāṭuka*, *prakaraṇa*, *bhāṇa*, *prahasana*, *ḍima*, *vyāyoga*, *sāmavakāra*, *vīthi*, *anka*, and *ihānṛiga*.*

Distinct therefrom is pantomime, grounded on externation of the feelings ; and still different is rhythmical movement, which is regulated by the marking of musical intervals, and by time. Each of these is twofold, gentle and vehement, in

---

to denote the drama as contemplated under its two main aspects, are conjugates. Their common etymon is *rūpa*, "to see," "to form." Hence there are substantives, from it, to import "appearance," "image," "semblance," &c. &c. The Latin *species* devolves through a like series of significations.

* I, 8. See, for these names, the *Abhidhāna-chintāmaṇi*, II., 284. Bharata's *Nāṭya-s'āstra*,—as quoted by Trisaṇṇa, in the *Chandrikā*, a commentary on Daṇḍin's *Kāvyaḍars'a*,—enumerates them as follows:

नाटकं सप्रकरणमङ्गे व्यायोग एव च ।
भाणः समवकारश्च वीथी प्रहसनं ङिमः ॥
ईहास्यश्च रूपाणि दशैतानि विदुर्बुधाः ।

After these verses comes a couplet from the same source, in definition of the *toṭaka* :

दिव्यमानुषसंयोगो यत्राङ्गैः विदूषकः ॥
तोटकं नाम तज्ज्ञेयं विशेषेण नाटकस्य तु ॥

Troṭaka is the lection in the printed *Sāhitya-darpana*. It is difficult to decide between this and *toṭaka*.

In continuation of the above, we read :

गोष्ठो संलापश्चिन्त्यौ च प्रस्थानं काव्यमेव च ।
उल्लासकं श्रोगदितं भाणश्चैवाऽथ भाणिका ॥
दुर्मल्लिका प्रेक्षणकं भद्रकं रासकं तथा ।
नाच्यरासकमुल्लाप्यमुपरूपाण्यमूनि तु ॥

The minor dramatic entertainments are, thus, on the word of Bharata, the *goshthi*, *sanlāpa*, *s'ilpa*, *prasthāna*, *kāvya*, *ullāsaka*, *s'rigadita*, *bhāṇa*, *bhāṇikā*, *durmallikā*, *prekshanaka*, *bhadraka*, *rāsaka*, *nāṭya-rāsaka*, and *ullāpya*.

Ullāsaka may be for the *hallis'a* of the *Sāhitya-darpana* ; *prekshanaka*, for its *prenkhaṇa* ; and *bhadraka*, for its *saṭṭaka*. But I

the *lasya* and in the *tāṇḍava*; and they are subsidiary to the *nāṭaka* and the rest.*

know the *Sāhitya-darpana* only in the two Calcutta editions, neither of which is such as will satisfy a scholar. Of Trisaena's *Chandrikā* I have consulted two very old copies. One is my own, and the other I borrowed.

* I., 9, 10. Mallinātha, in his notes on the *S'is'upāla-vadha*, XIII., 66, introduces the ninth and tenth stanzas, certainly from memory, in these words :

भावाश्रयं तु द्रव्यं स्थानं दृत्तं ताललयाश्रयम् ।
आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गा देशस्तथाऽपरः ॥
मधुरोद्भूतभेदेन तद् द्वयं द्विविधं पुनः ।
लास्यदण्डकरूपेण नाटकाद्युपचारकम् ॥

But it is, unquestionably, the fault of the scribes, that we here have *daṇḍaka* for *tāṇḍava*.

Of pantomime there are seven species, according to an anonymous couplet quoted by the commentator at p. 4. They are the *ḍombī*, *s'riyadita*, *bhāga*, *bhānī*, *prasthāna*, *rāsaka*, and *kāvya*.

For *ḍombī*, one of my manuscripts has *drovī*; and another has *drovī*. Perhaps none of them is the right word.

We are enabled, by this list, to set off, as pantomimic, six of Bharata's minor entertainments, catalogued in the last note. Of the nature of the residue, nothing can be said at present.

Pantomime, we are told, is gesturing, or *mārga*; and rhythmical movement is called *des'i*. Looking at their roots, *mārga* and *des'i* may be intended to import "delineation" and "indication."

What is the *Des't-kos'a*, quoted by the lexicographers?

Mallinātha, at the place just above noted, cites Bharata's definition of pantomime, as being :

सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वजः ।

The *Siddhānta-kaumudī* has वाक्यार्थाभिनयो नाद्यं and पदार्थाभिनयो द्रव्यं. On collating this with the language of our commentator, we gather, that, in the view of the Hindus, pantomimic gesticulations depict in detail; whereas the function of dramatic personation is to interpret collective results.

Dramas are classified in respect of subject-matter, hero, and sentiment. The subject-matter is of two descriptions: substantive, or material; and accessory, or subordinate. The substantive is the action which the principal character, he who is concerned in the essential interest, is to accomplish; and it permeates the argument. The accessory, if protracted, is styled episode; and, when of inconsiderable extent, adventitious incident.* That which, by the mention of something

---

In the *Sāhitya-darpana*, p. 125, we read भवेदमिनयोऽवस्थानुकारः. Far better says Mallinātha: अभिनयो रसभावाद्व्यञ्जकचेष्टाविशेषः. See his notes on the *Kirātārjunya*, X., 42.

S'ārngadeva retails a tradition touching the *tāṇḍava* and *lāsya*. Bharata, after obtaining the dramatic science from Brahmā, exhibited his craft before S'iva. Reminded, thereby, of his own peculiar Panlike tripudiation, S'iva had it taught, by one of his attendants, Tapdu,—whence its appellation,—to Bharata. At S'iva's instance, Pārvatī lessoned him in the *lāsya*. The goddess afterwards instructed in it Ushā, daughter of Bāṇa; and she, the milkmaids of Dwāravatī. From them it was promulgated among all people. Vide *Catalog. Cod. Manuscript, Sanscrit, &c.*, p. 200.

Only by way of approximation will “dance” suffice as representative of *nṛitta*. The Greeks had something much nearer to it than we have. But for a very large share of its motion being otherwise than of the feet, it may be compared to the *ἐπὶ ὀρχήσας*.

* Sundara Mis'ra cites Bharata, as below, on the subject of the “episode” and “adventitious incident:”

आगर्भाद् वाऽऽविमर्शाद् वा पताका विनिवर्तते।

एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायास्तु यो भवेत्।

प्रधानार्थानुयायित्वादनसन्धिः स कीर्त्यते ॥

पताकाद्वत्तमप्यूनमेकाद्यैरनुसन्धिभिः ॥

अङ्गान्यत्र यथास्त्राभससन्धिप्रकरीं न्यसेत् ॥

Abhinavagupta is censured, in the *Nāṭya-pradīpa*, for allowing the “episode” to run to the “completive articulation;” and Rāghava Bhaṭṭa is there blamed on account of what he has laid down respecting the “adventitious incident.”

extrinsic, indicates the business going forward, or that is to ensue, and is marked by parity of transactions, is a pro-episode.*

The subject-matter, of whichever description, substantive or accessory, is further discriminated into three kinds ; the notorious, the fictitious, and the composite. The notorious

---

* I., 11-14. Already we meet with internal evidence, which should of itself be tolerably conclusive, that the author of the *Das'arīpa* is not identical with its commentator. The words तुल्यसंविधान-विशेषणं, which I have rendered "marked by parity of transactions," are analyzed, by the latter, into तुल्यसंविधानं, "parallel as to transactions," and तुल्यविशेषणं, "corresponding in attributes;" and he adduces, from the *Ratnāvalī*, what he apprehends to be an exemplification of each. Moreover, without warrant, he restricts to the first the "mention of something extrinsic," and sets over against it, in connexion with the second, the *samāsokti*, on which the text is silent ; to say nothing of his thereby treating a term of popular use, and a technicality, as if they belonged to the same category. This refinement I reject unhesitatingly. As any one who reads the text with care will discover, its writer rarely propounds for scholiastic enucleation such an enigma as Dhanika here thinks good to descry and to unriddle.

In the *Sāhitya-darpana*, the "pro-episode" is dwelt on at considerable length, and is split up with that love of minute and infructuous subdivision for which the Hindus are so remarkable.

On the faith of Sundara Mis'ra, Bharata thus defines the "pro-episode:"

यनार्थप्रसूतेऽन्यस्मिन्सङ्गिज्ञेऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥

A couplet in explanation of the first species of the "pro-episode" occurs, as Bharata's, in a treatise on poetry, written by, or, more likely, dedicated to, Rājā S'inga, surnamed Anavota, whom I take to have been a medieval potentate in Bundelkhand. That couplet is likewise found in the *Sāhitya-darpana*, which is, no doubt, of posterior date to S'inga.

is that which is derived from history or suchlike ; the fictitious is devised by poets ; and the composite is a synthesis of those two.*

The object is the triad of human ends ;† they being taken severally, or any one of them in association with either of the other two, or with both. The source of the object, concise in the delivery, but multifariously capable of development, is the germ.‡ Where an intervening topic terminates, the drop is what prevents discontinuity.§

The germ, the drop, the episode, the adventitious incident,

* I., 15.

† These are the aims of mundane existence, in the Hindu system of ethics, the discharge of prescriptive duty, the quest of gain, and sexual solace.

‡ The germ is defined as follows, by Bharata, apud Jagaddhara, in his gloss on the *Teñi-sanhāra* :

स्त्रेयश्चायोपक्षेपैश्च समुद्दिष्टं विसर्पति ।
यत् फलोदयपर्यन्तं तद् बीजमिति कौर्तितम् ॥

Annexed is Mātrigupta's definition of it, as cited in a gloss on the *S'ākuntalā*, the *Artha-dyotaniakā*, the author of which, I am told, is Nīlakaṇṭha Dīkshita :

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत् प्रसर्पति ।
फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते ॥

§ I., 16. Mātrigupta, according to Sundara Mis'ra,—in a passage too corrupt, in my manuscript, to admit of decipherment,—had peculiar views regarding the “drop.”

Professor Wilson's account of the *bindu*, or “drop,” is not to be trusted. *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xxxix.

The *Sāhitya-darpana*, VI., 319, defines the “drop” in the very words used by Dhananjaya : only there is a bad error, in the printed editions ; *uchchheda* for *achchheda*.

In what it says of the drama, the *Sāhitya-darpana* copies very copiously, and without any acknowledgment, from both the *Das'arūpa* and its commentary ; unless it be supposed, that all three were plundered from some ancient source or sources now forgotten.

and the object, are pronounced to be the five requisites of the purpose. The stages of enterprize, set on foot by those who would compass the issue, are five: inception,* prosecution, prospect of success, assured consummation, and realization of the issue.† The requisites of the purpose, being respectively conjoined with the stages of enterprize, as just enumerated, give the five articulations. An articulation is the concurrence, in common relation, of the main topic with one that is subordinate. The articulations are the initial, the counter-initial, the medial, the speculative, and the ccmpletive.‡ Of these, the first and the third have twelve branches each; the second and the fourth, thirteen each; and the last, fourteen: the aggregate being sixty-four. Their end is sixfold; in the ordering of the purpose of pursuit, in the concealment of what is to be concealed, in apt disclosure, in mental affection, in impressiveness of phraseology, and in continuity of fable.§

* Thus defined by Bharata, according to the *Artha-dyotānikā* :

औत्सुक्यमावबन्धु यो बोजस्य निबध्यते ।

महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इत्यते ॥

† These are named as below, in an anonymous couplet, quite possibly from Bharata, cited in Trisaena's *Chandārikā* :

प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तिश्च सम्भवः ।

नियता च फलप्राप्तिः कार्ययोगश्च पञ्चमः ॥

‡ Agreeably to an anonymous couplet quoted by Trisaena, they are denominated :

मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्श एव च ।

तथा निवर्हणं चेति स्युरमी पञ्च सन्धयः ॥

Instead of *vimars'a*, Dhanika has *avamars'a*. First he gives *upasauhṛiti*, as the fifth articulation; but he exchanges it, at I., 44, for *urvaḥaṇa*. The correct word, I believe, is *nibarhaṇa*.

Bhāmaha, in a line adduced by Trisaena, rigorously limits the articulations to five :

पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं नार्तव्याप्येयवृद्धिमत् ।

§ I., 17, 18, 21-23, 28, 33, 40, 45, 49. The following definitions of scattered branches of the articulations are found in Jagaddhara,

The entire subject-matter is again divided. Something is simply to be intimated; and the rest is to be seen and heard. All particulars that lack interest, or are inappropriate, are for intimation; and whatever is pervaded by pleasing or

who, in his commentary on the *Vent-sanhāra*, attributes the first, second, and fifth, to Bharata. The rest,—the sixth excepted, which is called the Muni's,—are given anonymously, in his notes on the *Mālātī-mādhava*. It may be suspected, that the whole have the same derivation. Indeed, I surmise, that Bharata has supplied Jagaddhara with the generality of his anonymous quotations.

अथैवधारणं यच्च प्रमाणाद् युक्तिरुच्यते ।
 सहास्रवचनप्राथं नर्मेच्छन्ति मनोषिणः ।
 व्याप्येन व्यापकज्ञानमनुमानमुदीरितम् ।
 प्रद्वेषः प्राणितव्ये यः सद्देगः स्मृतो बुधैः ।
 चिन्तानिःस्त्रासखेदेन हृदाहामिनयेन च ।
 स्त्रयाङ्गोपाङ्गचेष्टाभिरुद्देगमिनयो भवेत् ॥
 दृष्टार्थयुक्तं यद् वाक्यं भाषतेऽर्थमनोप्सितम् ।
 वाक्यान्तरेण संयोगि क्लोऽयमभिधीयते ॥
 अद्भुतस्य तु सम्प्राप्तिर्भवेत् तदुपगूह्यम् ।

Vis'wanátha differs widely as to several of the aforesaid branches; and it would be interesting to learn what grounds he had for here ignoring the authority of the *Das'a-rūpa*. If Jagaddhara may be confided in, Bharata recognizes one, at least, out of the branches which the *Sāhitya-darpana* exchanges for something quite different. I refer to *chhala*, or *chhalana*, "disrespect."

Dhanika, in elucidating and illustrating the sixty-four branches of the five articulations, takes up forty-two pages, nearly a quarter of his treatise. A detailed account of them will not be expected here. Dhananjaya, no question, took them all from his predecessors. It is curious to speculate how Bharata could have illustrated them, if illustrate them he did. At all events, he would hardly have elaborated them except as inductions from actual compositions. A whole cycle of Hindu dramatic literature may have perished before the days of Rámila, Somila, and Bhása.

exalted sentiments and emotions, is for manifestation. That which is only to be intimated must be consigned to the explication,* the ingression,† the reservation, the act-premonition,

* Jagaddhara, annotating on the *Mālatī-mādhava*, quotes from Bharata two couplets about the “explication :”

कुतोऽपि स्वेच्छया क्लृप्तः सङ्गच्छे नोभयोरपि ।
विष्कम्भकः स विज्ञेयः कथार्यस्याऽपि सूचकः ॥
विष्कम्भस्तु द्विधा सोऽयं शुद्धः सङ्कीर्ण एव च ।
शुद्धो मध्यमपात्रेण सङ्कीर्णो मध्यमाधमैः ॥

The same commentator, adduces the first of these stanzas in his notes on the *Venī-sanhāra*, but with different readings, to which I have given the preference.

In his notes on the first-named drama, he gives an anonymous line, directing, that the “explication” be in Sanskrit :

शुद्धो मध्यमपात्रेण संस्कृतोक्त्या निबध्यते ।

† Bharata thus defines the “ingression,” according to Jagaddhara’s annotations on the *Venī-sanhāra* :

हीनाभ्यामेव पात्राभ्यां चङ्कादौ यत् प्रवर्तते ।
प्रवेशकः स विज्ञेयः सौरसेन्यादिभाषया ॥

The language appropriate for it is, thus, some such as the Sauraseni.

Jagaddhara, explaining the *Mālatī-mādhava*, brings forward the two ensuing couplets, of unknown source, the one immediately after the other :

यत् तु प्रयोगबाहुल्यादङ्केऽर्थे न समाप्यते ।
बहुवृत्तान्तोऽल्पकथैः स विधेयः प्रवेशकः ।
अङ्कानामन्तरालेषु सङ्क्षिप्तार्थप्रयोजनैः ।
वृत्ते बहुकथाबद्धो विज्ञेयोऽयं प्रवेशकः ॥

Professor Wilson transforms the “explication” and the “ingression,” *vishkambha* and *praves’aka*, into “members of the theatrical company, apparently ; who may be supposed to sit by, and, upon any interruption in the regular course of the piece, explain to the audience its cause and object.” He goes on to observe : “The *vishkambha*, it is said, may appear at the beginning, in the middle,

and the act-continuation.*

Another distribution of the subject-matter parts it into what is to be heard by all,† what is to be heard by none but a particular individual,‡ and what is not to be heard by any one. The second is either conversation apart or private communication.§

An utterance from the void is that which, though unspoken, one makes as if to have heard, and then exclaims, without reference to any of the actors, “Why dost thou say so?” or somehow thus.||

or at the end, of an act; the *praves'aka*, it is said, only between the acts.” *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xxxvii. Compare Vol. I., p. 242, and Vol. II., p. 333.

So far as can be learned, it is laid down, that the *vishkambha* is interposed between sections of the fable, or else precedes the play proper; whereas the *praves'aka* is to come only at the end of an act. It must not come before the end of the second, imply the *Das'a-rūpa* and the *Sāhitya-darpana*.

* I., 50-52. Jagaddhara, in his notes on the *Mālati-mādhava*, quotes the annexed half-stanza and stanza from some unnamed writer.

समासतो हि नाद्यज्ञैरङ्गावतरणमुच्यते ।

अङ्गावसाने यन्नैव भाविनोऽङ्गस्य सूच्यते ।

वस्तु बीजं च उत्याद्य तैर्विस्तोद्भावनान्बलात् ॥

† यत् सर्वजगच्छाद्यं प्रकाशं तन् निगद्यते ।

So says Bharata, as cited by Jagaddhara on the *Venī-sanhāra* and *Mālati-mādhava*.

‡ यत् तु आद्यं न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते ।

‘उक्तस्याऽऽश्रयणं कार्यात् पार्श्वस्थैः स्याज् जनान्तिकम् ।

These lines likewise are given, as from Bharata, in Jagaddhara on the *Mālati-mādhava*.

§ I., 57-59. The second half of the fifty-seventh stanza and the first half of the fifty-eighth are cited, as Bharata's, in the *Gūḍhārtha-chandrikā*, a gloss on the *Chandī-vilāsa*. Of these two works I possess an imperfect copy. I know nothing more of them than their titles.

|| I., 60. Bharata's description of the “utterance from the void”

A whole section is next devoted to the persons of the drama. The hero ought to be decorous, comely, munificent, ready, complaisant, popular, pious, persuasive, well-born, unswerving, youthful, intelligent, sanguine, of retentive memory, penetrating, accomplished, high-minded, valiant, firm, dignified, versed in sacred lore, and equitable.† Heroes are

is as follows, on the word of Jagaddhara, in his annotations on the *Vēṇī-saṅhāra* :

दूरस्थाभाषणं यत् स्याद्दशरौरं निवेदनम् ।
परोक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशं निगद्यते ॥

Not far from this couplet, another, of relative tenor, is cited from Bharata :

काव्यस्याल्पतया यच्च पात्रं नैव प्रवेशयेत् ।
आकाशे श्रवणं दत्त्वा लक्षं बध्नेति चोच्यते ॥

† All but two of these terms are explained in the subjoined extract :

विनयः शीलसम्पत्तिर्मेधुरः प्रियदर्शनः ।
त्यागः सर्वस्वदानं स्याद् दक्षः क्षिप्रकरो मतः ॥
प्रियंवदोऽनुक्तवाक् सखेहो लोकरञ्जनः ।
मितप्रशस्तवाक् वाङ्मयी नित्यकर्मरतः शुचिः ॥
ख्यातवंशस्तत्त्ववंशः षोडशात् त्रिंशको युवा ।
वाङ्मनःकर्मभिर्यश्च न चलः स स्थिरो मतः ॥
धृतिः सर्वेषु या प्रीतिरुत्साहोऽभ्यानिरेव च ।
स्मृतिः कालान्तरज्ञानं प्रज्ञा तीक्ष्णमतिर्मेता ॥
कलाश्चात्र चतुःषष्टिर्मानस्योत्तममुन्नतिः ।
शूरः सङ्ग्रामनिपुणो रूपवान् दृश्य उच्यते ॥
अतिप्रतापस्तेजस्वी शास्त्रचक्षुस्त्रयीपरः ।
आत्मवत् सर्वभूतानि यः पश्यति स धार्मिकः ॥

This passage, attributed to Bharata, is given in Jagaddhara's annotations on the *Mālatī-mādhava*, and again, in that writer's annotations on the *Vēṇī-saṅhāra*. In both places, two stanzas precede the extract, identical with the verses to the translation of which this note is appended; except that *dhṛiti* and *dris'ya* are there

of four sorts : gallant, placid, lofty, and impetuous.*

A separate hero is appointed for the episode ; and he must be an adept in discourse. He is attached to the chief hero ; and so are the devotee, the hanger-on, and the jester. Lastly comes the rival, who is required to be grasping, bold and vehement, headstrong, criminal, and of evil courses.†

Eight manly attributes of the better sort are specified as being generosity, vivaciousness, equanimity, self-possession, stability, quick sense of honour, gallantry, and self-sacrifice.‡

---

substituted for *buddhi* and *dṛiḍha*, and *samunnatih* stands, in one manuscript, for *samanvitah*.

Dhananjaya has, in this instance, copied Bharata very closely ; and, supposing his text not to have been depraved, it should seem, that he may not have improved upon his precursor. For *buddhi* may be a synonyme of *prajñā* ; and *dṛiḍha* is not very far removed, in sense, from *sthira*. But, on the other hand, *dṛis'ya*, as explained, scarcely differs from *madhura*.

Vis'wanātha has made short work of the traditional qualifications of a hero. See the *Sāhitya-darpana*, III., 64.

* II., 1, 2.

† II., 7, 8.

‡ II., 9-13. The *dhairya* of my printed text, in the ninth stanza, is clearly a clerical error for *sthairya*. I have translated the latter word. Compare II., 12.

Bharata, according to Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava*, has written :

शोभा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं गाभीर्यमेव च ।
ललितोदार्यतेजांसि पौरुषेया गुणा अमी ॥

Jagaddhara there represents Bharata as explaining "self-possession," "equanimity," and "gallantry," in these words :

विकाराः सहजा यस्य हर्षक्रोधभयादिषु ।
भावेषु नोपलभ्यन्ते तद् गाभीर्यमुदाहृतम् ॥
अभ्यासात् करणं तु क्षिण्वत्त्वमुपजायते ।
सहदृष्टपि विकारेषु तन् माधुर्यमुदीरितम् ॥
हृत्पादाङ्गविन्यासधूनेचौष्ठप्रयोजितम् ।
दुक्कुमारविधानेन ललितं तन् निगद्यते ॥

The heroine should be the wife of the hero, a female connected with another, or a common woman. The female connected with another may be either that other's wife, or a maid. The common woman, or harlot, is not to be imported into any drama as mistress of a celestial king.*

Bharata, as cited by Kshíra Swámin on the *Amara-kos'a*, and twice by Ráyamukuṭamaṇi on the same vocabulary, thus defines "quick sense of honour :"

अधिक्षेपावसानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणान्त्ययेऽप्यवहनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥

Vis'wanátha, in the *Sáhitya-darpana*, III., 95, has inserted this couplet precisely as if it were his own.

* II., 14, 19, 21. Compare stanzas 14—21 with Bharata, on the authority of Jagaddhara annotating the *Málati-mádhava* and the *Veni-sanhára* :

स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका विधा ।
स्वकीया तत्र वक्तव्या मुग्धा सध्या प्रगल्भिका ॥
शीलार्जवादिभ्युक्ताऽकुटिला च पतिव्रता ।
लज्जावती चाऽपवसा निपुणा च प्रियंवदा ॥
साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधैर्ययुक् ।
रूपकोष्वनुरक्तैव ज्ञेया प्रहसनं विना ।
अन्यस्त्री द्विविधा प्रोक्ता कन्यकोटा तथाऽपरा ।
रसे प्रधाने कर्तव्या नाऽन्योढा नाद्यवेदिभिः ॥
कन्यानुरागमिच्छातः कुर्थाद्वाङ्मसंश्रयम् ॥

Professor Wilson says : " We may observe, however, to the honour of the Hindu drama, that the *paraktyá*, or she who is the wife of another person, is never to be made the object of a dramatic intrigue : a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit, of Dryden and Congreve." *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xlv.

The *Das'a-rúpa*, II., 19, enjoins, that the heroine, if wedded to another than the hero, is in no case to be provided with the leading sentiment. One may make a maid's inclinations to depend on a subordinate sentiment, or on the leading, at option.

It comes to only this, after all, that the Hindu theatre, while forbidding adultery to its heroines, makes them free of fornication. See, further, a coming note in which the *prakaraṇa* is spoken of.

For messengers, the heroine may employ an abigail, a confidante, a work-woman, a foster-sister, a neighbouress, a female devotee, or a handicraftswoman.*

What I have translated in the text is followed by a few lines which I omit. The subjoined quotations bear on them :

रतिसम्भोगे दत्ता प्रतिपत्ता सूचिका गुणाद्या च ।
 अनिष्टतर्गवितचेष्टा नार्त्तवैद्यया दूतीये तु ॥
 सुरताविरसैर्धः स्याद् बद्धः पार्श्वगतः प्रियः ।
 साऽऽभेदगुणसम्प्राप्ता भवेत् स्वाधीनभर्तृका ॥
 अनेककार्थसंयुक्ता यस्या नाऽऽगच्छति प्रियः ।
 तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
 हिला लज्जाभये स्तिष्टा मदनेन मदेन वा ।
 अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥

Jagaddhara, writing on the *Mālatī-mādhava*, cites the first of these couplets,—which concerns the “confident” heroine,—as Bharata’s, and the next two, without mention of their author. The fourth is in Kshīra Swāmin and in Rāyamukutaṃaṇi, who assign it to Bharata.

The *khaṇḍitā*, *kalahāntarītā*, *vipralabdhā*, and *proshūta-priyā*; or the “mistrusted” heroine, the “left for quarrelling,” the “deluded” and the “desolate,” are incidentally spoken of by Bharata: *Nāṭya-sāstra*, IV., 303, 304.

Professor Wilson, in spite of grammar, makes the *swādhīna-patikā*, the heroine who rules the hero, to be “devoted to her husband” *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xlv. It is expressly said, that her husband stays by her, being in subjection to her.

* II., 27. The heroine’s agents are elsewhere thus spoken of:

विधवेक्षिका दासी भिक्षुकी शिल्पकारिका ।
 प्रविश्य चाऽऽ विश्वासं दूतीकार्यं च विन्दति ॥
 पटुता दृढता चेतोऽनित्यत्वं प्रतारणम् ।
 देशकालज्ञता चैव दूतीकृत्ये गुणा मताः ॥
 निष्ठेष्टार्था मितार्था च तथा शासनहारिका ।
 सामर्थ्यान्मादिता ह्येता दूती तु विविधा मता ॥
 क्लीप्तसंयोगममादधाता
 अथ च कार्यं प्रतिपादयन्ती ॥

The charms, natural and acquired, of the fair sex at the prime, and their manifold humours, are registered with a minuteness which there is no need of imitating in this abstract.*

दृष्टार्थिका सा परदानयोगे
दूतो नियोज्या वरुधा सुधीभिः ॥
लज्जितं नाथवन्तं वा रुपिणं वा तथाऽऽतुरम् ।
दूतं वाऽप्यथवा दूतीं न तु कुर्यात् कथञ्चन ॥

These passages are all in Jagaddhara's notes on the *Mālatī-mādhava*. The first and fourth he ascribes to Bharata. The fourth is also inserted, as Bharata's, in Nārāyaṇa Dīkshita's gloss on the *Viddha-sāla-bhanjikā*.

Fitting companions for the heroine are specified by Bharata, in Jagaddhara as above :

कारुदासी च धात्रेशो प्रतिवेशा च शिल्पिका ।
बासा प्रव्रजिता चति नायिकानां सखीजनः ॥

There must be some mistake in this odd assortment. Hindu ladies could never have stood on such terms of equality with their dependants. Besides, the "confidante," as we have seen, is characterized from the other members of the enumeration.

The couplet given just above must have served, in its uncorrupted form, as antetype to II., 27, of the *Das'a-rūpa*.

* II., 28—39. Related to the matter of those lines are the ensuing verses :

सत्त्वात्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्
ते सत्त्विका निगदिताः कविभिः पुराणैः ।
अलङ्काराश्च नायकैर्ज्ञेया भावरसाश्च यः ।
धौवनेऽभ्यधिका स्त्रीणां विकारा वल्लगाचजाः ॥
देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद् भावः समुत्थितः ।
भावात् समुत्थितो जायो जावाद्देहा समुत्थिता ॥
धूनेचादिविकाराद् यः शृङ्गाराकाररुचकः ।
स्थायिभावः स्थितो जाव ईर्ष्यातः प्रीतिगोऽपि च ॥
नारीणां प्रियसम्भोगलज्जासाध्यसकौतुकैः ।
स्वभावाविष्कृतो वेगो देहेति परिकीर्तिता ॥

To assist in his affairs, the hero has a special counsellor. Ministers of religion, ascetics, allies, foresters, and civil and military functionaries, it is ordained, should also be assigned to him ; each to give aid according to his proper function.*

रूपयौवनलावण्यैरपभोगोपहृष्टितैः ।
 अलङ्करणमङ्गानां शोभेति परिकीर्तिता ॥
 शोभैव कुसुमाक्षेण पूरिता कान्तिरच्यते ।
 'स्त्रीणां विलासचेष्टित' लीला ।
 दृष्टजनानुद्यतिर्लीला ।
 यानश्यानासनादीनां नेत्रवक्त्रादिकर्मणे ।
 उपायातविशेषो यः स विलासो सतो बुधैः ॥
 दधितावलोकनादौ विशेषोऽङ्गक्रियास्तु यः ।
 शृङ्गारचेष्टासहितो विलासः समुदीरितः ॥
 यच्च चित्तवृत्तेरनवस्थितत्वं
 शृङ्गारजो विधम उच्यतेऽसौ ।
 भेदास्तयस्तस्य मदानुबन्ध-
 कार्कश्यसञ्ज्ञा कथिता विदग्धैः ॥
 श्रुत्वा कथां प्रियजनस्य सखीमुखेभ्यः
 कर्णोदरस्थितचलत्तनतर्जनीकम् ।
 यत् साङ्गभङ्गमिह लक्षितमङ्गनानां
 मोहायितं तदुदितं कविभिः पुराणैः ॥

All these extracts but the second and eighth are from Jagaddhara on the *Mālatī-mādhavā*; and he names Bharata as author of the seventh, ninth, and eleventh. The second is cited by Rāyamukuta-maṇi, who ascribes it to Bharata; and Kshira Swāmin refers to the same writer the first distich of it, all that he adduces. The eighth likewise is from Bharata, according to Rāyamukuta-maṇi.

In Bhānudatta's *Rasa-taranginī* are three verses, called Bharata's, precisely like the *Das'a-rūpa*, II., 30; except that the last line reads:

विहृतं चेति विज्ञेया दश भावास्तु येषिताम् ।

Rāyamukuta-maṇi and Vedānti Mahādeva quote the three verses, but ending with the words स्त्रीणां चेष्टाः स्वभावजाः, as from the *Nāṭaka-ratna-kos'a*.

The *Sāhitya-darpana*, III., 125 and 146, wrongly has *vikṛīṭa* for *vihrīṭa*, "modesty."

* II., 41.

Appurtenant to the gynaecium are eunuchs, Kirátas, mutes, dwarfs, barbarians, Abhíras, brothers-in-law, and others.*

The hero's style of procedure is of four kinds.† One of these is the sportive; the manifestations of which are frolic, this with reverse, and with pleasantry, and under disguise.‡

* II., 42. What the duties are of some of the attendants on the ladies, is not so clear as could be desired.

† Jagaddhara, expounding the *Venī-sanhāra*, gives the following as from Bharata:

नाटके दृश्यः प्रोक्तास्तस्य नाद्यवेदिभिः ।
भारती कौशिकी चैव सात्त्वत्यारभटौ तथा ॥
तत्र शृङ्गारौ कामकलावच्छिन्ने व्यापारः कौशिकी ।
विज्ञाता सात्त्वती सत्त्वशौर्यत्यागार्जवेः पुनः ।
सायन्द्रजालसङ्गामक्रोधाद्भान्नादिर्चिह्नितैः ॥
भवेदारभटौ नाम नाद्ये तिस्रस्तु दृश्यः ।
भारती शब्ददृष्टिः स्याद रसे रौद्रे च युज्यते ॥
शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटौ पुनः ।
एवमङ्गानि कार्याणि प्रधानस्याविरोधतः ॥

Then come six couplets differing in nowise from the *Das'a-rūpa* III., 25-30, and VI., 14, of the *Nāṭya-s'āstra*. It may be, that Dhananjaya simply transcribed from Bharata at times. Yet it should be borne in mind, that the Hindus, since they ordinarily quote from memory, not seldom confound one book with another.

For Bharata's enumeration of the "styles of procedure," see the *Nāṭya-s'āstra*, I, 40; and VI., 24. The *Pada-chandrikā* cites VI., 24, as Bharata's; and Trisaena, its first half, as his.

‡ The annexed lines relate to the sportive style of procedure, and its exhibitions:

शृङ्गारार्थं चपाकारि वाक्यं गोष्ठौ नर्म तत् ।
उपचारस्त्रीपुंसैर्मनोजन्मनिबन्धनः ।
स एवाऽत्र परिज्ञेयः नर्मसङ्गः प्रयोक्तृभिः ॥
स्नेहेणोक्तस्तु भावानां नर्मस्कोट इतीरितः ।
नर्मस्कोटस्तु भावानां देहस्थानां प्रकाशनम् ।
कार्यकारणतो यच्च नायको गोपयेत् तनुम् ।
नर्मगर्भः स कथितो नाद्यवेदिभिर्बन्धतः ॥

Further refinements¹ carry frolic to eighteen species. The strenuous style has four aspects ; and the extraordinary,* the same number. The remaining style of procedure, which pertains to vocal delivery, is the elocutional.†

नेतुर्वा नायिकाया वा व्यापारः स्वार्थसिद्धये ।

प्रच्छादनपरो यन्मु नर्मगर्भः स कीर्तितः ॥

These extracts are all unaffiliated. The first five are in Jagaddhara on the *Mūlati-mūdhava* ; and the last is in the *Nāṭya-pradīpa*.

The *kaus'iki* of the printed *Sāhitya-darpana*, in place of *kais'iki*, "sportive," is indefensible. I have never seen the former word, as here intended, in any manuscript whatever ; and I have inspected many, some of them very old, in which the *kais'iki* is mentioned.

For the lection *sphinja*, II., 44 and 47 I would now prefer *sphanja*. So read all my manuscripts but one, and also my copy of Sundara Mis'ra's treatise, which looks at least a couple of centuries old. It is in two extracts from the *Sāhitya-darpana* that I there found *sphanja*. The printed *Sāhitya-darpana* has *sphūrja*.

Professor Wilson, in his Sanskrit Dictionary, Englishes *narma-garbha*, "frolic under disguise," by "a secret lover."

* Thus defined by Bharata, says Jagaddhara on the *Veṇī-saṅhāra* :

कपटादृतदम्भेषु हृत्तिरारभते मता ।

† II., 44—56. From the fifty-sixth stanzas we learn, that Udbhāṭa propounded a fifth style of procedure. Its name is not recorded. Udbhāṭa is twice cited, as an authority in rhetoric, by Trisaṇa. The same author also quotes repeatedly from Rudraṭa, who likewise had his five *vṛttis* :

मधुरा प्रौढा पक्ष्मा ललिता भद्रेति वृत्तयः पञ्च ।

But these pertain to letters of the alphabet, and have nothing to do with the *vṛttis* with which we are here dealing. Otherwise, it might be suggested, that either Udbhāṭa or Rudraṭa was a mistake for the other.

In place of the fifty-seventh and fifty-eighth stanzas, Sundara Mis'ra has, I know not whence :

गृहारे कैशिकौ ह्यास्ये सात्त्वत्यद्भुतवीरयोः ।

शेखरदम्भी हृत्तो रसे सर्वत्र भारती ॥

तर्जदेशोचिता भाषायेष्टा वेधाः प्रवृत्तयः ।

ज्ञात्वा लोकान् नायकादेः सन्प्रदोष्या यथास्मिन् ॥ .

The Sanskrit is the usual dramatic language of men above the rank of the vulgar,* and of female devotees: but courtezans, among others,† may use it on occasion. For women in general, the dialect of Súrasena is prescribed; and, for the extremely degraded, and for vampires, the Pais'áchí and the Mágadhí.‡

The rules of compellation, to be observed by the persons of the drama, extend to such specialities as the titles by which a procuress is to be addressed by the jester, and by her own servants.§

---

* It is especially so of the hero. This we may collect from Bharata, as quoted in the *Artha-dyotaniká* :

धीरोद्भूते धीरललिते धीरोदात्ते तथैव च ।
धीरप्रशान्ते च तथा पाथे योष्यं तु संस्कृतम् ॥

† They are these, agreeably to a couplet, of unspecified authorship, copied by Jagaddhara on the *Málattí-múdhava* :

दिव्याया गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च ।
विदग्धायास्त्रियो भाषा संस्कृतेनापि योजयेत् ॥

‡ II., 59—60.

§ II., 62—66. Several of the ceremonious appellations are thus specified in old quotations :

देवाश्च लिङ्गिनश्चैव नानास्मृतिधराश्च ये ।
भगवानिति ते वाच्याः पुरुषाः स्त्रिय एव च ॥
आयुष्मानिति वृद्धेन वाच्यो बालः शुभाश्रयः ।
आर्यपुत्रेति सम्बोध्यः पतिः पत्नीजनेन तु ।
सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति दैवने ।
पत्नी लार्थेति सम्भाष्या ।
राजस्त्रियस्तु सम्भाष्याः सर्वाः परिजनेन तु ।
भट्टिनी स्वामिनीत्येवं नाथे प्राङ्गर्विचक्षणाः ॥

These extracts, the first excepted, are all referred to Bharata. The first two and the last are in Jagaddhara's notes on the *Málattí-múdhava* : the third is in his notes on the *Venī-sanhāra*, and in his commentary on the *Vāsavadattā*. The fourth and fifth are from the *Artha-dyotaniká*.

In the third section we have, after a number of general canons, definitions of the drama in its ten principal divisions.

First of all, in actual representation, the conductor* recites

According to the *Amarakośa* and the *S'abdārṇava*, *bhaṭṭāraka* and *kumāra*, as designating a king and his eldest son, respectively, were once dramatic peculiarities. The fact of their having afterwards become popularized, furnishes a hint of the former influence of the Hindu stage.*

* नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत् सूत्रं स्यात् सवीजकम् ॥
रङ्गदेवतपूजाकृत् सूत्रधार उदीरितः ॥
नर्तकीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ।
रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स सूच्यते ॥

The first of these couplets is from Jagaddhara on the *Veṇi-sanhāra* and *Mālatī-mādhava*; and the second is from the *Gūḍhārtha-chandrikā*, a gloss on the *Chandī-vilāsa*. Both are attributed to Bharata.

They inform us, that the *sūtradhāra*, or "conductor," received his name from his function of introducing the play; it beginning with some pious verses.

Previously to repeating those verses, the conductor transacted something of religious worship. So it is said in the *Nāṭya-s'āstra*, III., IV., &c.

The conductor has a deputy, called *pāripārs'waka*, according to Bharata, in Jagaddhara, on the *Veṇi-sanhāra* and *Mālatī-mādhava*:

सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रकरोत्यमुना सह ।
काव्यार्थसूचनां नाम स भवेत् पारिपार्श्वकः ॥

From the very beginning, the conductor is not to be unaccompanied; for he has some one with him, probably the *pāripārs'waka*, when he withdraws, after the "benediction," to make way for the *sthāpaka*. Again I cite Bharata as in the *Nāṭya-pradīpa*, &c. :

नान्दीं प्रशुष्य निष्क्रामेत् सूत्रधारः सङ्गानुगः ।
स्थापकः प्रविशेत् पश्चात् सूत्रधारगुणाकृतिः ॥
अत्यन्तमधुरैः श्लोकैर्नाभावसमन्वितैः ।
प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कवेर्नाम च कीर्तयेत् ॥

This, I observe, is corrupted from the *Nāṭya-s'āstra*, V., 159, 160, 163 and 164.

the preliminary ;* which despatched, he retires. Another per-

* This, *pūrva-ranga*,—a word said to denote, when not used metonymically, “play-house,”—includes the *nāndī*, or “benediction,” which is defined by Bharata in the *Nāṭya-S'āstra*, V., 24. The length of the *nāndī* he limits to eight or twelve *padas* : *Ibid.*, V., 105. His own practice especially countenances eight. *Ibid.*, I., 55.

Ten are allowed, at choice, in the *Nāṭakāvātara*, cited in the *Hanuman-nāṭaka-dīpikā* :

अष्टभिर्दशभिर्वाऽपि नान्दी द्वादशभिः पदैः ।

आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मूलम् ॥

Eight, ten, twelve, or sixteen, are legitimate, on the credit of an anonymous passage adduced in the *Nāṭya-pradīpā* :

आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशान्यतमा कृता ।

चन्द्रनामाङ्किता प्रायो मङ्गलार्थपदोऽञ्जला ।

अष्टभिर्दशभिश्चैवमर्कः षोडशभिः पदैः ।

समेवा विषमैर्वाऽपि कार्या नान्दी परे जगः ॥

Mātrigupta, we are apprized by Sundara Miśra, lent his express sanction to sixteen.

The meaning of *pada* is, however, a point on which, according to an unscribed couplet, quoted by Nārāyaṇa Dīkshita on the *Viddha-s'āla-bhanjikā*, and in the *Nāṭya-pradīpā*, authorities are by no means in unison. Some take it to signify a quarter-stanza ; others the ending of a noun, or of a verb ; others still, a sentence :

श्लोकपादं पदं केचित् सुप्रिङ्गलमथाऽपरे ।

परेऽवान्तरवाक्यं च पदमाहुर्विशारदाः ॥

Further, a line of unknown paternity is quoted by Sundara Miśra, which he expounds to import, that a half-stanza, no less than a quarter-stanza, and a sentence, may be held to constitute a *pada*.

Professor Wilson says of the *nāndī* : “This benediction may consist of one, two, or three stanzas. The elder writers rarely exceed two ; but those of later date extend the *nāndī* to three or four ; and, in one instance, the *Venī-sanhāra*, we have as many as six.” *Select Specimens*, &c., Vol. I., pp. xxxiv., xxxv. Again, touching the *Ratnāvalī* : “The extension of the *nāndī*, or benediction, to four stanzas, in the original, is unusual, and, although sanctioned by the

son then enters, and makes known, by more or fewer particulars, the piece about to be enacted. Its tenor is to be set forth in elegant versification, by way of propitiating the audience;* and something is to be added in description of one of

writers of systems, is evidently a modern innovation, not an improvement upon ancient practice." *Ibid.*, Vol. II., p. 264, note. Once more, regarding the *Venī-sanhāra*: "The introduction of this play presents a *nāndī*, or preliminary benediction, of six stanzas: an extravagance unwarranted by the practice of the best writers, and prohibited by positive rule." *Ibid.*, Vol. II., p. 336.

But it seems hasty to affirm, that a benediction of six stanzas is "prohibited by positive rule," until we know what is intended by *pada*. The *Nāṭakāvātāra*, unless it licences fractional stanzas, cannot mean quarter-stanza by it. If we take the term in a sense not the widest which we have seen attached to it, that of half-stanza, "positive rule" admits of a benediction of even eight stanzas. Still, long benedictions are, certainly, of comparatively recent introduction.

Be there ever so many stanzas in the benediction, Bharata,—*Nāṭya-s'āstra*, V., 113,—would give only one of them to the gods:

ततः श्लोकं पठेदेकं गम्भीरस्वरसंयुतम् ।
देवश्लोकं पुरस्कृत्य यस्य पूजा प्रवर्तते ॥

Besides divinities, commemoration is directed of the moon, of Brāhmans, and of kine; Brāhmans are to be blessed, and a commination is to be pronounced on their enemies; an extensive dominion is to be desired for the king, and prosperity to his realm, to the theatre, &c., &c. A large theme, this, for a few couplets. See the *Nāṭya-s'āstra*, V., 105, etc.

* सभ्यास्तु विबुधैर्ज्ञेयाः ये दिदृक्षान्विता जनाः ।
मध्यस्थाः सावधानाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥
चुटिताचुटिताभिज्ञा विनयानसक्तम्बराः ।
अगर्वा, रसभावज्ञास्तैर्यचितयकोविदाः ॥
असद्वादनिषेधारास्तुरा मत्सरिण्डः ।
अमन्दनसनिष्यन्दहृदया भूषणोत्पलाः ॥

the seasons.*

Whatever, in the narrative whence a play is taken, misbeseems a normal hero, or is discordant as to sentiment, is to be rejected, or else altered.†

After laying out a great drama as a whole, one should partition it into five articulations, and then break these up

सुवेषा भेगिनो नानाभाषावीरविभारदाः ।
स्वलोचितासने सुस्थास्तत्प्रशंसपरायणाः ॥

Such, as carelessly extracted in the *Artha-dyotānikā*, is Mātrigupta's idea of a theatrical auditory. Had all the conditions on which he insists been fulfilled, Hindu spectacles would have had but beggarly patronage.

* III., 2-4. Dhanika says, that the conductor makes his entrance with some such carriage as the *vaishṇava-sthānaka*. To our notions, there could not have been much grace in this striding in a crouching posture, as Bharata describes it, in Nārāyaṇa Dīkshita on the *Viddha-s'ūla-bhānjikā* :

यत्र किञ्चिन् नतो पादौ स्थातां मूलप्रसारितौ ।
वैष्णवं तत् तु निर्दिष्टं स्थानकं विष्णुदेवतम् ॥

Seventeen couplets of the text of the *Das'a-rūpa* I pass by. There are several things mentioned in them, about which Bharata is said to have laid down directions :

सूत्रधारेण संहिताः संलापं यत्र कुर्वते ।
नटो विदूषको वाऽपि पारिपाशक एव वा ॥
आमुखं नाम तस्यैव सैव प्रस्तावना मता ।
प्रवृत्तं कालमाश्रित्य वर्णना या विधीयते ।
तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशेन प्रवर्तकम् ॥
अप्रतीतं मिश्रितं वा यत्र कार्यं प्रकाशयते ।
तदुद्घातकमित्याहुः प्रज्ञोत्तरमनोहरम् ॥

These verses are from Jagaddhara. The last stanza is in his gloss on the *Mālatī-mādhava* ; the rest, in his gloss on the *Venī-sanhāra*.

For *trigata*, "equivocal," see the *Nāṭya-s'āstra*, V., 27.

† II., 22.

into sixty-four branches. For the episodical action the articulations* should not reach to five ; and there are to be none at all in the adventitious incident.†

To every great drama an episode and an adventitious incident appear to be indispensable.

A play is to open with an act, or with an explication,—here equivalent to an induction,—according to expediency. The latter is to be preferred, only when the introductory facts of the fable had better be summarized than dilated upon. Anything left over, at the end of an act, also finds its place in an explication.‡

Things forbidden to be exhibited are such as a long road,§ the taking of life, combat, the subversion of a kingdom, siege, eating, ablution, dalliance, application of unguents, dressing, and, most peremptorily, the death of the leading character.

The proceedings of a single day are to be allotted to an act ; which is to maintain unity of interest. In each act the hero is to present himself, with three or four other persons ; and, at the conclusion of it, they are all to leave the stage.||

* In the episode they are called *anusandhi*, not *sandhi*.

† III., 23, 24.

‡ III., 25, 26.

§ For *dūrādhwānam*, the *Sāhitya-darpana*, p. 127, has *dūr-dhwānam*, “a call from a distance.”

|| III., 31—33. The preparations for an exit are thus stated in a couplet of undesignated source, quoted by Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava* :

बीजार्थरुक्तिमुक्तं च छला कार्यं यथारसम् ।
निष्क्रामं तच्च कुर्वीत सर्वेषां रङ्गवर्तिनाम् ॥

No one is to appear unannounced, according to Bharata, in fragments quoted by the same annotator, in his notes on the *Venīśanḥara* and *Mālatī-mādhava* : नाऽस्त्वचित्स्य प्रवेशः and नाऽस्त्वचितं विभेत् पादम्.

So far as is known, Hindu dramas have always been parted into acts : but never have they had scenes. It is somewhat to be wondered

Some of the aforesaid directions concern the *nāṭaka* alone ; but the most of them apply alike to that and to other forms of the drama. The definitions which are given of these forms might almost be digested tabularly.* Among them we

at, that the Hindus, with their inordinate love for subdivision, should have left these uninvented. It is thought, by Muretus, that, among the Romans, they were projected by grammarians who wrote while Terence was still acted.

* III, 34-68. In Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava* there are quotations from Bharata about the *prakaraṇa* and the *vithikā* :

आत्मशक्त्या कविर्यत्र कथां नायकमेव च ।
 औत्पात्तिकं प्रकुर्वते तद्धि प्रकरणं विदुः ॥
 द्विधा प्रकरणं तत्तु शुद्धं सङ्कीर्णमेव च ।
 कुललोचरितं शुद्धं सङ्कीर्णं वेश्या छतम् ॥

नानारससमायुक्ता सन्निध्यविभूषिता ।
 अर्थप्रकृतिभिः पूर्णा स्यादेकाङ्का तु वीथिका ॥
 त्रिभिः पात्रैः प्रयोज्येषु तन्माधममध्यमैः ।
 कर्तव्या नायिका चाऽत्र शृङ्गारद्वयसंयुता ॥

As cited in the *Sāhitya-darpana*, p. 200, Bharata says, of the *prakaraṇa* :

वेश्याचेष्टनपुंसकविटधूर्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।
 अविकृतवेशपरिच्छेदचेष्टितकरणं तु सङ्कीर्णम् ॥

Bharata's description of the *prakaraṇa* does not altogether harmonize with that of Dhananjaya. Yet the two writers agree, in allowing the heroine of this sort of play to be either the wife of the hero, or a woman of pleasure. Professor Wilson says she "may be a maid of family, or a courtesan." This is an error.

The same writer alleges, that the *vithī* "may be performed by one actor, though the *Das'a-rūpa* admits of two." The *Das'a-rūpa*, following Bharata, prescribes three, absolutely.

It is asserted in the *Das'a-rūpa*, he tells us, that the story of the *nāṭaka* need not necessarily be historical, but "may be also fictitious, or mixed ; or partly resting on tradition, and partly the creation of the author." In the *Das'a-rūpa* there is no such assertion.

find the *nāṭikā*, though no previous mention is made of it.

He confines the use of "low Prākṛit, or a local dialect," in the *prahasana*, to "the inferior persons." From the *Das'a-rūpa* it is pretty clear, that all the characters here ought to speak vernacular languages. Be this as it may, he mistakes in the statement, that "The greater part of every play is in Sanskrit." Of the *Karpūra-manjarī* every word is in Prākṛit; and the same peculiarity distinguishes all compositions of the class to which it belongs.

For examples of the *vyāyoga*, the *samavakāra*, and the *ḍima*, he says, that the *Jamadagnya-jaya*, the *Samudra-mathana*, and the *Tripura-dāha* are respectively instanced; and he swells, with these words, his "List of Hindu Plays." I take it, however, that plays are not thereby meant; the intent being simply to indicate fitting subjects. The burning of Tripura is mentioned in the *Nāṭya-s'āstra*, IV., 9. Compare the commentary on the *Das'a-rūpa*, p. 132.

The list just referred to could be considerably augmented by names of plays no longer met with. Even the *Avaloka* and the *Sāhitya-darpana* were not made to yield up all their indications; and the *Hayagrīva-vadha*, mentioned by the author of the *Kāvya-prakāśa*, was left unnoticed. Elsewhere I have seen quotations from the *Amogha-rāghava*, the *Karuṇā-kandala*, the *Ananda-kos'a*, the *Vīrabhadra-vijrimbhaṇa*, and the *Mahāvīra-nanda* or *Vīra-nanda*. These are not to be confounded with the *Anarghya-rāghava*, the *Vīra-charita*, &c. Govardhana, author of the *Sapta-s'atī*, wrote a play whose name I have forgotten.

Of the dramas, unknown by inspection to Professor Wilson, which I have seen, are Jayadeva's *Prasanna-rāghava*, Rudra Tripāṭhin's *Chandī-charita*, Kās'ipati's *Mukundānanda*, Kshemes'wara's *Chanda-kaus'ikā*, Bhaṭṭa Rāma's *Ujjivita-madālasa*, Madhusūdana Saraswatī's *Vishnu-kutūhala*, Mādhava's *Subhadra-haraṇa*, Anantadeva's *Kṛishṇa-bhakti-chandrikā*, Chokkanātha's *Jānakī-pariṇaya*, Ravidāsa's *Mithyā-jñāna-khaṇḍana*, S'ukles'wara's *Pramāṇādars'a*, Bhūdeva S'ukla's *Dharma-vijaya*, Mahes'wara's *Dhūrta-viḍambana*, Trivikrama's *Panchayudha-prapancha*, the *Atandra-chandraka*, the *Naishadhānanda*, the *Nāgānanda*, the *Lalita-mādhava*, the *Dānakeli-kaumudī*, the *Chandī-vilāsa*, the *Prahlāda-charita*, the *Vṛishabhānujā*, the *Madana-saṅgīvana*, the *Hāsya-ratnākara*, the *Bālarāmāyaṇa*, and the *Karpūra-manjarī*.

This and the *prakaraṇikā* were recognized as species of the genus *nāṭī*, by Bharata, according to Dhanika's interpretation of a couplet adduced from him.

Specifications of intellectual and bodily affections take up the bulk of the fourth section.

Moods are of three species ; corporeal, inconstant, and permanent. Of the first species there are eight sorts ; paralysis, coma, horripilation, perspiring, change of colour, tremor, weeping, and faltering of the voice.* The inconstant moods are thirty-three.† Of the permanent there are eight ; or erotic

Out of all these dramas, only the last two, both which are by Rājasekhara, had, even as names, fallen under the observation of Professor Wilson. And yet I have made no special search after Sanskrit plays.

* IV., 5. And see the *Nāṭya-s'āstrā*, VI., 21. Ancient definitions of some of these are as follows :

हृषभयरोगविस्मयविषादमददोषसम्भवे स्तम्भः ।

श्रोतभयहृषरोगस्यर्षद्रवसम्भवः कम्पः ।

बाष्पो नामाऽश्रुणः पूर्वसमौ सञ्जायते त्रिधा ।

त्रिधा निमित्तसम्भवादानन्देर्ष्यातिसम्भवः ॥

आनन्दे विलुप्तं भवतीर्ष्यायां स तरङ्गितायासः ।

आर्तवज्रविक्लवद्वदनविन्दुसन्दर्भः ॥

स्वरभेदो भयक्रोधमदहर्षादिभिर्भवेत् ।

Jagaddhara gives all these extracts ; the third, in his scholia on the *Vāsavadattā*, and the rest, in his notes on the *Mālatī-mādhava*. The first and third he attributes to Bharata.

† IV., 7-31. Compare the *Nāṭya-s'āstra*, VI., 17, etc. Standard definitions of sundry of these moods are subjoined :

ज्ञानो तनुत्ववेषमन्दतादिनिदर्शनम् ।

इष्टं वाऽनिष्टं वा दुःखदुःखे वा न वेति सम्मोहात् ।

तूष्णीकः परवशगः स भवति अडसञ्ज्ञकः पुरुषः ॥

प्राप्ये चाऽप्यप्राप्ये लब्धेऽर्थे प्रियसमागमे वाऽपि ।

हृदयमनोरथल्लासे हर्षः सञ्जायते पुंसाम् ॥

क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽस्मर्ष इति स्थितः ।

प्रतिकूलेषु तैश्चैष्यस्य प्रबाधः क्रोध उच्यते ॥

desire, spirit, aversion, anger, laughter, astonishment, dread, and grief.* Generated therefrom are the sentiments, which are

गर्वो नाम कुलेष्वर्थरूपविद्यादिकर्मेभिः ।
 दृष्टार्थविषयावाप्ते जायते नौचमोचरः ॥
 स्वास्थ्याभ्याससमरथा श्रुतिदर्शनसम्भवाऽनुसृतिः ।
 दौर्बल्यालस्यचिन्ताद्यैर्निद्रा स्यात् कपटाऽपि च ।
 मूढमूर्खनिःश्रुतिरधोमखविः चिन्तनै
 चन्वेषादन्यकार्याणां कथिताऽनुसृतिर्यथा ॥
 निर्वेदस्यैव चिन्ता च दैन्यं ग्लान्यश्लेषेण च ।
 जडता मरणं चैव व्याधौ तु करणेषु च ॥
 बाहू प्रसार्य गमनं सङ्कल्पकक्षिपते प्रिये ।
 निवृत्तिः सदृसा चाऽस्मिन्मुग्धादे हि प्रयोजयेत् ॥

The fifth of these passages is from Jagaddhara on the *Vāsavadattā*, and is referred to Bharata. The others are in his notes on the *Mālatī-mādhava*, and are anonymous.

A full account of the "inconstant moods" will be seen in Professor Wilson's *Select Specimens*, &c., Vol. I, pp. l.—lvii. I should prefer to render *trāsa* by "alarm;" *apasmāra*, by "convulsions;" *mati*, by "right knowledge;" *unmāda*, by "delirium;" *vishāda*, by "despondency;" and *autsukhya*, by "longing."

* IV., 33. Its contents are identical with the *Nāṭya-s'āstra*, VI., 16.

"*Rati* is desire for any object, arising from seeing or hearing it, or having it present to the recollection." So says Professor Wilson. But the truth is, that *rati* in no case means anything but venvy, or more.

Laughter, as characterizing the sentiment of mirth, is the subject of IV., 70, 71. Bharata is said to speak of it thus :

ईषत्प्रफुल्लितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्टवान्वितैः ।
 अदृष्टदन्तकुसुमैश्चतमानां स्मितं मतम् ॥
 स्मितं च हसितं चैव उत्तमस्यैव जायते ।
 विकासितकपोलान्तमुत्फुल्लाननलोचनम् ।
 किञ्चिच्छ्रितदन्तायं हसितं तद्विदो विदुः ॥

reckoned to be eight ; the amatory, the heroic, the repulsive, the choleric, the mirthful, the amazing, the terrible, and the piteous. The first four, it is laid down, give rise, respectively, to the last four.*

In connexion with definitions of the moods, the author catalogues, with indefatigable patience, their causes and consequences.†

आकृष्टितकपोलाचं सखनं निखनं तथा ।
प्रसादोदयं सामरागमाङ्गविहसितं बुधाः ॥

The first of these extracts is in Jagaddhara's notes on the *Mūlatti-mādhava* ; and the second is from his notes on the *Vāsavadattā*. The third is from the annotations on the *Chandī-vilāsa*.

A ninth permanent mood, "quiescence," is reckoned by some, says Dhananjaya. Dhanika rejects it. See, also, IV., 43. But, according to Bharata, as Jagaddhara quotes him, in annotating the *Mūlatti-mādhava*, there is a ninth sentiment, which presupposes a corresponding mood : शान्तस्य नवमो रसः.

* IV., 41, 42, 45-76.

† On the permanent moods, their causes and consequences, and on the sentiments, Bharata might be quoted profusely, at second hand and directly. See the *Nāṭya-s'āstra*, VI., throughout. Many passages that occur there are adduced anonymously by Jagaddhara, among others. These writers, it may hence be concluded, generally intend, that Bharata should be understood, when they bring forward extracts unspecified as to their derivation. I have observed, however, that they take the liberty of versifying his prose, and of crediting him with the result. Quoting from memory, after the ordinary Hindu mode, they, further, not seldom depart more or less from his precise meaning ; but always making good Sanskrit, and keeping tolerably close to accepted science.

Mātrigupta, as transcribed in the *Artha-dyotanikā*, writes thus of the sentiments :

रसास्तु विविधा वाचिकनेपथ्यसुभावसाः ।
रसानुरूपैरास्त्राभिः श्लोकेर्वाच्यैः पदैस्तथा ॥
नानासङ्कारसंयुक्तेर्वाचिको रस उच्यते ।

Among relative topics which are treated analytically, but with no valid claim to exhaustiveness, is that of unrequited affection. Prescriptively, it is held to have ten stages. Dhananjaya observes, however, with good sense, that the great poets have practically made out its stages to be innumerable.* On many another occasion he might, with equally just reason, have intimated dissent from established restrictions.

कर्मरूपवयोजातिदेशकालानुवर्तिभिः ॥
मात्स्यभषणवस्त्राद्यैर्नैपथ्यरस उच्यते ।
रूपयौवनलावण्यस्थिर्यधैर्यादिभिर्गुणैः ।
रसः स्वाभाविको ज्ञेयः स नाद्येऽतिप्रशस्यते ॥

* IV., 47-51. Bharata pronounces to the same intended effect, says Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava* :

अप्राप्तरतिभोगस्य नवस्त्रोरागजन्मनि ।
दश स्थानानि कामस्य कामसन्तर्विचर्षतः ॥
अभिलाषोऽत्र प्रथमे द्वितीये चिन्तनं तथा ।
अनुसृतिस्मृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥
उद्देगः पञ्चमे ज्ञेयो प्रलापः षष्ठ उच्यते ।
उन्मादः सप्तमे प्रोक्ता भवेद् व्याधिस्तथाऽष्टमे ।
नवमे अडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥

The second couplet is quoted by Jagaddhara, in his notes on *Vāsavadattā*, in this wise :

प्रथमे लभिलाषः स्याद् द्वितीये चिन्तनं भवेत् ।
तृतीयेऽनुसृतिः प्रोक्ता चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥

Narasinha, annotating on the same romance, cites it, but mostly as in the first version. Similar is the case with *Rāyamukutaṃaṇi*. Both he and Narasinha ascribe it to Bharata.

Jagaddhara, in his notes on the *Mālatī-mādhava*, quotes three lines more, of like purport, from some undesignated source :

असुःप्रीतिर्मनःसङ्गःसङ्कल्पोत्पत्तिरेव च ।
निद्राश्चेदकुतलं च व्यावृत्तिर्विषयान्तरात् ।
क्षयप्रणाम उन्मादो मूर्च्छा मरणमेव च ॥

From this slight sketch some notion may be formed of the topics reviewed in the *Das'a-rûpa*, and of the order in which they are there disposed. Of this little work I have long had by me a rough translation; but want of leisure has prevented my revising it for the press.

Six manuscripts of the *Das'a-rûpa* and its commentary,* five of them complete, have been collated for the present publication. Only three of them deserve any notice. One of these

Again we read there, in the verses of some unknown author, of a quadripartite division of love, according to its causes :

अभ्यासादभिमानाच्च तथा संप्रत्ययादपि ।
विषयेभ्यश्च तत्त्वज्ञा विदुः प्रीतिं चतुर्विधाम् ॥

* It should be mentioned, as regards Dhanika's quotations, that some of the manuscripts are much more communicative than others about indications of their sources. These indications I have very rarely rejected. It is impossible to decide how many of them may not have been the work of the commentator himself. Besides, I have succeeded, after much search, in verifying the greater part of them.

The last poetical extract in p. 117, referred to the *Vikramorvas'î*, is not to be found there. The passage in pp. 115, 116, also, is, doubtless, from a *Vikramorvas'î*, and the one that is now current. That, before assuming its present form, it was tampered with by some of the many generations of Hindu recensors through whose hands it has come to us, is not at all unlikely. Other stanzas from the *Vikramorvas'î*, found in our present recension, are the second extract in p. 121, the second in p. 137, and the last in p. 158.

In connexion with the passage from the *Mûlavikâgnimitra*, at pp. 111, 112, see Dr. Tullberg's edition of that drama. p. 21. Also compare the *Sâhitya-darpana*, p. 199, where Dhanika's version is coolly appropriated.

The second stanza from the *Amaru-s'ataka*, in p. 147, is not in Dr. Hæberlin's very indifferent edition of that poem, in the *Kāvya-sangrahâ*. But I have met with it in good old manuscripts.

I myself possess ; another I borrowed from a pandit at Almora ; and the third belongs to the Asiatic Society of Bengal. The first two would alone have served my purpose amply. A single one of all the aforesaid manuscripts bears a date. It is my own, which was copied in the year 1532 of Vikramāditya. With the exception of a couple of leaves, supplied somewhat recently, it is, in general, exceedingly correct.

To Mr. E. B. Cowell I am indebted for editing the Prākṛit passages which are scattered through the commentary, and for rendering them into Sanskrit. In all probability, I should have satisfied myself with printing merely the couplets of the text-work, but for the obliging and valuable help of that versatile and accomplished scholar.

Camp Bhelsá, February, 20, 1862.

Several of the extracts left unindicated are in well-known plays and poems. The second stanza in p. 144 I have seen in the eighth canto of the *Kumāra-sambhava* : for the whole of that poem is in existence ; a fact which few scholars are aware of. I have inspected five or six copies of the entire work.

Among books and authors all but unknown, save through Dhanika's citations, are the *Chhalita-rāma*, the *Priyadars'ikā*, the *Pāṇḍavānanda*, the *Udātta-rāghava*, Padmagupta, Rudra, and Vikāṇanitambā. The last two, or else a poet and a poetess of the same names, are quoted in the *S'ārngadhara-paddhati*. Of Munja, or Vākpati, I have spoken near the beginning of this preface.

Several stanzas which only one or two manuscripts exhibit, and which may, therefore, be suspected for interpolations, have been enclosed in brackets. In the same way I have marked a few passages of prose, which, though not Dhanika's, seemed to be useful. At p. 111 a marginal remark has been admitted.

At the foot of p. 71 begins a stanza which an intelligent pandit assures me has read in the *Prasanna-rāghava*. If this be so, we may have some clue to the age of the *Gīta-govinda* ; it being the native belief, that both those poems are by one and the same Jayadeva.

*** The very day after this preface was finished, a singular chance placed in my hands a complete copy of the *Nāṭya-sāstra* of Bharata ; a work which, till then, I knew only from a few of its first chapters, and from detached extracts quoted by commentators. A year ago, if possessed of the "Institute of Mimetics," I should never have thought of editing the *Das'a-rūpa* ; rare as it is, and precious as it was while Bharata was supposed to be lost beyond hope of recovery..

With much labour I have prepared a minute account of my manuscripts of the *Das'a-rūpa* and its commentary, and of all the various readings which they exhibit. But these particulars it seems unnecessary to print in their fulness ; as I shall give, in the present fasciculus, by way of appendix, the more important portions of Bharata, from which Dhananjaya drew his materials. The reading of that appendix, in its proof sheets, and, in short, substantially the editing of it,—since I am just leaving the country,—will devolve upon my friend, Mr. Cowell, whose valued aid has so often laid me under obligation.

My preface would have presented a very different appearance, had there seemed to me, when writing it, any likelihood that I should ever see Bharata in its entirety. It is, however, too late to pare away from it what have now become excrescences.

F. E. H.

Dhár,
March 21, 1862.

ସାଧ୍ୟା ଚିତାମାନି ଉପସ୍ଥ- ବିଷୟରେ କହୁଛନ୍ତି-

ସବୁକିଛି ନିଜେ ।

ବୁଦ୍ଧମୁଖ୍ୟମାନେ କହୁଛନ୍ତି - ଶୁଦ୍ଧାବଳେଷର ମାତ୍ରୀ ଅନୁସନ୍ଧ୍ୟା ।

ତନ୍ମୟା- ବା ମହାଦେବୀ-

वासवदत्ता

दर्पणेन सहिता ॥

यो रक्तताम्रतितरामतुलां दधानो
द्विक्रप्रौढदारवृद्धयोरनवाप्तवासः ।
योषिद्वयोपतिविडम्बनभृत् स शश्वत्,
पाथादपायसमुदयहरो रविर्नः ॥
एकोऽन्ते द्विसमस्तिलोचन इति ख्यातश्चतुर्भिः स्तुते
वेदैः पञ्चमुखः षडाननपिता सप्तर्षिभिर्वन्दितः ।
अष्टाङ्गो नवतुल्य आमरगणे वासो दशाङ्गा दधत्
स्वस्रैकादश मोऽवतान्न विजितो यो द्वादशात्मांशुभिः ॥
भूदेवानां नृदेवानामाग्निषां प्रणतेः पदम् ।
देवतायाः प्रसादेन वाचां सिद्धेः परं पदम् ॥
त्रिलोकचन्द्र इत्यामीत् ख्यातो लोकेषु चन्द्रवत् ।
तनयो विनयोपेतो यवीयानस्य दैववित् ॥
कृष्णरामाभिधः स्मरिश्चतुर्भिस्तनयैर्युतः ।
राजते राजनीतिज्ञः सामाद्यैरिव भूपतिः ॥
यः पाठकानां कृपयाप्तविद्यः
स कार्ष्णरामिः शिवरामनामा ।
गोविन्दरामोऽथ मुकुन्दरामो
जातः क्रमात् केशवरामनामा ॥

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
 पश्यन्ति स्वरूपमतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥
 खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं बिम्बमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।
 भरभुग्विततवाङ्गेषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

सुबन्धुवर्गबोधाय सुबन्धुकविसत्कृतेः ।

रम्या व्याख्या दर्पणाख्या शिवरामेण तन्यते ॥

प्रारोक्षितस्य निरन्तरायपरिसमाप्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशि-
 चार्थं निबध्नाति । करबदरेति । यत्प्रसादतः स्वरूपमतयः कवयो-
 ऽखिलं समस्तं भुवनतलं भुवनस्वरूपं करे बदरं बदरीफलम् ।
 फले लुगिति लुक् । तत्सदृशं पश्यन्ति । सा सरस्वती देवी वाग-
 धिदेवता जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । स्वरूपानूर्ध्वयोः स्तलमिति
 रुद्रः । अधः स्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरः । आर्या वृत्तम् ।

लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥

षष्ठे द्वितीयलात् परके नले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥

इति लक्षणात् ।

खिन्नोऽसीति । हे कृष्ण खिन्नोऽसि । गोवर्धनधारणादिति
 भावः । शैलं गोवर्धनं मुञ्च वयं बिम्बम इति गोपेषु वदत्सु
 शिथिलभुजः स्तब्धवाङ्गः । भरेण गिरिभरेण भुग्नाः कुटिला
 बाहवो येषां तादृशेषु सत्सु हसन् हरिः कृष्णो जयति । भुजो

कठिनतरदामवेष्टनलेखासन्देहदायिनो यस्य ।

राजन्ति वल्लिविभङ्गाः १ स पातु दामोदरो भवतः ॥

कोटिल्ये । ओदितस्येति निष्ठानत्वम् । यस्य च भावेन भावलक्ष-
णमिति गोपेक्षित्यत्र सप्तमी । एकेन त्वयेदं धृतं किमस्माभिर्न
धार्यत इति सगर्वतया वयमिति वज्रवचनाभिधानमुद्दीपनवि-
भावः । तथा च भरतः ।

विपरीतालङ्कारैर्विकृताचाराभिधानवैशेष्ये ।

इति । भुजकौटिल्यमनुभावः । तथाच भरतः ।

विकृताकारैर्वाक्यैरङ्गविकारैश्च विकृतवैशेष्ये ।

इति ।

विकाशितकपोलान्तमुत्फुल्लाननलोचनम् ।

किञ्चिल्लक्षितदन्ताग्रं हसितं तद्विदो विदुः ॥

इति भरतः । कृष्णविषयकरतिरूपभावस्य हास्यरसोऽङ्गमिति
रसवदलङ्कारोऽत्र ।

कठिनेति । कठिनतरं यद्दामवेष्टनं तेन लेखा रेखास्तासां
सन्देहदायिनो यस्य वल्लिविभङ्गास्त्रिवल्लिपङ्क्तयो राजन्ति ।
स दामोदरो भूतपूर्वगत्या दामोदरता । भवतो युष्मान् पातु ।
वल्लिस्त्रिवल्लिदैत्ययोरिति विश्वः । दामोदरविषयकरतिरूपभा-
वस्य पराङ्गत्वात् प्रेयोऽलङ्कारोऽत्र ।

स जयति हिमकरलेखा चकास्ति यस्योमयोत्सुकाञ्चिता ।
 नयनप्रदीपकज्जलिजघृक्षया १ रजतशुक्तिरिव ॥
 भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।
 वदति विकासितकुमुदे दिगुणरुचिं हिमकरोद्योतः ॥

स इति । उमयोत्सुकादौत्कण्यात् । नयनं भालनेत्रं तदेव
 प्रदीपो दीपस्तस्य कज्जलिजघृक्षया तदीयकज्जलिग्रहणेच्छया
 रजतशुक्तिरिव रौप्यशुक्तिरिव । कजरवटा इति भाषायाम् ।
 निहिता स्थापिता । यस्य हिमकरलेखा चन्द्ररेखा चकास्ति
 स शिवो जयति । विशेषणद्वारा विशेष्यप्रतिपत्तिरिति हरो
 लभ्यते । अत्र सुधर्मिता गुणः । यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः
 सा सुधर्मित्यलङ्कारेश्वरः । उत्सुकशब्दोऽत्र भावप्रधानः ।
 यद्वा । अन्तति बध्नातीत्यन् । उत्सुकस्यानुत्सुकान् । उत्क-
 ण्ठितबन्धनकर्त्री । अत्युत्कण्ठोत्पादिकेति यावत् । अति अदि
 बन्धने । क्लिप् । हिमकरलेखाविशेषणम् । यद् उपादाने । सन् ।
 अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । अ साम्प्रतिक इति तु जगद्धरस्य
 प्रमाद एव । औत्सुक्यमत्र शृङ्गाररसस्य व्यभिचारिभावः ।
 उन्मुखा निहितेति कचित् पाठः ।

परोपकृतये सर्वथा यतनीयमिति खलान् प्रत्याह । भव-
 तोति । विस्तारिता अनेकेषां श्रुतिपथं नीताः परेषां स्वाति-
 रीक्तानां गुणाः सरस्वतीलक्ष्मीचमादिजनिता येन तस्य सुज-

विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
यद्यं नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥

नस्य सुभगीलं सौभाग्यमधिकं भवति । अनुपपन्नत्ववस्त्रापेक्षये-
त्यर्थः । विकाशितानि कुमुदानि येन तादृशः । शरत्कालिक
इत्यर्थः । हिमकरोद्योतश्चन्द्रातपो दिगुणवृत्तिं वर्षाकालिका-
पेक्षयाधिकां कान्तिं वहति । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः ।

प्रकाशो द्योत आतप इत्यमरः ।

विषधरत इति । विषधरतोऽपि सर्पादपि खलो दुर्जनोऽति-
विषमोऽतिक्रूर इति विद्वांसः पण्डिता मृषा मिथ्या न वदन्ति
अपितु तथ्यमेव । यद्यतोऽयं सर्पः न कुलं द्वेष्टुं शीलमस्ति
तादृक् । यस्यास्यापराधी तमेव दशति न तु तत्कुलद्वेष्टेत्यर्थः ।
पिशुनो दुर्जनः पुनः सकुलद्वेषी । योऽस्य द्वेषविषयस्तस्य सकु-
लस्यायं द्वेष्टेत्यर्थः । यत्ते नकुलो द्वेषी द्वेष्टा शत्रुर्यस्य । स प्रसिद्धः
पिशुनः कुलद्वेषी खकुलद्वेष्टा । पिशुनो दुर्जनः खलः । आ-
शीविषो विषधर इति द्वयोरमरः । सभङ्गस्त्वेषार्थान्तरन्यासयोः
सङ्करः ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वे तु सङ्करः ॥

अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलानामतीव निपुणा धीः ।
 तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रतिपद्यते चक्षुः ॥
 विध्वस्तपरगुणानां भवति खलानामतीव मलिनत्वम् ।
 अन्तरितशशिरूचामपि सलिलमुचां मलिनिमाभ्यधिकः १ ॥

अतिमलिन इति । खलानां पिशुनानां धीर्बुद्धिरतिम-
 लिने सतामनुपादेये कर्तव्ये कार्येऽतीवात्यन्तं निपुणा स्वविषय-
 ग्रहणपटुर्भवति । हि यतस्तिमिरेऽन्धकारे कौशिकानामुलूकानां
 चक्षू रूपं स्वविषयं प्रतिपद्यते गृह्णाति । यद्वा । रूपं विषय-
 ग्राहकत्वरूपं स्वभावं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ।

रूपं स्वभावे सौन्दर्ये शुक्लादिपशुभेदयोः ।

इति विश्वः । अतीवेत्यव्ययसमुदायोऽतिशये ।

महेन्द्रगुगुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ।

इत्यमरः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

समर्थनीयस्वार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् ।

विध्वस्तेति । विध्वस्तपरगुणानां खलानामतीव मलिनत्वं
 भवति । अव्ययानामनेकार्थत्वादपि हेतौ । अपि यतोऽन्तरित-
 शशिरूचां ह्लादितचन्द्रकान्तीनां सलिलमुचाम् । हेतुगर्भम् ।
 वर्षाकालिकमेघानां मलिनिमा । इमनिजन्तः । मालिन्यम-
 धिकं भवति । परिकरालङ्कारः ।

अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणम् ।

इह इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलुः सुजनम् ।
दर्पणमिव तं कुर्वते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥
सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः ।
सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥

दुर्जनोऽन्यान् स्तोत्रार्थं निन्दति तस्माभिनिवेष्टो यथे
एवेति प्रदर्शयन्नाह । इह इवेति । खलो भूतिमलिनो इह
इव यथा यथा सुजनं लङ्घयत्युल्लङ्घयति । पथे । भवति । तं
सुजनं दर्पणमिव तथा तथा निर्मलच्छायमुज्ज्वलकान्तिं कुर्वते ।
भूतिमलिनो बन्धुदि । दर्पणे मुकुरादौ । काषा स्वर्धमिवा
कान्तिरिति त्रिव्यमरः । पूर्णोपमा । साधर्म्यमुपमाभेदे ।

वर्तमानकालिकान् नृपतीन् खलवनायोग्यान् ध्वजयन् वि-
क्रमादित्यं स्तौति । सारथेति । विक्रमादित्ये राजानि सरसीव
सरोवर इव कीर्तिशेषं गतवति विरामं प्राप्ते सति भुवि पृथिव्यां
सा पुरुषान्तरेऽनुपलभ्यमाना दीर्घवत्ता विहता नष्टा । नवकाः
कुक्षित इति कम् । कुक्षितनवराजा विलसन्ति विलासं कुर्वन्ति ।
अतः कः सबलः कं निर्बलं नो चरति न भवति । अत्यर्थं
पीडयतीति यावत् । अराजन्त्वादिति भावः । यदा । नवका
अज्ञात इति कम् । अज्ञातनामगोचगुणा राजानो विलसन्ति ।
अतः को जनः कं व्यवहारं नो चरति न करोति । हेतुस्तूक्त
एव । यदा । सा इववत्ता इन्द्रादिरसवत्ता गुणवत्ता वा
धनौ समिष्ठापता वा विहता । अतो नवका अनुकम्पाया
कम् । अनुकम्पितनदीनकवयो विलसन्ति । गुणयशोवभावेना-

अविदितगुणापि सत्कविभणिति कर्षेषु क्वमति मधुधाराम् ।
 अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मासतीमात्रा ॥
 गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः परत एव सम्भवति ।
 स्वमदिमदर्शनमद्वेषोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥

अदादीनां प्रचारराहित्येनेति भावः । अतः कस्तादृक् पण्डित-
 तन्त्रः कं मूर्धानं नो चरति न गच्छति नारोहति । अपि-
 त्तारोहत्येव । पक्षे । सा रसवत्ता जलवत्ता विहता । अतएव
 ककः कक्षा भाषायां बहुला इति ख्याता न विलसन्ति ।
 कक्षोः खोदपृष्ठः ककहड इति ख्यातो नो चरति । यदा ।
 सारसः पक्षिविशेषस्तद्वत्ता । कमलवत्ता वा ।

भृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

अथ वक्कः कक्षः पुष्कराक्षस्तु सारसः । खोदपृष्ठस्तु कक्षः ख्यात् ।
 कासारः सरसी सरः । कं विरोऽन्वुनोः । सारसं सरसीरुहम् ।
 इति षट्समरः । चर गतिभक्षणयोः । सभङ्गाभङ्गश्लेषयोः
 संसृष्टिः ।

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन अदिह स्थितिः ।

अविदितेति । अविज्ञाता गुणा ओजःप्रसादमाधुर्यरूपा
 यस्तास्तादृशपि सत्कविभणितिः कर्षेषु मधुधारां चोदधारां
 वमाद्युद्गिरति । यथा चोदधारासङ्गाद्रवनासुखमेवं सत्कवि-
 भणितिः अवस्थात् कर्षयोः सुखमित्यर्थः । हि यतोऽनधिगतप-
 रिमलापि मासतीमात्रा दृशमनुवातस्त्रितस्तु दृष्टिं हरति ।

गुणिनामिति । गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः स्वरूप

सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुः ।
प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबन्धम् ॥

ज्ञानं परत एव परस्मादेव सम्भवति । तेन निर्गुणानां स्वरूप-
ज्ञानं परस्मादत्र किमाश्चर्यम् । यस्माद्यतोऽक्षोः स्वमहिमद-
र्शनं स्वविस्तारदर्शनं मुकुरतले जायते । सर्वदर्शनसमयोर्नयोः
स्महत्त्वदर्शनं दर्पणाधीनमेवेत्यर्थः ।

सरस्वतीदत्तेति । प्रगतः सादोऽस्येति प्रसादः । सरस्वती-
दत्तेन वरेणाभोष्टेन प्रसादो विगतकांक्षः । स्वीयाहुतोक्तिवि-
भावनामन्दतुन्दिलत्वादित्यर्थः । यदा । सरस्वतीदत्तवरेण
प्रसादः प्रसन्नता यस्य सः । सर्वोत्कृष्टा मत्कतिरिति प्रसन्नता-
विशिष्टत्वम् । अमुमेवार्थमभिसन्धाय बाणेनाप्यभाषि ।

कवीनामगलदर्पो नूनं वासवदत्तया ।

शक्तेव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥

इति । प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः ।

वरोऽभोष्टो देवतादेर्वरो जामादपिद्वयोः ।

श्रेष्ठेऽन्यवत् परिवृतौ ।

प्रसादोऽनुयचे काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसक्तिषु ।

इति द्वयोर्विच्यप्रकाशः । सुजनैकबन्धुः सञ्जनानामद्वितीयो
भाता । प्रत्यक्षरश्लेषमयो यः प्रबन्धस्तस्य विन्यासे रचनायां वै-
दग्ध्यं नैपुण्यं तस्य निधिः सुबन्धुस्तस्यामकः कविर्निबन्धं चक्रे ।
आपारान्तराविष्टमनसो ममास्य निर्माणे प्रवृत्तिर्न स्वव्यवस्थानः-

अभूदभूतपूर्वः सर्वोर्वोपतिचक्रचारुचूडामणिश्रेणीप्राण-

प्रणिधानपूर्वकमेवेति सुकरतां ध्वनयितुं लिटः प्रयोगः ।
उपजातिवृत्तम् ।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।
इति लक्षणात् ।

अनुप्रासेनाह । अभूदित्यादि । चिन्तामणिर्नाम राजा-
भूदित्यन्वयः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप् सुपेति समासः । भूतपूर्वं
चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पञ्चान्नञ्समासः ।
अभूतपूर्वः । तादृक् पूर्वं कोऽपि नाभूदित्यर्थः । सर्वेषामुर्वी-
यतीनां चक्रं समूहस्तस्य चारुचूडामणिश्रेणी पङ्क्तिः सैव शाणो
निकषस्तस्य कोणोऽयं तस्मिन् कषणेन निर्मलीकृतस्वरणनखो
मणिरिवेत्युपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासे
व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् । स यस्य सः ।

जनावने समूहे च दम्भे भेदरथाङ्गयोः ।

शस्त्रभेदे च सेनायां चक्रं चापि विहङ्गके ॥

इति रन्तिदेवः । चूडामणिः शिरोरत्नम् । वीथ्यालिरावलिः
पङ्क्तिः श्रेणी । निकषः कष इति त्रिव्वमरः । श्रेणिरिति द्विस्र-
पाठे तु

अयभागे च पङ्क्तौ च श्रेणिरुक्ता मनीषिभिः ।

इति विश्वः । छेकानुप्रासः ।

स्यात् पादपदवर्णानामावृत्तिः सयुतायुता ।

अतस्त्वेदः स्याच्छेकानाम् ।

कोणकषणनिर्मलीकृतचरणनखमणिर्नृसिंह इव दर्शितहि-
रण्यकशिपुचेचदानविस्मयः कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो

इति । ओजो गुणः । ओजः समासभूयस्त्वमिति । वैदर्भी रीतिः ।
एका भूयः समासा स्यादिति त्रिषु वाग्महासङ्कारः । काव्य-
प्रकाशरीत्या वृत्त्यनुप्रासः । एकस्याप्यसकृत् पर इति । काव्या-
दर्शरीत्या वक्ष्यमाणाः समानोपमाः ।

सरूपशब्दवाच्यत्वात् तत्समानोपमा मता ।

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननंशोभिनी ॥

इति । अलङ्कारशेखररीत्या श्लेषोपमेयम् । पदश्लेषनिबन्धनं
साम्यं श्लेषोपमा । उक्तमेवोदाहरणं मतान्तरे ।

श्लेषोपमासङ्करेणाह । नृसिंह इव दर्शितो हिरण्यकशिपो-
दैत्यस्य चेचदानेन शरीरखण्डनेन विस्मयो येन सः । दोऽव-
खण्डने । पक्षे हिरण्यं सुवर्णं कशिपुर्भोजनाच्छादने चेचं केदा-
रस्तेषां दानेन वितरणेन शेषं प्राप्नोत् । एवमप्येऽपि । कशिपु-
स्त्वन्नमाच्छादनं दयमित्यमरः । अन्नवस्तुदक्षिणाप्रद इति भावः ।

चेचं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

वाच्यभेदेन भिन्ना चक्षुगपद्गायणसृष्टः ।

स्मिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावचरादिभिरवृथा ॥

कृष्ण इव कृतं वसुदेवस्य तर्पणं दृष्टी रक्षणं वा येन व-
णाद् वा कंसाद् वा धातूनामनेकार्थत्वाद् रक्षणाद्यसूचिः ।

नारायण इव सौकर्यसमासादितधरणिमण्डलः कंसाराति-
रिव जनिता यशोदानन्दसमृद्धिरानकदुन्दुभिरिव कृतकाव्या-

तर्पणं प्रीणनावनमित्यमरः । पक्षे कृतं वसुभिर्द्रव्यैर्देवानां तर्पणं
प्रीणनं येन । यद्वा । कृतं वसूनां ध्रुवादीनां देवानां च तर्पणं
येन ।

ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानिच्छोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभावश्च इत्यष्टौ वसवः स्मृताः ॥

नारायण इव सौकर्येण सूकरभावेन समासादितमुद्धृतं
धरणिमण्डलं येन । ब्राह्मणादित्वाङ्गावे व्यञ्ज् ।

तालव्या अपि दन्त्याः स्तुः शम्भसूकरपांसवः ।

इति शकारभेदः । पक्षे सौकर्येणानायासेन समासादितमाक्रा-
न्तम् । सौकर्यं स्थादनायासै क्रियायां सूकरस्येति विश्वप्रकाशः ।

कंसारातिरिव जनिता यशोदानन्दयोः समृद्धिर्हृद्वेरा-
धिक्यं येन । यशोदाया आनन्दसमृद्धिर्वा येन । पक्षे आनन्द-
कारिणी समृद्धिः शाकपार्थिवादिः । जनिता यशोदा कीर्ति-
प्रदानन्दसमृद्धिर्येन । यष्टांशतिरिक्ते निर्लोभ इति ध्वनिः ।

आनकदुन्दुभिरिव कृतः काव्याद्यः पूतनाया दरस्तासो
येन । यद्वा । कृतकावी तत्पुत्रो तयोरादरो यस्येति
गुह्यचरणाः ।

वसुदेवोऽस्य जनकः च एवानकदुन्दुभिः ।

इति विश्वप्रकारणेऽमरः । दरस्तासो भीतिभीरिति च ।

दरः सागरशायीवैनन्तभोगिचूडामणिमरीचिरञ्जितपाद-
पद्मो वरुण इवाशान्तरक्षणेऽगस्त्य इव दक्षिणाशाप्रसाधको
जलनिधिरिव वाहिनीशतनाथकः समकरप्रचारश्च चर

कार्यं ग्रन्थे पुमान् श्लोके काव्याख्या पूतना भता ।

इति विश्वः । पक्षे कृतः काव्ये लोकोत्तरवर्णनरूपे कर्मण्यादरो
येन । यदा कृतकाव्यानां कवीनामादरो यस्मात् । यथासौ
मर्माभिज्ञतया कवीन् मानयति तथा नान्य इति भावः ।

सागरशायीव । नारायण इव । अनन्तभोगी शेषस्तस्य
चूडामणिमरीचिभी रञ्जितपादपद्मः । शेषेऽनन्त इत्यमरः ।
पक्षेऽनन्ता अनेके भोगिनो विलासिनः । न केवलं स्त्रभृत्यैः
सेव्योऽपि तु सन्तुष्टैः पौरैरपीति भावः ।

वरुण इव । आशा पश्चिमदिक् दन्ते रक्षणं यस्य । दि-
शस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्चेत्यमरः । पक्षेऽशान्तमविरतं रक्षणं
प्रजापालनं यस्य ।

अगस्त्य इव दक्षिणाशा दक्षिणदिक् तस्याः प्रसाधकोऽल-
ङ्कृता । पक्षे दक्षिणाशा आशा दृष्ट्या । आशा दृष्ट्यादिभ्यो
प्रोक्तेति विश्वप्रकाशः । यदा दक्षिणान्तरिक्षानां परच्छन्दा-
नुवर्तिनां वाशाप्रसाधकः ।

दक्षिणः सरसेऽवामे परच्छन्दानुवर्तिनि ।

वाच्यवदक्षिणावाची यज्ञदानप्रतिष्ठयोः ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

इव महासेनानुगतो १निवर्तितमारश्च २मेरुरिव विबुधास्यो
विश्वकर्माश्रयश्च रविरिव क्षणदानप्रियश्चायासन्तापहरश्च
३कुसुमकेतुरिव जनितानिरुद्धसम्पद्रतिसुखप्रदश्च विद्याध-

जलधिरिव । वाहिनीशतस्य नदीशतस्य नायकः । मक-
राणां जलजन्तुविशेषाणां प्रचारेण सहितस्तादृक् । अथ
यादांसि जलजन्तवः ।

तद्भेदाः शिशुमारोद्भृङ्गवो मकरादयः ।

इत्यमरः । पक्षे वाहिनीशतस्य सेनाशतस्य नायकः प्रभुः । समो
हिताहितसाधारणः करस्य राजयाज्यभागस्य प्रचारो यस्य ।
यदा समः सलक्ष्मीकः करस्य हस्तस्य प्रचारो यस्य ।

तरङ्गिण्यां च सेनायां वाहिनी परिकीर्तिता ।

इति विश्वः । बलिहस्तां करा इत्यमरः ।

हर इव महासेनेन कार्तिकेयेनानुगतः । निवर्तितो मारः
कामो येन । कार्तिकेयो महासेनः । मदनो मन्मथो मार-
इत्युभयचामरः । पक्षे महत्या सेनयानुगतः । निवर्तितो मार-
यतीति मारो विघ्नो येन । मृड् प्राणत्यागे णिजन्तादच् । मेरु-
रिव विबुधानां देवान्महासालयः । विश्वकर्मा सूर्यो देवशिल्पी
वा तदाश्रयः ।

विश्वकर्मा देवशिल्पी विश्वकर्मा दिवाकरः ।

१. निजित- A B C E F G H इति नर० च । विजित- D १ मकर- C
इति जग० च ।

रोऽपि सुमना धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः १ चमागतोऽपि

इति विश्वः । पक्षे विबुधानां पण्डितानामासयः । विश्वेषां जनानां कर्म शिल्पादि तदाश्रयः । रविरिव क्षणदा रात्रिर्न प्रियेष्टा यस्य । क्वायाया निजस्त्रियाः सन्तापहरश्च । न प्रियेत्यत्र नैकधेत्यादिवन्निषेधार्थको न शब्दः । पक्षे क्षणेषूत्सवेषु दानं प्रियं यस्य । क्वायया स्वकान्त्या सन्तापहरः । एतस्मावृणस्याह्लादजनकत्वादिति भावः ।

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ।

क्वाया स्तुर्थप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ।

इति द्वयोरमरः । कुसुमकेतुरिव काम इव जनितानिरुद्धस्योपापतेः सम्पद्येन । रतेः प्रियायाः सुखप्रदश्च । कन्दर्पः पुष्पकेतनः । अस्यैव प्रकरणे रतिः प्रिया सुतोऽनिर्द्धुः क्षय्यङ्ग उपेक्ष इति त्रिषु द्वैमः । पक्षे जनितानिरुद्धानिवारिता सम्पत्तिर्येन । रतौ सुरतेऽनेककामतन्त्रकलाभिज्ञतया सुखप्रदः ।

विरोधाभासेनाह । विद्याधरोऽपि देवयोनिविशेषोऽपि सुमना देव इति विरोधः ।

विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ।

इति द्वयोरमरः । विद्याधरोऽष्टादशविद्यानिधिः । सुमनास्त्रि-

सुधर्माश्रितो वृक्षजलानुभावोऽप्यन्तःसरसो मद्दिपोसम्भ-

विद्यमानसपापरहित इति परिहारः । तानि चोक्ताणि मनुना ।

परद्वन्द्वेभ्योऽभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च चिद्विधं मानसं स्मृतम् ॥

इति ।

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इत्यते ।

काव्यप्रकाशे त्वयमेव विरोध इति व्यवहृतः ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

इति । एवमग्रेऽपि । अपिरापततो विरोधस्य द्योतकः । पञ्चा-
न्तरेऽनेकार्थत्वात् समुच्चयस्य । धृतराष्ट्रोऽपि पाण्डोरयजोऽपि
गुणप्रियः । भीमप्रिय इति विरोधः ।

गुणोऽप्रधाने शुक्लादौ गुणः सूदे वृकोदरे ।

इति त्रिस्रः ।

धृतराष्ट्रो धृतराज्यः । गुणप्रियः सन्धिविद्युद्वादिष्वगुणप्रिय
इत्यविरोधः ।

सन्धिर्ना विद्यते चानमासनं द्वैधमाश्रयः ।

षड्गुणा इत्यमरः ।

चमानुगतोऽपि पृथिव्यनुगतोऽपि सुधर्माश्रितो देवसभा-
श्रित इति विरोधः । चमा ज्ञान्तिः चमा धरेति त्रिस्रः । स्यात्
सुधर्मा देवसभेत्यमरः । चमानुगतः ज्ञान्तियुक्तः सुधर्माश्रितः
शोभनधर्माश्रित इत्यविरोधः ।

वेऽपि वृषोत्पाद्यतरलोऽपि महानायको राजा चिन्ताम-
णिर्नाम ।

यत्र च शासति धरणिमण्डलं कलनिग्रहप्रयोगो वादेषु^१

वृहन्नहान् ये नडस्तृणभेदस्तस्वेवानुभावो नस्य । यथा
यन्नानपेक्षः सोऽभिवर्धते तथायमपीत्यर्थः । तादृशोऽप्यन्तर्मध्ये
सरलो ग्रन्थिरहित इति विरोधः । वृहन्नडानुभावोऽर्जुनानु-
भावोऽन्तःसरल इति परिहारः ।

वृहन्नडो गुडाकेशे नले कौशिकनन्दने ।

इति विश्वः ।

महिष्याः सम्भवो यस्य तादृशो महिषो वृषोत्पादी वृषभ-
जनक इति महोत्पात इति विरोधः । महिष्याः कृताभिषे-
कायाः सम्भवो यस्य वृषोत्पादी धर्मजनक इति परिहारः ।

कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष इत्युभयत्रामरः ।

अतरलोऽपि हारमध्यमणिभिन्नोऽपि महानायको हार-
मध्यमणिरिति विरोधः । तरलो हारमध्यग इत्यमरः ।

नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि ।

इति विश्वः । अतरलो धीरो महान् नायको नेता महाना-
यक इति परिहारः ।

परिसङ्ख्याह । काव्यादर्शे नियमसंक्षेपोऽयम् । यत्र चिन्ता-

नास्तिकता, चार्वाकेषु कण्टकयोगो नियोगेषु^१ परीवादो

मणौ । च्छलो वाक्छलो नियहः प्रतिज्ञाहान्यादिस्तेषां प्रयोगो
वादेषु । पचे च्छलं कपटः । नियहो बन्धनम् ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसङ्ख्या तु सा स्यता ।

नास्तिकता परलोकाभावज्ञानवत्त्वं चार्वाकेषु बौद्धविशेषेषु ।
भावे तल् । अस्तिनास्ति दिष्टं मतिरिति ठक् ।

तावानेव हि लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

इति तत्सिद्धान्तः । मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकतेत्यमरः । पचे नास्ति-
कता दरिद्रता । कण्टक अनेनेदं भुक्तमिति तत्त्वामिनि कथ-
कस्तस्य योगो नियोगेषु । मोहासिवा इति भाषायाम् । पचे ।
कण्टकः । क्षुद्रश्त्रुः ।

कण्टकः क्षुद्रश्त्रौ च कर्मस्थानिकदूषणे ।

इति विश्वः ।

परीवादो वीणावादनवस्तु । पचे परीवादोऽपवादः ।

परीवादोऽपवादे स्थादीणावादनवस्तुनि ।

इति मेदिनी ।

खलं धान्यमर्दनभूमिः ।

खलं भूस्थानकस्थेषु क्रूरे नीचेऽधमे खलः ।

इति विश्वप्रकाशः । पचे खलः पिशुनः । पिशुनो दुर्जनः खल
इत्यमरः ।

^१ वनेषु D इति नर० च । चा० कण्टको राजनियोगेषु इति जग० ।

वीणासु खलसंयोगः शालिषु द्विजिह्वसङ्गृहीतिराह्निषु द्विजिह्वकेषु
करच्छेदः क्लृप्तकरग्रहणेषु नेत्रोत्पाटनं मुनीनां द्विजराजविरू-

आह्निषु द्विजिह्वकेषु व्यालगाह्निषु द्विजिह्वसङ्गृहीतिः सर्पसङ्ग-
हः । व्यालगाह्निषु द्विजिह्वके इत्यमरः । पक्षे द्विजिह्वः खलः ।

द्विजिह्वः पन्नगे पुंसि खले स्यादन्यलिङ्गकः ।

इति रन्तिः । आह्निषु द्विजिह्वेन दीव्यति । तेन दीव्यतीति ठक् ।

क्लृप्तकरग्रहणेषु राजगाह्निषु भागेषु करच्छेदस्तस्यैव न्यूनीक-
रणम् । पूर्वनिश्चितादपि प्रार्थनादिनां न्यूनग्रहणमित्यर्थः । पक्षे
करच्छेदो हस्तच्छेदः । वलिहस्तांशवः करा इत्यमरः ।

विरोधाभासपरिसङ्ख्यासङ्करेणाह । मुनीनां यतीनां नेत्र-
मक्षि । पक्षे मुनीनां वृक्षविशेषाणां नेत्रोत्पाटनं मूलोत्पाटनम् ।

तरुमूलाक्षिवस्तेषु नेत्रमर्थिगुणे रथे ।

मुनिर्यतीङ्गुदीचूतप्रियालागस्य किंशुके ॥

इति द्वयोर्विश्वः ।

पङ्कजानां कमलानां द्विजराजस्य द्रुतद्विरुद्धता । द्विज-
राजः शशधर इत्यमरः । पक्षे द्विजा ब्राह्मणाः पक्षिणो वा
ते च राजानस्य । दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः ।

सार्वभौमो रूढः सार्वभौमशब्दस्तद्योगो दिग्गजस्य । सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामिति व्युत्पन्नस्य त्वेन्द्राजभिन्ने नास्ति प्रयोग
इत्यर्थः । उक्तं च ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

द्वता पङ्कजानां सार्वभौमयोगो^१ दिग्गजस्याग्निमुलाशुद्धिः^२ सु-
वर्णानां च चोदो मणीनां शूलभङ्गो युवतिप्रसवे^३ दुःशासन-

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥
इति । बज्रवचनान्तपाठे तु पचेऽर्थपरत्वं राजपक्षे पूर्ववच्छब्द-
परत्वम् ।

सार्वभौमस्तु दिङ्गागे सर्वपृथ्वीपतावपि ।
इति विश्वमेदिन्यौ ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।
इत्यमरः ।

अग्निना तुलया च शुद्धिर्वर्णान्मानयोर्ज्ञानम् । सुवर्ण-
नाम् । व्यक्त्यभिप्रायेण बज्रवचनम् । तादृशशुद्धियोग्यानाम-
न्येषामभावादिति भावः ।

सूची लौहं सीवनसाधनं तेन भेदो मणीनाम् । न तु सूची
कराद्यभिनयस्तस्य भेदः । सर्वेषां नर्तककीर्तकानां परिनिष्ठित-
त्वादिति भावः । यद्वा सूची नारीणां करणान्तरं गीताङ्ग-
हारसंवेशक्रिया । तस्या भेद इति भावः । एतेनास्य राज्ये
सपत्न्योर्ज्येष्ठाकनिष्ठाव्यवहाराभावो ध्वनितः ।

करणं साधनं चेत्त्रे कायकायस्यकर्मसु ।

गीताङ्गहारसंवेशक्रियाभेदेन्द्रियेषु च ॥

१ दिग्गजानाम् A B C D E F G H इति जग० च । २ -संशुद्धिः E F H
इति जग० च । ३ -भेदो D इति नर० च ।

दर्शनं भारते करपत्रदारणं जलजानाम् । महावराहो गोत्रो-
द्धरणप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्धलनमकरोत् । राघवः परिहरन्नपि
जनकभुवं जनकभुवा सद्य वनं विवेश । भरतो रामे दर्शितभ-

इति विश्वप्रकाशः ।

सूची करायभिनये नारीणां करणान्तरे ।

सूची सीवनद्रव्य इति च ।

शूलेनोदरपीडया भङ्ग आमर्दः । भञ्जो आमर्दने । न
तु शूलेन दुष्टप्राणिवधोपायेन भङ्गः । तादृशापराधिनाऽभा-
वादिति भावः । यद्वा शूलः केतनं तस्य भङ्गः ।

मृत्यौ प्रहरणे शूलः केतने योगरोगयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

दुःज्ञानस्य धार्तराष्ट्रस्य दर्शनं ज्ञानम् । न तु दुष्टज्ञानस्य
निरीक्षणम् ।

करैः सूर्यकिरणैः पत्रदारणं दलानां विकासनं पङ्कजा-
नाम् । न तु करपत्रेण क्रकचेन दारणम् । क्रकचोऽस्त्री कर-
पत्रमित्यमरः । करवत इति भाषायाम् ।

विरोधाभासेनाह । महावराहो गोत्रोद्धरणाय पृथिव्यु-
द्धरणाय प्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्धलनमकरोत् । यदुद्धरणाय प्रवृ-
त्तस्तस्यैवोद्धलनमनुचितम् । गोत्रः पर्वत इत्यर्थान्तरेण परि-
हारः । एवमग्रेऽपि ।

जनकभूः पितृभूमिः । पक्षे जनकभुवा शीतया ।

क्तिरपि राज्ये विराममकरोत् । नलस्य दमयन्त्या मिलित-
 स्थापि पुनर्भूपरिग्रहे जातः । पृथुरपि गोत्रसमुत्सारणवि-
 स्तारितभूमण्डलः । इत्थं नास्ति वागवसरः पूर्वतरराजेषु ।
 स पुनरन्य एव देवो न्यक्कृतसर्वोर्वीपतिचरितः । तथाहि स
 पर्वतः कटकसञ्चारिणो गन्धर्वान् दर्शितशृङ्गोन्नतिः सुख-

विरामो रामाभावो वैराग्यं च ।

दमयन्त्या मिलितस्थापि नलस्य पुनर्भूपरिग्रहः पुनरूढा-
 परिग्रहः ।

पुनरुत्तयोनितादुच्यते या यथाविधि ।

सा पुनर्भूः ।

पक्षे पुनर्दितीयवारं भूपरिग्रहः पृथ्वीपरिग्रहः ।

गोत्राणां स्वगोत्रजानां स्ववंशजविरोधिता विरोधः । गो-
 त्राणां पर्वतानामिति परिहारः ।

इत्थं वर्णितविरोधाभासात् पूर्वेषु महावराहादिषु वागवस-
 रः स्तुतियोग्यत्वं नास्ति । चिन्तामणिर्देवो राजा । यदत्र वक्तव्यं
 तद् दशकुमारभूषणे द्रष्टव्यम् । वर्णितेभ्योऽन्यगुणविशिष्ट एव ।
 अत एव न्यक्कृतसर्वोर्वीपतिचरितः । भेदकातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्मैवान्यत्ववर्णनम् ।

इति लक्षणात् ।

पुनः श्लेषेणाह । पर्वत उत्सववान् । कटकं सैन्यम् । गन्धर्वा
 अश्वाः । शृङ्गं प्राधान्यम् । पक्षे कटको नितम्बः । गन्धर्वा हा-

यन् न विरराम । स हि मालयो नावश्यायोच्छलिता नो
मायाजन्मने हितश्च । स हि मानी गिरि स्थितो वृषध्वजः ।
असौ सदागतिरवधूताखिलकान्तारः पावकाग्रेसरो न

हाह्व्यप्रभृतयः । शृङ्गं शिखरम् । तप् पर्वमरुद्भामिति मत्वर्थी-
यस्तप् । वाजिवाहवर्गगन्धर्व इति । कटकोऽस्त्री नितम्बोद्वेगिरिति ।
शृङ्गं प्राधान्यसान्वेष्टेति त्रिष्वमरः ।

सव्यतिरेकं तमाह । स हि मालयो लक्ष्मीगृहम् । अव-
श्यायो गर्वः । माया कपटम् । जन्मने हितः । हितयोगे चेति
चतुर्थी । पक्षे स हिमालयः । अवश्यायो हिमः । उमायाः
पार्वत्याः । अवश्यायो हिमे गर्व इति धरणिः ।

शुद्धस्त्रेषमाह । स हिमानी हिमसंहतिरूपो गिरिः पर्वत-
स्तत्र स्थितो वृषध्वजः । पक्षे । स हि मानी चित्तौन्नत्यवान् ।
गिरि वचने । वृषध्वजो धर्मध्वजः । पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष
इत्यमरः ।

सतां साधूनामासाकल्येन गतिर्निर्वाहो यस्मात् ।

येषां कापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ।

इतिवत् । अवधूताः कम्पिता दूरीकृता वा कान्तारा दुर्ग-
मार्गा दुर्भिक्षा वा येन । पावकानां पवित्रकर्तृणामग्रेसरः ।
तथा च मनुः ।

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिचुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥

भोगोत्सुकः सुमनोहरश्च । स रत्नाकरोऽनहिमयः^१ कथम-
गाधः समर्यादो नोट्रोकोऽप्यस्य विस्मयः सदा हिमकरा-

इति । पावकोऽग्नौ सदाचार इति विश्वप्रकाशः । नभोगेषु
देवेषूत्सुकः । यद्वा । न भोगेषु स्त्र्यादिसुखेषूत्सुकः । उक्तं च ।

मृगयां चास्तथा पानं गर्हितानि महीचिताम् ।

दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु ॥

इति ।

सुमनसः पण्डितान् हरति गुणग्रहणविश्राणनाभ्यां स्ववशी-
करोति । पक्षे सदागतिर्वातः । अवधूताखिलकान्तारः कम्पि-
ताखिलकाननः । पावकाग्रेसरो वज्रिसहायः । नभोगेषु मेघेषू-
त्सुक उत्कण्ठितः । तथा च कालिदासः । मरुत्सखस्येव बला-
हकस्येति । सुमनसः पुष्पाणि हरति तादृशः । तथा च क-
लिदासः । वृन्तस्रयं हरति पुष्पमनोकहानामिति ।

सुमनाः पुष्पमालत्योस्त्रिदशे कोविदेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः ।

कान्तारः कानने चेच्चौ दुर्भिचे दुर्गवर्त्मनि ।

इति विश्वः ।

रत्नानामुत्तमवस्त्रनामाकरः । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपीत्यमरः ।
अहिरिवाहिः खलस्तन्मयो न भवतीत्यनहिमयः । कथम् ।
अगाधः गभीराशयः । यद्वा । लिप्सारहितः । गाधालिप्सेत्य-
मरः । समर्याद उचितानतिक्रमणशीलः । उद्गत उत्थितुरोको

अयोऽमृतमयः सपोतस्तस्याचलो न क्रोधो महानदीनः समुद्रः ।

दीप्तिर्यस्य सः । इत्थं दीप्तौ । घञ् । इत्यप्यस्य न विस्मयः । अस्तु-
अत्वादस्य दीप्तेर्न नाश इति भावः । तथा चोक्तम् ।

देहीति वचनद्वारा देहस्याः पञ्च देवताः ।

तत्त्वणादेव नश्यन्ति धीश्रीह्रीकान्तिकीर्तयः ॥

इति । किञ्च ।

स पार्थः पार्थिवान् सर्वान् भूमिष्ठोऽपि रथस्थितान् ।

एको निवारयामास लोभः सर्वगुणानिव ॥

इति । यदा । अस्योद्र इति न कोऽपि विस्मयः । जलाखेट-
शीलस्यास्योद्रसङ्गाहकत्वादिति भावः ।

सदा हिमकरवच्चन्द्रतुल्य आश्रयो मृहं यस्य । अमृतमयः ।
आह्लादकरूपवत्त्वात् । सपोतः सवालकः ।

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

इत्यमरः । तस्य क्रोधोऽचलो न प्रणिपाताद्यनपनेयो न भव-
तीति भावः । महान् श्रेष्ठः । अदीनः । समुद्रः । मुद्रा राज-
चिह्नं तत्सहितः । पक्षेऽगाधस्तलस्यर्गरहितः । मर्यादा सीमा ।
अस्योद्र इति न कोऽपि विस्मयः । उद्रो जलमार्जारः ।
सदा हि निश्चयेन मकराणां जलजन्तूनामाश्रयः । यदा
हिमकरस्तुः । अमृतं सुधा जलं वा । पयः कीलालम-
मृतम् । पीयूषममृतं सुधा । इत्युभयत्रामरः । पोतो यान-
पाचम् ।

स चन्द्र इव चण्डामन्दकरः कुमुदवनमन्धुः सक्तसक्तशालु-
लगृहं नतारातिबलः । मित्रोदयहेतुः काञ्चनशोभां विभ्रद-

यानपात्रं तु पोतोऽभिभवे त्रिषु समुद्रियम् ।

इत्यमरः । नस्थाधोऽचलो मैनाकः । मक्रः कुम्भीरः । मक्रस्तु
कुम्भीर इत्यमरः ।

स चन्द्रः । चदि आह्लादे । स्फायितञ्चिवञ्चीति रक् । क्षण-
दानां सुखप्रदानामानन्दकर्ता । खहिते रतान् सन्तोषयती-
त्यर्थः । यदा । क्षणद उत्सवप्रदस्यामावानन्दकरश्च । मुदावनं
मुदवनं कोः पृथिव्या मुदवनं तेन बन्धुरिव बन्धुः । तथाच
कालिदासः ।

तेनार्थवाङ्मोभपराङ्मुखेन

तेन प्रता विप्रभयं क्रियावान् ।

तेनास लोकः पिबमान् विनेत्रा

तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥

याम आगत इतिवत् कोस्तस्थेषूपचारः ।

कलास्तुषष्टिकलाः । नतमरातिबलं यस्मात् । पचे क्षणदा
रात्रिः । कुमुदं कैरवम् । कलाः षोडश कलाः । न तारा
नक्षत्राण्यतिबला यस्मात् । मित्रं सुहृत् । किञ्च । चक्राशे वार्थे ।
कां वा शोभां न विभ्रत् । अचला स्थिराधिका लक्ष्मीर्यस्य ।
पचे मित्रः सूर्यः ।

काञ्चनं सुवर्णम् । अचलेभ्यः पर्वतेभ्योऽधिका लक्ष्मीर्भव ।

चलाधिकलक्ष्मीः सुमेधुरिव । यस्य च रिपुवर्गः सदापार्योऽपि
न महाभारतरणयोग्यः ।

भीष्मोऽप्यशान्तनवेदितः सानुचरोऽपि न गोत्रभूषितः ।

अथ मित्रं सखा सुहृत् । द्युमणिस्तरणिर्मित्र इत्युभयचामरः ।

पुनर्विरोधाभासेनाह । पार्योऽर्जुनस्तस्य महाभारतरण-
योग्यतानिवेधो विरोधः । एवमग्रेऽपि । पक्षे यस्य रिपुवर्गो
महतो भारस्य तरणे योग्योऽपि न । अतएव सदा सर्वकाले-
ऽपार्थः । अथगतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य ।

भीष्मोऽपि शान्तनुपुत्रोऽपि । अशान्तनवे पितृभिन्नाय हितः ।
पित्रे न हित इति विरोधः । भीष्मो राजगुणैर्भयानकः । तथा-
च कालिदासः ।

भीमकान्तेर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अध्वस्यधाधिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्षवः ॥ इति ।

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।

इत्यमरः । अशान्तमनस्तमितं नवं स्तुत्यमोदितं चेष्टितं यस्य ।
णू स्तवने । ऋदोरप् । यद्वा । नवं नवोनमन्येभ्यो विलक्षणम् ।
शान्तनुवाचकः शब्दो दीर्घादिः शान्तनुरित्यप्यस्ति । 'तथा' च
विविक्रमभट्टः । शान्तनुतनय इति । तत्र शान्तनोस्तनयः शा-
ननुतनय इत्येकोऽर्थः । पक्षे शान्तो नुतो नयो यस्येति ।

सानुषु शिखरेषु चरति तादृशोऽपि न गोचभूमौ पर्वत-
भ्रमाकुषितः स्मित इति विरोधः । अनुचरैः, सेवकैः सहितः ।

अपिच स त्रिशङ्कुरिव न चत्रपथस्त्वलितः शङ्करोऽपि न वि-
षादी पावकोऽपि न कृष्णवर्त्माश्रयाशोऽपि न दहनो नान्तक

न गोत्रैर्गोत्रजैर्भूषित इति परिहारः । स्वयमेव तेषां भूषक
इत्यर्थः । नञर्थकनशब्देन सुप् सुपेति समासः ।

त्रिशङ्कुरिव नचत्रपथस्त्वलितः । नचत्रपथ आकाशे । पक्षे
चत्रपथात् चत्रधर्मात् ।

शङ्करः शिवो विषादी विषभक्षको नेति विरोधः । श-
ङ्करः सुखकरः । न विषादी न दुःखीति परिहारः ।

पावकोऽग्निरपि न कृष्णवर्त्मा नाग्निरिति विरोधः । पाव-
कोऽन्येषां पवित्रकर्ता न कृष्णवर्त्मा न दुराचार इति परि-
हारः । बर्हिः शुभा कृष्णवर्त्मा । कृष्णानुः पावकोऽनल इत्यु-
भयचामरः ।

कृष्णवर्त्मा ऊताशे स्वादुराचारे विधुक्नुदे ।
इति विश्वप्रकाशः ।

आश्रयाशोऽपि वङ्गिरपि न दहनो न वङ्गिरिति विरोधः ।
आश्रयाणामाशा दृष्ट्या यस्मिन्नाश्रयाशः । न दहनो नेष्टानां
सन्तापक इति परिहारः । आश्रयाशो बृहद्भानुः । दहनो
हव्यवाहन इत्युभयचामरः ।

नान्तक इव यम इवाकस्मात् सहस्रपहतं जीवनं जीवितं
येन । पक्षे जीवनं जीविका । करणे ल्युट् ।

‘न राङ्कुरिव मित्रमण्डलग्रहणेन सूर्यमण्डलग्रहणेन विव-

इवाकस्मादपहतजीवो^१ न राजारिव मित्रमण्डलमृच्छन्वि-
वर्धितरुचिर्न नल इव कलिविघटितो न चक्रोव शृङ्गाल-
वधस्तुतिसमुल्लसितो नन्दगोप इव यशोदयाश्रितो^२ जरा-
सन्ध इव घटितसन्धिविग्रहो भार्गव इव सदानभोगो दशरथ

द्विंता रुचिर्दीप्तिर्यस्य सः । पक्षे सुहृद्राज्यग्रहणे विवर्द्धिता
रुचिरिच्छा येन ।

न नल इव कलिना युगविशेषेण विघटितो व्याप्तः । पक्षे
कलिः कलहः ।

न चक्रोव कृष्ण इव शृङ्गालस्य राजविशेषस्य वधेन मारणेन
सुत्या समुल्लसितः । पक्षे शृङ्गालः कातरः ।

शृङ्गालो जम्बुके भीरुशूरे वै पार्थिवान्तरे ।
इति विश्वः । कोशे दानवान्तर इति पाठस्त्वशुद्ध एतन्मूलक
एव जगद्गुरभ्रमः ।

नन्दगोप इव यशोदया तन्नामनिजस्त्रियान्वितः । पक्षे यश-
सा दयया च ।

जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः शरीरं यस्य । घटितो
सन्धिविग्रहो येन ।

भार्गव इव शुक्र इव सदा सर्वदा नभोग आकाशगामी
पक्षे दानभोगाभ्यां सहितः ।

^१ -पहतजीवत A -पहतजीवो D   ^२ -श्रितो C E F H इति जम००७ ।
• नन्दितो D

इव सुमित्रोपेतः सुमन्त्राभिष्ठितश्च दिलीप इव सुदक्षिणानु-
रक्तो^१ रक्षितगुणश्च राम इव जनितकुशलवयोरूपोच्छ्रायः ।

तस्य च पारिजात इवाश्रितनन्दनो हिमालय इव अनि-

दशरथ इव सुमित्रया लक्षणजनन्योपेतो युक्तः । सुमन्त्र-
सञ्ज्ञकसारथिनाधिष्ठित आश्रितश्च । पक्षे सुमित्रेणोत्तमसु-
हृदा सुमन्त्रेण शोभनगुप्तवादेन ।

दिलीप इव सुदक्षिणायां तन्त्रान्यां स्त्रियामनुरक्त आ-
सक्तः । रक्षिता पालिता गैर्वाभिष्टो येन तादृशश्च । पक्षे सु-
दक्षिणायां पात्रे दानव्यये रक्षिता गैः पृथ्वी वाणी वा येन ।

स्वर्गेषुपशुवाम्वज्रदिङ्गेचघृणिभूजले ।

लक्ष्यदृष्टोः स्त्रियां पुंसि गैः ।

इत्यमरः । राम इव जनितः कुशलवयसा रूपस्य सौन्दर्यस्यो-
च्छ्राय औन्नत्यं यस्मिन् । पक्षे रामे यथा रूपोच्छ्रायस्तथा ज-
नितकुशलवयोः । विभक्त्यन्तस्त्रेषोऽयम् । नीलोत्पलस्यर्धिनी नेत्रे
तनुर्वा हरेरितिवत् । तथा च कालिदासः ।

रूपं तदोजसि तदेव कीर्यं

तदेव नैषर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वादिभिदे कुमारः

प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ इति ।

तस्य पुत्रः कन्दर्पकैतुर्नामेति सम्बन्धः ।

तश्चिवो मन्दर इव भोगिभोगाङ्गितः कैलास इव महेश्वरो-
पभुक्तकोटिर्मधुरिव नामारामानन्दकरः क्षीरोदमयनोद्य-

पारिजातो देववृक्षः ।

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

इत्यमरः । आश्रितं नन्दनमिन्द्रवनं येन । नन्दनं वनमिती-
न्द्रप्रकरणेऽमरः । पञ्च आश्रितान् नन्दयति तादृशः ।

हिमालयो हिमवान् । जनितोत्पादिता शिवा गौरी येन ।
शिवा भवानी रुद्राणीत्यमरः । पञ्चे-शिवं सुखम् । श्वः श्रेयसं
शिवं भद्रमित्यमरः ।

मन्दर इन्द्रकीलः । भोगी सर्पः । भोगः शरीरम् । पञ्चे
भोगी सुखी । भोगः स्त्र्यादिसङ्ग्रहः । उरगः पञ्चगो भोगी ।

भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेष्व फलकाययोः ।

इति चतुर्व्यमरः ।

कैलासः पर्वतः । महेश्वरः शिवः । कोटिरयम् । कोटि-
रये प्रकर्षे चेति धरणिः ।

रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः ।

इति हैमः । शिवः शूलो महेश्वर इत्यमरः । पञ्चे महेश्वरैर्म-
हाराजैरुपभुक्ताः कोटयस्तत्सङ्ख्याकानि धनानि यस्य ।

कोटिः स्त्री धनुषोऽये स्यात् सङ्ख्याभेदप्रकर्षयोः ।

इति विश्वः ।

मधुर्वभक्तः । नामारामा अनेकोपवनानि श्लेषानन्दकर्ता ।

तमन्दर इव मुखरितभुवनो रागरञ्जुरिवोक्तासितरतिरोशम-
भृतिसञ्चय इव सन्धोच्छलितः शरम्भे इवावदातहृदयो

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

इत्यमरः । अथ पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुरिति
विश्वः । पक्षे रामाः स्त्रियः । सुन्दरी रमणी रामेत्यमरः ।

चीरोदः चीरसमुद्रः । उदकस्रोतः सञ्ज्ञायामित्युदकस्रो-
तादेशः ।

रत्नाकरो जलनिधिर्यादसां पतिरप्पतिः ।

तस्य प्रभेदाः चीरोदो खवणोदस्तथापरे ॥

इत्यमरः । मन्दरो मन्थासलः । मुखरितं शब्दायमानं भुवनं
जलं येन ।

पथः कीलासममृतं जीवनं भुवनं वनम् ।

इत्यमरः । इन्द्रकीलस्तुमन्दर इति हेमचन्द्रः । पक्षे भुवनं ज-
गत् । विष्टपं भुवनं जगदित्यमरः । अस्मिन् पक्षे जयशब्दघोष-
णयेति शेषः ।

रागरञ्जुः कामः ।

कन्दर्पो दर्पकः कामः शिखिमृत्युर्जयावहः ।

सर्वधर्ममनोहारी रागरञ्जुः प्रकीर्तितः ॥

इत्युत्पत्तिनी । रतिः कामस्त्री । पक्षे रतिरनुरागः ।

ईशानः शिवः । शर्व ईशानः शङ्कर इत्यमरः । भूतिर्भस्म ।

भूतिर्भस्मानि सम्प्रदीत्यमरः । सन्ध्यासूच्छलितः । पक्षे सन्ध्या-

विष्णुपदावलम्बी च पार्थ इव समरसाहसोचितः कंस इव

यतीति सन्ध्याः । आतस्योपसर्ग इति कः । सन्ध्यः सम्यग्विचार-
कर्ता । अत एवाच्छलितः केनापि क्लितुमशक्यः । तदस्य
सञ्जातमिति क्लशब्दादितच् ।

शरत्कालिकमेष इवावदातहृदयः । जलसम्बन्धप्रतिभास-
माननैऋतहितान्तःप्रदेशः । विष्णुपदावलम्बी । आकाशावलम्बी ।

विद्यद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

इत्यमरः । पचेऽवदातहृदयः शुद्धान्नःकरणः । हृदयं स्नानं
हृन्मानसं मन इत्यमरः । दैप् शोधने । तः । आदेच इत्या-
तम् । विष्णुपदं हरिचरणम् ।

पार्थोऽर्जुनः समरे सङ्ग्रामे साहसं तत्रोचितो योग्यः । पञ्च-
द्वयं समोऽर्थः । यद्वा । रसोऽनुरागः । आहसः स्मितम् । आङ्गी-
पदर्थः । समाभ्यां सर्वजनतुल्याभ्यां रसाहसाभ्यामुचितो योग्यः ।
धर्मराज इव समवर्तीत्यर्थः । अथो हसः । हासो हास्यं चेत्यमरः ।

कंसस्तन्नामा दैत्यः । कुवलययापीडस्तद्धस्ती । पचे कोर्वलय
इवापीड इव कुवलययापीडः पृथ्वीमण्डनायमान इति यावत् ।
तादृशेन भूषितः ।

यस्यास्यौरसिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः

*केषां नैषा कथञ्च कविताकामिनी कौतुकाय ॥

कुवल्यापीडभूषितस्तार्क्ष्य इव विनतानन्दकरः सुमुखनन्दनश्च
विष्णुरिव क्रोडीकृतसुतनुः शान्तनव इव स्ववशस्थापितकाल-

इतिवत् । कटको वल्लयोऽस्तित्याम् । शिखास्वापीडशेखरावित्यु-
भयत्रामरः ।

तार्क्ष्यो गरुडो विनता तन्माता तदानन्दकरः । गरुत्मान्
गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेय इत्यमरः । पक्षे विनतानां नम्राणामा-
नन्दकरः ।

सुमुखाः पण्डितास्तेषां दर्शकता । पक्षे सुमुखो गरुडपुत्रः
स नन्दनः पुत्रो यस्य सः ।

विष्णुरिव क्रोडीकृता शूकरीकृता शोभना तनुः शरीरं
येन । च्यन्तः क्रोडशब्दः । क्रोडः शूकरमातङ्गोरिति विश्वप्र-
काशः । स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः । पक्षे क्रोडीकृतोत्सङ्गी-
कृता सुतनुर्येन । आग्नीध्रवत् तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम् । उत्सङ्ग-
शूकरौ क्रोडाविति पादश्लोकाधिकारेऽनेकार्थध्वनिमञ्जरी ।
यद्वा क्रोडीकृतालिङ्गिता सुतनुर्येन ।

आलिङ्गनं परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ।

अङ्गपालिः परीरम्भः क्रोडीकृतिः ।

इति हैमः ।

शान्तनवो भीष्मस्तद्वत् स्ववशे स्थापितः कालधर्मो मृत्युर्येन ।

स्थात् पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

इत्यमरः । पक्षे कालस्य धर्मः । तथाच व्यासः ।

धर्मः कौरवव्यूह इव सुशर्माधिष्ठितः सुबाहुपि रामानन्दो
समदृष्टिरपि महेश्वरो मुक्तामयोऽप्यतरलमध्ये जलद इव

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

इति ते संशयो माभूद्राजा कालस्य कारणम् ॥

राजा धर्मस्य कारणमिति सतिः ।

कौरवव्यूहे सुशर्मा नाम धोद्धा । पक्षे सुशर्मणातिमुखेना-
धिष्ठितः । शर्मणातसुखानि चेत्यमरः ।

पुनर्विरोधाभासेनाह । सुबाहुस्तन्नामको राज्ञः । रामो
दाशरथिः । सुबाहुराक्षसस्य रामानन्दकट्वं विरोधः । अत्रा-
पिनापाततो विरोधः । पक्षान्तरेण परिहारः । सुबाहुः शोभ-
नभुजः । रामाः स्त्रिय आनन्दयति तच्छील इति परिहारः ।
भुजबाहु प्रवेष्टो दोः । सुन्दरी रमणी रामेत्युभयचामरः ।

समदृष्टिः । अविषमदृष्टिः । महेश्वरः शिवः । शिवः गृह्णी
महेश्वर इत्यमरः । शिवः समदृष्टिरिति विरोधः । पक्षे सम-
दृष्टिः सर्वजनेषु समानदर्शनः । महेश्वरो महाराजः । स्वामी
वीश्वरः पतिरीशितेत्यमरः ।

मुक्तामयो मौक्तिकप्रचुरः । तत्प्रकृतवचने मयट् । अतरल-
मध्यः । तरलो हारमध्यमणिस्तद्रहितो मध्ये यस्य । हारस्या-
तरलमध्यता विरोधः । तरलो हारमध्यग इत्यमरः । अत्र
मध्यशब्दप्रयोगस्तु येभ्यो निवापाञ्जलयुः पिहणामित्यादिव-
द्वाच्यः । वस्तुतस्तु मध्यशब्दरहितः पाठः । मुक्तामयो नीरोगः ।

विमलतरवारिधाराचासितराजहंसा^१ वंशप्रदीपोऽप्यक्षतदश-
स्तनयः कन्दर्पकेतुर्नाम ।

येन च चन्द्रेणेव सकलकलाकुलगृहेण^२ शर्वरीतिहारिणा

अतरलो धीर इति परिहारः । पराङ्गनासु पराङ्मुख इत्यर्थः ।
रोगव्याधिगदामयाः । चञ्चलं तरलं चैवेत्युभयचामरः ।

जलदो मेघः । विमलतरयातिस्त्रिच्छया वारिधारया चा-
सिता राजहंसा येन ।

राजहंसास्तु ते चक्षुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

इत्यमरः । उपलक्षणे तृतीया । पक्षे विमलस्तरवारिः खङ्गस्त-
दीयधारया चासिता राजान एव हंसा येन ।

करवालनिस्तिग्धरूपपाणखङ्गा-

स्तरवारिकौक्षेयकमण्डलायाः ।

इति हेमः ।

खङ्गादीनां च निश्चितमुखे धारा प्रकीर्तिता ।

इति विश्वः ।

वंशप्रदीपः । वंशे वेणौ प्रदीप आकाशप्रदीपः । अक्षता-
दग्धा दशावर्तिर्यस्य दीपस्यादग्धवर्तिता विरोधः । पक्षे वंशप्र-
दीपः कुलदीपः । अक्षतानष्टा दशावस्था यस्य । दशा वर्तिर्दशा
वय इति हारावली । द्वौ वंशौ कुलमस्करौ । दशावस्थानेक-
विधा इत्युभयचामरः ।

^१ इति जग० च । ^२ चंमण्डलो C E F G H इति नर० च । शर्वरी-
विद्या- C शर्वरीतिमिरहा H

दलितकैरवेण कुमुदवनबन्धुना प्रसाधिताशेन विलोकिता ज-
लधय 'इवोत्ससितगोत्राः' सुदूरविवर्धितजीवनाः प्रसन्नसत्त्वाः

श्लेषेण। येन कन्दर्पकेतुना चन्द्रेणैव सकलकलाकुलमृ-
देण पुनरुक्तोऽसौ श्लेषः ।

शर्वरीतिहारिणा शर्वर्या राचेरीतिरिवेतिर्दुःखदत्तात् त-
मस्तद्धारिणा तन्नाशकेन ।

दलितकैरवेण विकसितकुमुदेन । प्रसाधिता अलङ्कृता
आशा दिशे येन तादृशेन विलोकिता दृष्टा जलधय इव
समुद्रा इवोत्ससितगोत्रा उत्ससितपर्वताः सुदूरविवर्धितजीवना
दूरप्रवृद्धजलाः प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नजन्तवः सन्तः परामुत्कृष्टां
कृद्धिमवापुः ।

सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्रीवे व्यवसाये पराक्रमे ।

इति वैजयन्ती । अथ शर्वरी निशा निशीथिनी रात्रिः । प्रसा-
धिताऽलङ्कृतस्य । आशास्य हरितस्य ताः । सिते कुमुदकैरवे ।
अद्रिगोत्रगिरियावा । जीवनं भुवनं वनम् । कवन्धमुदकं पाथ
इति षट्सुमरः । अर्थान्तरे शर्वस्य शिवस्य रीतिः सम्प्रदाय-
स्तेन हारी मनोहरः । दलितानि नाशितानि कैरवाणि शत्रवो
येन । प्रकर्षेण साधिता आशा अर्थिनामभिलाषा येन । साध
संसिद्धौ । उत्ससितगोत्राः प्रसिद्धवंशाः । सुदूरमायतं विशेषेण

१ इवोत्ससित- A C D E F H इति नर० च । २ सुदूरवर्द्धि- B C D
. G H

सन्तः परां वृद्धिमवापुः । यस्य च जनितानिरुद्धलीलस्य रति-
प्रियस्य कुसुमशरासनस्य मकरकेतोरिव दर्शनेन वनिता-
जनस्य हृदयमुल्लास । यस्मै चानुगतदक्षिणसदागतये^१
श्रुतिसुखदकोमलकोकिलरूताय विकासितपल्लवाय कृतका-

वर्धितं जीवन्यनेनेति जीवनं जीविका येषाम् । प्रसन्नसत्त्वाः प्रस-
न्नस्वभावाः । सन्तः कोविदाः ।

कैरवी चन्द्रिका प्रोक्ता कैरवं कुमुदे द्विषि ।

सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः ॥

इत्युभत्रापि विश्वः । सन् सुधीः कोविदो बुध इत्यमरः ।

यस्य कन्दर्पकेतोर्जनितोत्पादितानिरुद्धस्योषापतेर्लीला
विलासो येन तस्य दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुल्लासोऽस्मां
प्राप्तम् । अनिरुद्ध उषापतिः । लीला विलासक्रिययोरित्युभ-
यत्रामरः । पचे जनितानिरुद्धलीलस्योत्पादितानिवारितवि-
लासस्य । रतिप्रियस्य । अनुरागवत्सलस्य । कुसुमशरं कामम-
स्यति क्षिपत्यतिसुन्दरत्वात् तादृशस्य । असु क्षेपणे ।

स्त्रीणां विलासविधौ कविभ्रमा ललितं तथा ।

‘हेस्वा लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥

इत्यमरः ।

क्षेपणमासङ्करेणाह । वसन्तायेव यस्मै तरुण्यः स्पृहयाञ्चक्रु-
रिति सम्बन्धः । स्पृहेरौष्ण्य इति सम्प्रदानसञ्ज्ञा । अनुगतो द-

नारतरङ्गाय सुरभिसुमनोऽभिरामाय सर्वजनसुलभपद्माय
विस्तारितकनकसम्पदेऽतिक्रान्तदमनकाय वसन्तोयेव वन-

क्षिप्तसदागतिर्दक्षिणमारुतो यं तस्मै । अतिसुखदं कोमलं कोकि-
लरुतं पिकशब्दे यत्र तस्मै । छतः कान्तारस्य काननस्य तरङ्गः
कम्पनं येन । विकासिताः पल्लवाः किसलयानि येन । सर्वज-
नानां सुलभं पद्मं यत्र । विस्तारिता कनकस्य धत्तूरस्य चम्पकस्य
वा सम्पद्येन । अत एव सुरभयः सुगन्धयः सुमनसः पुष्पाणि
ताभिरभिरामः सुन्दरः । अतिक्रान्तो दमनकः पुष्पविशेषो
येन । शिशिरजत्वात् तस्यातिक्रम इति भावः । वनलता द्वो-
त्कलिकासहस्रेणोद्गतकोरकसहस्रेण समालुला व्याप्ताः । भ्रम-
रैर्मधुपैः सङ्गताः । प्रवालेन नवपल्लवेन हारिण्यो मनोहराः ।
विलसद्वयसो विलसत्पक्षिणः । वायुर्मातरिश्वा सदागतिः । अतिः
स्त्री अवणं अवः । कोकिलः पिक इत्यपि । तिरश्चां वासितं
रुतम् । पल्लवोऽस्त्री किसलयम् । वा पुंसि पद्मं नलिनम् । धत्तूरः
कनकाङ्गयः । सुरभिर्घ्राणतर्पणः । इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात् ।
स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । कलिका कोरकः पुमान् । षट्पदभ्र-
मरालयः । प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री । खगवाल्यादिनेर्वयः । इति
चतुर्दशस्वमरः । कान्तारः कानने चेक्षौ ।

कनकं चम्पके हेस्त्रि धत्तूरेऽपि निगद्यते ।

इत्युभयत्र विश्वः । दमनो वीरपुष्पयोरिति धरणिः । पक्षेऽनु-

सता इवोत्कलिकासहस्रसङ्कुला भ्रमरसङ्गताः प्रवालक्ष-
रिण्यो विलसदयसस्तक्ष्ण्यः स्पृष्टयाञ्चक्रुः । यस्य च समरभुवि

गतानां दक्षिणानामुदाराणां सदा सर्वदा गतिरागमनं तस्मै ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । यदानुगताः सेवका दक्षिणा व्यवहारकुशलाः
सन्तस्य तेषामागतिरा साकल्येन गतिर्निर्वाहो यस्मात् । त्रिवि-
धस्यापि जनस्य पासनकर्तव्यर्थः । अतिसुखदं कोमलं कोकिल-
वद्भुतं शब्दो यस्य तस्मै । ६ शब्दे । क्तः । कृतः कान्तानां स्त्रीणां
रतरङ्गः सुरतरङ्गो येन । अतएव विकसितः पल्लवः शृङ्गारो
येन । अतएव सुरभिसुमनोभिः सुगन्धिपुष्पैरभिरामः । यदा
सुरभयः ख्याताः सुमनसः पण्डितास्तैः । सर्वजनानां सुलभा
पद्मा लक्ष्मीर्यस्य । विस्तारिता कनकस्य सुवर्णस्य सम्पद्येन ।
अतिक्रान्ता दमनका वीरा येन । यदा दमयतीति दमनः
शत्रुः । उत्कलिका उत्कण्ठास्तासां सहस्रेण सङ्कुलाः । भ्रमरैः
कामुकैर्ललाटालकैर्वा सङ्गताः । प्रवालौ विद्रुमः । हारो मुक्ता-
वली । तौ स्त्रो यासां ताः । यदा प्रकृष्टा बालाः केशास्तैर्हारिण्यो
मनोहराः विलसदयो यौवनं यासां ताः । दक्षिणे सरलो-
दारौ । मैथुनं निधुवनं रतम् । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा ।
स्वर्णं सुवर्णं कनकम् । उत्कण्ठोत्कलिके समे । अथ विद्रुमः
पुंसि प्रवालः पुंनपुंसकम् । चिकुरः कुन्तलो बालः । हारो
मुक्तावली । इत्यष्टस्रभरः ।

भुजदण्डेन कोदण्डं कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि
भूमण्डलं तेन चाननुभूतपूर्वा नायको नायकेन कीर्तिः
कीर्त्या च सप्त सागराः सागरैः कृतयुगादिराजचरितस्मरण-
मनेन च स्थैर्यममुना च प्रतिक्षणमाश्चर्यमासादितम् । यस्य
च प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतल्लाडनभीतै-

पक्षवः स्यात् किसलये षिङ्गशृङ्गारयोरपि ।

सुरभिः सौरभे ख्याते वसन्ते षण्डितेऽपि च ।

भ्रमरः कामुके भङ्गललाटालकयोरपि ।

इति त्रिषु विश्वः ।

वयो बाल्यादि पक्षी च यौवनं च क्वचिद्वयः ।

इति शाश्वतः ।

मालादीपकेनाह । यस्य कन्दर्पकेतोः समरभुवि रणा-
ङ्गणे भुजदण्डेन कोदण्डं धनुः समासादितम् । अत्र यथायथं
लिङ्गव्यत्ययो वचनव्यत्ययश्च । शरासनकोदण्डकार्मुकमित्यमरः ।

पूर्वं नानुभूतोऽननुभूतपूर्वस्तादृशो नायकः कन्दर्पकेतुः ।
कृतयुगादिराजानां प्रियव्रतसगरादीनां चरितं स्तेनैव तेजसा
लोकप्रकाशनादि तत्स्मरणं स्मरणेन स्थैर्यं स्थैर्येणाश्चर्यम् । स्मर-
णसाशुविनाशिलात् ।

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

यस्य कन्दर्पकेतोः प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां कर-

रिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः । यस्य च 'निशि-
तनाराचजर्जरितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलविगलितमुक्ताफलनिक-
रदन्तुरितपरिसरे' १ पतत्यचरथे २ रक्तवारिसञ्चरदनेकच्छा-
योत्पलपुण्डरीकवाचिनीशतसमाकुले नृत्यत्कबन्धे सुरसुन्द-

तलेन ताडनं पत्युर्मरणोत्तरमुरस्ताडनं तेन भीतैरिव मुक्ता-
हारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः । उत्प्रेचालङ्कारः । सम्भावना
स्यादुत्प्रेचेति लक्षणात् । पर्यन्तभूः परिसर इत्यमरः ।

यस्य कन्दर्पकेतोः समर एव सागरस्तस्मिन् खड्गो रराजे-
त्यन्वयः । निशितनाराचैस्तीक्ष्णबाणैर्जर्जरितानि शिथिलावय-
वानि यानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थलानि तेभ्यो विगलितैः सस्रै-
र्मुक्ताफलनिकरैर्दन्तुरितो दन्तुरवदाचरितः परिसरो यस्य
तस्मिन् । दन्त उन्नत उरच् । उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः ।
अस्मादाचारे किप् । क्तः । इट् । यद्वा । दन्तुरं विषमान्तरं
तद्वदाचरितम् ।

दन्तुरं वाच्यवद्विद्यादन्तुरे विषमान्तरे ।

इति विश्वप्रकाशः ।

पतत्यचरथे पतद्वाणे । रक्तमेव वारि जलं तत्र सञ्चरदने-
कच्छायमनेककान्ति उद्गतं पलं मांसं यस्मात् उत्पलं मांसशून्यं

१ निशितनाराचराजिज- A B D F इति नर० च । निशितनाराच-
राज- E २ -फलदन्तुरितपरिसरे C D F H ३ तरत्य- A B D H ४ इति
जग० च नर० च । रक्त० -नेककच्छप उत्पुल्लपु- A रक्तवारिज० -योत्पुल्लपु- B
रक्तवारिज० -ददणकच्छपे उत्पुल्लपुण्डरीके वा- C रक्त० -ददणकच्छपे उत्पुल्लपु- E
रक्तवारिज- F रक्त० -योत्पुल्लपु- H

रीसमागमोत्सुकचारुभटाहङ्कारसम्भारभीषणे समरसा-
गरे^१ भिन्नपदातिकरितुरगसुधिरार्द्रजयलक्ष्मोपादालक्ष्मकरा-
गरञ्जित इव खड्गो रराज ।

तच्च पुण्डरीकं सितच्छत्रं च यत्र तादृशं यदाहिनीशतं सेना-
शतं तेन समाकुले । नृत्यत्कवन्धे नृत्यच्छिन्नमस्तकवीरे । सुर-
सुन्दरीणामपरसां समागमोत्सुकानां चारुभटानां योधानाम-
हङ्कारोऽहमहमित्यस्य सम्भारस्तेन भीषणे । वषट्कार इति
निर्देशात् समुदायादपि कारः । यदाहङ्कारस्य गर्वस्य सम्भा-
रेण भीषणे । भटा योधाश्च योद्धारः ।

कवन्धोऽस्ती क्रियायुक्तमपमूर्धं कलेवरम् ।

इति द्वयोरमरः ।

तरङ्गिण्यां च सेनायां वाहिनी परिकीर्तिता ।

इति विश्वः । उत्पलं कुष्ठभूरुहे । इन्दीवरे मांसशून्य इति
हैमः ।

पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे ।

इति विश्वप्रकाशः । पत्ररथो बाणपत्र इति धरणिः । पत्रे पत्र-
रथः पत्नी । उत्पलमिन्दीवरम् । पुण्डरीकं सिताम्भोजम् ।
कवन्धं जलम् । वाहिनी नदी । कवन्धमुदकं पाथ इत्यमरः ।
सुरसुन्दरी मत्स्यभेदश्चारुभटोऽपि । क्लृप्तानुप्रासार्थुपमास्त्रेषरूप-

अथ कदाचिदवसन्नोयां यामवत्यां दधिधवले कालक्षप-
णकग्रासपिण्ड इव निशायमुनाफेनपुञ्ज^१ इव मेनकानखमा-
र्जनशिलाशकल इव मधुच्छत्रच्छायमण्डलोदरे पश्चिमाचलो-
पधानसुखनिलीनशिरसो^२ राजतताटङ्क^३ इव शेषमधुभाजि

क्षोभ्रेज्जालङ्काराणां यथासम्भवं सङ्करसंस्पृष्टी । ओजो गुणः ।
वैदर्भी रीतिः ।

अथानन्तरं स इति शेषः । कन्दर्पकेतुः कदाचिदवसन्नायां
समाप्तायां रजन्यामष्टादशवर्षदेशीयाम् । ईषदसमाप्ता कल्प-
न्देष्टदेशीयर इति देशीयः । ईषदसमाप्ताष्टादशवर्षां कन्यां
स्वप्नेऽपश्यदित्यन्वयः । अवसन्नायामित्यनेन स्वप्नस्य शीघ्रफल-
दत्तं ध्वनितम् । तदुक्तं गुरुणा ।

अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत् ।

इति । एतादृशे कुमुदिनीनायके चन्द्रेऽपरजलधिपयसि पश्चि-
मसमुद्रजले मज्जति सतीत्यन्वयः ।

काल एव क्षपणकस्तस्य दधिधवले ग्रामपिण्ड इव । क्षप-
णकस्य भक्षणार्थं दधिधवलः पिण्डो दीयत इति प्रसिद्धम् ।
निशा रात्रिः सैव यमुना तस्याः फेनपुञ्ज इव । मेनकानखला-
लनार्थं शिलाशकले झांवां इति भाषायाम् । मधुच्छत्रस्य छाया
मधुच्छत्रच्छायम् । विभाषा सेनेति स्त्रीबलम् । तद्वन्मण्डलोदरं

१ - क्षपक A B C D E F G H   २ - कालशिरसो A D इति मै० च ।
-कालविलासिनो C H -कालविलासिन्या F   ३ - ताटङ्कचक्र A B D -तालक C

चषक इव विभावरीवध्वा अपरजलधिपयसि शङ्खकान्तिका-
मुके मञ्जति कुमुदिनीनायके १ शिशिरकर्दमितकुमुदधूलि-
मध्यबद्धचरणेषु २ षट्चरणेषु ३ कलप्रलापबोधितचकिताभि-
सारिकासु सारिकासु प्रबुद्धाध्ययनकर्मठेषु मठेषु ४ विभा-
सरागमुखरकार्पटिकजनेपगीयमानकाव्यकथासु ५ रथ्यासु

मण्डलमधो यस्य तस्मिन् । पश्चिमाचलोऽस्ताद्रिः स एवोप-
धानं शिरोऽवलम्बनं तत्र सुखेन निलीनं स्थितं शिरो यस्या-
स्तस्या विभावरीवध्वा रात्रिस्त्रिया राजतताटङ्क इव रौप्यकर्ण-
भूषणविशेष इव ठेंठो इति भाषायाम् । तस्या एव शेषमधुभाजि
पीतशेषमद्यसहिते चषके पानपात्र इव । शङ्खकान्तेः कामुके-
ऽभिलाषुके तुल्ये वा । चषकोऽस्ती पानपात्रम् । उपधानं त्वप-
वर्द्धः । कामुके कमितानुक इत्यमरस्त्रिषु । उत्प्रेचालङ्कारः ।
शिशिरेण तुषारेण कर्दमितः कर्दमवदाचरितः कुमुदधू-
लिस्तन्मध्ये बद्धाश्चरणा येषां तादृशेषु षट्चरणेषु भ्रमरेषु ।

शिशिरः स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् ।

इति विश्वप्रकाशः । षट्पदभ्रमराख्य इत्यमरः ।

कलप्रलापोऽव्यक्तमधुरध्वनिस्तेन बोधिता अतएव चकिता
अभिसारिका याभिस्तासु सारिकासु ।

१ शि० - कुसुदवन- A B शि० - कुसुम- F २ -परागमध्य० A B C D E F G H
इति जग० च । ३ क० - प्रबो- A B F G क० - विबो- H क० - निबो- इति जग० ।
४ विभासमानसु- F H ५ -कार्पटिकोपगीय० D F H इति जर० च ।

१सकलनिपीतनिशातिमिरमतितनीयस्तया २वोदुमसमर्थ-
 खिव कज्जलव्याजादुद्धमस्त्रिव कामिमिथुननिधुवनलीला-
 दर्शनार्थमिवोद्गीविकाशतदानखिन्नेषु विविधबन्धरतक्रीडा-

कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका ।

इत्यमरः । सारिकाशब्दस्तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । तदुक्तमूषभेदे ।

स्तोत्रिङ्गोऽयं शारिः शकुनिविशेषे तु दन्त्यतालव्यः ।

इति ।

प्रबुद्धा अध्ययनकर्मठः अध्ययनशीला येषु तादृशेषु मठेषु
 छात्रादिनिलयेषु । कर्मणि घटोऽठजित्यठच् प्रत्ययः । कर्मशी-
 लस्तु कर्मठः । मठश्चात्रादिनिलय इति द्वयोरमरः ।

विभासेन रागविशेषेण मुखरितकार्पटिकजनैर्वस्तथाचक-
 भित्तुभिः कपडिया इति भाषाप्रसिद्धैरुपगोच्यमाना काव्यकथा
 यास्तु तादृशीषु रथ्यास्तु प्रतोलीषु । गानेऽनतिपाटवं ध्वन-
 यितुं मुखरशब्दप्रयोगः । रथ्या प्रतोली विशिखेत्यमरः । यम-
 कालङ्कारः ।

प्रदीपेख्येवं विधेषु सस्त्रित्यन्वयः । अतितनीयस्तयातिशयेन
 सकलं निपीतं निशातिमिरं तद्वोदुमसमर्थेखिव । निधुवनलीला
 सुरतक्रीडा । मैथुनं निधुवनं रतमित्यमरः । उद्गीविका शीवा-
 न्नमनक्रिया तस्याः शतं तद्दानं विधानम् । विविधबन्धो मयूरा-
 दिबन्धो यत्र तादृगतक्रीडानां साक्षिषु साक्षाद्गृष्टुषु ।

सालिषु शरणागतमिवाधोलीनं तिमिरमवत्सु दुर्जनेष्विव
दग्धस्नेहतया मन्दिमानमुपगतेष्वतिवृद्धेष्विव दशान्तमुप-
गतेषु विपन्नसदीश्वरेष्विव पात्रमात्रावशेषेषु दानवेष्विव

शरणागतमिवाधोलीनमधस्ताल्लीनं तिमिरसन्धकारमवत्सु
रक्षतु । तथाच वराहः ।

नार्ता न भीता न दृष्टाननाञ्च
विमुक्तशस्त्रा विपलायमानाः ।
चीणायुधा वाजिगजावतीर्णा
ह्येते न वध्या न च पीडनीयाः ॥
कुलैकतन्तुः शरणागतो वा
कृताञ्जलिर्यश्च वदेत् तवास्मि ।

इति । उत्तरश्लोके वध्या इत्यादौ वचनविपरिणामः । शरणं
गृह्णन्ति च । तमिस्त्रं तिमिरं तम इति द्वयोरमरः । उत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

दुर्जनेष्विव दग्धस्नेहतया नष्टप्रेमत्वेन मन्दिमानं सुहृत्क-
र्मणि शिथिलताम् ।

स्नेहोऽनुरागस्यैककणं तैलेऽपि च निगद्यते ।

इति धरणिः । पक्षे स्नेहस्तैलम् । मन्दिमानमल्पतेजस्वम् ।
अतिवृद्धेष्विव दशान्तं वयसोऽन्तमुपगतेषु । पक्षे दशान्तं वर्ति-
कान्तम् । दशा वर्तिर्दशा वय इति हारावली । विपन्नसदीश्वरे-
ष्विव सर्वस्वदानादिना प्राप्तदारिद्रेष्विव । एतच्च सत्यदेन ध्व-

निशान्तमध्यचारिष्वस्तगिरिशिखरेष्विव १ पतत्पतङ्गेषु २ प्रदी-
पेष्वनवरतमकरन्दविन्दुसन्दोहलुब्धमधुकरनिकुसुमवज्रङ्गार-
मुखरितेषु ३ स्नानिमानमुपगच्छत्सु वासागारकुसुमोपहा-

नितम् । पात्रमात्रावशेषेषु देहमात्रावशेषेषु तथाच कालि-
दासः ।

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्हिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥

इति ।

पात्रं तु भाजने योग्ये देहे तीरदयान्तरे ।

इति महीपः । यदा पात्रममात्यः ।

पात्रं सुवादौ पर्णे च राममन्त्रिणि चेत्यते ।

इति विश्वप्रकाशः । पक्षे पात्रं भाजनम् । दानवेष्विव निशा-
रात्रिस्तस्या अन्तमध्ययोश्चरणशीलेषु । पक्षे निशान्तं गृहं तन्म-
ध्यचारिषु । निशान्तवस्त्यसदनमित्यमरः । अस्तगिरिरस्ताचल-
स्तच्छिखरेष्विव । पतङ्गः स्वर्यः । पक्षे पतङ्गाः शलभाः । पतङ्गः
शलभादित्याविति विश्वः । अस्तस्तु चरमः क्षाम्भदित्यमरः ।

एतादृशेषु वासागारकुसुमोपहारेष्वित्यन्वयः । अनवरतं
मकरन्दविन्दुसन्दोहः पुष्परससमूहस्तत्र लुब्धमधुकराणाम-

१ परिपतत्पतङ्गेषु A प्रपतितपतङ्गेषु F २ प्र० -सन्दोहमोहलुब्धमधु- A प्र०
-सन्दोहलुब्धमधु- B D E G H प्र० -सन्दोहमोहलुब्धमधुदितमधु- C प्र०
-सन्दोहपानमोहलुब्धमधु- F ३ -करनिकरम्भ० A B D G -करनिकरनिकुसु-
म्भम्भ० E

रेष 'विगलत्कुन्दैरलकैः प्रियविरहशोकाद्वाप्यविन्दुनिवो-
त्सृजतीषु' प्रियतमगमननिषेधमिव 'कुर्वतीषु' वाचास्त-
तुलाकोटिभिश्चरणपक्षवै रजनिशेषसुरतभरपरिश्रमवि-

भिलाषुकभ्रमराणां निकुलम् धूयं तस्य झङ्कारेण रवविशेषेण
मुखरितेषु शब्दाधमानेषु । सन्दोहविसरव्रजाः । सुभोऽभि-
लाषुकस्तृष्णक् । निकुलम् कदम्बकमिति त्रिव्यमरः ।

एतादृशीषु प्रियतमास्त्रित्यन्वयः । विगलत्कुन्दैः पतत्कुन्द-
कुसुमैरलकैः । करणे तृतीया । प्रियविरहेण भाविप्रियविरहेण
शोकस्तस्माद्वाप्यविन्दुनिवोत्सृजतीषु । अनेन दृष्टिर्ध्वनिता ।
अन्तर्गत प्रियगमननिषेधमिव कुर्वतीषु । तदाह नारदः ।

अकालजेषु नृपतिर्विद्युद्गर्जितदृष्टिषु ।

उत्पातेषु त्रिविधेषु सप्तरात्रं तु न व्रजेत् ॥

इति । प्रवक्ष्यत्यतिका नायिका ।

प्रवक्ष्यति प्रियतमे प्रवक्ष्यत्यतिकेयते ।

इति रसरत्नहारः । अत्रोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

वाचास्तुलाकोटयो येषु तादृशैश्चरणपक्षवैरुपलक्षितासु ।
उपलक्षणे तृतीया । स्तुतितमनेन ध्वनितम् । स्वाप्यस्याकस्तु
वाचालः ।

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जोरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ।

१ विगलितकुः C D २ -मुत्सृजतिरिव A B C D E F H ३ कुर्वतीषुः D
F H ४ -सुरतपरिः C D E F H

१ गलितकेशपाशदरदलितमालतीमालापरिमलबुधमधुकर-
 २ निकरपत्तानिलनिपीतनिदाघजलशीकराक्षदेक्षुजवल्कि-
 ३ कृष्णशृङ्गत्कारमुखरासु ४ नवनखपदसंसक्तकेशनिर्मोक्त-

इति दयोरत्तरः ।

रजनिशेषः पद्मविकासकालस्तत्र सुरतभरस्तेन परिश्रम-
 स्तेन विगलितः केशपाशः केशकलापस्तत्र दरदलितानामीष-
 दिकसितानां मालतीनां मालास्तासां परिमलो जनमनोहरो
 गन्धस्तुब्धमधुकरनिकरपत्तानिलेन निपीताः शोषिता निदाघ-
 जलशीकरा श्रमुकणा यासां तासु । पद्मिन्यः स्त्रिय इमाः । यत्तु ।

प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ।

इति तच्चित्रिणादिविषयम् ।

पाशः पञ्चश्वहस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे ।

ईषदर्थे दरोऽव्ययम् ।

विमर्दोऽत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

सोमौघनिकरव्रात इति चतुर्थमरः ।

उद्धेक्षुजवल्किङ्कणस्य कृष्णत्कारः सिञ्चितं तेन मुखरासु ।
 अनेनापि स्तनितं ध्वनितम् । नवनखपदं रात्रिजातं नखक्षतं
 तत्र संसक्तः केशस्तन्निर्मोक्तो निर्मोचनं तेन वेदना तथा कृतः

१ ग० - लुब्धमधु - C D G H इति जग० च । २ निकुषन्व - A B C F G H
 ३ - करकणाक्ष - A B C D F G H - करकणासु लघु - E ४ - सुभगासु A B C
 D F H ५ ग० - पददृष्टकेश - A C D E F H इति जग० च नर० धे । न०
 - पर्दाक्षकेश - B ६ - केशपाशनिर्मोक्त - A B D G इति नर० च ।

वेदनाकृतसीत्कारविनिर्गतदुग्धमुग्धदशनकिरणच्छटाभिर्धवल-
लितभोगावासासु पुनर्दर्शनपृष्ठाविधुरसखीजनानलणवोच्छ-
माणप्रियतमासु ^१क्षणदागतवैयात्यवचनशतस्मारकगृह-
^२शुकचाटुव्याहृतिक्षणजनितमन्दाक्षासु शरद्दासरलक्ष्मीष्विव

सीत्कारसस्मादिनिर्गताभिर्दुग्धमुग्धदशनकिरणच्छटाभिर्धवल-
तो धवलीकृतो भोगावासो वासगृहं चाभिस्तासु । दशन-
किरणच्छटाभिस्तडिद्धनिता । मुग्धौ वर्बरसुन्दराविति विश्वः ।
भोगावासो वासगृहमिति हारावली ।

प्रियतमाः प्रेयांसः । क्षणं कामोत्सवं ददातीति क्षणदा
रात्रिस्तद्गतं वैयात्यवचनशतं धृष्टतावचनानि तत्स्मारकगृह-
शुकस्य चाटुव्याहृतिभिः क्षणं क्षणमात्रं जनितं मन्दाक्षं लज्जा
यासां तादृशीषु । तथाच माघः ।

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

इति । चटु चाटु प्रिये वाक्ये । वैयात्यं धृष्टता मतेति हारावली ।
कलाविशेषोत्सवयुः क्षणः । मन्दाक्षं ह्रीस्तपा व्रीडा । व्याहार
उक्तिर्लपितमिति त्रिष्वमरः ।

शरच्छरद्वृतुः । न खेनाकाशेनालङ्कृताः पयोधरा मेघा
यासु । मण्डनं मण्डनानामिति वदाकाशभूषणानामाकाशस्यैव

^१ क्षणदागत- A क्षणदा- C ^२ -वचनशतसंज्ञा- A B C D E F G H
इति जग- च । ^३ शुकचाटु- E

नखालङ्कृतपयोधरास्त्रासन्नमरणास्त्रिव जीवितेशपुराभिमु-
खीषु^१ वसन्तवनराजिष्विवोत्कलिकावङ्गलासु^२ प्रियैरालि-
ङ्गमानासु कामिनीष्वान्दोलितकुसुमकेसरे^३ केशरेणुमुषि

भूषणत्ववर्णनम् । यदा न खेऽलङ्कृता भूषिताः सज्जला अति-
नीला इति यावत् । तादृशाः पयोधरा मेघां यासु । शर-
त्कासे निर्जलत्वादनलङ्कृतत्वमित्यर्थः । पक्षे । नखेन तत्त्वतः स-
क्ष्यते तेनालङ्कृताः पयोधराः स्तना यासां तादृशीषु । स्त्रीस्त-
नाब्धौ पयोधरावित्यमरः । जीवितेशो यमस्तस्य पुरं संयमिनी ।
पक्षे । जीवितेशः पतिः । तत्पुरं शरीरम् ।

वसन्ते धर्मराजे च जीवितेशो धनागमे ।

पुरं पुरि शरीरे च गुग्गुलौ कथितः पुरः ।

इत्युभयत्र विश्वः ।

वनराजिर्वनपरम्परा । उत्कलिकोद्गतकोरकः । कलिका
कोरकः पुमानित्यमरः । पक्षे । उत्कलिकोत्कण्ठा । उत्कण्ठो-
त्कलिके समे इत्यमरः ।

यमकेनाह । एतादृशे वाते वहतीत्यन्वयः । आन्दोलित-
कुसुमकेसरे कल्पितपुष्पकिञ्जल्के । रणितेन मधुरा मणयो
यासां तादृशीनां रमणीनां केशरेणुमुषि केशपदेन तत्स्थानि
पुष्पाणि लक्ष्यन्ते तद्रूपोद्धारके । विकचानि विकसितानि च

१ -पुराभिमुखीषु C, F २ वसन्तारामरा D ३ -सहस्रवङ्गलासु A C

४ -केसर- G H

रक्षितमधुरमणीनां^१ रमणीनां^२ विकचकुमुदाकरे^३ मुदा-
करे सङ्गभाजि प्रियविरहितासु रहितासु सुखेन मुर्मुरमिव
वर्षति समन्तादर्पके दर्पकेषुदहनस्य^४ दूरप्रसारितकोक-

तानि कुमुदानि च कैरवाणि तेषामाकरे । एतादृशे सरसि ।
सङ्गभाजि । अतएव मुदाकरे हर्षकारके । मुदेत्यत्र भागुरि-
मते टाप् । एतेन विशेषणद्वयेन शीतमन्दसुगन्धिलं ध्वनितम् ।

प्रियविरहितासु । अतएव सुखेन रहितासु । समन्तात्
परितो दर्पकेषुदहनस्य कामबाणाग्नैरर्पके समर्पके । अतएव
मुर्मुरमिव तुषाग्नमिव वर्षति । मुर्मुरस्तु तुषानल इति वैज-
यन्ती । कोकप्रियतमा चक्रवाकी । केशरे केशरे इत्यत्र स्वभे-
दयमकम् । भोजराजेनोदाहृतं च ।

शालं वहन्ती सुरतापनीयं शालं तडिङ्गासुरतापनीयम् ।

रक्षोभरक्षोभरसन्निकूटा लङ्काकलङ्का कलिकाद्रिकूटे ॥
इत्यत्र शालं शालमिति स्वभेदयमकमिति वर्णितम् । इदं स्थूल-
मव्यपेतयमकम् । केशर इति तालव्यमध्यपाठे त्विदमेव यमक-
प्रमाणम् ।

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां पदानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकम् ।

केशरो बकुले सिंहसटायां पुष्पमध्यगे ।

१ -मधुरमणीनां A F इति जग० च । -नूपुरमणीनां D इति गर० च ।
२ विकसितकु- A B विकसितकु- G ३ सुकुमुद- D कुमुद- इति गर० ।
४ दूरप्रसारित- B

प्रियतमास्ते मास्ते वदति जघनमदनपुरतोरणेन ^१मदन-
नगरमहानिधिकनकप्राकारेण रोमावलीलतालवालेन जघन-
चन्द्रमण्डलपरिवेषेण ^२त्रिभुवनविजयप्रशस्तिरोमावलीकन-
कपत्रेण ^३सकलहृदयवन्दिनिवासपरिखावलयेन जग-

इति विश्वः । किञ्चत्कः केसरोऽस्त्रियाम् । रेणुर्द्वयोः स्त्रियां
धूलिः । मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः । व्याकोशविकचस्तुटाः ।
फुल्लस्यैते विकसिते । सिते कुमुदकैरवे । कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः ।
पत्री रोप इषुर्द्वयोः । कांक्षकश्चक्रवाक इत्यष्टमरः ।

मेखलादान्ना काञ्चीदान्ना परिवृतजघनस्थलीमित्यन्वयः ।
जानपदेति ङीष् । तोरणेन बहिर्दारेण । प्राकारेण वरणेन ।
आलवालेनावालेन । थाला इति भाषायाम् । परिवेषेण परि-
धिना । प्रशस्तिः प्रशस्तिवर्णः । सैव रोमावली तस्याः कनक-
पत्रेण कनकचित्रेण पत्रेण शकपार्थिवादिः । यद्वा । ताम्रपत्रवत्
कनकपत्रम् । सकलानां हृदयान्येव वन्द्यः प्रयत्नास्तेषां निवासः
कारा तत्परिखावलयेन । खाई इति भाषायाम् । सर्वेषां हृद-
यानि तत्रैव निवसन्तीति भावः । जगल्लोचनानि सर्वजननेत्राणि
तान्येव विहङ्गमाः पक्षिणस्तेषां माला पङ्क्तिस्तस्या लासकशला-
कागुणः । कांपा इति भाषायाम् । सर्वेषां लोचनाकर्षकेणेति

^१ मन्मथमन्दिरमहा- A B G मदनमन्दिरमहा- F इति नर० च । ^२ त्रि-
-वर्षरो- A G त्रि० -रोमवर्षावली- B E F त्रि० -ल्लेखलोमावली- D इति नर०
च । ^३ सकलजनहृ- A B C D E F G H

१ 'लोचनविहङ्गममालासकशलाकागुणेनेव' मेखलाद्रास्त्रा
 २ 'परिवृतत्रधनस्थलीमुन्नतपयोधरभारान्तरितमुखचन्द्रदर्शना-
 ३ 'प्राप्तिजनितखेदेनेव ४ 'गुरुनितम्बविम्बपयोधरकुम्भपीडाञ्ज-
 ५ 'नितायासेनेव ६ 'गृहीतगुरुकलत्रानुशयेनेव ७ 'विधातुरतिपीड-

भावः । तारणोऽस्ती बहिर्द्वारम् । प्राकारे वरणः शालः १ -
 स्यादालवालमावालम् । परिवेषस्तु परिधिः ।

प्रयद्दोपयद्दौ वन्द्या कारा स्याद्वन्धनालये ।

खेयं तु परिखा ।

खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ।

स्तोकव्यां मेखला काञ्चीत्यष्टस्वमरः । गमेः सुपि वाच्य
 इति खश् । विहायसो विह इति वाच्यं खच् च डिङ्गा वाच्य
 इति विहायसो विहादेशे खित्यनव्ययस्येति मुमागमः । खन्
 श्रवदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति डः । परितः खाता
 परिखा ।

उत्प्रेक्षयाह । मध्यभागेनावलम्बेनालङ्कृतामित्यन्वयः । उन्न-
 तपयोधराभ्यामन्तरितो व्यवहितो यो मुखचन्द्रस्तद्दर्शनप्राप्त्या
 जनितखेदेनेव । गुरुर्महान् नितम्बविम्बो नितम्बमण्डलं पयोध-
 रकुम्भः स्तनकलशस्ताभ्यां पीडया जनितायासेनेव । गृहीतो

१ लो० -विहङ्गममालास- A C D F २ -कनकशला० C ३ परिगत- A B D F
 प० -स्याकामु- A B C D E F G H इति जग० च नर० च । ४ प्राप्तिजे- A B
 C F H इति जग० च । ५ गुरुनितम्बपयो- D H ६ -पयोधरकुम्भविहङ्गमय-
 पार्श्वपीडा० B F G H -पयोधरभारपीडाः D ७ विधातुरतिपी- G

यतो 'हस्तपाशजनितायास्तेनैव मम मूर्ध्वजयोरित्यत्रमाश्रयोः
स्तनकलशयोः कार्यं मध्येव निपातो भविष्यतीति चिन्तयेत्
चीणतरतामुपगतं मध्यभागेनालङ्कृतमनुरागरत्नमयकनक-
रुचकाभ्यां^१ चक्षुकमुद्रासनाद्याभ्यामतिगुरुपरिणाततया पत-
नभयात्^२ कीलिताभ्यामिव चक्षुकच्छलेन^३ गिरिसारेण सक-

वृहत्कलत्रस्य पृथुश्रोणिमण्डलस्थानुशयो दीर्घद्वेषो येन । वि-
धातुर्ब्रह्मणः । मूर्ध्वशब्देनोर्ध्वदेशो लक्ष्यते । तत्रोत्पन्नयोः स्तन-
कलशयोर्मध्येव पातो भविष्यतीति चिन्ता चीणताहेतुः । मध्यमं
चावलङ्गं च मध्येऽस्ती । कलत्रं श्रोणिभार्थयोः । अनुशयो
दीर्घद्वेषानुतापयोरिति त्रिव्वमरः । वृहत्कलत्रपदेन युवती-
पतेः पौगण्डे वयसि वर्तमानस्य वृत्तान्तोऽपि प्रतीयते । गुरु-
कलत्रानुशयेनेति पाठस्त्वयुक्तत्वादुपेक्षितः ।

पयोधराभ्यामुद्गासमानाभित्यन्वयः । अनुराग एव रत्नं
तत्प्रचुरौ कनकरुचकौ गुलिकामणी रत्नमये गुलिके यतोऽत-
श्चक्षुके एव मुद्रे जतुमये नामाक्षराङ्किते मुद्रे ताभ्यां सना-
द्याभ्यां सहिताभ्याम् ।

रुचको मङ्गलद्रव्ये योवाभरणदन्तयोः ।

इति विश्वप्रकाशः । रुचको गुलिकामणिः । अतिगुरुपरिणाह-

१ हस्तपाशपरामर्शज- D' २ निश्चिन्तयतेव C ३ -कनककुरवकाभ्यां A D H
-कनकचक्षुकाभ्यां B -कनककलत्ररुचकाभ्यां C ४ लिङ्गि- A B C D E इति
जन० च नर० च । ५ + विधिना C

लावयवनिषिक्तशेषलावण्यपुञ्जाभ्यामिव हृदयतडागकम-
लाभ्यामिव हृच्छयकपोलचातुरिकाविभ्रमाभ्यां रोमावली-
लताफलाभ्यां^१ कन्दर्पदर्पवर्धनवशीकरणचूर्णपूर्णसमुद्रका-
भ्यामशेषजनहृदयपतनसञ्जातगौरवाभ्यां संसारमहातह-
फलाभ्यां यौवनमहापादप्रसवाभ्यां चारलतावृणाललोभ-

तथा विशालतया पतनभयाद्धेतोःसूक्ष्मकक्षलेन मिषेण गिरि-
सारेण लोहकीलेन कीलिताभ्यामिव । सकलेष्ववयवेषु निधि-
कस्यातएवावशिष्टस्य लावण्यस्य पुञ्जाभ्यामिव ।

मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मावण्यमिहोच्यते ॥

इति मेदिनी । हृदयतडागकमलाभ्यां कमलकोरकाभ्यामि-
त्यर्थः । हृच्छयः कामः । कपोलचातुरिका गलमसुरिका इति
भाषायाम् । रोमावलीलता तत्फलाभ्याम् । कन्दर्पः काम-
स्तस्य दर्पस्तद्वर्धनं तद्वशीकरणचूर्णं तेन पूर्णसमुद्रकाभ्यां समु-
द्राभ्याम् । स्नानदर्शनादेव कामाविर्भावो यूनामिति भावः ।
अशेषाणां सर्वेषां जनानां हृदयस्य मनसः पतनं तेन सञ्जात-
गौरवाभ्याम् । यथा कठिनद्रव्यान्तराभिघाताच्छरीरे यन्नि-
सम्भवस्तथैतद्वक्षसि युवमनसां पातात् पयोधरसम्भवः । एतेनैत-
च्छरीरमार्दवं कुचयोः काठिन्यं च वर्णितम् । संसारमहातह-

^१ -तडागकमलकम- A २ -सहाफलाभ्यां D + इव H ३ क० -विचर्जन-
D इति श्रुतं च । ४ जगद्गो- A B C F G इति नर० न्व । ५ संसारपारि-
जातक- A G H संसारपारिजातकमहा० B

नीयचक्रवाकाभ्यां 'क्षारलतारोमावलीसङ्गमन्याजप्रयाम' १-
 'तक्षफलाभ्यां त्रिभुवनविजयपरिश्रमखिन्नस्य मकरकेतोर्विज-
 नवासगृहाभ्यां' पयोधराभ्यामुद्गासमानां 'मुखचन्द्रसन्नि-
 हितसन्ध्यारागेण' 'दन्तमणिरत्नासिन्दूरमुद्रानुकारिणा

फलाभ्याम् । संसारस्तेदमेवैकं फलमिति भावः । यौवनं ता-
 रुण्यं तदेव पादपो वृक्षस्तत्प्रसवाभ्यां पुण्याभ्याम् । तारुण्यं यौ-
 वनं समे । विटपो पादपस्तरित्युभयचामरः ।

पुष्पं प्रसूनं सुमनः प्रसवस्व मणीवकम् ।

इति हैमः । त्रिभुवनविजयपरिश्रान्तस्तेत्यनेन सौधनिवासो ध्व-
 नितोऽतएव विजनवासगृहाभ्यां षट्मण्डपाभ्यामित्यर्थः । तदा-
 कारानुकारित्वादिति भावः । जनराहित्यवर्णनात् स्यन्दरहि-
 तत्वं ध्वनितम् ।

उत्प्रेक्षया प्रौढोक्त्वा चाह । अधरपल्लवेनाधरोष्ठकिसलय-
 नेपथोभमानामिति सम्बन्धः । पल्लवोऽस्ती किसलयमित्यमरः ।
 मुखचन्द्रसन्निहितस्तत्समीपवर्ती सन्ध्यारागस्तात्कालिकलौहि-
 त्यविशेषः । दन्तमणीनां रत्ना कान्तिविशेषसंरक्षणम् । तदर्थं
 या सिन्दूरमुद्रा तदनुकारिणा । निःसरता हृदयानुरागेण
 रञ्जितेनेव । कीर्त्ता शैत्यवदनुरागे लौहित्यवर्णनं कविसम्प्रदायः ।
 तथाच माघः ।

१ ५० - सङ्गमजया- C D २ - सङ्गमप्रयाम- E G H ३ - तक्ष- F ४ - जय-
 वासं- A B E ५ - मुखचन्द्रनिहित- C ६ हितसन्तस- A C F G हितसैततस- D
 ७ + इव A B C E ८ द्विज- A B C D F G H इति जग० च नर० च ।

निःसरता १ हृदयानुरागेणेव १ रञ्जितेन १ रागसागरविद्रुम-
"नवपल्लवेनेवाधरपल्लवेनोपशोभमानां तरुणतरकेतकदलद्रा-
घीयसा पल्लवचटुलालसेन हृदयवासगृहावस्थितहृच्छय"-
विलासिनो गवाक्षशङ्कामुपजनयता सरागेणापि निर्वाणं

हृदितः कथमपि त्रपयान्तर्यः प्रियं प्रति चिराय रूमल्ला ।

वारुणीमदविशङ्कमथाविश्लुषोऽभवदसाविव रागः ॥

इति । रागसागरोऽनुरागसमुद्रस्तत्सम्बन्धिविद्रुमस्य प्रवासत-
रोर्नवपल्लवेनेव । अत्र प्रौढोक्तिरपि ।

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ।

विद्रुमः पुंसि प्रवालः पुंनपुंसकमित्यमरः ।

. नयनयुगलेन भूषितामित्यन्वयः । तरुणतरकेतकदलद्रा-
घीयसा तद्वद्दीर्घेण । ईयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना दीर्घशब्दस्य
द्राघ्यादेशः । दलं पर्णं हृदः पुमानित्यमरः । पल्लवं पल्ल-
युक्तं चटुलं चञ्चलमलसं मन्दं तादृशेन । हृदयमेव वासगृहं
तत्रावस्थितस्य हृच्छयविलासिनः । कामविलासिनो गवाक्षशङ्कां
वातायनशङ्कामुपजनयता । वातायनं गवाक्ष इत्यमरः । सरा-
गेण सानुरागेण निर्वाणं मोक्षं कुर्वतेति विरोधः । मुक्तिः कैव-
ल्यनिर्वाणमित्यमरः । परिहारस्तु निर्वाणं निवृत्तिः । एतद्-
र्शनाञ्जनानां पदार्थान्तरेभ्यस्तेतसो निवृत्तिरिति भावः । नि-

१— हृदय- E १ अनुर- A B G १ रागसागरप्रवाहजनव- G रागसागर-
विद्रुमशेषेवाधरपल्ल- H ४ श्लोकेन- A B C D E F H इति मर० च । ५— हृद-
यशय- F

कुर्वता^१ 'गतिप्रसररोधकश्रवणकृतकोपेनेवोपान्तलोहितेन'
 धवल्यतेव जगदशेषमुत्फुल्लकमलकाननसनाथमिव मगनं
 कुर्वता दुग्धाभोधिसहस्राणीवोदमता^२ कुन्दनीलोत्पलमाला-
 लक्ष्मीमिवोपहसता नयनयुगलेन^३ भूषितां दशनरत्नतुलाद-

र्वाणोऽवात इति निपातः । गतिप्रसररोधकश्रवणकृतकोपेनेव ।
 अन्तस्थ समीपमुपान्तं प्रान्तदेशस्तत्र लोहितेन रक्तेन । उपा-
 न्तमिति विभक्तीत्यादिना समीप्येऽव्ययीभावः । रोहितो लो-
 हितो रक्त इत्यमरः ।

दृष्टिसञ्चारजन्यं विशेषं वर्णयन्नाह । धवल्यता धवलं कु-
 र्वता जगदशेषम् । उत्फुल्लानि व्याकोशानि कमलानि तेषां
 कामनं तेन सनाथं गगनमन्तरिक्षं कुर्वता ।

प्रफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ।

मभोऽन्तरिक्षं गगनमित्युभयचामरः ।

दुग्धाभोधिसहस्रमिवोदमतोद्गिरता । टुवम उद्गिरणे ।
 कुन्दनीलोत्पलमालालक्ष्मीमिवोपहसता । तदधिकशोभत्वा-
 दिति भावः ।

नासावंशेन परिष्कृतां भूषितामित्यन्वयः । भूषितश्च परि-
 ष्कृत इत्यमरः । दशनरत्नानि दन्तरत्नानि तेषां तुलादण्डेन ।

१ जनयता A B C D F G H इति नर० च । २ गतिप्रसरावरो- C D E
 F H ३ -सोपान्तलो- D ४ -सतोत्फुल्लनीलो- H ५ विभूषितां A B D F
 इति नर० च ।

एतेन ^१नयनसमुद्रसेतुबन्धेन^२ ^३यौवनमन्मथमत्तवारणयो-
र्वरण्डकेनेव मासावंशेन परिष्कृतां ^४विलोचनेन्दीवरभ्रमर-
पङ्क्तिभ्यां मुखमदनमन्दिरतोरणाभ्यां रागसागरवेलाभ्यां^५
यौवननर्तकलासिकाभ्यां भ्रूलताभ्यां विराजमानां^६ घनसम-

नयनसमुद्रस्य सेतुबन्धेन । सेतुरालौ स्त्रियां पुमानित्यमरः
यौवनमन्मथावेव मत्तवारणौ मत्तगजौ तयोर्वरण्डकेन ।

भित्तेरुभयपार्श्वे दौ स्थापयित्वा मतङ्गजौ ।

योधयन्तीति प्रसिद्धं भित्तिः सा तु वरण्डकम् ॥

अगड इति भाषायां प्रसिद्धम् । कुञ्जरो वारणः करीत्यमरः ।

रूपकातिशयोक्त्याह । भ्रूलताभ्यां विराजमानां शोभमाना-
मित्यन्वयः । विलोचनेन्दीवरस्य नेत्रनीलोत्पलस्य भ्रमरपङ्क्ति-
भ्याम् । इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्निति कुमुदप्रकरणेऽमरः । मुख-
मदनमन्दिरस्य तोरणाभ्यां बहिर्द्वाराभ्याम् । तोरणोऽस्ती बहि-
र्दारमित्यमरः । रागसागरोऽनुरागसमुद्रस्तदेलाभ्याम् ।

अव्यम्बविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।

इत्यमरः । यौवननर्तकलासिकाभ्याम् । नर्तकीलासिके समे
इत्यमरः ।

क्षेपेणाह । घनसमयो वर्षाकालस्तस्य लक्ष्मीः शोभत तामि-

^१ नयनयुगलस्य- B ^२ -बन्धेनेव DEH ^३ यौवनमन्मथमहाया- H ^४ वि-
लोचनकुवलयध- A B C D E F G H ^५ -वेणिकाभ्यां A B C D F H
इति जग^० च नर^० च । ^६ इति जग^० च । विराजितां A B C D E F G
इति नर^० च ।

याकाशलक्ष्मीमिवोत्ससत्पयोधरां^१ जयशब्दघोषणाप-
न्नजनमूर्तिमिवोत्ससत्तुलाकोटिप्रतिष्ठितां सुयोधनधृतिमिव^२
कर्णविश्रान्तलोचनां वामनलीलामिव दर्शितवलिबिभङ्गां^३
^४वृश्चिकराशिरविस्थितिमिवान्तिक्रान्तकन्यातुलामुषामिवानि-

वोत्ससत्पयोधराम् । स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरावित्यमरः । जय-
शब्दस्य घोषणामापन्ना प्राप्ता या जनमूर्तिस्तामिवोत्ससत्तुला-
कोटौ प्रस्फुरमाणेतुलाये प्रतिष्ठितां स्थिताम् । परोक्षासमये
शुद्धीभवन् सर्वैर्जयजयेत्युच्यते । उच्चैर्घुष्टं तु घोषणेत्यमरः ।
पचे । उत्ससत्तुलाकोटिना शोभमानपादाङ्गदेन प्रतिष्ठितां
प्राप्तप्रतिष्ठाम् । तदस्य सञ्जातमिति तारकादित्वादितच् । पा-
दाङ्गदं तुलाकोटिरित्यमरः ।

सुयोधनो दुर्योधनस्तस्य धृतिर्धैर्यमिव कर्णविश्रान्तलोचना
ताम् । यावत् कर्णं पश्यति तावत् तस्य धृतिरिति भावः । पचे ।
कर्णयोः आचर्योर्विश्रान्ते लोचने यस्यास्ताम् । कर्णशब्दग्रहौ
आचमित्यमरः ।

वामनलीलामिव वामनावतारविष्णुलीलामिव दर्शितो
बलेस्तन्नाम्नो दैत्यस्य विभङ्गो यस्यां ताम् । पचे । दर्शितो वलीनां
चिवलीनां विभङ्गो यस्यां ताम् । वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रिया-
मित्यमरः ।

^१ जयघोष- C D, F   ^२ -मूर्तिमिव C   -मूर्तिमिव D   -चिन्तितमिव G H
^३ -वलिभङ्गां C   ^४ वृश्चिकरवि- A B D F

द्वदर्शनसुखां शचीमिव नन्दनेक्षणरुचिं पशुपतिताण्डवली-
लामिवोल्लसच्चक्षुःश्रवसमटवीमिवोत्तुङ्गश्यामलकुचां वानर-

वृश्चिकराशौ रविस्थितिमिवातिक्रान्ते कन्यातुले तन्नामक-
राशी यथा ताम् । तयोस्तत्पूर्वत्वादित्यर्थः । पक्षे । अतिक्रान्ता
कन्यानां तुला तुलना यथा ताम् । उषा बाणासुरस्य कन्या
तामिवानिरुद्धस्य दर्शनेन सुखं यस्याः । पक्षे । अनिरुद्धमनिवारितं
दर्शनसुखं यस्यास्ताम् ।

शचीमिवेन्द्राणीमिव नन्दनस्येन्द्रवनस्येक्षणे रुचिर्यस्यास्ताम् ।
पुलोमजा शचीन्द्राणी । नन्दनं वनमितीन्द्रप्रकरणे द्वयोर-
मरः । पक्षे । नन्दयतीति नन्दना । नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः ।
अजादित्वाद्वाप् । तादृशीक्षणरुचिर्नेत्रकान्तिर्यस्यास्ताम् । ईक्षणं
चतुरक्षिणी इत्यमरः ।

पशुपतेः शिवस्य ताण्डवलीलामिवोल्लसच्चक्षुःश्रवसमुल्लसत्स-
र्षाम् । ईशः पशुपतिः शिवः । ताण्डवं नटनं नाट्यम् । चक्षुः-
श्रवाः काकोदरः फणीति त्रिध्वमरः । पक्षे । उल्लसच्चक्षुःश्रवसं
शोभमाननेत्रकर्णाम् । अटवीमिवारण्यमिवोत्तुङ्ग उच्चः श्यामो
लकुचो यस्यां ताम् । लकुचो लिकुचो उज्जरित्यमरः । बडहर
इति भाषायाम् । अटव्यरण्यं विपिनमिति च । पक्षे । उत्तुङ्गौ
श्यामलौ कुचौ स्तनौ यस्यास्ताम् । दग्धः पट इतिवदवयवध-
र्मस्य समुदाये समारोपात् कुचयोः श्यामलतावर्णनम् । काल-
श्यामलमेचका इत्यमरः ।

सेनामिव सुग्रीवाङ्गदोपशोभितां 'भास्वतालङ्कारेण' 'चन्द्रेण'
'वदनमण्डलेन' 'लोहितेनाधरपल्लवेन' 'सौम्येन दर्शनेन गु-
ह्या नितम्बविम्बेन' 'विकचेन' 'नेत्रकमलेन' 'शनेश्वरेण पा-
देन' 'तमसा केशपाशेन' ग्रहमयीमिव संसारभित्तिचित्र-

वानरसेनामिव सुग्रीवेणाङ्गदेनोपशोभिताम् । पक्षे । शोभ-
ना ग्रीवा यस्याः सा चासावङ्गदेन केयूरेणोपशोभिता ताम् ।
केयूरमङ्गदं तुल्ये इत्यमरः ।

रत्नावलीश्लेषाभ्यामाह । ग्रहमयीमिवेत्यन्वयः । भास्वता
शोभमानेनालङ्कारेण भूषणेन । पक्षे । भास्वान् सूर्यः । भास्व-
दिवस्वत्प्राप्त्येत्यमरः । चन्द्रेणाङ्गादकेन । चदि आङ्गादे ।
स्फायितश्चीति रक् । वदनमण्डलेन । पक्षे । चन्द्रेण चन्द्रमसा ।
हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इत्यमरः । लोहितेन रक्तेनाधरपल्लवेन ।
रोहितो लोहितो रक्त इत्यमरः । पक्षे लोहितेन भौमेन ।
कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुत इत्यमरः । सौम्येन मनो-
हरेण दर्शनेन विलोकनेन । पक्षे । सौम्येन बुधेन । रौहिणेयो

१ भास्वतेत्यादिकेशपाशेनेत्यन्तस्य स्थाने सर्वेषु मूलपुस्तकेषु अगङ्गनरसिंहटी-
कयोश्चान्यत्राभावलक्ष्मी पाठोऽस्ति । तथाहि । शने० पा० सौ० दर्श० गु० नि०
छी० वि० मे० भा० च० वद० त० के० । इत्येतद्गर्भे च पाठान्तराणि विद्यन्ते ।
२ मुखेन चन्द्रमण्डलेन कायेनाल्लापेन H ३ मुखेन A B C D F G ४ लोहि-
तेनाधरेण A B C D E F G H ५ + चेतरोचिषा स्मितेन C D इति नर० च ।
६ नितम्बेन A B C D E F G H ७ विलोचनोत्पलेन A B C E F G H नय-
नोत्पलेन D ८ + काव्यानगतेन C + सितेन हारेण C D इति नर० च ।
९ — तमसा केशपाशेन B C E F G

लेखामिव चैलोक्तसौन्दर्यसङ्केतभूमिमिव रसायनसिद्धिमिव
यौवनमदायोगिनः सङ्कल्पभित्तिमिव^१ शृङ्गारस्य निधानमिव

बुधः सौम्य इत्यमरः । गुरुणा महता नितम्बविम्बेन । पक्षे ।
गुरुणा बृहस्पतिना । गीष्पतिर्धिषणो गुरुरित्यमरः । विकचेन
विकसितेन विलोचनोत्पलेन नेत्रकमलेन । पक्षे । विगतः कचो
बृहस्पतिपुत्रो यस्माद्विकचः शृङ्गः ।

शृङ्गे केतौ च विकच उत्फुल्ले च निगद्यते ।
इति विश्वः । शनैर्मन्दं चरति गच्छति तादृशेन पादेन । तस्या
गजगमितयेति भावः । पक्षे । शनैश्चरः सौरिः । समौ सौरि-
शनैश्चरावित्यमरः । तम इव तमस्तादृशेन केशपाशेन मार्दव-
दैर्घ्यस्थामतादिगुणेन । अन्यपदार्थं चतुर्गतिप्रतिरोधकत्वादिति
भावः । कचः केशः शिरोरुहः ।

पाशः पञ्चस्र हस्तस्र कलापार्थाः कचात् परे ।
इत्यमरः । पक्षे तमसा राज्ञा । तमस्तु राज्ञः स्वर्भानुरित्य-
मरः । सर्वत्रोपलक्षणे तृतीया । राज्ञकेत्वारेकत्वात् शृङ्गे केतौ
च विकच इति विश्वकोशाद्विकचशब्देन वा केतोरपि सङ्ग्रहः ।

कमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ।

संसारभित्तिचित्रलेखामिव । चित्रलेखेवेयं शोभिकेति भावः ।
यौवनस्य रसायनसिद्धिमिव । जराव्याधिगित् सद्यश्चमत्कृतिकृत्
खण्डरौप्यजनको वैषधिविशेषो रसायनम् । शृङ्गारस्य सङ्कल्प-
भित्तिमिव । सङ्कल्पः कर्म मानसमित्यमरः । कौतुकस्य कौतू-

कौतुकस्य 'त्रिभुवनविजयपताकामिव मकरध्वजस्याविर्भूति-
मिव मनसोऽभिभूतिमिव' मदनस्य 'स्तम्भनचूर्णमिवेन्द्रियाणां
मोहनशक्तिमिव मन्मथस्य विहारस्थलीमिव' सौन्दर्यस्यैका-
यतनशालामिव' सौभाग्यस्योत्पत्तिस्थानमिव 'लावण्यस्याक-

हलस्य निधीयन्तेऽस्मिन् निधानमाश्रयः । कौतूहलं कौतुकं
चेत्यमरः । मकरध्वजस्य कामस्य त्रिभुवनविजयपताकामिव ।
हनुमत्पताकादिवदिति भावः । पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज
इत्यमरः । मनस आविर्भूतिमिव । मदनस्याभिभूतिमिव ।
अभिभवकारणमिवेत्यर्थः । इन्द्रियाणां धोन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां
स्तम्भनचूर्णमिव । एतद्दर्शनादेव स्तम्भरूपसात्विकभावाविर्भाव
इति भावः । मन्मथस्य मोहनशक्तिमिव । मदनो यथा जग-
न्मोहयति सैवेयं मूर्तिमतीति भावः ।

सौन्दर्यस्य विहारस्थलीमिव । विहारः क्रीडा तदर्थं स्थली
पुरुषेणासंस्कृता भूमिस्तामिव । एतेनेयमलङ्कारादिपुरुषसं-
स्कारहीनापि रम्येवेति स्वाभाविकसौन्दर्यातिशयो ध्वनितः ।
तथाच कालिदासः ।

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लङ्का लक्ष्मीं तनोति ।

१ विजयप- C D H २ -स्यातिरतिभूमिमिव B -स्यातिभूतिमिव C -स्यामि-
भूतिमिव D -स्यातिभूमिमिव F -स्याविर्भूतिमिव मनसोऽतिभूतिमिव G ३ स्तम्भ-
नमिवेन्द्रियाणां इति, जग० । ४ विहारस्थलीमिव H ५ -यतनमिव A+B D H
६ कान्तोत्कर्ष- D

वर्णसिद्धिमिव^१ मनसश्चतुर्वन्धमिव^२ मन्मथेन्द्रजालिनस्त्रिभुवन-
नविलोभनसृष्टिमिव प्रजापतेः^३ कन्यकामष्टादश^४ वर्षदेशीया-
मपगच्छत् स्वप्ने ।

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पिबन्निव जनितेर्षयेव
निद्रया चिरसेवितया मुमुचे ।^५ विबुधस्तु विषसरसीव^६ दुर्ज-

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

इति । सौभाग्यस्य सुभगताया एका प्रधानायतनशाला चैत्य-
शाला तामिव ।

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

चैत्यमायतनं तुल्ये इत्यमरः । लावण्यस्योत्पत्तिस्थानमिव ।

मुक्ताफलेषु क्वायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मावण्यमिहोच्यते ॥

इति मेदिनी । मनस आकर्षणसिद्धिमिव । स्वर्णाकर्षणभैरवा-
दिसिद्धिमिवेत्यर्थः । मन्मथेन्द्रजालिन इन्द्रजालविद्यानिपुणस्य
चतुर्वन्धमिव । प्रजापतेर्ब्रह्मणस्त्रिभुवनविलोभनसृष्टिमिव ।

अथ स्वप्नदर्शनोत्तरं प्रीतिविस्फारितेन विकसितेन चक्षुषा
तां पिबन्निव । अतएव चिरसेवितया निद्रया जनितेर्षयेव ।

१ - वर्णमन्त्रसिद्धिमिव A D F G H २ - न्यौषधीमिव A B F - न्यमन्यौषधीमिव
C D G H ३ कन्यकां वासवदत्ताम् - H ४ प्रवृ - D ५ विषरससरसीव A C
D F इति जर० च ।

नवचसीव निमग्नमात्मानं धारयितुं न शक्नाक । तथाहि क्षण-
माकाशतलमालिङ्गन् प्रसारितवाङ्मयुगल एद्भेहि प्रियतमे^१
क्व गच्छसीति^२ दिक्षु^३ लिखितामिवोत्कीर्णामिव^४ चक्षुषि नि-
खातामिव हृदये प्रियतमामाजुहाव । ततस्तत्रैव शय्यातले
^५निमीलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो^६ दत्तकपाटः परि-

मयि बिद्यमानार्था मत्सम्बन्धात् प्राप्तायामत्यासक्तिरस्येति मेर्य-
त्वम् । सतां माने ज्ञाने मरणमथवा दूरगमनमिति । मुमुचे
मुक्तः । स इति शेषः । विबुद्धस्तु जागरितस्तु विषमरसीव दुर्ज-
नवचसीव निमग्नमात्मानं धारयितुं सावधानतया व्यवहारे
प्रवर्तयितुं न शक्नाक ।

चक्षुःप्रीतिरित्यादिदशावस्थामुन्मादावस्थां वर्णयति । क्षणं
तावत्कालमाकाशतलमालिङ्गन् । आकाशतलमालिङ्गनेन मोह-
वशात् परितो दृश्यमानायाः प्रियतमाया आलिङ्गनं लक्ष्यते ।
अतएवाप्ये क्व गच्छसि प्रियतम इत्याद्युक्तम् । प्रसारितवाङ्मयः ।
एद्भेहीति सम्भ्रमे द्वित्वम् । प्रियतमे क्व गच्छसीति दिक्षु लि-
खितामिव । चक्षुष्युत्कीर्णामिव विक्षिप्तामिव । क्व विक्षेपे । हृदये
निखातामिव प्रियतमामाजुहाव ।

ततस्तत्रैव शय्यातले निमीलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो

१ + मासनुगच्छ A B F G २ मा गच्छ मा गच्छेति D ३ + विदिक्षु A B D
E F G H + दिक्षु C ४ + -र्षितामिव नभसि प्रिय- D ५ निखीनो A B C E
६ -शेषजनदर्शनो D

हृतताम्बूलादिसकलोपभोगस्तद्दिनमनयत् । तथैव निशा-
मपि ^१स्वप्नसमागमेच्छाभिरनैषीत् ।

अथ तस्य प्रियसखो मकरन्दो नाम ^२कथमपि लब्धप्रवेशः
कन्दर्पसायकप्रहारपरवशं कन्दर्पकेतुमुवाच । सखे ^३किमि-

निवारितसकलसेवकवर्गो दत्तकपाटः । परिहृतताम्बूलादि-
सकलोपभोगः । व्यग्रादिति भावः । तथाच भारविः ।

आतपे घृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन ।

सेहिरे न किरणा हिमरश्मोर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥

इति । तद्विवसमनयत् । कपाटमररं तुल्ये इत्यमरः । तथैव
पूर्वाक्तप्रकारेणैव तस्याः स्वप्ने समागमस्तस्येच्छाभिर्निशामय-
नयत् ।

अथ तादृगवस्थोत्तरं तस्य कन्दर्पकेतोः प्रियसखो मकरन्दो
नाम कथमपि कपाटविघटनादिमहाक्लेशाल्पप्रवेशः । कन्द-
र्पसायकपरवशान्तःकरणं कन्दर्पकेतुमुवाच । प्रियसख इत्यत्र
राजाहःसखिभ्यष्टजिति समासान्तष्टच् ।

सखे किमिदमसाम्प्रतमनुचितमसाधुजनोचितमध्वानं व्यव-
हारमाश्रितोऽसि । सन्तस्तव प्रज्ञासत्त्वयोरतिभूमेरेतच्चरितमा-
लोक्य वितर्कदोलासु संशयदोलासु निवसन्ति । संशयिता
भवन्तीति भावः ।

^१ स्वप्नदर्शनसमा- A B F G ^२ मकरन्दः कथं A B G ^३ कि० -जनोचित-
मात्रि- A B कि० -जनोचितं चरितमात्रि- C D E F G H

दमसाम्रतमसाधुजनोचितमध्वानमाश्रितोऽसि १ तवैतच्चरित-
मालोक्य वितर्कदोलासु २ निवसन्ति सन्तः खलाः ३ पुनस्तद-
निष्टमनुचितमेवावधारयन्त्यनिष्टोद्भावनरसोत्तरं ४ हि खलह-
दयं ५ को नामास्य तत्त्वनिरूपणे समर्थः ।

तथाहि भीमोऽपि न बकद्वेष्याश्रयाशोऽपि ६ मातरिश्वातिकटु-

काव्यलिङ्गेनाह । खलाः पुनस्तदनिर्वाच्यमनिष्टमेवावधा-
रयन्ति निश्चिन्वन्ति । अनिष्टोद्भावेऽनभिमतप्रकाशने यो र-
सोऽनुरागस्तदुत्तरं प्रधानं यस्य तादृक् । अस्य खलस्य ।

भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजोऽपि बकद्वेषी बकद्वेषा नेति वि-
रोधः । भीमो भयानकोऽपि नवकान् स्तुत्यान् द्वेष्टि तादृक् ।
अपिश्चार्थः । इत्यविरोधः । ए स्तवने । आश्रयाशो वल्लिरपि
मातरिश्वा वायुरिति विरोधः ।

अपनः स्पर्शानो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ।

इत्यमरः । आश्रयमश्रयि तादृशः । यमाश्रयति तस्यैव भक्त
इत्यर्थः ।

आश्रयाशो ऊतवहे भवेदाश्रयनाशके ।

इति विश्वप्रकाशः । मातरि जनन्यां तत्सदृशे पोषके । या कुक्कुरः ।
अनुचिताचरणत्वात् तत्सदृश इति भावः । इत्यविरोधः ।

१ तव चैतच्च- E G २ विश्वकि A E ३ पुनस्तद- A B ४ + भवति
C D E H ५ + कृ पावको मातरिश्वा न पवमानोऽतिकटुरपि A B + व
पावकोऽपवमानोऽपि मातरि- H

रपि महारसः सर्षपस्त्रिह इव करयुगललालितोऽपि शिरसा
धृतोऽपि न ^१कटुत्वं ^२जहाति तालफलरस इवापातमधुरः
परिणामविरसस्तिक्तश्च पादपराग इवावधूतो^३ मूर्धानं कषा-
ययति विषतरुप्रसव इव यथा यथानुभूयते तथा तथा मोह-

अतिकटुर्महारसः । अतिकटोर्महारसत्वं विरोधः । अति-
कटुरतिकटुप्रकृतिर्महांश्चासावरसश्चेति महारसः । सर्षपस्त्रिह इव
करयुगललालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि पादप्रणामादिना ।
पचे । अधिकरणस्य करणत्वेन वर्णनम् । शिरसि धृतोऽपि कटुत्वं
न जहाति । काटवमिति पाठस्त्वसभ्यस्मारकत्वादुपेक्ष्यः ।

तालफलरस इवापातमधुरो भोजनप्रारम्भ एव मधुरः
परिणामविरसस्तिक्तश्च । पचे । पातो दोषस्तमभिव्याप्यापातं
मधुरः । हिताभासाचरणेन मधुरः । परिणामे दोषज्ञानो-
त्तरं विरस उदासीनः । तिक्तः प्रतिजनं मर्मप्रकाशकः । पा-
दपराग इव चरणरेणुरिवावधूतः क्षिप्तस्तिरस्त्रतश्च । मूर्धानं
शिरः कषाययति धूसरयति पीडयति च ।

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।
शदः पदद्विस्वरणोऽस्तियाम् । मूर्धा ना मस्तकोऽस्तियामिति
विषमरः ।

विषतरुप्रसव इव यथा यथानुभूयते सेव्यते तथा तथा मोह-
मेव मूर्च्छां वैचित्र्यं वा द्रढयति स्थिरीकरोति । नीचदेशस्येव

१ काटवं B C D E F G H २ विजहाति G ३ + ऽपि C D E F H

मेव द्रढयति न वारिविरहोऽस्य^१ जायते नीचदेशस्त्रेव मिदा-
 धदिवस इव बज्रमत्सरो वक्षति तापं^२ सुमनसामन्धकार^३
 इव दोषानुबन्धचतुरो^४ "विश्वकर्मावलोपनोद्यतस्य विरूपाक्षो-

निम्नभूभागस्यैव वारिविरहो जलविरहो न जायते । पक्षे । अव्य-
 यानामनेकार्थत्वादाशब्द एवार्थः । न वा नैवास्य खलस्वारिवि-
 रहः शत्रुविरहो जायते । सर्वनाशोद्यतत्वादिति भावः ।

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ।

इत्यमरः । निदाघदिवस इव शीघ्रतुर्दिवस इव बज्रमत्सरो
 बज्रमक्षिकः । सुमनसां पुष्पाणां तापं वक्षति ।

मत्स्रिका मत्सरो ज्ञेया भ्रमराली च सा मता ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

मत्स्रः कृपणे काये मत्स्रिकासु च मत्स्रः ।

इति धरणिः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् ।

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्णमस्तपः ।

इति द्वयोरमरः । पक्षे । बज्रमत्सरो बज्रमात्सर्यवान् क्रोधी
 वा । सुमनसां शुद्धान्तःकरणानाम् । मत्सरोऽन्यशुभदेष इत्य-
 मरः । कश्चित् क्रोधोऽपि मत्स्र इति रत्नकोशः ।

अन्धकार इव दोषा रात्रिस्तस्या अनुबन्धे चतुरः । विश्व-
 कर्मादित्यस्तस्यावलोपनमस्त्रमनं तत्रोद्यतः ।

१. -अस्य E H २ सन्नापं A B C D F G ३ -अन्धकारभार F ४ -बन्धो-
 नरो D ५ विश्वकर्मावलोक- B H इति अग० च । विश्वकर्मावलोकनोद्यतस्य D

पि चक्रधरः शक्राश्च इवोच्चैःश्रवा नदेशजप्रशंसी च शरस्येव
'विभिन्नस्यापि सतः स्नेहं दर्शयतोऽपि तक्राट इव हृदयं

विश्वकर्मा देवशिक्षो विश्वकर्मा दिवाकरः ।

इत्युत्तरतन्त्रम् । पक्षे । दोषस्थानुबन्ध आरोपे चतुरः । विश्वेषां
कर्म क्रिया तस्य अवलोपनं क्लेदनं तत्रोद्यतः । विरूपाक्षः शिव-
चक्रधरो विष्णुरिति विरोधः । विरूपाक्षो विषमव्यवहारः ।
चक्रधरो दम्भभेदधरः ।

अक्षो ज्ञानार्थशकटव्यवहारे च पाशके ।

इति मेदिनीकारः ।

जनावने समूहे च दम्भभेदरथाङ्गयोः ।

शस्त्रभेदे च सेनायां चक्रं चापि विहङ्गके ॥

इति रन्तिदेवः । इति परिहारः ।

शक्राश्च इवेन्द्राश्च इवोच्चैःश्रवा उच्चैःश्रवःसञ्ज्ञकः । इत्य-
उच्चैःश्रवा इतीन्द्रप्रकरणेऽमरः । नदेशात् समुद्राज्जातस्तादृश-
स्वाप्तौ प्रशंसावांस्तथाभूतः । पक्षे । उच्चैःश्रवा बधिरः । पर-
कीयकार्यश्रवणे देशजान् प्रशंसितुं शीलमस्य तादृशो न भवति
तथाविधः । शरस्येव दध्यगभागस्येव विभिन्नस्यापि सङ्गतस्यापि
सतः साधोर्विद्यमानस्य च स्नेहमनुरागं चैक्यं दर्शयतोऽपि त-
क्राट इव मन्यान इव हृदयं विलोडयति । शरो दध्यगभागः
स्यादिति रत्नकोशः । भिक्षौ दारितसङ्गतावित्यमरः ।

विलोडयति यक्षबलिरिवात्मघोषमुखरो मण्डलभ्रमणकथकस्य
मत्तमातङ्ग इव स्ववशाखोलमुखोऽधरीकृतदानस्य वृषभ इव
सुरभियानविकलः कामीव गोत्रस्खलनविधुरो वामाध्वा-

खेहोऽनुरागश्चैकस्थं तैलेऽपिच निगद्यते ।

इति धरणिः ।

वैशाखो दधिचारः स्यात् तक्राटकरघर्षणौ ।

इति हारावली ।

यक्षबलिरिवात्मघोषेण काकेन मुखरः काकशब्देन सशब्दः ।

मण्डलभ्रमणं कुक्कुरभ्रमणं तत्कथकस्तत्सूचकः ।

ध्वाङ्गात्मघोषपरमृद्वलिभुग्वायसा अपि ।

इत्यमरः ।

कौलेयकः सारमेयो मण्डलः श्वा गतचपः ।

इति व्याडिः । पक्षे । आत्मघोषेणात्मस्तुत्या मुखरः । मण्डले
देशादौ भ्रमणं तत्कथकः । मत्तमातङ्ग इव स्ववशायां निजकर-
ण्यामालोलं मुखं यस्य सः । अधरीकृतदानः । मदजलस्याति-
वर्षणादधरीकरणम् । पक्षे । सुष्ठुवशमवाच्यवाचित्वादालोलं मुखं
यस्य सः । अधरीकृतं दानं वितरणं येन ।

वृषभ इव सुरभेर्गौर्यानेन गमनेन विकलो विक्कलस्तदनु-
धावनेन वा विक्कलः । पक्षे । सुरभिया देवभयेन न विकलः ।
भीतिभीः साध्वसं भयमित्यमरः । कामीव गोत्रस्खलनं नाम-
स्खलनं तेन विधुरः । वामानां स्त्रीणामध्वा मार्गस्तत्रानुरक्तः ।

नुरक्तश्चाजीर्णविकार इव कलेवरे वचसि मन्दिमानमावहति
वञ्चक इव कटपले रक्तो विभावरीरक्तश्च परेत इव

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ।

गोत्रं तु नास्ति चेत्युभयत्रामरः । पक्षे । गोत्रस्त्वलनं वंशजस्त्व-
लनम् । वामाध्वा विपरीताचरणम् । वामौ वल्गुप्रतीपौ चेत्य-
मरः । अजीर्णविकार इव कलेवरे शरीरे वचसि वचने मन्दि-
मानमावहति । अथ कलेवरम् । गात्रं वपुः संहननमित्य-
मरः । पक्षे । कलेऽव्यक्तमधुरे वरे श्रेष्ठे वचसि वचने मन्दिमा-
नमावहति वाचाट इति भावः ।

वञ्चक इव शृगाल इव श्वेव वा कटपले मृतमांसे रक्तः ।
विभावर्यां रात्रौ रक्तश्च । शृगालवञ्चकक्रोष्टु- । विभावरीत-
मस्त्रिन्यौ रजनीत्युभयत्रामरः ।

श्वप्रतारकचौरेषु वञ्चकः परिकीर्तितः ।

इति शाश्वतः ।

कटः समयबन्धेऽपि तलेऽपि मृतकेऽपि च ।

इति विश्वः ।

पलः प्रतारणे काले ग्रथ्यामांसे पलं मतम् ।

इति धरणिः । पक्षे । कटे समयबन्धे पलः प्रतारणं तस्मिन् रक्तः
शपथपूर्वकप्रतारक इति भावः ।

बन्धुतापदर्शनः परशुरिव भद्रश्रियमपि खण्डयति कुदाल
इव 'दलितगोचः समाभाजः प्राणिनो 'निष्कन्ति' रत-

विभौ स्वामिन्यरिः शत्रू रक्तो धनलोभादिना । अरो
रक्त इत्यत्र रो रीति लोपे ब्रलोप इति दीर्घः ।

समथाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।
इत्यमरः ।

परेत इव बन्धुतायां बन्धुसमूहस्थापगतं दर्शनं यस्य ।
ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।
इत्यमरः । ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्लिति तल् प्रत्ययः । पचे । बन्धून्
तापयति तादृशं दर्शनं यस्य ।

परशुरिव भद्रश्रियं चन्दनं खण्डयति । भद्रश्रीश्चन्दनो-
ऽस्त्वियमित्यमरः । पचे । भद्रं कल्याणम् । श्रियं लक्ष्मीम् । शिवं
भद्रं कल्याण मङ्गलं शुभमित्यमरः । यद्वा भद्रश्रियं साधु-
सम्पदम् ।

सश्रीके चन्दनेऽपि स्याद्भद्रश्रीः साधुसम्पदि ।
इति धरणिः ।

कुदाल इव दलिता गोचा पृथ्वी येन । क्षमां पृथ्वीं भजन्ति
तादृशान् प्राणिनो वृक्षादीन् निष्कन्ति क्लिनन्ति । वृक्षादीनां
प्राणित्वं भचेरहिंसार्थस्य नेति वार्तिक आकरे स्पष्टम् । कुदा-

कील इव जघन्यकर्मलघ्नो^१ ज्ञेयति साधून् दुष्टशूर्पश्रुति-
रिव काननरुचिरनुगतमपि यवसं ततं नानुमोदते । अमी-

रीति भाषायाम् । पक्षे । दलितगोत्रो नाशितवंशजः । क्षमा-
भाजः शान्तियुतान् प्राणिनो मनुष्यान् । चित्तिचान्दोः क्षमे-
त्यमरः ।

रतकील इव कुक्कुर इव जघन्यकर्मलघ्नो मार्ग एव सुरतादौ
प्रवृत्तः । ज्ञेयति साधून् । कुक्कुरो रात्रिजागरः ।

रसनालिट् रतपराः कीलशायिभ्रणान्दुकाः ।

इति हेमचन्द्रः । रतपरा रतशब्दात् पराः कीलादयः । तथाच
रतकीलादयश्चत्वारः शब्दा इति कोशार्थः । पक्षे । जघन्यकर्म
नीचकर्म ।

दुष्टशूर्पश्रुतिरिव दुष्टगज इव कानने वने रुचिर्यस्य ।
अनुगतम् । ततं विस्तृतम् । यवसं दणम् । नानुमोदते । द्विपायि-
शूर्पश्रुतिकुम्भिमोमजा इति हारावली । यवसं दणमर्जुन-
मित्यमरः । पक्षे । केषदानरुचिर्वदनकान्तिर्यस्य । ईषदर्थं
चेति कादेशः । लोकानां धिक्काराद्धीनकान्तिरिति भावः ।
अनुगतमपि यवसं दत्तं ततं वीणादिवाद्यं च नानुमोदते ।
यवसो दत्तवासयोः ।

ततं वीणादिवाद्येऽपि विस्तारेऽपि ततं मतम् ।

इत्युभयत्र विश्वः ।

जादेव जायन्तेऽकाण्डादेव प्ररोहन्ति^१ खलव्यसनाङ्कुरा
दुरूच्छेदा^२ भवन्त्यसतां हि^३ हृदि प्रविष्टो दोषलवः कराला-
यते । सतां तु ^४हृदि न ^५विशत्येव^५ यदि ^६कदाचिद्विशति^६

खलव्यसनाङ्कुरा अबीजादेवाकारणादेव जायन्ते । अकाण्डा-
देवाप्रस्तावादेव प्ररोहन्ति । अतएव दुरूच्छेदा भवन्ति । ये
हि बीजाज्जायते काण्डात् स्कन्धात् प्ररोहति स सूच्छेदा
भवति मूर्तत्वादिति भावः । हेतुर्ना कारणं बीजम् । अस्त्री
प्रकाण्डः स्कन्धः स्यादित्युभयत्रामरः ।

असतां हृदि प्रविष्टो दोषलवः करालायते भयावहो
भवति । सतां हृदि तु न विशत्येव । दोषलव इति शेषः
पूर्वोत्तरयोरपि । यदि कदाचिद्विशति । पारद इव लणमा-
त्रमपि नावतिष्ठते । रसः सूतश्च पारद इत्यमरः । हृदय
इति शेषः ।

अथ यदि वदति किमर्थमुपदिशसि । असदृशं वा न त-
मुपदेशमुरीकरोमीति तत्राह । साधवः सन्तो मृगा इव
हरिणा इव विनोदविन्दोर्विनोदवेदितुर्मृगरमणपटोः पुंसः
अवणेनाकर्णनेन वशगा भवन्ति । ज्ञाता तु विदुरो विन्दु-
रित्यमरः । वीणा श्रूयते मृदङ्गः श्रूयत इत्यादौ तङ्गनिवत्
पुंसः अवणेन तङ्गीतश्रवणं लक्ष्यते । तथाच माघः ।

१-गत् प्रसरन्ति A B C F G प्रभवन्ति D H २-या AB -दाय D ३-पु-
नर् D ४-हृदि C D F H ५-प्रवि- A B F G ६+भूयो A B C F G
+भूयोऽपि H ७-कथमपि A B C D F G H ८+तदा C D E F G H

पारद^१ इव ^२क्षणमात्रमपि ^३नावतिष्ठते साधवो मृगा इव वि-
नोदविन्दोः ^४“अवणवशमाः सुखं जनाः ^५“शरत्समया इव भ-
वादृशा ^६“मित्रस्य हृदयं हरन्ति न च सचेतना” विसदृशमुप-
दिशन्त्यचेतनानामपि मैत्रो ^७“समुचितपक्षे” निक्षिप्ता । तथा-

अश्रावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै-
रश्रन् पुरो हरितकं मुदमादधानः ।
ग्रीवाग्रलोलकलकिङ्किणिकानिनाद-
मिश्रं दधद्दशनबुर्बुरशब्दमश्रः ॥

इति । पक्षे । विनोदविन्दोर्ज्ञातुः । आख्यातोपयोग इति
पञ्चमी । अवणेन समुपदेशअवणेन वशगास्तदधीनास्तादृशाः
शरत्समया इव भवादृशा जनाः सुखं जनयन्ति । पिण्डी-
मित्यादौ भक्षणादिक्रियाक्षेपवत् सुखमित्यनेन जननक्रिया-
क्षेपः । अतएव मित्रस्य हृदयं हरन्ति । पक्षान्तरे । शरत्समयाः
सुखञ्जनाः शोभनाः खञ्जना येषु तादृशाः । खञ्जरीटस्तु
खञ्जन इत्यमरः । सचेतना मित्रस्येति शेषः । विसदृशमयोग्यं
नोपदिशन्ति । अचेतनानामपि मैत्रो समुचितपक्षे योग्यपक्षे
निक्षिप्ता तर्हि सचेतनमैत्र्याः का कथेति भावः । समानशील-

१ + -पिण्ड D २ क्षणमपि A B C D F G H ३ न तिष्ठति A B C F
G H ४ असवशमा A B H वशगा C F अमगा D इति जग० च । ५ शर-
दासरा D इति नर० च । ६ इति नर० च । सुखभाववृत्ति A D —मित्रस्य
हृदयं C D E H इति जग० च । ७ सचेतसो D इति नर० च । ८ समुचिता
भवति इति नर० । ९ -पक्षनि- C D E F H

हि माधुर्यश्रुत्यशुचित्वसन्तापशान्तिभिः पयः पय इवेति^१ मि-
त्रतामुपगतस्य^२ दुग्धस्य^३ तत्सङ्गमादधितस्य^४ काथेन^५ ममैव
पुरो युक्तः क्षय इति विचिन्त्येव वारिणापि^६ क्षीयते । तदिद-
मसाम्प्रतमाचरितं^७ सखे गृहाण साधुजनोचितमध्वानं सा-

व्यसनेषु सख्यमितीममर्थं द्योतयन्नुभयसाधारणानि विशेषणा-
न्याह । माधुर्येत्यादि ।

माधुर्यश्रुत्यशुचित्वसन्तापशान्तिभिर्गुणैः पयो जलं पय इव
दुग्धमिवेति मित्रतामुपगतस्य तत्सङ्गदुग्धसङ्गादधितस्य बद्ध-
मूल्यतामापन्नस्य पुरः पूर्वं ममैव क्षयो युक्त इति विचार्य
वारिणा क्षीयते । भावे प्रत्ययः । मीलितालङ्कारोऽत्र ।

समेतलक्षणा वापि वस्तुना यन्निगूह्यते ।

निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥

इति लक्षणात् ।

तत् तस्मादिदमाचरितमसाम्प्रतमयुक्तम् । सखे साधुजने-
चितमध्वानं व्यवहारं गृहाण । साधवो हि दिक्षोऽद्यात् परं
केवलमुत्पथप्रवृत्ता उन्मार्गप्रवृत्ता भवन्ति न त्वसद्भावहार
इत्यर्थः । इत्यादि तस्मिन् मकरन्दे वदति सति । स्मरशर-

१ पय इति A B C D H इति जग० च नर० च । २ -तामुपगतस्य D H
३ मत्स्य- A B C D E F H इति जग० च । ४ -द्वधितस्य A B F G -दुग्-
धितस्य D ५ काथे C D E G ६ वारि इति जग० । + प्रथमं A B. ७ + भ-
वता A B G

ध्रुवे हि दिङ्मोक्षात् परमुत्पथप्रवृत्ता^१ भवन्तीत्यादि वदन्ति
तस्मिन् कथमपि स्मरशरनिकरप्रहारपरवशः परिमिताक्षर-
मुवाच ^२कन्दर्पकेतुः । वयस्य दितिरिव शतमन्युसमाकुला
भवति ^३मनोवृत्तिः । नायमुपदेशकालः^४ पच्यन्त इवाङ्गानि^५

निकरप्रहारपरवशः कामवाणव्यथाव्याकुलः । कथमपि महा-
क्लेशात् परिमिताक्षरमुवाच ।

वयस्य सखे चित्तवृत्तिर्दितिरिव दैत्यजननीव शतमन्युने-
न्द्रेण समाकुला व्याकुला भवति । पक्षे । शतसङ्ख्याका मन्यवस्रैः
समाकुला शाकपार्थिवादिः । दितेर्गर्भनाशाय दितिप्रमादा-
दितिगर्भे प्रविष्टः शक्र एकं गर्भं सप्तधा विभज्य सप्तधा विभक्तं
प्रतिव्यक्ति सप्तधा बभञ्जेति । त एवानपञ्चाशदाता बभूवुरिति
पुराणे प्रसिद्धम् । शतमन्युर्दिवस्यतिः । मन्युशोकौ तु शुक्
स्तियाम् । वयस्यः स्निग्धः सवया इति त्रिष्वमरः ।

स्वस्ये चित्ते बुद्धयः सम्भवन्तीत्याह । नायमुपदेशकालः ।
कुतः । अङ्गानि पच्यन्त इव । शिथिलावयवानीव भवन्तीत्यर्थः ।
कर्मकर्तरि साधुः । एवमग्रेऽपि । इन्द्रियाणि कथ्यन्त इव । का-
थपाकयोर्भेदान्न पौनरुक्त्यम् । मर्माणि भिद्यन्त इव । विदीर्णानि

१ + अपि पुनर्गृहीतपथा D २ — कन्दर्पकेतुः B G ३ इति जग० च नर०
च । सञ्जनमनादितिः A B C D E F G H ४ + तथाहि D + कुतः E G H
५ इव मेऽङ्गानि D.

क्थ्यन्त इवेन्द्रियाणि भिद्यन्त^१ इव मर्माणि^२ निःसरन्तीव
प्राणाः उन्मूल्यन्त^३ इव विवेका नष्टा^४ स्मृतिः । तदधुना यदि
त्वं^५ 'सहपांशुक्रीडनसमदुःखसुखोऽसि तदा मामनुगच्छे-
त्युक्त्वा 'परिजनालक्षितस्तेन सह 'नगरान्निर्जगाम ।

अनन्तरं कतिपयनल्वशतमध्वानं गत्वागस्त्यवचनसंहत-

भवन्तीत्यर्थः । प्राणा निःसरन्तीव । विवेका उन्मूल्यन्त इव ।
उत्पाद्यन्त इव । स्मृतिर्नष्टा । मागधी रीतिरत्र । ततोऽधुना
यदि पांशुक्रीडने समदुःखसुखः । एतेन बालसखत्वं ध्वनितम् ।
राजकुमाराणामेतादृक्क्रीडासम्भवेऽपि लोकप्रवादानुकरणम् ।
तेन लोकोक्तिरलङ्कारोऽत्र ।

लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते ।

इति लक्षणात् । तदा मामनुगच्छेत्युक्त्वा परिजनेनालक्षित-
स्तेन मकरन्देन सह नगरान्निर्जगाम ।

अनन्तरं नगराद्वहिर्गमनोत्तरं कतिपयनल्वशतं तावत्प-
रिमितमध्वानं मार्गं गत्वा ताभ्यामिति शेषः । विन्ध्यो नाम
गिरिरदृश्यतेति सम्बन्धः । किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च । नल्वः कि-
ष्कुचतुःशतम् । इत्युभयचामरः ।

अगस्त्यवचनेन संहतं ब्रह्माण्डगतं शिखरसदृशं येन सः ।
कूटोऽस्ती शिखरं शृङ्गमित्यमरः ।

१ क्लियन्त A B C F G H २ निःसरन्त इव A B ३ उन्मूल्यन्त H ४ न-
ष्टेक D ५ + सद्यः D E F G H इति जग० च । ६ सह० -क्रीडन- C D H
इति जग० च । ७ परिजनानुपलक्षि- A B F G ८ पुरा- A B C H.

१ ब्रह्माण्डगतशिखरसहस्रः २ कन्दरान्तराललतागृहसुख^१-
 ३ सुप्तविद्याधरमिथुनगीताकर्णसुखितचमरीशतमारणोत्सुकि-
 ४ तश्वरशतसम्बाधकच्छः कटककरिकराकृष्टभग्नस्यन्दमा-

अनुप्रासेनाह । कन्दरा दरी तदन्तराले लतागृहं तत्र
 सुखेन सुप्तानि विद्याधरमिथुनानि तेषां गीतं गानं त्रदाक-
 णेन सुखितं चमरीणां मृगभेदस्त्रीणां शतं तन्मारणोत्सुकितं
 श्वरशतं तेन सम्बाधः सङ्कटः कच्छस्तटो यस्य सः । दरी तु
 कन्दरो वा स्त्री ।

निषादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुष्कसाः ।

भेदाः किरातश्वरपुलिन्दा स्नेच्छजातयः ॥

गोकर्णपृषतेणश्वरोहिताश्चमरो मृगाः ।

सङ्कटं ना तु सम्बाधः कलिलं गहनं समे ।

इति पञ्चस्रमरः । कूलं प्रतापः कच्छरोधसी । तटं तीरं प्रतीरं
 चेति हैमः । कच्छालिरिति भाषायाम् ।

कटकेऽद्रिनिमित्ते करिकरैर्हस्तिशुण्डाभिराकृष्टान्यतएव भ-
 ग्रान्यतएव स्यन्दमानानि प्रस्रवमाणानि हरिचन्दनाणि तेभ्य

१ ब्रह्माण्डखण्ड- A C G H इति जग० च । ब्रह्माण्डखण्ड- D इति नर० च ।
 ब्रह्माण्डकाण्ड- E २ कन्दरान्तरगतलता- A B F कन्दरान्तरलता- C D
 ३ गृहसुखप्रसुप्त- A C D F G गृहसुप्त- B ४ सुप्तप्रबुद्धविद्याधर- D सुप्त-
 गोपमानगीता- D सुप्त- चमरीगण- A B C F H सुप्त- चमरीगण- D
 ५ तकिरातशत- A B.

नहरिचन्दनामोदवाह्निगन्धवाह्निशिशिरितशिलातलः सुदूरप-
तनभग्नतालफलरसार्द्रकरतलास्वादनोत्सुकशाखामृगः^१ प्रल-
म्बमाननिर्झरोपविष्टजीवञ्जीवमिथुनलेलिह्यमानविविधफल-

आमोदोऽतिनिर्हारिगन्धस्तदाही गन्धवाहो वायुस्तेन शिशि-
रितं शिशिरवदाचरितं शिलातलं यत्र सः । कटकोऽस्ती नि-
तम्बोऽर्द्रः । आमोदः सोऽतिनिर्हारी । गन्धवाहानिलाशुगाः ।
सुषीमः शिशिरो जडः । तुषारः शीतलः शीतः ।

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥

इति पञ्चस्वमरः । हस्तिनासा करः शुण्डा हस्त इति द्वैमः ।
खन्दू प्रसवणे ।

सुदूरपतनेन भग्नानि तालफलानि तेषां रसेनार्द्रयोः
करतलयोरास्वादानेन लेहनेनोत्सुकाः शाखामृगा वानरा यत्र
सः । वृणराजाक्रियस्तालः । शाखामृगवल्लीमुखाः । मर्कटो वा-
नरः कीश इत्युभयचामरः ।

प्रलम्बमानान्यतएव निर्झरेषूपविष्टानि यानि जीवञ्जीव-
मिथुनानि चकोरमिथुनानि तैर्लेलिह्यमानानि पुनः पुनरा-
स्वाद्यमानानि तादृशानि च तानि विविधफलानि तेषां रसा-
मोदेन सुरभितः परिसरः प्रान्तदेशो यस्य । लेलिह्यमानेति

१ - मृगकदम्बः A, B C E F G इति जग० च नर० च । - मृगकदम्बकः D II
२ म्बमाननिर्झरवरसविधोप- C म्बमाननिर्झरशिखरोपान्तोप- D.

रसामोदसुरभितपरिसरः सरभसकेसरिसहस्रखरनखर^१-
धाराविदारितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलविगलितमुक्ताफलशबलि^१-
तशिखरतथा शिरोलभं तारागणमिवोदहन् सुग्रीव इव

यङ्लुगन्तात् कर्मणि शानच् । जीवञ्जीवश्चकोरकः । पर्यन्तभूः
परिसर इत्युभयचामरः ।

सरभसं सवेगं केसरिसहस्रस्य सिंहसहस्रस्य खरनखरधा-
रया विदारितानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थलानि तेभ्यो विगलितानि
मुक्ताफलानि तैः शबलितशिखरतथा शिरोगतं तारागणमिव
नक्षत्रसमूहमिवोदहन् । हर्यचः केसरी हरिः । नखोऽस्त्री न-
खरोऽस्त्रियाम् । नक्षत्रमृच्छं भं तारेति त्रिष्वमरः ।

पुनः श्लेषेणाह । सुग्रीव इव । ऋक्षो जाम्बवान् गवयः
शरभः केसरी कुमुद एतत्सञ्ज्ञकैर्वानरैः सेव्यमानपादच्छायः ।
ते च रामायणे ।

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।

इति । पक्षे । ऋक्षो भल्लूकः । गवयो वनगवः । शरभः कुञ्जर-
द्विष्ट । केसरी सिंहः । कुमुदं कैरवं दिग्गजो वा । तैः सेव्य-
माना पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां छाया यस्य सः । ऋक्षाच्छ-
भल्लूकाः । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः । इत्युभयचामरः ।

१ -खरनखर- D १ -फलपटलशबलित- D रा० -फलशबल-प्र- A B C
D II -फलविमलित-प्र- F.

१ कृत्तगवयशरभकेसरिकुमुदसेव्यमानपादच्छायः २ पशुपति-
रिव नागनिःश्वाससमुत्क्षिप्तभूतिर्जनार्दन इव विचित्रवन-
मालः सहस्रकिरण इव सप्तपत्रस्यन्दनेपेतो ३ विरूपाक्ष इव

गवयः स्याद्वनगवो गोसदृक्षोऽश्ववारणः ।

शरभः कुञ्जरारातिरुत्पादकोऽष्टपादपि ।

इत्युभयत्र हैमः ।

कपीन्द्रः कुमुदः कोऽपि कुमुदः कोऽपि दिग्गजः ।

इति शाश्वतः ।

पशुपतिरिव शिव इव नागनिःश्वासेन सर्पनिःश्वासेन समु-
त्क्षिप्ता भूतिर्भस्म यस्य सः । पक्षे । नागनिःश्वासेन गजनिःश्वा-
सेन समुत्क्षिप्ता भूतिः सम्पत्तिर्यस्य सः । यद्वा । नागानां नि-
धिस्थानस्थितसर्पाणां निःश्वासेनेत्यादि ।

जनार्दन इव विष्णुरिव विचित्रा वनमाला यस्य सः ।

आपादपद्मं या माला वनमालेति सा स्यूता ।

इति शाश्वतः । पक्षे । विचित्रा वनमाला वनपरम्परा यस्य सः ।

सहस्रकिरण इव सूर्य इव सप्त पत्राणि वाहनानि यस्मिन्
तादृशो रथो यस्य । पत्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः । पक्षे । सप्तपत्रो
विषमच्छदः । स्यन्दनस्तिनिशः । सप्तपर्णो विशालत्वक् । ति-
निशे स्यन्दनो नेमिरित्युभयचामरः ।

१ 'कृत्तगवाक्षगवयगजशरभकेसरिकुमुदपनमसेव्य- D २ -पादपच्छायः B C
इति जग० च । ३ सप्तपत्रकुलोपेतो F.

सन्निहितगुहः ^१शिवानुगतश्च कामीव कान्तारोषरसानुगतः
समदनश्च श्रीपर्वत इव सन्निहितमल्लिकार्जुनो नरवाहनदत्त

विरूपाक्ष इव शिव इव सन्निहितो गुहः कार्तिकेयो यस्य
सः । शिवया पार्वत्यानुगतश्च । पक्षे । सन्निहिता गुहा गङ्गरं
यस्य सः । शिवाभिर्धात्रीभिः क्रोद्धीभिरनुगतश्च ।

शिवा गौरी शिवा क्रोद्धी भवेदामलकी शिवा ।
इति शायतः । देवस्तावन्निखिले गुहा । गङ्गरम् । शिवा गौरी फेर-
वयोरित्युभयत्रामरः ।

श्रीपर्वत इव सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य । मल्लिकार्जुनो
नाम हरः । पक्षे । सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य ।

दण्डपूत्यं मल्लिकायां त्रिषु स्यात् केतकीफले ।
इति विश्वमेदिन्यौ ।

नदीसर्जो वीरतरुर्निद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।
इत्यमरः ।

कामीव कामुक इव कान्तानां रोषरसाभ्यामनुगतः । सम-
दनश्च । पक्षे । कान्तारमूषरस्ताभ्यामनुगतः । समदनः सधत्तूरः ।
धत्तूरः कनकाक्षयः । मातुलो मदनश्च । कान्तारं वर्त्म दुर्ग-
मम् । ऊषवानूषरौ द्वावप्यन्यलिङ्गाविति त्रिष्वमरः ।

नरवाहनदत्तस्तन्नामको राजा तद्वत् प्रियङ्गुश्यामया त-
न्नामकस्त्रिया सनाथः । पक्षे । प्रियङ्गुः फलिनी । श्यामा रोच-

इव प्रियङ्गुध्यामासनाथः शिशुरिव ^१कृतधात्रीधृतिर्वासरा-
रम्भः ^२इव गैरिकारुणप्रभापाटलितवनराजिः कृष्णपत्र इव
बज्रलतागहनः कर्ण इवानुभूतशतकोटिदानो भीष्म इव शि-

नी । प्रियङ्गुः फलिनी फलीत्यमरः । त्रिभण्डी रोचनी श्या-
मेति च ^३ । श्वेतत्रिधारेति ख्याता ।

शिशुरिव बालक इव कृता धात्र्या आमलक्या धृतिरवस्थानं
येन । पक्षे । धात्र्युपमाता ।

धात्री स्यादुपमातापि चितिरप्यामलक्यपि ।

इत्यमरः ।

वासरारम्भ इव गैरिकारुणप्रभया पाटलिता वनराजिर्व-
नपरम्परा जलसंहतिर्वा यस्य । श्वेतरक्तस्तु पाटल इत्यमरः ।
अव्यक्तरागस्वरुण इति च । पक्षे । गैरिकवदरुणस्य सूर्यसूतस्य
प्रभा तथा । सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरित्यमरः ।

कृष्णपत्र इव बज्रलता कृष्णता तथा गहनः । भावे तल् ।

बज्रलः कृष्णपत्रेऽग्नौ शितौ च बज्रला गवि ।

इति विश्वप्रकाशः । कोशे शितौ कृष्णे । पक्षे । बज्रलताभिर्गहनः
सान्द्रः । वल्ली तु व्रततिर्लतेत्यमरः ।

कर्ण इवानुभूतं शतकोटीनां तत्सङ्ख्याकधनानां दानं दित-

१ दर्शितधा- A B F H २ -धृतिर्वासरारम्भ A B F ३ इवकृष्ण A B
C D F H इति जग० च नर० च । इ० -पत्रप्रभा- A B.

खण्डिमुक्तैर्ध्वचन्द्रैराचितः कामसूत्रविन्यास इव ^१मल्लनाग-
घटितः कान्तारसामोदश्च ^२हिरण्यकशिपुर्वि शम्बरकुला-
श्रयो ^३गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गमार्गणार्थमिवारुणेनोपास्य-

रणं येन । पक्षे । अनुभूतं शतकोटिना वज्रेण दानं येन । दो
अवखण्डने । शतकोटिः स्वरुः शम्ब इत्यमरः ।

भीष्म इव शान्तनव इव शिखण्डिमुक्तैर्ध्वचन्द्रैस्तदाकारैर्बा-
लैराचितो व्याप्तः । पक्षे । शिखण्डो बर्हि तदस्ति येषां ते शिख-
ण्डिनो मयूरास्तैर्मुक्तैर्ध्वचन्द्रैर्ध्वमेचकाङ्कैः पक्षेः । अर्धचन्द्रेण
तदाकारयुक्ता लक्ष्यन्ते । शिखण्डस्तु पिच्छबर्हि नपुंसके । समौ
चन्द्रकमेचकाविति द्वयोरमरः ।

कामसूत्रविन्यास इव मल्लनागेन मुनिविशेषेण । पक्षे । गज-
विशेषेण । घटितो रचितो युक्तश्च ।

मल्लनागोऽभ्रमातङ्गे वात्स्यायनमुनावपि ।

इति विश्वप्रकाशः । कान्तानां रसामोदौ शृङ्गारहर्षौ येन ।
पक्षे । कान्तारे दुर्गवर्त्तानि कानने वा सामोदोऽतिसुगन्धः ।

हिरण्यकशिपुर्वि शम्बरो दैत्यविशेषस्तत्कुलाश्रयः । पक्षे ।
शम्बरो हरिणविशेषो जलं वा द्रव्यं वा । रङ्गशम्बरौहिषाः ।
नीरक्षीराम्बुशम्बरमित्युभयत्रामरः ।

^१ मल्लनाग- इति नर० । ^२ रसानुमोदश्च A B ^३ गैरिकरागव्या- A C D
E F इति नर० च । गै० -व्याजादुपरिगतर्वि- A B गै० -व्याजादुपरिरवि-
C D E G H गै० -व्याजादुपरिष्ठाद्रवि- F.

मानः शिखरगतसूर्याचन्द्रमस्तया विस्तारितलोचनोऽगस्त्य-
मार्गमिवोद्दीप्तमाणः स्वस्तान्त्रजाल^१ इव ^२जरदजगरभोगैः
कुम्भकर्ण इव दन्तान्तरालगतवानरव्यूहः^३ ^४पिण्डालक्त-

शम्बरं सलिले विन्दे बौद्धव्रतविशेषयोः ।

शम्बरो दैत्यहरिणमत्स्यशैलजिनान्तरे ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गस्य मार्गणार्थमन्वेषणार्थमिवाह-
णेनानुरूपोपास्यमानः । ऋग अन्वेषणे ।

शिखरगतसूर्याचन्द्रमस्तया । देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् । वि-
स्तारितलोचनो विकसितनेत्रोऽगस्त्यमार्गमुद्दीप्तमाण इव ।
यावदहमागच्छामि तावत् त्वमुपविशेत्युक्त्वा गतो मुनिरायाति
न वेति मार्गावलोकनमिति पुराणप्रसिद्धम् ।

जरदजगरभोगैर्दृष्टशयशरीरैः स्वस्तान्त्रजालो विगलिता-
न्वसमूह इव । अन्तं पुरीतत् । इत्यमरः ।

तिलिलः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

इति च ।

कुम्भकर्ण इव दन्तान्तराले दशनान्तराले गतो वानर-
व्यूहो यस्य । पक्षे । दन्तः कटकः सानुतिर्यग्विनिर्गतः शिला-
विशेषो वा । तदन्तरालगतवानरव्यूहः ।

१ -माल A B -माल C E २ जरदजगरभोगैः D ३ दन्तान्तरालगतैर्वा-
नरसमूहैः C दन्तान्तरालगतैर्वानरव्यूहैः D E G — समूहः F ४ पिण्डालक्तकाङ्क्षि-
A B C D G H.

करागाङ्कितपादपङ्क्तिस्सूचितसञ्चरितश्चोपतिवारविलासिनी-
सङ्केतकेतकीमण्डपोऽकुलीनोऽपि सदंशभूषितो दर्शिताभ-
योऽपि मृत्युफलदायो सप्रस्थोऽप्यपरिमाणः सनदोऽपि नि-

दन्तो गिरिनितम्बे च दशने मानुनि स्मृतः ।

इति विश्वः ।

दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निष्ठता गिरेः ।

इति हैमः ।

पिण्डीभूतमलक्तकं पिण्डालक्तकं तद्रागेणाङ्कितानां पा-
दानां चरणानां पङ्क्तिभिः परम्पराभिः सूचितं सञ्चरितं सञ्च-
रणं येषु । भावे क्तः । तादृशाः शचीपतिवारविलासिनीना-
मूर्वश्यादीनां सङ्केतकेतकीमण्डपा यस्मिन् सः ।

विरोधाभासेनाह । अकुलीनोऽपि निन्द्यगोचरोऽपि सदंशे-
नोत्तमकुलेन भूषितो मण्डित इति विरोधः । न कौ पृथिव्यां
लीनोऽकुलीनोऽत्युच्चत्वात् । शोभनैर्वैशैर्वेणुभिरलङ्कित इति
परिहारः ।

दर्शितमभयं येन स मृत्युजनकं फलं दातुं शीलमस्य ता-
दृश इति विरोधः । दर्शिताभया हरीतकी येन । मृत्युफलं
महाकालफलं कदलीफलं वा दातुं शीलमस्य तादृशिति
परिहारः । अभया त्वय्यथा पथ्येत्यमरः ।

मृत्युफलं महाकाले कदल्यां मृत्युफल्यपि ।

शब्दो भीमोऽपि कीचकसुहृत् पिहिताम्बरोऽप्युल्लसदंशुको
विन्ध्यो नाम ^१महागिरिरदृश्यत ।

इति विश्वः । सप्रस्थः परिमाणविशेषविशिष्टः । अपरिमाणः
परिमाणरहित इति विरोधः ।

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

इत्यमरः । सप्रस्थः समानुरित्यविरोधः । कुः प्रस्थः सानुर-
स्तियामित्यमरः । नदेन शब्देन सहितः सनदो निःशब्द इति
विरोधः । एद अव्यक्ते शब्दे । नदेन शोणाख्यनदेन सहितो
निःशब्द इत्यविरोधः ।

भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजोऽपि कीचकसुहृत् तन्नामराक्षस-
सुहृत् । विराटगृहावस्थितः कीचकः पाञ्चाख्यां साभिलाष
इति भीमेन हत इति भारते प्रसिद्धमिति भीमस्य कीचकसुहृ-
त्त्वं विरोधः । भीमो भयानकः कीचका वंशविशेषास्तेषां सुहृत् ।

वेणवः कीचकास्ते सूर्ये स्वनन्थनिलोद्धृताः ।

इत्यमरः ।

पिहिताम्बरश्चादितवस्तः । उल्लसत् स्फुरमाणमंशुकं वस्त्रं
यस्य स इति विरोधः । चेलं वसनमंशुकमित्यमरः । पिहित-
माच्छादितमम्बरमाकाशे येन । उल्लसन्तः स्फुरमाणा अंशव
एवंशुकाः स्वार्थे कः । किरणा यस्य सः । इति परिहारः ।
अम्बरं व्योम्नि वाससि । किरणोऽस्त्रमयूखांशुरित्युभयत्रामरः ।

यस्य प्रवृद्धगुल्मतयेव दृश्यमानवज्रधातुविकारः साधुरिव
सानुग्रहप्रचारप्रकटितमहिमा मीमांसान्याय इव पिहि-
तदिगम्बरदर्शनः । यस्य हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावरम-

शेषेणाह । यो विन्ध्यः प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धस्तम्बतयेव
दृश्यमानो वज्रधातुनामनेकगैरिकादीनां विकारो यत्र ता-
दृक् । अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ । धातुर्मनःशिलाद्यद्रेरित्युभय-
चामरः । पक्षे । प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धशीहतया दृश्यमानो
वज्रधातुनां रसादीनां विकारो यस्य सः । गुल्मस्तु शीहा
पुंसीत्यमरः ।

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।

सप्तैव दश चैकेषां रोमत्वक्स्नायुभिः सह ॥

इति हैमः । मता इति शेषोऽत्र ।

साधुरिव सानुग्रहः सकृपः प्रचारश्चरणं तेन प्रकटीकृत
उद्घोतितो महिमा स्तोत्रार्घ्या येन सः । पक्षे । सानुषु शिखरेषु
ग्रहाणां सूर्यादीनां प्रचारेण भ्रमणेन प्रकटीकृतो महिमौ-
न्नत्यं येन सः ।

मीमांसान्याय इव तच्छास्त्रमिव पिहितं तिरोहितं दिग-
म्बरदर्शनं दिगम्बरमतं येन । पक्षे । पिहितं क्वादितं दिगम्बर-
योर्दिशाकाशयोर्दर्शनं येन सः ।

यो विन्ध्यो देवखातैरुपशोभितोपान्त इत्यन्वयः । हरि-

लीयैः राशिभिरिव मीनमिथुनकुलीरसङ्गतैः करणैरिव शकु-
निनागभद्रबालवकुलोपेतैर्देवखातैरुपशोभितोपान्तः^१ । यश्च
कुसुमविचित्राभिर्वैश्वपत्न्यपतिताभिः सुकुमारललिताभिः पुष्पि-

वंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावं आख्यानविशेषस्तेन । पक्षे । पुष्कराणां
कमलानां जलानां वा प्रादुर्भावेण रमणीयैः । पुष्कराण्यो-
द्घाणि च । पुष्करं सर्वतोमुखमित्युभयचामरः ।

राशिभिरिव ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धैर्मेषादिराशिभिरिव मीनो
मिथुनं कुलीरः कर्कटस्तैः सङ्गतैः । पक्षे । मीनमिथुनं कर्कटास्तैः
सङ्गतैः ।

करणैरिव ज्योतिषागमवित्तैर्बवादिकरणैरिव शकुनिनाग-
भद्रबालवानां तत्सञ्ज्ञकानां कुलैः समुदायरूपेतैः । पक्षे ।
शकुनिः पक्षी नागो गजः सर्पो वा भद्रो मुस्ता बालवकुलो
लघुवञ्जुलः । अथवा बालं ह्रीवेरं वकुलो वञ्जुलस्तरूपेतैः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनदिजाः ।

मुस्ता मुस्तकमस्तियाम् । स्थाङ्गद्रमुस्तकः । वकुलो वञ्जुलः ।
बालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यमिति चतुर्व्वमरः ।

यो विन्ध्यो लताभिर्दर्शितानेकवृत्तविलास इति सम्बन्धः ।
कुसुमैर्विचित्राभिर्वैश्वपत्नेषु पतिताभिः शिखरिणीभिः । शिख-
रमयं तद्वतीभिः साद्याभिरित्यर्थः । प्रहर्षिणीभिः । अन्तर्भा-
वितण्ण्यर्थोऽत्र हृषिः । प्रकर्षेण हर्षकारिणीभिः । सुकुमाराश्च

१ - शोभितप्रान्तः F - शोभितान्तः H इति नर० च ।

ताग्राभिः शिखरिणीभिः ^१प्रहर्षिणीभिर्लताभिर्दर्शितानेकवृत्त-
विलासः ।

यस्य ^२मदकलकलहंससारसरसितोद्धान्तभाःकूटविकट-
पुच्छकूटाव्याधूतविकचकमलखण्डविगलितमकरन्दविन्दुस-
न्दोहसुरभितसलिलया ^३सायन्तनमज्जनपुलिन्दराजसुन्दरो-

ललिताश्च ताभिः । पुष्पितानि सञ्जातपुष्पाण्युष्माणि यासां
ताभिः । पक्षे । तत्तदभिधानैश्चन्दोभिः । न्यौ ज्यौ गस्तिदश-
यतिः प्रहर्षिणीयम् । रसैरुद्रैश्चिन्तां यमनसभला गः शिख-
रिणी । नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा । कुमारललिता जसौ
ग । दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलमैः ।

पुनरनुप्रासेनाह । यो विन्ध्यो रेवयोपगूढ इत्यन्वयः ।
मदेन कलमव्यक्तमधुरं कलहंसानां कादम्बानां सारसानां
पुष्कराख्यानां रसितं शब्दस्तेनोद्धान्ता भाःकूटा मत्स्यविशेषा-
स्तेषां विकटपुच्छकूटाभिर्याधूतविकचकमलखण्डाद्विगलित-
मकरन्दविन्दुसन्दोहेन सुरभितसलिलया । कादम्बः कलहंसः
स्यात् । पुष्कराक्षस्तु सारस इत्युभयचामरः ।

भाःकूटः कथ्यते मीनभेदे शैलान्तरेऽपि च ।

१ प्रहर्षिणीभिर्लताभिश्चन्दोविचितिभिरिव दर्शि- D इति नर० च । २ समद-
C D इति नर० च । मद० -भाःकूटकूट- A B C इति नर० च । मद० -ान्ताशफ-
रकुलपुच्छकूटाव्या- F मद० -पुच्छकूटव्या- B D इति नर० च । मद० -ान्ताभाः-
कूटविकटपुच्छकूटव्या- इति जग० । ३ सायन्तनसमयोज्ज्वल्य- A B C E
F G सायन्तनसमयोज्ज्वल्य- D सायन्तनसमयोज्ज्वल्य- F H.

नाभिमण्डलनिपीतसलिलया मदमुखरराजहंसकुलकोला-
हलमुखरितकूलपुलिनया^१ तटनिकटमत्तमातङ्गगण्डपि-
ण्डविनिर्गतमदधारास्तवकितसलिलया तीरप्ररूढकेतकी-
कानननिपतितधूलिनिकुरम्बजातसैकतसुखोपविष्टतरुणसुर-^५

इति विश्वप्रकाशः । भागुर इति भाषायाम् ।

सायन्तने सायङ्कालिके मञ्जने पुलिन्दराजसुन्दरीणां श-
वराङ्गनानां नाभिमण्डलैर्निपीतसलिलया । सायं चिरमित्या-
दिना व्युत्सुङ्गागमश्च ।

मदमुखरराजहंसकुलस्य कोलाहलः कलकलस्तेन मुखरितं
कूलपुलिनं यस्यास्तथा ।

राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैर्लोहितैः सिताः ।

कोलाहलः कलकलः । कूलं रोधश्च तीरं च । तोयेत्यितं
तत् पुलिनमिति चतुर्थमरः । कोशे तदित्यनेन तटम् ।

तटनिकटमत्तमातङ्गगण्डपिण्डविनिर्गतमदधाराभिः स्तव-
कितं सञ्जातस्तवकं सलिलं यस्यास्तथा । गण्डः कटो मदो
दानमित्यमरः ।

तीरप्ररूढकेतकीकानननिपतितधूलैर्निकुरम्बं समूहस्तेन
जातं यत् सैकतं तत्र या ।

१ मद० - मुखरितपुलिनया C D H २ तटनिकटविकटमत्त- B D F तट०
मञ्जन्मत्त- A ३ ण्डनिर्गलित- A B D E G ण्डनिर्गत- C F H ४ काननकुण्ड-
मनि- D ५ -तरुणतरुण- D.

मिथुननिधुवनलीलापरिमलसालिकूलोपवनया । तटाटवी-
निकटनिपतितजम्बूखण्डमण्डपावस्थितजलदेवतावगाह्यमान-
तोयया । तौरप्ररूढवेतसलताभ्यन्तरलीनदात्यूहव्यूहमदक-

सुखोपविष्टसुरमिथुननिधुवनलीला तस्यां परिमलो वि-
मर्दजन्मा जनमनोहरो गन्धस्तस्यालि कूलोपवनं तौरकृत्रिम-
वनं यस्यास्तथा । उपवनस्य परिमलसालित्ववर्णनेन सर्वथा
जनसञ्चारराहित्यं ध्वन्यते । अत्र सैकतशब्दप्रयोगस्तत्सदृश
श्रापचारिकः ।

विमर्दोऽत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

मैथुनं निधुवनं रतम् ।

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

इति त्रिव्यमरः ।

तटेऽटवी वनं तस्या निकटे निपतितानि जम्बूखण्डानि तेषां
मण्डपेष्ववस्थितजलदेवताभिरवगाह्यमानतोयया । अटव्यरणं
विपिनमित्यमरः ।

तौरप्ररूढवेतसलताभ्यन्तरलीनदात्यूहव्यूहः कालकण्डक-
समूहस्तस्य मदकलो यः कुहकुहारावः कुहकुहशब्दस्तेन कौ-
तुकं तदाकृष्टसुरमिथुनैः संख्यमान आभोगः परिपूर्णता

१ तटावटविघटितजम्बू- D तटाटवीनिकटविघटितजम्बू- F तटाटवीघटित-
जम्बू- H २ तौरप्ररूढवेतसलताभ्य- A B F तौर- -निलीन- A B C E F G, H
तौर- -निलीन- D

लकुहकुहारावकौतुकाकृष्टसुरमिथुनसंस्तूयमानाभोगयोप^१-
^२कूलसञ्जातनलनिकुञ्जपुञ्जितकुलायकुक्कुटघटाघूत्कारभैर-
 वतीरया ^३जलमानुषोमृदितसुकुमारतीरयोपवनवान्दो-

यस्यास्तया । दात्यूहः कालकण्टकः । आरवारावसंरावविरा-
 वा इति दयोरमरः । आभोगः परिपूर्णतेति च । उपवनोप-
 भोग- इत्यपि पाठः ।

उपकूलं सामीप्येऽप्ययीभावः । तत्र सञ्जातो नलनिकुञ्जो
 लतादिच्छादितो देशस्तत्र पुञ्जितः पुञ्जवदाचरितोऽनेक इत्य-
 र्थः । तादृक् कुलायो नीडं यस्याः सा चासौ कुक्कुटघटा
 कुक्कुटसमूहस्तस्या घूत्कारेण तादृशशब्देन भैरवं भयानकं तीरं
 यस्यास्तया । शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा इत्यादौ उप-
 शल्यशब्दस्यान्तं द्वात्र घटाशब्दस्य समुदाये प्रयोगो भाक्तः ।
 कुक्कुटश्चरणयुधः । अथ भैरवम् । दारुणं भोषणं भीष्मम् ।

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ।
 कुलायो नीडमस्त्रियाम् । नडस्तु धमनः पोटागल इति चतु-
 र्व्यमरः ।

जलमानुषोमृदितसुकुमारपुलिनया । वनमानुषवज्जलमा-
 नुषः प्राणिविशेषः । जातेरस्त्रीविषयादिति ङीष् ।

१ -मानकूलोपभोगयोप- A B -मानोपभोगयोप- C D E F G H २ कू-
 -नवनल- F कू- -कुञ्जपुञ्जपुञ्जित- D ३ जलमानुष- C D H जल- -कुसुम-
 सुकुमार- A B E F

लिततरलतरङ्गया १ नलनिकुञ्जपुञ्जनिविष्टावकोटककुटुम्बि-
नीनिरीक्ष्यमाणार्द्धशफरया २ पोताधानलुब्धकोयष्टिकस्कभ-
नभीमवेतसवनया ३ तरलतरङ्गमालासञ्चरदुहण्डपालद-

उपवनपवनान्दोलिततरलतरङ्गया । एतेनात्र वाते गुणत्रयं
वर्णितम् । तेनं कामिनां सर्वदा सुखकारितास्य ध्वनिता ।

नलनिकुञ्जपुञ्जे निविष्टोऽवकोटको वकस्तर्कुटुम्बिनी स्त्री
तया निरीक्ष्यमाणोऽर्द्धशफरो दण्डपालो यस्यां तया ।

वकोऽवकोटकस्याथ बलाका तु वकी स्यता ।

इति हारावली । दण्डपालोऽर्द्धशफर इति च ।

पोताधानं चुद्राण्डमत्स्यसङ्घातस्तत्र लुब्धकोयष्टिकस्य टिट्टि-
भकस्य स्कभनं शब्दस्तेन भीमं वेतसवनं यस्यास्तया । स्कभः
सौत्रो धातुरनेकार्थत्वाच्छब्दार्थः । चुद्राण्डमत्स्यसङ्घातः पो-
ताधानम् । कोयष्टिकटिट्टिभक इति द्वयोरमरः ।

तरलतरङ्गमालायां सञ्चरदुहण्डपालो मत्स्यविशेषस्तद्-
र्शनेन धावदतिचपला या राजिलराजिर्दुण्डुभसमूहस्तेन रञ्जि-
तमुपकूलं यस्यास्तया । समौ राजिलदुण्डुभावित्यमरः ।

भवेदुहण्डपालस्तु सर्पमत्स्यप्रभेदयोः ।

१ नलनिकु- C न० -निविष्टनष्टवकोट- A न० -निविष्टनष्टधूर्तवकोट- B न०
-निविष्टनष्टवकोट- C F न० -निविष्टवष्टकोटि- D H न० -निविष्टवटवकोट- E
न० -निविष्टवकोट- G २ पो० -स्कभनभी- A E F G इति नर० च । पो०
-स्वनभी- C पो० -लम्भणभी- D ३ तरङ्गमा- A B C F H तरचरङ्ग- F तर०
-मालालारसञ्च- A B तर० -सञ्चलितोदण्ड- D

१ शनधावदतिचपलराजिराजिरञ्जितोपकूलसलिलया १ क-
णाटीरमिथुनमैथुनदर्शनोपजातनिधिग्रहणकौतुककिरातश-

इति विश्वप्रकाशः ।

कणाटीरः खञ्जनस्तन्मिथुनमैथुनदर्शनेनोपजातं निधि-
ग्रहणकौतुकं येषां तादृक्किरातशतेन खन्यमानतीरया । क-
णाटीरः । खञ्जलेखस्तु खञ्जन इति हारावली । कौतूहलं
कौतुकं च ।

भेदाः किरातशवरपुलिन्दा स्लेच्छजातयः ।

इति द्वयोरमरः । तथाच वराहमिहिरः ।

तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिन् पुनर्वमति तत्र तलेऽस्ति काचः ।

अङ्गारमण्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य

तत्कौतुकाय नयनस्य खनेद्वरिचीम् ॥

इति । वसन्तराजोऽपि ।

अङ्गारखण्डं किल भूमिभागे

तस्मिन् भवेद्यत्र करोति विष्टाम् ।

यत्रावनौ खञ्जनको विधत्ते

रतं भवेत् तत्र महानिधानम् ॥

इति ।

१ शनधावदतिच- B H शन० -राजिविराजितोप- C D तर० -राजिराजि-
तोप- E २ कणाटीरि A कलाटीरि- B खञ्जरीटीरि- C F कालाटीरि- D
कणाटीरि- H इति तर० च । कणाटीरि- इति जग० ।

तखन्यमानतीरया क्रुद्धयेव दर्शितमुखविभङ्गया^१, मत्तयेव
^२स्खलितगत्या दिनारम्भलक्ष्येव ^३वर्धमानवेलया भारतस-
 मरभूम्येव नृत्यत्कबन्धया प्रावृषेव विजृम्भमाणशतपत्रपिहित-

क्रुद्धयेव दर्शिता मुखस्य वदनस्य विभङ्ग श्रेष्ठभूकुटीवि-
 कारादिर्यथा । पक्षे । मुखविभङ्गौ निःसरणतरङ्गौ यथा । मुखं
 निःसरणाख्योरिति धरणिः । भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिवैत्यमरः । म-
 त्तयेव स्खलिता गतिर्यस्यास्तथा । पक्षे । स्खलिता तिर्यग्गतिः
 प्रवाहो यस्यास्तथा । दिनारम्भलक्ष्येव वर्धमाना वेला कालो
 यस्यां तथा । पक्षे । वेला मर्यादा ।

अभ्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।

इत्यमरः ।

भारतसमरभूम्येव नृत्यत्कबन्धमपमूर्द्ध कलेवरं यस्यां सा ।

पक्षे । जलम् ।

कबन्धः सलिले रुद्रे कबन्धो राल्लमान्तरे ।

इति विश्वः ।

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्ध कलेवरम् ।

इत्यमरः ।

प्रावृषेव विजृम्भमाणैः शतपत्रैर्मयूरैः पिहिता मयूरभक्षण-
 भयादितस्ततश्चक्षा विषधराः सर्पा यस्यां तथा ।

१-सुखभङ्गया A B C F H इति जग० च नर० च । २-स्खलितगत्या C D F
 ३-प्रवर्ध- A B C G

विषधरया^१ धनकामयेव कृतभूम्हसेवया^२ रेवया प्रियतमयेव
प्रसारितवीचिहस्तयोपगूढः । यश्च^३

हरिखरनखरविदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैः ।

अद्यापि कुम्भसम्भवमाह्वयतोवोच्चतालभुजः ॥

ततो मकरन्दस्तमुवाच ।

शतपत्रः सितापाङ्गः प्रचलाकी च चन्द्रकी ।

इति हारावली । पक्षे । विजृम्भमाणशतपत्रैः कुशेशयैः पिहि-
ताश्वन्ना विषधरा जलधरास्तडागादयो यस्यां तथा । विषं
च्छेदे जलेऽपि चेति विद्मः । शतपत्रं कुशेशयमित्यमरः । धने
द्रव्ये कामोऽभिलाषो यस्यास्तयेव । कृता भूम्हतो राज्ञः सेवा
यथा । पक्षे । विन्ध्यस्य प्रसारितवीचिहस्तया प्रियतमयेवो-
पगूढः ।

हरोति । यो विन्ध्यः । उच्चस्तल एव भुजो यस्य सः । हरि-
खरनखरविदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैरद्यापि कुम्भस-
म्भवमगस्त्यमाह्वयतीवागच्छागच्छेत्याह्वानं करोतीवेत्यर्थः । कु-
ञ्जरो वारणः करोत्यमरः । अगस्त्यः कुम्भसम्भव इति च । उन्ने-
चालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ।

ततो गिरिदर्शनोत्तरं मकरन्दस्तं कन्दर्पकेतुमुवाच । ख-
भावोक्त्वाह । पश्येति । उदञ्चदुत्तिष्ठदवाञ्चदधोगच्छदञ्चितं

१ धारया A B, इति जग० च । २ भूम्हदुस्वया D ३ + शिखिलशैल-
शेखरः । H

पश्योदच्चदवाच्चदच्चितवपुः पश्चार्धपूर्वार्धभाक्
स्तब्धोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनागभुग्नाग्रलाङ्गूलमृत् ।
दंष्ट्राकोटिविशङ्कटास्यकुहरः कुर्वन् सटामुत्कटा-
मुत्कर्णः कुरुते क्रमं करिपतौ क्रूराकृतिः केसरी ॥

अपिच ।

उत्कर्णोऽयमकाण्डचण्डिमपटुः स्फारस्फुरत्केसरः^१
क्रूराकारकरालवक्त्रविकटस्तब्धोर्ध्वलाङ्गूलमृत् ।

वपुः पूर्वार्धपश्चार्धं भजति तादृक् । अपरस्वार्धं पश्यभावो वक्तव्य
इति पश्चादेशः । स्तब्धोत्तानितपृष्ठे निष्ठितं स्थितं तादृक् । म-
नागीषहुग्रमयमस्य तादृक् । लाङ्गूलं पुच्छं विभर्ति तादृक् ।
दंष्ट्राकोटिभिर्विशङ्कटं वृहदास्यकुहरं मुखगर्भो यस्य तादृक् ।
उद्वृद्धौ कर्णौ यस्य सः । सटामुत्कटां कुर्वन् क्रूराकृतिः । केसरी
सिंहः । करिपतौ गजवरे क्रमं पादविक्षेपं कुरुते पश्य । पश्य
मृगो धावतीत्यादाविवात्र क्रियायाः कर्मत्वम् । पुच्छोऽस्त्री
लूमलाङ्गूलम् । विशङ्कटं पृथु वृहदित्यमरो द्वयोः । सटाजटा-
केसरयोरिति हैमः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

स्वभावोक्तिस्तु तस्यैव जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ।

इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । सूर्याश्वैर्मसजस्तताः
सगुरवः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

उत्क्रममाणं वर्णयित्वाक्रान्तगजं वर्णयति । उत्कर्ण इति ।

१ - कटुस्फारस्फुरत्केसरः A B F इति जग० च ।

चित्रेणापि न शक्यतेऽभिलिखितुं सर्वाङ्गसङ्कोचनाच्^१
 चीत्कुर्वद्गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्थो हरिः ॥
 अनन्तरं नीचदेशनद्येव न्ययोधोपचितयोत्तरगोग्रहस-

उत्कर्णः । अकाण्डचण्डिमपटुः । स्फारं वज्र स्फुरन्तः केसरा
 यस्य । क्रूराकारं करालं वक्त्रं मुखं तेन विकटो भयानकः । स्तब्धं
 निश्चलमूर्ध्वमुत्क्षिप्तं लाङ्गूलं विभर्ति तादृक् । चीत्कुर्वन् गिरि-
 कुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्थोऽयं पुरोवर्ती हरिः सिंहः सर्वा-
 ङ्गसङ्कोचनाच्चित्रेणाप्यभिलिखितुं न शक्यते । अत्र शिरःपद-
 मधिकम् ।

तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु वकुलद्रुमे ।

पुन्नागवृक्षे किञ्चल्लो केसरः स्यात् । इति हैमः ।

अनन्तरं सिंहावलोकनानन्तरं विन्ध्याटव्या विन्ध्यारण्येन
 कतिचित् पदानि गत्वा कामिन इव मदनशलाकाङ्कितस्य ज-
 म्बूवृक्षस्य शीतलच्छायायां विश्रामेत्यन्वयः । मदनशलाका
 सारिण्या पाठशालिनीति हारावली । पक्षे । मदनशलाका
 कामोद्धोषको वर्तिविशेषः ।

मदनशलाकां कामी सिद्धौषधमण्ययं वहति ।

इति गर्गः । स्यान्मदनशलाकापि सार्यां कामोदथौषधाविति
 विश्वप्रकाशः । नखक्षतमिति केचित् ।

मरभूम्येव^१ विजृम्भमाणवृहन्नलया मरुदेशठक्कायात्रयेव^२ घ-
नसारसार्थवाहिन्या विदग्धजनमधुपानगोष्ठेव नानाविटपी-

नीचदेशनद्येव निम्नभागनद्येव न्यग्रोधोऽधःप्रदेशावरोधनं
तेनोपचितया वृद्धया । पक्षे । न्यग्रोधैर्वटैरुपचिता तथा । न्य-
ग्रोधो बज्रपादवट इत्यमरः ।

उत्तरगोयहसमरभूम्येव विजृम्भमाणो वृहन्नलोऽर्जुनः ।

उत्तरस्तु विराटस्तु तनये दिशि चोत्तरे ।

इति विश्वप्रकाशः । पक्षे । वृहन्नडो धमनश्च यस्यां तथा ।

ठक्काया ठक्काध्वनेर्यात्रा गमनं ठक्कायात्रा मरुदेशस्य ठक्का-
यात्रा तथेव घनो मेघस्तत्सारः पानीयं तदर्थं सार्थः समूह-
स्तदाहिनी तत्प्रापिका । यद्वा ठक्केत्यनेन तद्धनिः सा चासौ
यात्रोत्सवः । उदक्तमुदकं कृपादित्येवंरूपस्तद्वत्या । अन्यत् पूर्व-
वत् । गमनोत्सवयोर्यात्रेति विश्वः । मरुदेशे जलार्थिनो ठक्का-
ध्वनिश्रवणाज्जलमुद्गतमन्धोरिति निकषा प्रयान्तीति प्रसि-
द्धम् । पक्षे । घनसारः कर्पूरम् । पुष्पफलहीनः करवीरसमा-
नाकारपत्रः क्षुपभेदो वा ।

घनसारस्तु कर्पूरे वृक्षभेदे जलेऽपि च ।

इति विश्वः । ठक्कायात्रेति लपपाठः । असञ्ज्ञात्वान्ध्यापोः
सञ्ज्ञाकृन्दसोरित्यस्याप्रवृत्तेः ।

विदग्धजनमधुपानगोष्ठेव नानाविटैरनेकखिन्नैः पीत आ-

तासवया नलकूबरचित्तवृत्त्येव सततधृतरम्भया मत्तमातङ्ग-
गत्येव 'घण्टारवावेदितमार्गया सदीश्वरसेवयेवादूरोद्गत-
बहुफलया' विराटलक्ष्येवानन्दितकीचकशतया विन्ध्याट-
व्या कतिचित् पदानि^१ गत्वा कामिन इव मदनशलाकाङ्कि-
तस्य^२ जम्बूवृक्षस्य^३ शीतलच्छायायां विश्राम ।

सवो मद्यं यस्याम् । खिन्नः पाल्लविको विटः । मैरेयमासवः
शोधुरित्यमरः । पक्षे । नानाविटपिखितं जातमासवं लाक्षा-
दिकं यस्यां तथा । नलकूबरः कुबेरपुत्रस्तच्चित्तवृत्त्येव सततं
धृता रम्भा तन्नामिकाप्सरसो यथा । अस्थेत्यनुवृत्तौ पुत्रस्तु
नलकूबर इति कुबेरप्रकरणेऽमरः । पक्षे । सततं धृता रम्भा
कदली यथा ।

कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

इत्यमरः ।

मत्तमातङ्गगत्येव घण्टाया रवः शब्दस्तेनावेदितमार्गया ।
पक्षे । घण्टारवा वृक्षभेदः । घण्टारवा तु शणपुष्पिकेत्यमरः ।
सदीश्वरसेवयेवादूरोद्गतानि बह्वनि बहुविधानि भूयांसि वा
फलानि यस्यां तथा । पक्षे । अदूरं शीघ्रमुद्गतानि बह्वनि

१ घण्टारवावेदित- A C घण्टारवावेदित- B D F H २ श्रीफलया F H
३ इति जग० च नर० च । कतिपयपदं दूरं A B कतिपयपदं C कतिपय-
सदूरमध्वानं E कतिपयदूरं F कतिपयपदानि G ४ + विकर्तनस्येव स्निग्ध-
च्छायास्य वैकुण्ठस्येव लक्ष्मोष्ठता यात्रोद्यतवृत्तेरिव घनपत्रशोभितस्य राजाव-
सथस्येव भूरिशालालङ्कृतस्य गाणिक्यस्येवानेकपक्षवोज्ज्वलस्य B C ५ तलच्छा-
यायां A B C D F इति नर० च ।

अत्रान्तरे^१ भगवानपि मरीचिमाल्यातपक्लान्तमत्तम-
हिषलोचनपाटलमण्डलश्चरमाचलशृङ्गमारुरोह । ततो
मकरन्दः फलमूलान्यादाय^२ कथं कथमपि तमभिनन्दिता-
हारपरिचयमकार्षीत् स्वयं च तदुपभुक्तशेषमशनमकरोत् ।
अथ तामेव प्रियतमां हृदयफलके सङ्कल्प्य तूलिकया लिखि-

धनाद्यनिवृत्तिवारणादीनि फलानि यस्यां तथा । विराटल-
क्ष्म्येवानन्दितं कीचकानां तच्छ्यालानां शतं यथा । पत्ने ।
कीचका वंशविशेषाः ।

वेणवः कीचकास्ते सूर्ये खनन्त्यनिलोद्भूताः ।

इत्यमरः ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसर आतपक्लान्तमत्तमहिषलोचनवत् पा-
टलो मण्डलो यस्य तादृङ्मरीचिमाली सूर्यश्चरमाचलशृङ्ग-
मस्तगिरिशिखरमारुरोह । श्वेतरक्तस्तु पाटलः । अस्तस्तु चरमः
स्नाभ्यदिति द्वयोरमरः ।

ततोऽस्तमनोत्तरं मकरन्दः फलमूलान्यादाय तं कन्दर्प-
केतुमभिनन्दिताहारपरिचयमकार्षीत् । स्वयं च तदुपभुक्तशेषा-
शनमकरोत् ।

अथ फलाद्यशनोत्तरं हृदयफलके हृदयपट्टे सङ्कल्प्य तू-
लिकया कूर्चिकया लिखितां तामेव खग्नदृष्टामेव प्रियतमा-

१ अत्रान्तरे A B २ हिषलोहितलोचनसमानमण्डल- H ३ — कथं C D H

तामिवावलोकयन्^१ निस्पन्दकरणग्रामः कन्दर्पकेतुर्मकरन्द-
विरचितपल्लवशयने सुखाप ।

अथार्धग्राममात्रावखण्डितायां^२ ग्रामवत्यां तत्र जम्बूतरु-
शिखरे शुक्रसारिकयोर्मिथः कलहायमानयोः कलकलं श्रुत्वा
कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच । वयस्य^३ शृणुवस्तावदेतयोराला-

मवलोकयन् ध्याने पश्यन् निस्पन्दकरणग्रामो निश्चलसकले-
न्द्रियः कन्दर्पकेतुर्मकरन्दविरचितपल्लवशयने सुखाप । अथ
तल्लिका कूर्चिकेति हैमः । नक्तव्रतकन्दमूलाशनपल्लवशयनश-
यनेन गिरौ तपस्वरणं ध्वनितम् ।

गिरेः सद्यः फलदाढत्वं दर्शयति । अथेत्यादिना । अथ
शयनोत्तरमर्धग्राममात्रावखण्डितायां विभावयां तत्र जम्बू-
तरुशिखरे तस्मिन् जम्बूवृक्षाग्रे मिथः कलहायमानयोः शुक्र-
सारिकयोः कलकलं श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच । मिथो-
ऽन्योऽन्यं रहस्यपि । द्वौ ग्रामप्रहरौ समावित्युभयत्रामरः ।

किमित्याह । वयस्येति । वयस्यैतयोरालापं तावच्छृणुव इति ।

ततः कलहानन्तरं सारिका । प्रकोपतरलाचरं क्रियाविशेष-
णम् । उवाच । कितव धूर्त सारिकान्तरमन्विष्य । अन्वेषणेन तथा
सह सम्बन्धो लक्ष्यते । समागतोऽसि । अन्यथा सारिकान्तरसम्ब-
न्धाभावे । तवेत्यस्य तद्वागमने लक्षणा । इयती रात्रिरिति ।

१-लोकयन् C F G २-मात्रखण्डितायां C -ग्रामखण्डितायां D ३-मात्रपरि-
खण्डितायां H ४-शृणुवस्तावदेतयोः F शृणुवस्तावदेतयोः G

पमिति । 'ततः सारिका' प्रकोपतरलात्तरमुवाच । कितव
सारिकान्तरमन्विष्य समागतोऽसि कथमन्यथा' रात्रिरियतो
तवेति । तच्छ्रुत्वा शुकस्तामवादीत् । 'भद्रेऽपूर्वाद्य कथा'
मया अता प्रत्यक्षीकृता च तेनायं 'कालातिपातः । अथ स-
मुपजातकुट्टहलया सारिकयानुरुध्यमानः' कथयितुमारेभे ।

तच्छ्रुत्वा शुकस्तां सारिकामवादीत् । भद्रेऽध्यापूर्वा कथा
अता प्रत्यक्षीकृता च । कथायाः शब्दप्रबन्धस्य प्रत्यक्षासम्भवात्
तदर्थभूतक्रियाया अपि प्रत्यक्षासम्भवात् तदाश्रया जना ल-
क्ष्यन्ते । तेनायं कालातिपातः । मदागमनेऽतिकाल इत्यर्थः ।

अथ शुकवाक्श्रवणोत्तरं समुपजातकुट्टहलया सारिक-
यानुरुध्यमानः शपथादिना भूयो भूयोऽर्थ्यमानः । शुक इति
शेषः । कथयितुमारेभे ।

कुसुमपुरं नाम नगरमस्तीत्यन्वयः । कीदृश्वेशभिरुपशो-
भितम् । सुधाधवलैः । सुधा लेपोऽमृतं स्नुहीत्यमरः । कुही
इति प्रसिद्धं लेपनद्रव्यम् ।

बृहत्कथा गुणाढ्यकृतिस्तदारभैरिव शालभञ्जिकोपेतैः ।
शालभञ्जिका नायिकाविशेषः । पचे । शालभञ्जिका पुत्तलिका ।
शालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्तलिकेति हैमः ।

१ ततस्तत्प्रसारिका जम्बूतद्विखरस्थितं चिरादागतं शुकं प्रको- D २+ ज
म्बूकुञ्जस्थिता चिरादागतं शुकं D ३ कथमितरथा C E F ४ भद्रेऽपूर्वा कथा
A C E F G भद्रे सा प्रकोपं कुर्वपूर्वा मया कथा B H ५ कथापि D ६ कालो-
तियातः G ७ निरुध्यमानः A -नुरुध्यमानः C F + कथां C + शुकः कथां D

अस्ति 'सुधाधवलैर्बृहत्कथारम्भैरिव' 'शालभञ्जिकोपे-
र्बृहत्तैरिव समाणवकक्रोडितैः करियूथैरिव समत्तवारणैः सु-
ग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैर्बलिभवनैरिव सुतलसन्निवेशैर्वैश्वभि-

वृहत्तैरिव कृन्दोभिरिव समाणवकक्रोडितैः । माणवकक्रो-
डितं नाम कृन्दो विशेषः । माणवकं भात्तलगाः । पचे । माण-
वकानां शिंशूजां क्रोडितानि तैः सहितानि तैः ।

करियूथैरिव समत्तवारणैः समत्तगजैः । पचे । सनिर्यूहैः ।

मत्तवारणमिच्छन्ति दानक्षिन्नकरे द्विपे ।

महाप्रसादवीथीनां वरण्डे चाप्यपाश्रये ॥

इति विश्वप्रकाशः । निर्यूहो मत्तवारणमिति वैजयन्ती ।

मत्तालम्बोऽपाश्रयः स्यात् प्रगीवो मत्तवारणः ।

इति हैमः ।

निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्घासे नागदन्तके ।

इति विश्वप्रकाशः ।

सुग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः । गवाक्षो वानरविशेषस्तत्सहितैः ।

पचे । सगवाक्षैः सवातायनैः ।

बलिभवनैरिव सुतले पातालविशेषे सन्निवेशो येषां तैः ।

पचे । शोभनस्तलसन्निवेशो येषां तैः ।

१ इति जग० च नर० च । मन्दरगिरिशिखरैरिव प्रशस्तसु- A मयूरशिखरै-
रिव प्रशस्तसु- B मन्दरप्रद्वैरिव प्रशस्तसु- C मन्दरशिखरिशिखरैरिव प्रशस्तसु- D
प्रशस्तसु- E G मन्दरशिखरैरिव प्रशस्तसु- H ९ -थालम्बकैरिव D -थालम्बैरिव F
इति जग० च । ९ शा० -कोपशोभितै- C D F

रूपशोभितं^१ धनदेनापि ^२प्रचेतसाजापालेनापि रामेण प्रियं-
वदेनापि पुष्पकेतुना भरतेनापि शत्रुघ्नेन तिथिपरेणाप्यति-

पौरजनेनानुगतमित्यन्वयः । धनदेनापि कुबेरेणापि प्रचे-
तसा वरुणेनेति विरोधः । धनदो धनदाता प्रकृष्टं चेतो यस्य
स इत्यविरोधः ।

अजापालो जाबालो रामः पशुविशेष इति विरोधः ।
केचित् त्वजापालो रामपूर्वजो रामो दाशरथिरिति विरोधः ।
जाबालः स्यादजाजीवः । रामः सृमरो गवयः शशः इत्यादयो
सृगेन्द्राद्या इत्युभयत्रामरः । अकारो वासुदेवस्तस्माज्जातोऽजः
कामस्तमापालयति तादृक् । अतएव रमयतीति रामः । णि-
जन्तादच् । ततोऽण् । स्त्रीणां क्रीडाकारकस्तादृशेनेत्यविरोधः ।

प्रियंवदो गन्धर्वविशेषः पुष्पकेतुः काम इति विरोधः ।
प्रियं वदति तादृक् तेन । प्रियवशे वदः खजिति खच् । अरु-
र्द्धिषदिति मुम् । पुष्पकेतुः पुष्पाभरणस्नेनेत्यविरोधः ।

भरतः कैकेयीतनयः शत्रुघ्नः सौमित्रिरिति विरोधः । मे
नक्षत्रे रतस्नेन ज्यौतिषिकेन शत्रुघातकेनेति परिहारः ।

तिथौ विहिततत्तत्तिथिकर्मणि परेण रतेन । न तिथिस-
त्कारपरोऽतिथिसत्कारपर इति विरोधः । अतिथीनामाग-

^१ रङ्गसितं A B C D G H इति जग० च नरः च । रङ्गसितं F
२ प० -साजपा- C

१ थिसत्कारपरेणासङ्ख्येनापि सङ्ख्यावतामर्मभेदिनापि वीरत-
रेणापतितेनापि नानासवासक्तेन २ सुदर्शनेनाप्यचक्रेणाजात-

नूनां सत्कारपरेणेति परिहारः । आगन्तुरतिथिर्ना गृहा-
गते । इत्यमरः ।

असङ्ख्येन ब्रजत्वाङ्गणनारहितेन सङ्ख्यावता सङ्ख्यासहितेनेति
विरोधः । असङ्ख्येनायुद्धेन सङ्ख्यावता पण्डितेनेत्यविरोधः । मृ-
धमास्कन्दनं सङ्ख्यम् । सङ्ख्यावान् पण्डितः कविरित्युभयत्रामरः ।

अमर्मभेदिना वीरतरेण काण्डेन । काण्डस्य मर्मभेदित्वं
प्रसिद्धम् । तद्विज्ञानेन वर्णनं विरोधः । अजिह्वगो वीरतरो-
ऽस्तकण्टक इति चारावली । मर्म रहस्यं तदभेदकेन वीरत-
रेणातिशूरेणेति परिहारः ।

अपतितेन भूमावपतितेन नानासवासक्तेनानेकमद्यासक्ते-
नेति विरोधः । मैरेयमासवः शीघुरित्यमरः । अपतितेना-
प्रायश्चित्तार्हेण । नाना सवा अनेकयज्ञास्तेष्वसक्तेनेति परि-
हारः । यज्ञः सवाऽध्वरो याग इत्यमरः ।

अजातमदेनासम्भूतदानेन सुप्रतीकेन तन्नामकगजेनेति वि-
रोधः । अजातमदेनासञ्जाताहङ्कारेण सुष्ठु प्रतीकमङ्गं यस्य
तेनेति परिहारः । अङ्गं प्रतीकोऽवयव इत्यमरः ।

सुदर्शनेनाचक्रेण । विष्णुचक्रस्य सुदर्शनं इति सञ्ज्ञेति
विरोधः । अचक्रेणादम्नेन ।

१ थिपरेणा- A B, थिसत्कारप्रवणेना- C H थिप्रवणेना- F २-सुवसक्तेन D
-सवारक्तेन F H

मदेनापि सुप्रतीकेनापक्षपातिनापि हंसेनाविदितस्नेहचये-
णापि कुलप्रदीपेनाग्रन्थिनापि वंशपोतेन निदाघदिवसेनेव
वृषविवर्धितरुचिना माघविरामदिवसेनेव तपस्यारम्भिणाग्रहे-

जनावने समूहे च दम्भे भेदरथाङ्गयोः ।

इति रन्तिदेवः । शोभनं दर्शनं यस्मैत्यविरोधः ।

न पक्षेण गरुता पततीत्यपक्षपाती तेन हंसेन पक्षिणेति
विरोधः । अकारे विष्णौ पक्षपाती तादृशेन हंसेन विशुद्धेन
निर्लोभेन वेति परिहारः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरः ।

हंसे विशुद्धे निर्लोभे श्रेष्ठे च विहगान्तरे ।

इति विश्वः ।

न विदितः स्नेहस्य तैलस्य चयो येन तेनापि कुलप्रदीपे-
नेति विरोधः । न विदितः स्नेहचयोऽनुरागचयो येन । कुलस्य
वंशस्य प्रदीपेन प्रकाशनेति परिहारः ।

अग्रन्थिना पर्वरहितेन वंशपोतेन वंशाङ्कुरेणेति विरोधः ।

अग्रन्थिना शुद्धहृदयेन वंशपोतेन सत्कुलार्भकेणेत्यविरोधः ।

निदाघदिवसेनेव वृषेण वृषभसङ्क्रमणेन विवर्धितरुचिना
प्रवृद्धतापेनेत्यर्थः । पक्षे । वृषे धर्मे विवर्धितरुचिना । माघवि-
रामदिवसेनेव तपस्यस्य फाल्गुनस्यारम्भिणा । स्यात् तपस्यः
फाल्गुनिक इत्यमरः । पक्षे । तपस्या तपश्चरणं तदारम्भिणा ।

अग्रहेणापि काव्यजीवज्ञेन शुक्रगुरुबुधेन । पक्षे । काव्यस्य
जीवज्ञेनाशयज्ञेन ।

णापि काव्यजीवनेन ^१पौरजनेनानुगतं ^२घनागमदिवसेनेव
दर्शितखण्डाभ्रेण वेलातटेनेव प्रवालमणिमण्डितेन ^३देवा-
ङ्गनाजनेनेवेन्द्राणीपरिचयविदग्धेन ^४वनगजेनेव ^५पक्षव-

वेश्याजनेनाधिष्ठितमित्यन्वयः । घनागमदिवसेनेव दर्शित-
खण्डाभ्रेण दर्शितखण्डमेधेन । पक्षे । खण्डाभ्रं दन्तक्षतविशेषः ।
तथाच वामनः ।

विचित्रमीषत्परिमण्डलं च क्षतैः समन्ताद्विशदैरुपेतम् ।
खण्डाभ्रकं तद्दृशनागलेखं बिम्बाधरोत्सङ्गविभूषणाय ॥
इति ।

वेलातटेनेव प्रवाला विद्रुमा मणयश्च तैर्मण्डितेन । पक्षे ।
प्रवालैरुत्तमकेशैर्विद्रुमैर्वा मणिभिर्मण्डितेन । यद्वा । प्रवाल-
मणिर्दन्तक्षतविशेषः । तथाच वामनः ।

गाढं दन्तौष्ठसंयोगात् स प्रवालमणिर्भवेत् ।
इति ।

देवाङ्गनाजनेनेवेन्द्राणी शची तस्याः परिचयाद्विदग्धेन ।
पक्षे । इन्द्राणी रतौ बन्धविशेषः ।

निजकक्षदयसङ्गतजानुभ्यां भवति चाभ्यासात् ।

इन्द्राणीरचितत्वादिन्द्राणीत्याख्यया बन्धः ॥ इति ।

१ निवासिजने- A B C F विलासिजने- D H इति नर० च । २ घनागम-
A D घनागमेनेव इति जग० । ३ मण्डनेन C F H इति जग० च । ४ परिचि-
यविदग्धेन C F G ५ नवपङ्क- A B C D E F G H इति नर० च ।

पल्लवितरुचिना^१ कोकिलेनेव परपुष्टेन भ्रमरेणेव कुसुमेषु
लालितेन जलौकसेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन^२ याजकेनेव सुरता-
र्थिना महानटवाङ्गनेव^३ वलाङ्गुजङ्गेन गरुडेनेव विलासिह-

वनगजेनेव पल्लवे किसलये पल्लविता विहङ्गा रुचिरिच्छा-
येन तेनेव । पचे । पल्लवैः पल्लवेषु वा विटैर्विटेषु वा विवर्धित-
रुचिना ।

पल्लवः किसलये खिङ्गे विस्तारे विटपेऽपिच ।
इति विश्वः ।

कोकिलेनेव परस्मात् पुष्टेन । पचे । परमत्यर्थं पुष्टेन ।
भ्रमरेणेव कुसुमेषु पुष्पेषु लालितेन । पचे । कुसुमेषुणा कामेन
लालितेन ।

जलौकसेव रक्ताकृष्टी रुधिराकृष्टिस्तत्र निपुणेन । रक्त-
क्षतजशोणितमित्यमरः । जलौकसेनेति पाठे पूर्वमोकःशब्दात्
स्वार्थेऽण् पश्चात् समासः । पचे । रक्तानामनुरक्तानामाकृष्टि-
स्तत्र निपुणेन ।

शाब्दिकैस्तु जलौकाभिः कथितोऽयं जलौकसुः ।
इति शब्दभेदप्रकाशः ।

याजकेनेव सुरता सुरत्वं तदर्थिना । भावे तल् । तलन्तं
स्त्वियामिति स्त्रीत्वम् । पचे । सुरतं निधुवनं तदर्थिना ।

^१ नवपल्लववर्चिना D इति नर० च । ^२ यायजूकेनेव D ^३ -वाङ्गवन्नेनेव C
^४ वलङ्गुजङ्ग- A B F वलङ्गुज- C D H

दयतापकरेणाभ्यासुरेणैव^१ शूलानामुपरिगतेन वेश्याजनेना-
धिष्ठितं^२ कुसुमपुरं नाम नगरम् ।

यत्र च^३ सुरासुरमौलिमालाललितचरणारविन्दा शु-

महानटबद्धनेव शिवभुजेनेव वल्गाङ्गजङ्गेन । पक्षे । वल्गा-
द्विलामिना । भुजङ्गेऽहिविलामिनोरिति विश्वः । गर्भेनेव
विल आसितुमुपवेष्टुं शीलं चेष्टां तेषां सर्पाणां हृदयतापक-
रेण । पक्षे । विलामिनां स्वासङ्गतविलसनशीलानां हृदय-
तापकरेण ।

अभ्यासुरेणैव शूलानामुपरिगतेन । दारा इत्यादाविवा-
वयवाभिप्रायेण बद्धवचनम् । अभ्यासुरो भैरवेण शूलान्ते रोपि-
त इति कथा । पक्षे । शूलानामुपरिगतेन । अन्यत्र स्थिताभ्यो
वेश्याभ्योऽधिकेनेति भावः ।

मृत्यौ प्रहरणे शूलः केतने योगरोगयाः ।

खलादेश्व बधार्थाय कीलके पण्ययोषिति ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

यत्र कुसुमपुरे वेतालाभिधाना स्वयं प्रतिवसतीति सम्ब-
न्धः । सुरासुरेति स्पष्टम् । शुम्भनिशुम्भावेव महावनं तस्य

१ - तापकेनाभ्यासुरेणैव D - शासासुरेणैव इति जग० । २ - नानुगतं H इति
जग० च । ३ यत्र सु- A, B G H ४ सुरासुरमुकुटमणिमाला- D E सुरासुर-
मुकुटमौलिमाला- F

मनिशुम्भमहावनदावज्वाला^१ महिषमहासुरगिरिवज्रसार-
धारा^२ ^३प्रणयप्रणतगङ्गाधरजटाजूटखलितजाङ्गवीजलधा-
राधौतपादपद्मा^४ भगवती कात्यायनो^५ वेतालाभिधाना स्वयं
प्रतिवसति ।

यस्य च परिसरे ^६सुरासुरमुकुटकुसुमरजोराजिपरिमल-

दावज्वालारण्याग्निशिखा । दवदवौ वनारण्यवक्त्रो इत्यमरः ।
महिषेति रूपकम् ।

विषयभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् ।

इति लक्षणात् ।

प्रणयेन प्रीत्या प्रणतो गङ्गाधरस्तस्य जटाजूटात् खलिता
या जाङ्गवीजलधारा तथा धौतपादपद्मा । एतेन न केवलं
भर्तृव प्रणनाम किन्तु सपत्न्यापि पादचालनमाचरितमिति
ध्वनितम् । तेनातिवल्लभात्वं ध्वनितम् ।

यस्य पुरस्य परिसरे प्रान्ते भागीरथी गङ्गा वहतीति स-
म्बन्धः । सुरासुरेति । पितामहस्य ब्रह्मणः कमण्डलोर्धर्मद्रव-
रूपा धारा । धरातलगतसगरसुतशतस्य सुरनगरसमारोहणार्थं
पुण्यरज्जुः । ऐरावतस्य कटकषणेन गण्डस्थलघर्षणेन कम्पित-

१ - महादानवदावज्वाला A B - महावनदहनज्वाला C - महावनदावानल-
ज्वाला D - महासुरवनदावज्वाला H २ - गिरिवरवज्रसारधारा C F H - गिरिदा-
रणवज्रसारधारा D - गिरिवज्रधारा B D E H ३ - प्रणयकलहप्र- A B D F H
प्रणयकोपप्रसादनप्र- D इति जग० च । प्र० - जूटजूट- A B C F H ४ - पदपद्मा
A-B ५ - वेतालाभि- D ६ - सुरासुरमञ्जनगलितसु- C - सुरासुरामञ्जनगलितस-
णिसु- D

वाहिनी १ प्रितामहकमण्डलुधर्मद्रवधारा २ धरातलगतसगर-
सुतशतसुरनगरसमारोहणपुण्यरज्जुरैरावणकटकषणकम्पित-
३ तटहरिचन्दनस्यन्दनसुरभितसलिला ४ सलीलसुरसुन्दरी-
नितम्बविम्बाहृतितरलिततरङ्गा ५ स्नानावतीर्णसप्रर्षिजटाटवी-
६ परिमलपुण्यवेणरेणतिलकमुकुटजटाजूटविकटकुहरभ्रा-
न्तिजनितसंस्कारतयेव कुटिलावर्ती धरणीव सार्वभौमकरस्य-
र्शापभोगक्षमां जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमद्भ्रमर-

तटहरिचन्दनस्य स्यन्दनेन प्रखवणेन सुरभितसलिला । सलीलं
क्रियाविशेषणम् । सुरसुन्दरीनितम्बविम्बाहृतिभिस्तरलिततरङ्गा ।
स्नानावतीर्णसप्रर्षिजटाटव्याः परिमलपुण्यवेणिः पुण्यप्रवाहा ।
एणतिलकश्चन्द्रे मुकुटे यस्य तस्य जटाजूटविकटकुहरे भ्रान्ति-
भ्रमणं तेन जनितसंस्कारतयेव कुटिल आवर्ती जलभ्रमस्तद्वती ।
स्यादावर्तीऽन्धसां भ्रम इत्यमरः ।

धरणीव सार्वभौमश्चक्रवर्ती । पक्षे । सार्वभौम उत्तरदि-
ग्यजस्तस्य करस्यर्शापभोगक्षमा । उभयोरेकदिक्स्थत्वादिति
भावः । स्पर्शः स्पर्शनदानयोरिति विश्वः ।

जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमन्ती चासौ भ्रमर-

१ पि० - निर्गलितधर्म- D २ रसातल- A B G ३ त० - स्यन्दमानरसधारासुर- D
त० - स्यन्दनसन्दोहसुर- F ४ स० - सुरासुरसुन्दरी- B C ५ स्ना० - मालाविमल-
जटाजूटाटवी- A B स्ना० - मालाजटा- C D स्ना० - विमलजटा- E F G स्ना०
- मालाविमलजटा- H ६ प० - रेणाहृति- A B F प० - जूटजूट- B C D H

मालानुमीयमानजलमग्नकुमुदपुण्डरीका कन्दोविचितिरिव
मालिनीसनाथा^१ हतान्धतमसापि तमसान्विता^२ वीचिकलि-
ताप्यवीचिदुर्गमा भगवतो भागीरथी^३ वहति ।

यच्च दिशि दिशि तारागणमिव कुसुमनिकरमुदहङ्गिरुत्त-

माला तथानुमीयमानानि जलमग्नकुमुदपुण्डरीकाणि यस्यां
सा । पक्षे । कुमुदपुण्डरीकौ दिग्गजौ ।

कन्दोविचितिर्गन्धविशेषस्तद्वन्मालिनी कन्दोविशेषस्तेन स-
नाथा । ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । पक्षे । मालिनी-
नामिका नदी ।

हतान्धतमसापि नाशितान्धकारापि तमसान्धकारेणान्वि-
तेति विरोधः । तमसानामिकया नद्यान्वितेति परिहारः ।

वीचिभिस्तरङ्गैः कलिता व्याप्तापि न वीचिभिर्दुर्गमेति वि-
रोधः । पक्षे । अवीचिर्नरकभेदः ।

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ।

इत्यमरः ।

सम्बन्धातिशयोक्त्याह । उपवनपादपैरुपशोभितमित्यन्वयः ।

दिशि दिशीति स्पष्टम् । अतएवोत्तम्भितजलदैः । अनूरुरिति ।

अथादेस्ताडनी कशेत्यमरः । ग्रामो भक्षणम् । शेषं स्पष्टम् ।

चन्द्रेति स्पष्टम् ।

१ + अपहपङ्क्तिरिव स्वर्धानगता सराजहंसा च C . २ वीचिकलिला H
३ प्रवहति A B G H

भित्तजलदैरनूरुकरकशाभिघातपरवशरविरथतुरगयासविष-
 १मितपल्लवैश्चन्द्रचमूरुचरणसङ्क्रान्तामृतकणनिकरसेकसञ्जात-
 बहलसुकुमारनवकिसलयसहस्रदर्शिताकालसन्ध्याविभ्रमैर्भ-
 रतचरितैरिव सदारामाश्रितैर्महावीरैरिव नारिकेलीधरैरसंस्कृ-
 ततरुणैरिवातिदूरप्रसारिताक्षैर्मत्तमातङ्गकुम्भस्थलदारणोद्यत-
 सिंहैरिवोद्यतकेसरैः १ सारिद्यैरपि चिरजीविभिरुपवनपादपै-

भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः । पचे । मन् श्रेष्ठो य
 आरामस्तदाश्रितैः ।

असंस्कृततरुणैरिवातिदूरं प्रसारिते अक्षिणी यैस्तैः । कटा-
 क्षदर्शनानभिज्ञत्वादिति भावः । वज्रवीहो सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्
 यजिति षच् । यदातिदूरं प्रसारिता अक्षाः पाशका यैस्तैः ।
 अथाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्ग इत्यमरः । पचे । अक्षा विभो-
 तकाः । विभीतकः ।

नाचक्षुषः कर्षफलो भृतावासः कलिद्रुमः ।
 इत्यमरः ।

मत्तमातङ्गकुम्भस्थलदारणोद्यतसिंहैरिवोद्यतकेसरैरुद्धूत-
 स्कन्धकेशैः । जातिवर्णनमेतत् । पचे । केसरा वृक्षाः । चाम्पेयः
 केसरो नागकेसर इत्यमरः ।

१ मि० - विचरणसः D H २ - वान्फुल्लकेसरैः A B C H - वोल्लसन्केसरैः D
 - वोल्लसिकेसरैः F - दोपेतकेसरैः G

रूपशोभितमदितिजठरमिवानेकदेवकुलाध्यासितं^१ पाताल-
मिव महाबलिशोभितं भुजङ्गाधिष्ठितं च सुरालयैरपि पवित्रं
भोगिभिरपि^२ निरुपद्रवम् ।

यत्र^३ च^४ सुरतभरखिन्नसुप्तसीमन्तिनोरत्नताटङ्कमद्रा-
क्षितवाज्रदण्डः प्रचण्डप्रतिपल्लवक्ष्मीकेशपाशकुसुममाला-

सारिष्टैरपि मरणसूचकयोगविशेषसहितैरपि चिरजीवि-
भिः । पक्षे । सारिष्टैः फेनिलवृक्षसहितैः । अरिष्टः फेनिलः
समावित्यमरः ।

अदितिजठरमिव देवमातुरुदरवदनेकं देवकुलं देवसमू-
हस्तेनाध्यासितम् । पक्षे । देवकुलं देवगृहम् ।

सुरालयैर्मद्यगृहैरपि पवित्रमिति विरोधः । सुरालयैर्देव-
गृहैरित्यविरोधः ।

भोगिभिः सर्पैरपि निरुपद्रवमिति विरोधः । भोगिभिः
सुखिभिरिति परिहारः ।

यत्र कुसुमपुरनामनगरे शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रति-
वसतीति सम्बन्धः । सुरतेति स्पष्टम् । प्रचण्ड इति स्पष्टम् ।
अनेन कचग्रहणपूर्वकमरिलक्ष्मीः स्वायत्तीकृतेति ध्वनितम् ।

प्रशस्तकेदार इव विपुलक्षेत्रमिव वज्रधान्यकार्यसम्पादकः ।

१ - लघुधिष्ठितं D - देवताश्रितं F २ निरुपद्रवम् A B C F G H निरुपद्र-
वितम् D ३ तत्र C D ४ सुरतभरपरिग्रहसु- E G सु- - सुप्तसुरणोर- D F.

मोदसुरभितकरकमलः^१ प्रशस्तकेदार इव^२ बज्रधान्यकार्य-
सम्पादकः शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रतिवसति ।

यो बलभित् पावको धर्मराण निर्वर्ततिः प्रचेताः सदागति-
धनदः शङ्कर इत्यष्टमूर्तिरप्यनष्टमूर्तिः पार्थ इव सुभद्रोपेतः
सभीमसेनश्च कृष्ण इव सत्यभामोपेतः सबलश्च ।

पुत्रपुंसकयोर्वप्रः केदारः चेन्नमित्यमरः । पचे । बज्रधा बज्र-
प्रकारेणान्यकार्यसम्पादकः ।

यः शृङ्गारशेखरो बलभिच्छुबलभेत्ता । पावकः पवित्र-
कर्ता । धर्मेण राजते धर्मराट् । निर्गतार्तिः स्वर्धा यस्य ।

अतिर्गतौ घृणायां च स्वर्धायां च शुभेऽपि च ।

इति रभसः । प्रकृष्टं चेतो यस्य प्रचेताः । सतामा साकल्येन
गतिर्निर्वाहो यस्मात् । धनदो धनदाता । शङ्करः कल्याणकारी ।
पचे । बलभिदिन्द्रः । पावको वक्त्रिः । धर्मराड् यमः । निर्वर्तते
राक्षसः । प्रचेता वरुणः । सदागतिर्वायुः । धनदः कुबेरः ।
शङ्करः शिवः । इत्यष्टमूर्तिरष्टगुणविशिष्टा मूर्तिरस्येत्यष्टमूर्ति-
रप्यनष्टमूर्तिः । नाष्टौ मूर्तयोऽस्येत्यनष्टमूर्तिरिति विरोधः ।
अनष्टा मूर्तिरस्येत्यनष्टमूर्तिरिति परिहारः ।

पार्थ इवार्जुन इव सुभद्रोपेतः । भीमसेनेन सहितः स-
भीमसेनः । पचे । शोभनभद्रेण कल्याणेन युतः । भीमया
सेनया सहितः ।

सुराणां^१ पातासौ स पुनरतिपुण्यैकहृदयो^२
 ग्रहस्तस्यास्थाने गुरुरुचितमार्गे स निरतः ।
 करस्तस्यात्यर्थं वहति शतकोटिप्रणयितां
 स सर्वस्वं दाता ह्यणमिव सुरेशं विजयते ॥

कृष्ण इव सत्यभामयोपेतः । सबलः सबलभद्रः । पक्षे । सत्यं
 च भा च दीप्तिश्च मा च लक्ष्मीश्च ताभिर्युतः । सबलः समैक्यः ।

सुराणामिति । असाविन्द्रः सुराणां देवानां पाता रक्षकः ।
 मद्यपि इत्यपि शेषमहिम्नार्थः । स शृङ्गारशेखरः पुनरतिपुण्यं
 पवित्रमेकं हृदयं यस्येत्युत्कर्ष इन्द्रात् । तस्येन्द्रस्यास्थाने सभायां
 गुरुहृदस्यतिर्यङ्गो ग्रहेषु पठितः । तस्येन्द्रस्यास्थाने गुरुर्महान्
 ग्रहो निबन्ध इत्यर्थश्च । निबन्धोपरागार्कादयो ग्रहा इत्यमरः ।

स राजोचितमार्गे निरतः सक्तः । तस्येन्द्रस्य करो हस्तः
 शतकोटिप्रणयितां वज्रप्रणयितां वहति ।

शतकोटिः स्वरः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ।
 इत्यमरः । शतकोटिसङ्ख्याकद्रव्यप्रणयिता साभिलाषतेति या-
 चकरूपोऽर्थश्च ।

स राजा सर्वस्वं दाता । न लोकेति निषेधात् कर्मणि
 षष्ठी न । सुरेशमिन्द्रं ह्यणमिव विजयते । विपराभ्यां जेरि-

१-सूरिः । सुराणां A B C D E F H इति जग० च नर० च । २-कुनि-
 लयो G इति जग० च ।

जीवाकृष्टिं स चक्रे मृधभुवि धनुषः शत्रुरासीद्गतासु-
 र्लक्ष्मिर्मार्गणानामभवदरिवले 'तद्यशस्तेन लब्धम् ।
 मुक्ता तेन क्षमेति 'त्वरितमरिवलैरुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा
 पञ्चत्वं द्वेषिसैन्ये स्थितमवनिपतिर्नाप सङ्ख्यानतरं सः ॥

त्यात्मनेपदम् । विरोधाभासोऽलङ्कारः । शिखरिणी कन्दः ।
 रसैरुद्रैश्चिन्ता यमनसभला गः शिखरिणी ।

जीवेति । स शृङ्गारशेखरो मृधभुवि धनुषो जीवाद्याः
 प्रत्यञ्चाद्या आकृष्टिमाकर्षणं चक्रे । शत्रुर्गतासुरासीत् । धनुषो
 जीवाकृष्टिः शत्रोर्मरणमित्यसङ्गत्यलङ्कारः । चपलातिशयोक्तिश्च ।

मौर्वी जीवा गुणो गव्या शिञ्जा बाणासनं गुणे ।
 इति हैमः । अरिवले मार्गणानां लक्ष्मिरभवत् । तेन राज्ञा
 तेषामरीणां यशो लब्धम् । तेन राज्ञा क्षमा क्षान्तिर्मुक्तेत्य-
 रिवलैस्त्वरितमुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा मुक्ता । द्वेषिसैन्येऽरिवले पञ्चत्वं
 मृत्युः स्थितम् । स्यात् पञ्चता कालधर्म इत्यमरः । स राजा
 सङ्ख्यानतरं युद्धान्तरं न प्राप । एकस्मिन्नेव युद्धे रिपूणां नाशा-
 दिति भावः । मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यमित्यमरः । लब्धं लक्षं
 शरयं चेति च । श्लेषोऽप्यत्र । सुगंधरा कन्दः ।

सन्नेर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता सुगंधरा कीर्तितेयम् ।

यत्र च राजनि राजनीतिचतुरे ^१चतुर्दधिमेखलाया ^२
भुवो नायके शासति वसुमतीं पितृकार्ये ^३वृषोत्सर्गः शशिनः
कन्यातुलारोहणं ^४योगे ^५शूलव्याघातचिन्ता दानच्छेदः
करिकपोलेषु दक्षिणवामकरणं ^६दिङ्निश्चये शरभेदो दधिषु

यत्र यस्मिन् चतुर्दधिमेखलाया भुवो नायके राजनीति-
चतुरे राजनि वसुमतीं पृथिवीं शासति सति ।

परिसङ्ख्याह । पितृकार्ये वृषस्य नीलस्थान्यस्य वोद्वाह-
पूर्वकल्याणः । वृषो धर्मश्च । एवकारः सर्वत्र योज्यः । यद्यपि
पदार्थान्तरेणापि परिसङ्ख्योपपद्यते तथापि समन्ततिकस्यैव मृति-
रिति ध्वनयितुममङ्गलस्य पितृकार्यस्य वर्णनमिति भावः ।

शशिन एव कन्यातुला चराशिस्तस्यामारोहणम् । तुला-
रोहणयोग्यस्थान्यस्यापराधिनाऽभवादिति भावः ।

योगे विष्कम्भादियोग एव शूलव्याघातौ योगविशेषौ
तयोश्चिन्ता न तु शूलेन व्याघातस्ताडनं तस्य चिन्ता ।

करिकपोल एव दानस्य मदस्य विच्छेदो न तु वितरणस्य
विच्छेदः ।

दिङ्निश्चय एव दक्षिणवामकरणम् । अस्मादयं दक्षिणो-
ऽस्मादयं वाम इति । दक्षिणवामौ हस्तौ पादौ कर्णौ वा ।
तयोः करणं छेदनम् । कृञ् हिंसायाम् । बाहुलकाद्भावे ल्युट् ।

१ चतुर्दधि- A B २-मालामेखलाया C ३ पितृकर्मोदये A पितृकार्यो-
दये B ४ पितृकार्येषु D H ५-तुलाधरोहो C D इति ज्ञग० च । ६ योगेषु C
D F G H ७ दिङ्निश्चयेषु A B F दिङ्निश्चयेषु C D E G H.

शृङ्खलाबन्धो वर्णग्रथनास्त्रप्रेक्षाक्षेपः काव्यालङ्कारेषु लक्ष-
दानच्युतिः सायकानां क्षिपां सर्वविनाशः कोशसङ्कोचः कम-
लाकरेषु जातिहीनता दुष्कुलेषु न पुष्पमालासु शृङ्गारहानि-

दधिव्वेव शरभेदः शरस्य दध्यग्रभागस्य भेदो नाशो न तु
शरैर्बाणैर्भेदः ।

वर्णग्रथनास्त्रेव काव्यप्रसिद्धबन्धविशेषेव्वेव शृङ्खलाबन्धनं न
तु शृङ्खलायाः पादबन्धेन बन्धः ।

काव्यालङ्कारेष्वेवोत्प्रेक्षाक्षेपः । उत्प्रेक्षाक्षेपावलङ्कारौ तद्युक्तः
शब्दो लक्ष्यत इत्येकवचनोपपत्तिः । उत्प्रेक्षानवधानं तथाक्षेपो
निन्दाऽतोऽन्यत्र नास्ति ।

उत्प्रेक्षानवधानेऽपि काव्यालङ्कारेऽपि च ।
इति विश्वः ।

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।
इत्यमरः ।

सायकानामेव लक्ष्य दानं खण्डनं तस्य च्युतिर्न तु लक्ष-
दानस्य वितरणस्य च्युतिः ।

क्षिपाभेव सर्वविनाशः सर्वनाशो व्यक्त्यभिप्रायेण बह्वचनम् ।
न तु सर्वेषां वीनां पक्षिणां नाशः ।

कमलाकरेष्वेव कोशस्य कुङ्कुमस्य सङ्कोचो न तु कोशस्य
सङ्गृहीतधनस्य सङ्कोचः ।

दुष्कुलेष्वेव काव्या सामान्येन हीनता न पुष्पमालासु ।

ज्वरत्करिषु न जनेषु दुर्वर्णयोगः कटकादिषु^१ न कामिनी-
कान्तिषु^२ गान्धारविच्छेदो रागेषु न पौरवनितासु खर्माभावो
नीचसेवकेषु न परिजनेषु^३ मलिनाम्बरत्वं निशासु न जनेषु

तत्र जातीनां तत्सुसुमानां सत्त्वात् । जातिर्जातं च सामा-
न्यमित्यमरः ।

ज्वरत्करिष्वेव शृङ्गारहानिर्मण्डनहानिर्न तु जनेषु शृङ्गा-
रस्य रसस्य हानिः ।

रसे नाख्ये च शृङ्गारः करिमण्डन एव च ।
इति विश्वः ।

कटकादिष्वेवाभरणेष्वेव दुर्वर्णस्य रजतस्य योगो न तु का-
मिनीकान्तिषु कुत्सितवर्ण योगः । दुर्वर्णं रजतं रूप्यमित्यमरः ।
रागेष्वेव गान्धारस्य स्वरस्य विच्छेदो न तु पौरवनितासु
गान्धारं सिन्दूरं तस्य क्लेदः । एतेन न काष्ठे तद्राज्ये विध-
वेति ध्वनितम् । निषादर्धभगान्धारेत्यमरः ।

गान्धारं रक्तचूर्णं च सिन्दूरं रक्तवालुकम् ।
इति हारावली ।

नीचसेवकेष्वेव खर्मस्य परम्पराशुद्धेरभावो न तु परिज-
नेषु खर्मस्य वस्त्रभेदस्य पौरुषस्य वाभावः ।

खर्मः परम्पराशुद्धौ वस्त्रभेदेऽपि पौरुषे ।
इति धरणिः ।

१ कटिकासु F H २ कामिनीषु D F सौमन्तिनीषु H ३ इति जग० च
नर० च । परिधानेषु A B C D E G H.

चलरागता गीतेषु न विदग्धेषु वृषहानिर्निधुवनलीलासु न
पौरेषु भङ्गुरत्वं रागविकृतिषु न ^१चित्तेष्वनङ्गता कामदेवे न
परिजने मारागमो यौवनोदयेषु न प्रकृतिषु द्विजाघातः सु-
रतेषु न प्रजासु रशनाबन्धो ^२ रतिकलहेषु ^३ न दानानुमति-

निशाखेव मलिनाम्बरत्वं न जनेषु । अम्बरं वस्त्रमाकाशश्च ।

गीतेष्वेव गानेष्वेव चलरागता न विदग्धेषु । रागो माल-
वादिरनुरागश्च ।

निधुवनलीलाखेव वृषस्य शुक्रस्य हानिर्न पौरेषु वृषस्य
धर्मस्य हानिः ।

ज्येष्ठाम्बुधर्मशुक्रेषु स्युतोऽसौ वृषभे वृषः ।

इत्युत्पलिनी ।

रागविकृतित्वेव भङ्गुरत्वं न चित्तेषु भङ्गुरत्वं कुटिलत्वम् ।

कामदेव एवानङ्गताशरीरत्वं न परिजनेऽनङ्गतामस्मन्विता ।

यौवनोदय एव मारस्य कामस्योदयो न परिजने मारस्य
मारणस्योदयः । मृडः प्राणत्यागे । भावे घञ् ।

सुरतेष्वेव द्विजैर्दन्तैराघातो न तु प्रकृतिषु राज्याङ्गेषु
प्रजासु च द्विजानां ब्राह्मणानां पक्षिणां वा घातः ।

रतिकलहेष्वेव रसनायाः काञ्च्या बन्धनं न दानानुमतिषु
रसनाया जिह्वाया बन्धो जडता ।

१. जगच्चरितेषु A B G चरितेषु C F प्रकृतिषु H इति जग० च त्तर० च ।
२. भङ्गो C ३. रतिकल्लेषु F.

व्यधररागिता तरुणीषु^१ न परिजनेषु कर्तनमलकेषु न पुर-
न्ध्रीषु निस्त्रिंशत्वमसीनां न पुरुषाणां करवालनाशो योधानां
परं व्यवस्थितः ।

^२यस्य च महिषी दिग्गजकपोलमदलेखेवानन्दितालिंगणा^३

स्त्रीकथां मेखला काञ्ची सप्तकी रसना तथा ।

रसज्ञा रसना जिह्वेत्युभयत्रामरः ।

तरुणीष्वेवाधरस्याधरोष्ठस्य रागिता न परिजनेव्यधरे नी-
चेऽनुरागिता ।

अलकेष्वेव कर्तनं क्केदनं न पुरन्ध्रीषु स्त्रीषु सूत्रोत्पादनम् ।
दाराः स्यात् तु कुटुम्बिनी । पुरन्ध्रीत्यमरः ।

कर्तनं च द्वयोश्छेदे नारीणां सूत्रनिर्मितौ ।
इति विश्वः ।

असीनामेव खङ्गानामेव निस्त्रिंशत्वम् । निर्गतस्त्रिंशद्भ्योऽ-
ङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशस्तत्त्वम् । सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्य इति डच् ।
न पुरुषाणां निस्त्रिंशत्वं क्रूरत्वं निःकृपत्वं वा ।

निष्करुणेऽथ निस्त्रिंशः क्रूरे खङ्गेऽपि चेष्टते ।
इत्युत्तरतन्त्रम् ।

योधानामेव परं केवलं करवालेन खङ्गेन नाशो व्यवस्थितो
नान्यत्र करस्य राजभागस्य हस्तस्य वा बालानां शिशूनां के-
शानां वा नाशः ।

^१ -ररासतरुणीषु इति जग० च नर० च । ^२ तस्य A B C D E F इति-नर०
च । ^३ -माला C -कुला F

पार्वतीव सुकुमारा सर्वान्तःपुरप्रधानभूतानङ्गवती नाम ।

तयोश्च मध्यमोपान्ते वयसि वर्तमानयोः कथमपि दैववशात्
त्रिभुवनविलोभनीयाकृतिः पुलोमतनयेवानन्दितसहस्रनेत्रा
तनया वासवदत्ता नाम बभूव ।

अथ सा १ रावणभुजेवोक्तासितगोत्रा २ परिणाममुपयात्यपि
यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्थौ ।

यस्य शृङ्गारशेखरस्य महिष्यनङ्गवती । नामेति प्रसिद्धा-
वित्यन्वयः । दिग्गजकपोलमदलेखेवानन्दितो लीनाम् । पचे ।
आलीनां सखीनां गणो यथा सा ।

पार्वतीव शोभनः कुमारः कार्तिकेयो यस्याः । पचे । सुकु-
मारातिमृदुला सर्वेष्वन्तःपुरेषु प्रधानभूता ।

प्रधानं क्लीबमेकत्रे प्रधानस्त्वत्तमे पुमान् ।
इति मेदिनी ।

तयोरनङ्गवतीशृङ्गारशेखरयोः । कथमपि यत्नेन । यत्र-
स्यापि स्त्रियोऽप्रभुत्वादाह । दैववशात् । त्रिभुवने विलोभनी-
याकृतिरभिलषणीयाकृतिः । अतएव पुलोमतनयेव शचीवान-
न्दितः सहस्रनेत्र इन्द्रो यथा सा । पचे । आनन्दितं सहस्राणां
नेत्रं यथा । वासवदत्ता नाम तनया बभूव ।

१ इति जग० च । त्रिभुवनलोभनी- A B E F H त्रिभुवनलोकनी- C २ राव-
णभुजवन इवो- A B C D रावणभुजेव समलसित- H ३ गोत्रे A B C F
+ विन्ध्याचल इव मदनधिष्ठिते पारावार इव सञ्जातलावण्ये नन्दनवन इव
सदा कल्पतरुणाभिनन्दिते पवन इव सुमनोहारिणि B C

एकदा तु^१ विजृम्भमाणसहकारकोरकनिकुरम्बनिपतित-
^२मधुकरमालामदकलझङ्कारजनितपथिकजनसञ्चरः^३ को-
^४मलमलयमारुतोद्भूतचूतप्रसवरसाखादकषायकण्ठकलकण्ठ-
^५कुह्रस्तभरितसकलदिङ्मुखो विकचकमलखण्डलीयमान^६-

अथ सा वासवदत्ता रावणभुजेवोत्तासितो गोत्रः पर्वतः ।
 पत्ने । गोत्रं कुलं यथा सा । दोर्दोषा च भुजा भुज इति मेदिनी ।
 परिणाममुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्यौ ।

एकदा वसन्तकाल आजगामेत्यन्वयः । विजृम्भमाण इति ।
 झङ्कारः शब्दविशेषः ।

कोमलेति । कषायः सुरभिः कण्ठः खरो यस्य । द्रवेऽङ्ग-
 रागे सुरभौ रसे वर्णे कषाय इति विश्वः । सुरभिः स्थान्ननोज्ञे-
 ऽपीति रत्नकोशः ।

कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे ।
 इति विश्वप्रकाशः । कलकण्ठः कोकिलः । ताम्बाक्षः कोकिलः
 पिकः । कलकण्ठः काकपुष्ट इति हैमः । कुह्रस्तम् । भरितं
 पूरितम् ।

विकचेति । परभृतेति । कोटिरयम् । शीकरा•विन्दवः ।
 शीकरोऽम्बुकणाः स्रुता इत्यमरः । समालम्बो मिलितः । व्र-
 णितं सन्नयम् ।

१ अथैकदा तु C अथ कदाचित् D २ मधु० -मदकलझङ्कार- A D G
 ३ -पथिकञ्चरः C G H -जनविरहञ्चरः D ४ मल० -कलकण्ठकुलकु- A, B G
 ५ कुह्रस्तभरि- C E F H ६ + -मद- C G

मत्तकलहंसकुलकोलाहलमुखरितसकलसरोवरः^१ परमृत-
^२नखकोटिपाटितपाटलिकुङ्गलवृन्तविवरविनिर्गतमधुधारा^३-
^४सारशीकरकणनिकरसमालब्धदक्षिणसमोरणवाणव्रणितप-
 थिकजनवधूद्वयो मधुमदमदितकामिनोगण्डूषसीधुसेक-
 पुलकितबकुलो ^५मदनरसपरवशविलासिनीतुलाकोटिविक-
^६टचटुलचरणारविन्दमन्दप्रचारप्रहृष्टकङ्कलितरुशतः प्रति-
^७दिशमञ्जोलप्रायगीयमानगीतश्रवणोत्सुकखिन्नजनप्रारब्धच-

मधुमदेति । नवाङ्कुरोद्गमेन सपुलक इवाचरित इति भावः ।
 तथाचोक्तम् ।

पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः

शोकं जहाति बकुलो मुखसीधुषिकः ।

इति । तुलाकोटिर्मञ्जीरं तेन विकटं विरहिणं चटुलं चञ्चलं
 यच्चरणारविन्दम् ।

प्रतिदिशमिति । वीक्षायामव्ययीभावः । शरदादित्वाट्टच् ।

अञ्जोलप्रायं ग्राम्यप्रायम् । चर्चरी चाचर इति भाषायां प्रसिद्धम् ।

दुर्जन इव सतां साधूनामरसोऽप्रीतिजनकः । पक्षे । ताम-

रसेन कमलेन सहितः सतामरसः । पक्षेरुहं तामरसमित्यमरः ।

१-कमलसरोवरः C E F H २ नखकोटिविघटितपा- A B नखकोटिपाटलि-
 D नख० -पाटल- C H नख० -कुङ्गलविव- C D E H ३ -मधुरमधुधारा E
 ४ सा० -समालम्बनदक्षिण- F सा० -बाणव्रातव्रण- H ५ मदनशरूप- D
 ६ टच० -चारमुकुलितकङ्क- D ७ दि० -त्युक्प्रथमजन- D

१ चरिगीताकर्णनमुद्गमानानेकपथिकशतो दुर्जन इव सताम-
रसो दुष्कुल इव जातिहीनो रावण इवापीतलोहितपलाश-
शतसेवितो मद्वाष्टङ्गारीव सुगन्धवद्दः सुराजेव समृद्धकु-

दुष्कुल इव जातिः सामान्यं तेन हीनः । जातिर्जातं च
सामान्यमित्यमरः । पक्षे । जातिर्मात्रतो । सुमंता मालती
जातिरित्यमरः ।

रावण इवापीतं लोहितं रुधिरं यैस्तादृशैः पलाशशतै
रक्षसां शतैः सेवितः ।

रुधिरेऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

इत्यमरः ।

हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशश्च दनः स्मृतः ।

इति हेमः । पक्षे । आपीतैरीषत्पीतवर्णैर्लोहितै रक्तैः पला-
शशतैः पलाशवृक्षशतैः सेवितः । रोहितो लोहितो रक्त
इत्यमरः ।

ष्टङ्गारीव सुगन्धं सुगन्धद्रव्यं वहति तादृशः । पक्षे । शो-
भनो गन्धवद्वा वायुर्यस्मिन् सः ।

पृषदश्चो गन्धवद्वा गन्धवाहानिलाशुगाः ।

इत्यमरः । सुराजेव । न पूजनादिति निषेधान्न टच् ।

समृद्धः कुवलयो भूवलयो यस्मात् । पक्षे । समृद्धानि कु-
वलयानि यस्मिन् ।

वल्लयो वास्तविक इव विवर्धितसुखाशः सत्कविकाव्यबन्ध
 १इवाबद्धतुहिनः सत्पुरुष इव दोषानुबन्धरहितः कैवर्त २इवा-
 बद्धराजीवोत्पलशालः समृद्धकासारशकुनिसार्थ इव निन्दित-

वास्तविक इव तात्त्विकपदार्थ इव विवर्धिता सुखस्याशा
 येन । पक्षे । विशेषेण शरदपेक्षया वर्धितः सुखाशो राजतिमिषः ।
 केचित् तु वास्तविको वाटिकापाल इत्याहुः ।

सुखाशो राजतिमिषः शोभनाशाप्रचेतसोः ।

इति विश्वः ।

सत्कविकाव्यबन्ध इवाबद्धान्यप्रयुक्तानि तु हि नाव्ययानि
 यच्च । पक्षे । तुहिनं हिमम् ।

सत्पुरुष इव दोषस्यानुबन्धेन रहितः । पक्षे । दोषा रात्रि-
 स्तदनुबन्धेन रहितः । रात्रिह्यासारम्भकत्वात् तदपक्षपातितेति
 भावः । मीने मेघे वसन्तः स्यात् । मीनराशिस्थसूर्यस्य नवां-
 शोत्तरं दिनमानम् । ३०।३ । रात्रिमानम् । २६।५ ७ । इति प्रसिद्धं
 ज्योतिषे ।

कैवर्त इव दाश इवाबद्धा राजीवोत्पलशाला मत्स्यभेदा
 येन सः ।

राजीवाख्या मृगे मत्स्ये पक्षे राजोपजीविनि ।

इति विश्वप्रकाशः । कैवर्ते दाशधीवरौ ।

रोहितो मङ्गुरः शालो राजीवः शकुलस्त्रिमिः ।

मरुबकः शक्र इवेन्द्राणीरुचिर्महावीर^१ इवाधरीकृतदमनकः
खिङ्ग इवास्नानसुभगो वसन्तकाल आजगाम ।

इति द्वयोरमरः । पक्षे । राजीवं पद्ममुत्पलं कुवलयं शाला
वृक्षाः । स्यादुत्पलं कुवलयमित्यमरः ।

शालः पादपमात्रे स्यात् प्राकारे शङ्कुकद्रुमे ।

इति विश्वप्रकाशः ।

समृद्धकासारस्तत्सम्बन्धी शकुनिसार्थः पक्षिसमूहः । समी-
रणो मरुबकः । कासारः सरसी सरः । शकुन्तिपक्षिशकुनि-
इति त्रिष्वमरः । मरुआ इति लोके । यद्वा मरुबकः पि-
ण्डीतकः ।

पिण्डीतको मरुबकः श्वसनः करहाटकः ।

इत्यमरः । मैत्रफल इति लोके । पक्षे । मरुबको मरुदेशस्थो बकः ।

शक्र इवेन्द्राणी शची तस्यां रुचिरभिलाषो यस्य । पक्षे ।
इन्द्राणी निर्गुण्डी ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ।

इत्यमरः । मेडडी इति ख्याता लोके । वसन्तप्रकरण एव दम-
नकक्षेपवर्णनान्महावीर इवेति प्रक्षिप्तः पाठः ।

खिङ्ग इव विट इवास्नानसुभगः । पक्षे । अस्नानैर्महासहाभिः
सुभगः । अस्नानसु महासहेत्यमरः । कठसरैया इति ख्याता ।

१ -रुचिरतरो महावीर A B -रुचितो महावीर C F H

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना जगति को वा^१ न विक्रियते यद्-
तिमुक्तको मुनिरपि विचकास^२ । कुसुमशरस्य^३ नवचूतप्रसव-
शरमूलनिलीना मधुकराली यन्त्रणेव^४ रेजे^५ । वृन्तविनिर्गतवि-
चकिलकलिकातले^६ मञ्जु^७ गुञ्जन् मधुकरो मकरकेतोस्ति-

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना वसन्तेन मद्येन वा जगति को न
विक्रियते । कर्मणि लट् । अतिमुक्तको मुनिरपीति स्पष्टम् ।
पक्षे । अतिमुक्तकः पुण्ड्रको मुनिरगस्त्यो विचकास ।

उत्प्रेक्षयाह । कुसुमशरेति ।

शराणां पत्ररचना यन्त्रणा परिकीर्तिता ।
इति हारावली ।

यन्त्रणं स्थानियमने बन्धने रचणेऽपि च ।
इति विश्वप्रकाशः । शेषं स्पष्टम् ।

वृन्तेति । वृन्तात् प्रसवबन्धनाद्विनिर्गतानां विचकिलानां
मल्लीभेदानां कलिकास्तासां तले मञ्जु गुञ्जन् मधुकरो मधु-
व्रतो मकरकेतोस्तिभुवनविजयप्रधाणशङ्खध्वनिमिवाकरोत् ।

स्पृतो विचकिलो मल्लीप्रभेदे मदनेऽपि च ।
इति विश्वप्रकाशः ।

१ नाम D E २-काशे B H -कार D ३ नवचूतशर- D E F नवचूत-
शरे लीना H ४ पत्रणेव A D E F G इति नर० च । पक्षपत्ररचनलेखेव C
५ रराज D ६-कचविचकि- C E H ७-किलविवरगु- C -कोमलविचकि-
लकलिकातले D ८ — मञ्जु A B C D F H

‘भुवनविजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिव चकार । नवयावकपङ्कपल्ल-
वितसनूपुरतरुणीचरणप्रहारानुरागवशान्नवकिसलयच्छलेन
तमिव^१ रागमुदवहदशोकः । ^२मधुरमधुपरिपूरितकामिनो-
^३मुखकमलगण्डूषसेकादिव^४ ^५तद्रसमात्मकुसुमेषु बिभ्रद्व-
कुलतरु रराज । अन्तरान्तरा निपतितमधुकरनिकरकिर्मी-
रितः^६ कङ्कलिंगुच्छोर्धनिर्वाणमनोभवचिताचक्रानुकारी पथि-
कजनहृदयदाहमुवाह । विकचविकचिलराजिरलिकुलशव-

अशोको नवयावकपङ्केन नवलाचारसेन पल्लवितं रक्तं सनु-
पुरं समञ्जीरं तरुणीचरणं तस्य प्रहारस्तदनुरागवशान्नवकिस-
लयच्छलेन तं रागमिवोदवहत् ।

भवेत् पल्लवितं लाचारक्ते सप्रसवे तते ।

इति विश्वप्रकाशः ।

वकुलतरुर्मधुना मद्येन परिपूरितं यत् कामिनीमुखकमलं
तस्य गण्डूषसेकात् तद्रसमात्मकुसुमेषु बिभ्रदिव रराज । तरु
रराजेत्यत्र रो रीति लोपे ब्रलोप इति दीर्घः ।

अन्तरा निपतितो मधुकरैः किर्मीरितश्चित्रः कङ्कलिंगुच्छो-
ऽशोकगुच्छोऽर्धनिर्वाणमर्धापशान्तं यन्मनोभवचिताचक्रं तदनु-

१ भुवनविजयशङ्ख- A B C D F H २ तमेव B C D G H ३ मधुरमधुपू-
A B C D F G H ४ मुखकमलस- A D F G H ५ -पसङ्गानुरागादिव A
D F H ६ पसङ्गादिव B C -पसेकानुरागादिव G ७ तत्समानगन्धमाद्य- A B
C F G ८ -किर्मीरः A B C D E F G H इति जग० च नर० च ।

१लेन्द्रनीलमणिमयी मुक्तावलीव मधुश्रियो रुरुचे। विरहिणां १
हृदयमथनाय कुसुमशरस्य २चक्रमिव नागकेसरकुसुमम-
शोभत। पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं मकरकेतोः पलाव
इव पाटलिपुष्पमदृश्यत ३। कन्दर्पकेलिसम्पत्तिलम्पटलाटील-

कारी विरहिणां हृदयदाहं मनस्तापमुदवाह। वह प्रापणे।
निर्वाणमस्तङ्गमनमिति विश्वः।

अलिकुलशवला विकचविचकिलराजिर्मधुश्रिय इन्द्रनील-
मणिमयी मुक्तावलीव रुरुचे।

विरहिणामिति स्पष्टम्।

पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं कुसुमकेतोः पलाव इव पलेन
मांसेनावति मत्स्यानां त्वग्निं जनयति हन्ति वा पलावो बडिशं
तदत् पाटलिपुष्पमदृश्यत। सदा रैरिति शेषः। पाटलिः पा-
टला मोघेत्यमरः। पाडला इति लोके।

वायोः शृङ्गारितां पुरस्तात् तत्तद्देशाङ्गनाभिः सह सम्भो-
गमनुप्राप्तेनाह। मलयानिलो ववाविति सम्बन्धः। कन्दर्पके-
लिसम्पत् कामक्रीडासम्पत्तिस्तस्यां लम्पटाः सक्ता लाट्यो लाट-
देशस्तिर्यस्तासां ललाटतटः। धम्मिल्लः संयताः केशास्तयोर्मल-
नेन मिलितः परिमलो जनमनोहरो गन्धस्तेन समृद्धमधुरि-
मगुणः। धम्मिल्लः संयताः कचा इत्यमरः।

१ ला ललितेन्द्र- C २ -लोहद- A B F ३ तक्राटचक्र- A B इति नर-
च। ४ -मशोभत D

१ लाटतटधम्मिल्लमलनमिलितपरिमलसमृद्धमधुरिमगुणः का-
 २ मकलाकलापकुशलचासुकर्णाटसुन्दरीस्तनकलशघुष्टणधू-
 लिपरिमलामोदवाही ३ करणरसिककान्तकुन्तलीकुन्तलोत्ता-
 सनसङ्क्रान्तपरिमलमिलितालिमालामधुरतरझङ्काररवमुखरि-
 तनभस्तलो नवयौवनरागतरलकोरलीकपोलपलिपत्रावली-

कामकलाकलापकुशलाः प्रवीणा याः कर्णाटसुन्दर्यस्तदे-
 शाङ्गनास्तासां स्तनकलशेषु घुष्टणं कुङ्कुमं तद्भूलिपरिमलस्तदा-
 मोदोऽतिनिर्दारी गन्धस्तदाही । स्तनस्पर्शा ध्वनिरत्र ।

कुङ्कुमं पीतकावेरं घुष्टणं कुसुमान्तकम् ।
 इति हारावली । आमोदः सोऽतिनिर्दारीत्यमरः ।

• करणेषु गीताङ्गहारसंवेशक्रियादिषु रसिकाः कान्ताः कु-
 न्तल्यः कुन्तलदेशाङ्गनास्तासां कुन्तलानां केशानामुत्तासनेन
 सङ्क्रान्तपरिमलस्तेन मिलितालिमाला भ्रमरपङ्क्तयस्तासां मधु-
 रतरझङ्कारै रवैर्मुखरितनभस्तलः । अनेन कचग्रहणं मणितं
 च ध्वनितम् ।

करणं साधने क्षेत्रे कायकायस्थकर्मसु ।

गीताङ्गहारसंवेशक्रियाभेदेन्द्रियेषु च ।

बालवादै च करणः स्ततः शृङ्गाविशोः सुते ।

१ लाटविकटधम्मिल्ल- A B लाटतटविकटधम्मिल्लमालामि- C लाटतटविकट-
 धम्मिल्लभारमस्यकर्मसङ्क्रान्ति- D २ मकलाकलापचासु- A B C D F H म०
 सुन्दरीसुन्दरस्तन- A B D E F G H ३ शमष्टणधू- G शमष्टणधुष्टणधू- D
 ४ करणरसिककरणरसिक- C

परिचयचतुरश्वतुःषष्टिकलाकलापविदग्धमुग्धमालवनित-^१
 म्विनो नितम्बबिम्बसंवाहनकुशलः ^२सुरतश्रमपरवशाग्धीनीर-
^३न्धपीनपयोधरभारनिदाघजलकणनिकरशिशिरितो मलया-
 निलो^४ ववौ^५ ।

अत्रान्तरे वासवदत्तासखीजनाद्विदिताभिप्रायः^६ शृङ्गार-
 शेखरः ^७स्वसुतायाः स्वयंवरार्थमशेषधरणितलभाजां^८ ^९रा-
 जामेकत्र ^{१०}सङ्गममकरोत् ।

ततो ^{११}दग्धकृष्णागुरुपरिमलामोदमोहितमधुव्रतव्रात-

इति विश्वप्रकाशः

नवयौवनरागतरलकेरलीनामित्यादि । कपोलपालिपत्रा-
 वलीपरिचये सम्बन्धे चतुरः । अत्र परिचयेन निर्माणमपि ध्व-
 नितम् । नितम्बसंवाहनं तत्स्यर्शोऽपि । स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे वासवदत्तायाः सखीजनाद्विदिताभिप्रायः शृ-
 ङ्गारशेखरः स्वसुताया वासवदत्तायाः स्वयंवरार्थं समयनृप-
 तीनां सङ्गममरोत् ।

ततो भूभुजां समेलनोत्तरं वासवदत्ता मञ्चमारुरोहेत्य-

१ -सालवीनितम्ब- C E F H -सागधीनितम्ब- D २ सु० -वशाश्रपुत्रन्धी-
 C F ३ न्ध० -शिशिरितमलय- A B C D F H ४ -सावतो A B G H
 ५ ससार D इति नर० च । ६ -नावेदिताभिप्रायः C H ७ सुतायाः A B G
 स्वसुतास्वयं- C D ८ -धरणिभाजां A B F H ९ भूभुजामेकत्र D E H १० स-
 इति- A B G सङ्गत- D F संहति- H ११ द० -मलामोदितमधु- D H द०
 -मधुकरमालाव- A B G द० -मधुव्रतमालाव- C D H द० -मधुव्रतव्रतव- F

१ बहलगुमगुमायितमुखरितमतिरभसहासच्छटादोधितिधव-
२ लिमपरिमिलितमनेकपरिहासकथाकलापविदग्धशृङ्गारि-

न्वयः । दग्धः कृष्णागुरुः कालागुरुस्तदामोदमोहितमधुव्रतत्रा-
तानां बहलगुमगुमायितेन प्रचुराव्यक्तशब्देन मुखरितम् ।

अतिरभसेति । चेटीनामित्यादिरस्य । अनेकेषां भूपतीनां
परिहासः कुलवयरूपगुणहीनत्वेन परिहासः । कथाकलापः
योग्यानां वंशादिवर्णनसमुदायस्तत्र विदग्धश्चतुरस्तज्जो यः
शृङ्गारिजनो लोको नायिकानायकरसभावाभिज्ञः सखीरूप-
स्तेन समाकुलं व्याप्तम् ।

जनो लोके महर्लोकात् परलोके च पामरे ।

इति विश्वप्रकाशः

कपोलाचिकृतोत्तापो भिन्नोष्ठः स महात्मनाम् ।

विदीर्णास्यश्च मथ्यानामधमानां सशब्दकः ॥

सो हास इति वारभट्टालङ्कारः । तथाच कालिदासः । ततो
नृपाणां श्रुतवृत्तवंशेति । यद्वा । अनेकपरिहासकथाकलापे
द्वयोः परस्परानुरागानन्तरमनेकपरिहासकथाकलापे विद-
ग्धः । शेषं पूर्ववत् । तथाच कालिदासः ।

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रधरा बभाषे ।

आर्यं ब्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥

१ बहलगुमगुमा- A D H बहलगुमगुमा- C E G H बहलगुमगुमा- F २ लि-
तपरि- G F लि० -कथाकलापवि- A B C D F H लि० -कथाकलापि- G
लि० -शृङ्गारमयजन- A B C D F H

जनसमाकुलं दह्यमानसुगन्धिसौरभाकृष्टपुरोपवनषट्पदकु-
लसमाकुलमर्जुनसमरमिव नन्दिघोषमुखरितदिगन्तरं^१ म-
च्चमारोह वासवदत्ता ।

तत्र^२ च^३ केचित् कलाङ्कुरा इव विजितनगरमण्डना

इति ।

दह्यमानेति पूर्वविशेषणेन गतार्थम् ।

अर्जुनसमरमिव नन्दिघोषेण तदभिधानेन रथेन मुख-
रितदिगन्तरम् । तदुक्तम् ।

गाण्डीवं धनुरेतस्य हनूमान् ध्वजभूषणम् ।

नन्दिघोषो रथस्यास्य गतिस्तस्य न भूतले ॥

इति । पक्षे । नन्दिरानन्दनो घोषस्वर्यादिशब्दस्तेन मुखरित-
दिगन्तरम् ।

नन्दिरानन्दने प्रोक्तः प्रतीहारे हरस्य च ।

इति विश्वप्रकाशः । यद्वा नन्दिर्जामातृसुहृज्जन इत्यर्थः । तेषां
घोषेणेति पूर्ववत् ।

नन्दिरानन्दजामातृमित्रयोरपि चेष्ट्यते ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

तत्र तेषु केचित् कलाङ्कुरा इव मूलदेवा इव विजितन-
गरमण्डना विजिततदभिधानवेश्याः कलाङ्कुरेण कामशास्त्र-
कलाभिज्ञतया नगरमण्डना वेश्या जितेति वार्ता ।

अपरे पाण्डवा इव ^१दिव्यचक्षुःकृष्णागुरुपरिमलिता अन्ये
शरद्विषा इव ^२सुदूरप्रवृद्धसुखाशा^३ इतरे व्याहन्तुमुद्यता

कर्णिसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः ।

इति चारावली । विजितं नगरस्य मण्डनं भूषणं यैस्ते । सर्वो-
त्कृष्टभूषणधारणादिति भावः । पक्षे । विना गरुडेन जितं नगरं
बाणपुरं तस्य मण्डना वाणासुरतुल्या राक्षसा इवेत्युपहासोऽपि ।

अपरे पाण्डवा इव दिव्यचक्षुः कृष्णः कृष्णा द्रौपदी गुरवो
द्रोणादयो द्रौपदीगुरवो वा तैर्मलिताः । पक्षे । दिव्यचक्षुषः
सुलोचनाश्च ते कृष्णागुरुपरिमलिताश्च कालागुरुधूपधूपाचि-
तसर्वाङ्गास्ते । पक्षे । दिव्यचक्षुषोऽन्धाः कृष्णाः श्यामवर्णा अगु-
रुपरिमलिता वृद्धरक्षणरक्षिता इत्युपहासः ।

दिव्यचक्षुः सुनयने कृष्णेन्ये सिंहकेऽपि च ।

इति धरणिः । विदुः परिमलं गन्धे रक्षणेऽपि चेति विश्वः ।

अन्ये शरद्विषा इव सुदूरं प्रवृद्धाः सुखाशा राजतिमिषा
येभ्यस्ते । सुखाशानां वसन्ते वृद्धेरिति भावः । पक्षे । सुदूरं
प्रवृद्धा सुखस्य वासवदत्तारतिमहोत्सवस्थाशा येषां ते । पक्षे ।
सुदूरं प्रवृद्धा सुष्ठु खमिवाकाशमिवाशा येषां ते । ईक्षिता
लभ्यैर्व्यर्थत्वादिति भाव इत्युपहासः ।

अपरे व्याहन्तुं परान् हन्तुमुद्यता इव खबलार्थिनः खसै-

इव खबलार्थिनः केचिद्वाधा इव शकुनश्रावकाः केचिदाखेटका^१ इव रूपानुसारप्रवृत्ताः केचिज्जैमिनिमतानुसारिण इव तथागतमतध्वंसिनः केचित् खञ्जना इव सांवत्सरफलदर्शिणः केचित् सुमेरूपरिसरा इव कार्तस्वरमयाः केचित्

न्यार्थिनः । पत्ने । सुष्ठु शोभनावला वासवदत्ता तदर्थिनः ।
खस्त्रै बलं पराक्रममर्थयन्ते वैद्यादिभ्यस्त इत्युपहासः ।

केचिदाखेटो मृगया तदासक्ता रूपस्यानुसरणे प्रवृत्ताः ।
केचिज्जैमिनिमतानुसारिणो मीमांसानुसारिणस्त इव तथागतानां नास्तिकानां मतध्वंसिनः ।

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

इत्यमरः । पत्ने । तथागतानां यथा स्वर्गेहे स्थितास्तथागतानां न तु सभोचितवस्त्रभूषणधारिणां सौन्दर्याभिमानजुषां मतम् । किमिव हि मधुराणां मण्डनं लाकृतोनामित्येवं रूपं तद्धंसिनस्तन्निन्दकाः । पत्ने । तथागतं कुलपरम्परोचितं मतं शैवादिमतं तद्धंसिनो नाशकाः । आचारहीनतात्रोपहासबोजम् । तथाच श्रीहर्षः । जनः किलाचारमुचं विगायतीति ।

केचित् खञ्जना इव सांवत्सरो ज्योतिषिकस्तद्वत् फलदर्शिणः । यथा ज्योतिषिको निध्यादिप्रश्ने निधिरूपफलं दर्शयति । एवं खञ्जना अपि सुरतादिना निध्यादिफलं दर्शय-

१ विकचकुमुदाकरा इव भास्वद्दर्शननिमीलिताः केचिद्भार्तराष्ट्रा

न्तीत्यर्थः । पक्षे । सांवत्सरं फलं वर्षफलं दर्शयन्ति स्तोपुत्रादि-
लाभार्थं तादृशास्ते । सांवत्सरो ज्योतिषिक इत्यमरः ।

दीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमंखीभूतः ॥

इति निश्चयरहितत्वेनाधीरत्वं व्यङ्ग्यमुपहासबीजम् ।

केचिन्नेरुपरिसरा इव प्रान्तभूमय इव कार्तस्वरं सुवर्णं
तन्मयाः । पक्षे । कार्तस्वरमयाः सुवर्णमयाः । पक्षे । का ईष-
दार्तस्वरमया वा । रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमित्यमरः । हरण-
तोपहासबीजम् ।

केचिद्विकचकुमुदाकरा इव भास्वद्दर्शनेन सूर्यदर्शनेन नि-
मीलिताः सङ्कुचिताः । कुमुदानां सङ्कोचस्तदाश्रये । मञ्चाः
क्रोशन्तीतिवदुपचारात् । भास्वद्विवस्वत्सत्ताश्च- इत्यमरः । पक्षे ।
भास्वतोऽतितेजोयुतस्य जनस्य दर्शनेन निमीलिता निमीलि-
तनयनाः । वासवदत्तादर्शनादेव येषामयं प्रकारस्तेषामये का
गतिरिति स्पष्ट एवोपहासः ।

केचिद्भार्तराष्ट्रा इव विश्वरूपस्य कृष्णदर्शितविश्वरूपस्य द-
र्शनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः । अनेन मायाजालमेव कृतमिति
भार्तराष्ट्राभिप्रायः । पक्षे । विश्वस्य जगतो रूपं सौन्दर्यं यस्यां
वैलोक्यसमवायिसौन्दर्यपरमाणुनिर्मिता, वासवदत्ता तस्या

इव विश्वरूपावलोकनजनितेन्द्रजालप्रत्ययाः^१ केचिदात्मनि
वारणबुद्ध्या बलवन्तोऽपि सुवाहाः केचित् पाणिग्रहणार्थिनो-

दर्शनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः । तथाच कन्दर्पकेतुवर्णनप्रस्तावे
मूलकार एव 'स्वस्वैव नैपुण्यस्य सौन्दर्येत्यादि स्पष्टमेव वक्ष्यति ।
अतो द्वयोरभूतपूर्वं सुरूपयोः संयोजनम् । अतएव स्वप्नदर्शने-
त्तरं कन्दर्पकेतौ साभिलाषा वृथैवेत्यादिनाननुरूपभर्तृसङ्गता
अन्या निन्दयिष्यति । अतस्त्वञ्जत्वमत्र व्यङ्ग्यम् ।

केचिदात्मनि स्वस्मिन् वारणबुद्ध्या गजबुद्ध्या बलवन्तोऽपि
सबला अपि सुवाहाः सुखेन वाहो वहनं येषां तादृशाः ।
वह प्रापणे घञ् । यो ह्यतिबलः पुमान् स न पुरुषान्तरेण
सुखोद्वहनीय इति विरोधः । पक्षे । शोभना वाहा अस्या येषां
ते । यद्वा वाहा भुजा येषाम् । वाहो बाहुतुरङ्गयोरिति
शाश्वतः । पक्षे । सुवाहाः शोभनाश्रजातिपुरुषास्ते वृषजाति-
पुरुषा इव न यथाकथञ्चिदपि जातिचयनाधिकोपयुक्ता इति
दिक् । प्रपञ्चस्तु रतिरहस्यादौ द्रष्टव्यः । अत्रोपहासबीजं तत
एवावधेयम् ।

पाणिग्रहणार्थिनो वासवदत्तापाणिग्रहणार्थिनः । असुकरं
दुष्करं मन्यमानाः । स्वेच्छासत्त्वेऽपि स्वयंवराधीनत्वात् तस्य ।
पक्षे । असुकरमसवः प्राणास्तन्कारकं प्राणप्रदम् ।

ऽप्यसुकरं मन्यमानाः केचिद्धरीभूता^१ अपि स्थिराः केचित्
पाण्डुपुत्रा इवाक्षहृदयाज्ञानहृतक्षमाः ^२केचिद्बृहत्कथानु-
बन्धिनो गुणाढ्याः केचित् तिर्यग्गतयः ^३सुगन्धवाहाः

केचिद्धरीभूता अण्यपृथ्वीभूता अपि स्थिराः पृथिव्य इति
विरोधः । विश्वम्भरा स्थिरा । धरा धरित्रीत्यमरः । पक्षे ।
अधरीभूता हीनतामापादिता अपि स्थिरा निश्चला इति
परिहारः । स्फुटमेवात्रोपहासबीजं निर्लज्जतारूपम् ।

केचित् पाण्डुपुत्रा इवाक्षहृदयस्य पाशकतत्त्वस्याज्ञानाद्भूत-
क्षमा हृतभूमयः । पक्षे । अक्षाणां वासवदत्तासम्बन्धिनामि-
न्द्रियानां हृदयस्य तत्त्वस्य मनसो वाज्ञानेनानवबोधनेन हृत-
क्षमा गतशान्तयः । इयमङ्गीकरिष्यति न वेति व्याकुलीभूता
इति भावः । तरलतात्र दोषः ।

केचिद्बृहत्कथानुबन्धिनो बृहत्कथाख्यग्रन्थकर्तारो गुणाढ्या-
स्तन्नामानः कवयः । बज्रवचनं पूजार्थम् । पक्षे । बृहत्कथानु-
बन्धिनो बज्रकथावक्तारो गुणाढ्या गुणैः सन्ध्यादिभिरन्यै-
स्याढ्याः । पक्षे । गुणैर्वागुरादिभिराढ्याः । सर्वदा मृगयासक्त-
तया व्यसनिता दोषः ।

केचित् तिर्यग्गतयः कुटिलमार्गगामिनः सुगन्धवाहाः सुग-

^१ इति नर० च । -रोकता A B C H इति जग० च । ^२ के० -थानिब- A B
^३ इति जग० च । — सु- C D E F G इति नर० च ।

केचित् कौरवसैनिका इव द्रोणाशास्त्रचकाः केचित् कुमुदाक-
रा इवासोढशूरभासः स्थिता राजपुत्राः । १ तानेकैकशः समव-

न्धधारिणः । पक्षे । तिर्यग्गतयो वायवः । वायोस्तिर्यग्गमनं
वैशेषिकभाष्ये । सुगन्धवाहाः शोभनवायवः ।

केचित् कौरवसैनिका इव द्रोणाचार्यादाशा जयाशा तत्सू-
चकाः । द्रोणाचार्योऽस्मात्सेनापतिरिति नास्माकं पराजय इत्येवं
परस्परसूचकाः । पक्षे । द्रोणः काकस्तस्मादाशा वासवदत्ता-
प्राप्ताशा तत्सूचकाः । उक्तं च स्थानस्थितप्रकरणे वसन्तराजे ।

दृष्टार्थदोऽथादिकवाहनस्यश्च चादिसंख्यस्तदवाप्तिकारी ।
वध्वागमं जल्पति तोरणस्थो हृद्यार्थदो हृद्यतरुस्थितश्च ॥
इत्यादि ।

द्रोणः कृपीपतौ कृष्णकाके स्यादाढकेऽपि च ।
इति विश्वप्रकाशः ।

केचित् कुमुदव्रजा इवासोढशूरभासोऽसोढसूर्यकान्तयः ।
पक्षे । शूरो वीरः । तालव्यादिः शूरशब्दः सूर्यवाचकोऽपि ।
शूरश्चासुभटे सूर्य इति विश्वः । सुभटे शूरः सूर्ये च दम्पत्ये-
ऽपोत्प्लविवेकः ।

तानेकैकशः समवलोक्य विरक्तहृदया । वर्णितदोषदर्शनात् ।
अमौ कुमारिका कर्णवंशान्मञ्चादवततार । सङ्क्षेपवचनाच्च वी-
प्सायामित्यत्र चकारो वीप्सायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । सङ्क्षे-

लोक्य विरक्तहृदयासौ^१ कुमारिका^२ तस्मात्^३ कर्णवंशाद-
वततार ।

अथ तस्यामेव रात्रौ खप्ने वालिनमिवाङ्गदोपशोभितं कुह-
कण्ठमिव^४ हारिकण्ठं कनकमृगमिव रामाकर्षणनिपुणं जय-

कवचनादीष्वायां च । चात् स्वार्थेऽपि । स चाभिधानस्वभावा-
देकशब्दादेव । तेनैकशब्दादीष्वायां शस्याभावे द्विर्वचनेऽत्यन्त-
स्वार्थिके शमि पक्षे जातैकैकश इत्येतत्सिद्धिः । कर्णवंशो भवे-
न्नञ्च इति हारावली ।

अथागतेषु राजकुमारेषु विरागोत्तरं तस्यामेव तद्विवस-
सम्बन्धिन्यामेव रात्रौ खप्ने निद्रायां सा युवानं ददर्शेत्यन्वयः ।

वालिनमिवाङ्गदेन तन्नामकवानरेण । वालिनमिवेत्यादि-
धर्मराजमाचकाङ्गदित्यन्ते माधुर्यं गुणः । पक्षे । अङ्गदेन केयू-
रेण । कुहकण्ठमिव कुह इति कण्ठो ध्वनिरस्य तमिव कोकि-
लमिव हारिकण्ठं मनोहरस्वरम् । पक्षे । हारी हारयुक्तो
मनोहरो वा कण्ठो ग्लो यस्य तम् ।

कनकमृगमिव रामस्य दाशरथेराकर्षणनिपुणम् । मारीच-
नामा राक्षसः कनकमृगो बभूवेति प्रसिद्धं रामायणे । पक्षे ।
रामाणां स्त्रीणाम् ।

१-हृदया AB -हृदया सा CDFH २-तस्मात् DH ३-कर्ण-
वाङ् CFFH ४-कुहमिव ABCDEFGH इति जग० च ।

न्तमिव वचनामृतानन्दितवृद्धश्रवसं कृष्णमिव ^१कंसहर्षं न कु-
र्वन्तं महामेघमिव विलसत्करकमादिकन्दं ^२रूपपादपस्या-
रोहणगिरिं ^३शृङ्गाररत्नस्य ^४प्रभवगिरिं सुन्दरकथानदीनां
सुरभिमासं वैदग्ध्यसहकारस्यादर्शनलं सौजन्यमुखस्यादि-

जयन्तमिवेन्द्रपुत्रमिव वचनामृतेनानन्दितो वृद्धश्रवा इन्द्रे
येन तम् ।

वृद्धश्रवाः शुनाभीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ।

जयन्तः पाकशासनिरिति द्वयोरमरः । पचे । वचनामृतै-
रानन्दिते वृद्धानां श्रवणी श्रोत्रे येन तम् । श्रुतिः स्त्री श्रवणं
श्रव इत्यमरः ।

कृष्णमिव कंसस्य हर्षस्तं न कुर्वन्तम् । तदन्तकलादित्यर्थः ।
पचे । कं जनं न सहर्षं कुर्वन्तमपितु सर्वमेव ।

महामेघमिव विलसत्करकं स्फुरद्वर्षापलम् । वर्षापलस्तु
करकेत्यमरः । पचे । करो हस्त एव करकः समासान्तः
कवा ।

रूपपादपस्य सौन्दर्यतरोरादिकन्दम् । शृङ्गाररत्नस्यारो-
हणगिरिं प्रादुर्भावाद्रिम् । रुह बीजप्रादुर्भावे । सुन्दरकथान-
दीनां रम्यकथानदीनां प्रभवगिरिमुत्पत्तिगिरिम् । सुरभिर्व-

१ कंसहर्षमकुर्वन्तं C इति जग० च । २ शृङ्गारपा- A B C D F G H
३ -स्यारोहणगिरिं A B C D F H ४ सकलगुणर- A B C D F G H
५ -रत्नसूक्ष्म D -रत्नानां F G

बीजं^१ विद्यालतानां स्वयंवरपतिं कीर्तेः स्पर्धागृहं लक्ष्मीसर-
स्वत्योरादिगृहं^२ शीलसम्पदां कोशमिव महासौन्दर्यस्य त्रि-
भुवनविलोभनीयाकृतिं युवानं ददर्श । स च चिन्तामणिनाम्नो
राज्ञस्तनयः कन्दर्पकेतुर्नाम । सा च स्वप्न एव नामादिक-
मश्रौषीत् ।

अनन्तरमहो प्रजापते रूपनिर्माणकौशलमिदं मन्ये स्वस्यैव

सन्तस्तत्सहितमासमिव वैदग्ध्यसहकारस्य । सौजन्यमेव मुखं
तस्यादर्शतलम् । विद्यालतानामादिबीजम् । कीर्तेः स्वयंवर-
पतिम् । लक्ष्मीसरस्वत्योः स्पर्धागृहम् । तथाच कालिदासः ।

निसर्गभिन्नास्यदमेकसंख्यमस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।
इति ।

शीलसम्पदामादिगृहम् । महासौन्दर्यस्य कोशमिव । त्रि-
भुवने त्रिभुवनस्य वा विलोभनीया विलोभनकर्त्री आकृतिर्यस्य
तम् । कर्तर्यनीयर । स इति स्पष्टम् ।

अनन्तरं जाग्रदवस्थायामिति बहुविधं भाषमाणा सखी-
जनेन समं मुमुर्च्छेत्यन्वयः ।

प्रथमे त्वभिलाषः स्याद्वितीये चिन्तनं भवेत् ।

तृतीये तु स्थितिः प्रोक्ता चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥

उद्देगः पञ्चमे प्रोक्तो विलापः षष्ठ उच्यते ।

१ इति जग० च । कन्दं A B C D F इति नर० च । २ सरस्वत्याः स्पर्धागृहं
कीर्तिलक्ष्योरादिगृहं A B C D E F G H ३ कुलशील- D H

नैपुण्यस्य सौन्दर्यदर्शनोत्सुकमनसा कमलभुवा जगत्त्रयसम-
वायिरूपपरमाणूनादाय विरचितोऽयमन्यथा कथमिवास्य^१
कान्तिविशेष ईदृशो भवति । वृथैव दमयन्ती नलस्य कृते

उन्मादः सप्तमे प्रोक्ता भवेद्वाधिस्तथाष्टमे ॥

नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ।

इति भरतोदिता दशावस्था वर्णयंश्चतुर्थीं दशां वर्णयति ।

अहो प्रजापते रूपनिर्माणकौशलमिदं मन्य उत्प्रेक्षे ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्राये नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृशः ॥

स्वस्यैव नैपुण्यस्य प्रजानिर्माणनैपुण्यस्य सौन्दर्यदर्शनोत्सुक-
मनसा कमलभुवा ब्रह्मणा जगत्त्रयसमवायिरूपपरमाणूनादाय
निर्मितः ।

वृथैवेत्यादि । इन्दुमती भोजराजतनया अजे तदभिधाने
राजन्यनुरागिणी वृथैव बभूव । अजस्येन्दुमत्यपेक्षया हीनरूप-
त्वादिति भावः । तथाच कालिदासः ।

कुलेऽकान्त्या वयसा गुणेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥

इत्यत्रात्मनस्तुल्यमित्यनेनोपमानकल्पनेनास्या अधिकगुणवत्त्व-
प्रतिपादनात् । अतएव रत्नं काञ्चनेन समागच्छत्विति सङ्गच्छते

वनवासवैशसमवाप । मुधैवेन्दुमती महिष्यजानुरागिणी
बभूव । अफलमेव दुःख्यन्तस्य कृते शकुन्तला^१ दुर्वाससः शाप-
मनुबभूव । निरर्थकं^२ मदनमञ्जरी नरवाहनदत्तं चकमे ।

कन्दर्पकेलपेक्षयाजादीनां कुरूपत्वमिति तासां तेष्वनुरागे वृ-
धैवेति तु स्पष्टमेव ।

महिष्याः सेरन्ध्रा अजे ह्यगेऽनुरागे विरोधाभासः । एत-
न्मूलकोऽपि परिहासः । यद्यप्यजवरणसमय इन्दुमत्या न म-
हिषीत्वं तथापि वासवदत्तापरिहासैदशायां तत्सत्त्वेन न का-
ण्यनुपपत्तिः ।

अफलमेव दुःख्यन्तस्य राज्ञो न लोकाव्ययेति निषेधस्तु
कारकषष्ठोविषयः । कृते तादर्थ्येऽव्ययम् । दुर्वाससः शापं य-
स्मिन्नासक्तहृदया स जनस्त्वां न स्मरिष्यतीत्येवंरूपमनुबभूव ।

अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्यं वर्तते द्वयम् ।

इति कोशसारः । स्पष्टं चैतदभिज्ञानशाकुन्तले ।

त्रिचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्ति न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतमिव ॥

इति ।

मदनमञ्जरी तन्नामिका स्त्री नरवाहनदत्तं राजविशेषं

१निष्कारणमेवोरुग्रुगविनिर्जितरम्भा रम्भा नलकूबरमचोकम-
तः । २विफलमेव धूमोर्णा ३स्वयंवरायागतानेकदेवगणगन्ध-

निष्कारणमेवाचकमत । कमेर्णिङभावे कमेर्णिङ्गैरिति वार्ति-
काच्चङ् ।

ऊरुग्रुगविनिर्जितरम्भा रम्भा स्वर्वेश्या निष्कारणमेव नल-
कूबरं कुबेरसूनुमचोकमत । अत्राप्यसमता । तथाच श्रीहर्षः ।

अस्मत् किल श्रोत्रसुधां विधाय

रम्भा चिरं भामतुलां नलस्य ।

तत्रानुरक्ता तमनाप्य भजे

तन्नामगन्धान्नलकूबरं सा ॥

उत्तमोपभोगिनो नीचे प्रवृत्तिर्निन्दाहेतुः । तथाच भर्तृहरिः ।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भकवलयसैकवद्धसृष्टः

किं जोषे त्वणमन्ति मानमहतामयेसरः केसरी ।

कमेर्लुङि कमेर्णिङिति स्वार्थे णिङि णिञीति चङि णेरनिटी-
ति लोपे णौ चङीत्युपधाद्वस्वे चङीति द्वित्वम् । सन्वल्गुनीति
सन्वल्गावे सन्वत इतीत्वेऽभ्यासस्य दीर्घौ लघोरिति दीर्घः । अट् ।

धूमोर्णा स्वयंवरगतानेकदेवगणगन्धर्वसहस्रेषु । षष्ठी चा-
नादर इति चकारादनादरे सप्तमी । ताननादृत्य धर्मराजं
पितृपतिं विफलमेवाचकाङ्गत् । काञ्चि वाञ्चि माञ्चि काङ्गा-
याम् । लुङ् ।

१ नि० - वोरुगि- A B नि० - वोरुगरिम- C D G H २ - वरं चक्रमे A B
- वरमचकमत E ३ निष्फलमेव C D ४ स्वयंवरायागतदे- C D H

वसहस्रेषु धर्मराजमाचकाङ्क्षदिति^१ बज्रविधं^२ चिन्तयन्ती^३
विरहमुर्मुरमध्यमधिरूढेव^४ वाडवाग्निशिखाकवलितेव का-
लाग्निरुद्रपावकग्रस्तेव पातालगुहाप्रविष्टेव^५ शून्यकरणग्रामे^६
हृदये लिखितमिवोत्कीर्णमिव प्रत्युप्तमिव कीलितमिव निग-
लितमिव^७ वज्रलेपघटितमिवास्थिपञ्जरप्रविष्टमिव मर्मान्तर-
स्थितमिव मज्जासारशवलितमिव प्राणपरीतमिवान्तरात्मान-

इति बज्रविधं चिन्तयन्ती । विरहमुर्मुरेत्यादिनाष्टमीमवस्थां
वर्णयति । विरहतुषानलमधिरूढेव । मुर्मुरस्तु तुषानल इति
वैजयन्ती ।

वाडवाग्निर्वडवानलसच्छिखा ज्वाला तथा कवलितेव । वा-
डवो वडवानलः । वज्रेर्द्वयोर्ज्वालकीलावित्युभयत्रामरः ।

कालाग्निर्यो रुद्रपावकः शिवालिकनेत्रजन्मा तेन ग्रस्तेव ।

इति विरहदाहमभिवर्णान्धं वर्णयति । पातालगुहायां
प्रविष्टेव । शून्यकरणग्रामं शून्येन्द्रियवर्गं यद्भृदयं तत्र लिखित-
मिव । अन्तरात्मानमधिष्ठितमिवान्तरात्मनि स्थितम् । अधिशी-
ङ्गस्यासां कर्मेति कर्मसञ्ज्ञा । पललं मांसं तत्र विमक्तमिव ।

सप्तमीमवस्थां दर्शयति । उन्नत्तेव । अष्टमीमवस्थां व्या-

१-माचकाङ्क्षेति A E F G H इति जग० च । -मचोकमतेति B -माकाङ्क्ष-
दिति C २ धर्मराजं चकम एवंविधान्यन्यापि D ३ विचारयन्ती A B D विचि-
न्तयन्ती H ४-साकूढेव A B C ५ निरस्तक- D ६-ग्रामा A C D G -ग्रामेव
B E F H ७ वज्रकपाटघ- E F H

मधिष्ठितमिव^१ रुधिराश्रयद्रवोभूतमिव पल्लसंविभक्तमिव^२
 कन्दर्पकेतुं मन्यमानोन्मत्तेव बधिरेव मूकेव शून्येव निरस्तक-
 रणग्रामेव^३ र्च्छागृहीतेव ग्रहग्रस्तेव यौवनसागरतरङ्गपरम्य-
 रापरिगतेव^४ रागरज्जुभिरपवारितेव^५ कन्दर्पकुसुमबाणः की-
 लितेव^६ शूटङ्गारभावनाविषघूर्णितेव रूपपरिभावनाशल्यखि-
 स्तितेव मलयानिलापहृतजीवितेव प्रियसख्यनङ्गलेखे वितर
 हृदये पाणिपद्मं^७ दुःसहो^८ विरहसन्तापः। मुग्धे मदन-

धिसाह । बधिरेव मूकेव । नवमीमवस्थां जडतामाह । शून्ये-
 त्यादि । मदनव्याधिनिराकरणार्थं शिशिरोपचारं वर्णयन् पुन-
 रष्टम्यवस्थां सूचयति ।

प्रियसख्यनङ्गलेखे अनङ्गस्य लेखा यस्यां सा । ईषदुद्धृत-
 मन्मथे विरहवेदनानभिज्ञतया शिचलं तदुपचारेषु । हृदये
 पाणिपद्मं वितर देहि । दुःसहो विरहसन्तापः ।

मुग्धेऽनभिज्ञे मदनमञ्जरि चन्दनोदकेन सिञ्च । सरले
 मन्मथविकारानभिज्ञे वसन्तसेने केशपाशं केशकलापं संवृणु ।

१ वज्रलेपघटितमिवान्तरात्मानमधिष्ठितमिव समानाःस्थितमिव मञ्जासारसं-
 लितमिव प्राणपरीतमिवास्थिपञ्जरप्रविष्टमिव A B वज्रकपाटघटितमिवास्थिप-
 ञ्जरस्थितमिव समानाःप्रविष्टमिव मञ्जासारवलितमिवान्तरात्मानमधिष्ठितमिव D
 २ रुधिराश्रय- C H रुधिरालय- D ३ पल्लसम्पृक्तमिव C ४ -गतपरिगतेव F
 ५ रागरज्जुपरिवारितेव C रागरज्जुभिः परिवारितेव F ६ -शूटङ्गार- C
 शूटङ्गारसभा- D G H ७ -पद्मं A B F G ८ + से A B C

१ मञ्जरि सिञ्च चन्दनोदकेन सरले वसन्तसेने२ संवृणु के-
शपाशं३ तरले ४ तरङ्गवति ५ विकिर केतकीधूलिं वामे ६ मद्-
नमालिनि वीजय शैवलदलेन चपले ७ चित्रलेखे लिख चित्रे८
चित्तचौरं जनं भाविनि विलासवति९ निक्षिप१० मुक्ताचूर्ण-
निकरं रागिणि रागलेखे स्थगय नलिनीदलसमूहेन११ पयो-
धरभारं कान्ते१२ कान्तिमति १३ मन्दमपनय बाष्पविन्दून् ।

पाशः पञ्च हस्तश्च कलावार्थाः कचात् परे ।

इत्यमरः ।

तरले चञ्चलचित्ते तरङ्गवति केतकीधूलिं केतकीपरागं
विकिर । वामे विपरीतक्रियाकारिणि मदनमालिनि नलि-
नीदलेन वीजय । चपले चित्रलेखे चित्रे चित्तचौरं जनं लिख ।
भाविनि भावाभिज्ञे मुक्ताचूर्णनिकरं निक्षिप । रागिणि रा-
गवति नलिनीदलसमूहेन पयोधरभारं स्थगयाच्छादय ।

कान्ते कान्तिमति मन्दं बाष्पविन्दूनपनय । विन्दूनिति
वज्रवचनं पीडारूढितसूचकम् । तथाच भरतः ।

बाष्पो नामाश्रुणः पूर्वमसौ सञ्जायते त्रिधौ ।

१ मदनमञ्जरिके D २-लेखे DF ३-कलापं A B D F G H ४ तरङ्ग-
लेखे A B G ५ वितर CH ६ सुन्दरमा- D ७ विभ्रमलेखे C ८ चित्तफलके C
९ भाववति E १० निक्षिप A B C F H ११-दलेन A B F G H १२ सु-
कान्ते A B C D F H १३ मन्दमन्द- A C D F G H

एहि भगवति निद्रेऽनुगृहाण मां धिगिन्द्रियैरपरैः किमिति
लोचनमयान्येव^१ ममाङ्गानि^२ न कृतानि विधिना भगवन्
कुसुमायुधायमञ्जलिस्तेऽनुचरो^३ भव भाववति तादृशे जने

निमित्तत्रयसम्बन्धादानन्दे र्थार्तिसम्भवः ॥

आनन्दे विलुठन् भवती र्थायां सतरङ्गितायासः ।

आर्तावजस्त्राविकलबद्धबलबिन्दुसन्दर्भः ।

इति । सप्तम्यवस्थामुन्मादं वर्णयति । व्यभिचारी चोन्मादः ।

अत्र विभावः प्रियवियोगविभवभ्रंशादयः । अनुभावो वृथा-
लपितवृथारोदनादयः ।

भगवति सर्वैश्वर्ययुते । प्रसन्नेयं तं पुनर्दृष्टिगोचरं करि-
ष्यतीति स्तुतिः । निद्रे मामनुगृहाण । पूर्वं तत्सम्बन्धाद्यथा
सुखमनुभूतमेवं पुनरपि सुखानुभवं यथा करवै तथा रचये-
त्यनुग्रह इत्यर्थः । अपरैरिन्द्रियैः किं तददर्शनेनानुपयुक्तत्वा-
दुपेक्षा । कृतेत्यस्य गम्यमानत्वात् तृतीया । गम्यमानापि क्रिया
कारकविभक्तौ प्रयोजिका ।

वेधसा लोचनमयान्येव ममाङ्गानि न कृतानीति तं धिक् ।

उभयसर्वतमोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयास्त्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

१ -यानि A B C D E G H २ सर्वाङ्गानि D ३ कुसुमायुध कृतोऽञ्जलिस्ते-
नुचरो H ४ -स्त्वानुचरो C D

मलयानिल ^१सुरतसमुत्कण्ठादीक्षागुरो वह यथेच्छमपगता
मम प्राणा इति वज्रविधं भाषमाणा सखीजनेन ^२समं मुमुर्च्छ ।
अनन्तरं ^३परिजनप्रयत्नेनोच्छसितजीविता ^४सती ^५क्षणमति-
^६शिशिरघनसाररसनिम्नगाकूलपुलिने ^७क्षणमतितुहिनमल-
यजरससरित्परिसरे क्षणमरविन्दकाननपरिवारितसरस्तट ^८-

इति शेषे तमित्यत्र द्वितीया ।

भगवन् कुसुमायुधायमञ्जलिर्नमस्कारो भाववत्यभिप्राया-
भिज्ञे तादृशे जनेऽनुचरो भव । तस्य सेवको भवेत्यर्थः । यथा
मां पीडयसि तथा तमपि पीडयेति त्वतिवात्सल्यादयोग्यत्वाच्च
नाभ्यधायि । सम्बन्धं विना गुणाविष्काराभावेनाल्परूपत्वेन
हीनत्वादनुचरत्वाक्तिः ।

मलयानिल समुत्कण्ठादीक्षागुरो यथेच्छं वह । यथेष्टव-
हनात् सोऽप्युत्कण्ठितो भविष्यतीत्यभिप्रायात् प्रार्थना । प्रार्थ-
नायां खोट् । मे प्राणा अपगताः । वर्तमाने क्तः । पुंसि भूत्य-
सवः प्राणा इत्यमरः ।

अनन्तरं परिजनप्रयत्नेनोच्छसितं जीवितं यस्यांस्तादृशी

१ सुरतोत्क- A B C F G H सुरतमहेत्सवदी- D २ सा सखीजनेः D
३ प०-च्छा- C H ४ सितहृदया जीविता D + च A B D E G ५ - सती
C D H ६ शि० -सारसरसनि- B H शि० -साररजोरजिनि- C ७ च०
-जलमलय- C D H ८ + -निकट- D

विटपिच्छायासु ^१क्षणमनिलोक्तासितदलेषु कदलीकाननेषु
क्षणं कुसुमशय्यासु ^२क्षणं ^३नलिनीदलसंस्तरेषु ^४प्रलयकालो-
दितद्वादशरविकिरणकलापतीव्रविरहाग्निदह्यमानामतिह-
शां ^५विप्राणामिव तनुं ^६विभ्रती प्रचलदमन्दमन्दरान्दोलितं ^७-

सत्यतिशिशिरघनसाररसनिम्नगाकूलपुलिनेष्वतिशीतलक्ष्मण-
नदीतीरे पुलिनेषु ।

क्षणमतिदुःखिनमलयञ्जरससरित्परिसरेष्वतिशीतचन्दनजल-
नदोषु । क्षणमरविन्दकाननपरिवारितं यत् सरस्वत्यस्तत् तटवि-
टपिच्छायासु । क्षणमनिलोक्तासितानि दलानि येषां तादृ-
शेषु कदलीकाननेषु । क्षणं कुसुमशय्यासु ।

क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु नलिनीदलास्तरेषु ।

प्रलयकालोदितद्वादशरवीनां किरणकलापवत् तीव्री यो
विरहानलस्तेन दह्यमानामतएवातिहशां विप्राणां तनुमिव
विभ्रती । अर्थात् तनुमिति । मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती दिक्षु
लिखितमिवेत्यादौ तस्ततो विलोकयन्ती व्यतिष्ठतेत्यन्वयः ।

गुणकीर्तनरूपां चतुर्थीं दशां प्रचलदित्यादिना वर्णयति ।

१ च० - लोक्ता- G H २ कुसुमशय्येषु शय्यासु D ३ कमलिनी- D ४ + क्षणं
तुषारसङ्घातशिशिरितशिलातलेषु परिजनेन सा स्वीयमाना D ५ -मानमानसा-
तिहशां A B -मानातिहशां C E G -मानहृदयामतिहशां F -मानं हशां H
इति नर० च । ६ विभ्रता B C D इति नर० च । ७ + -मुग्ध- C

‘दुग्धसिन्धुतरलतरङ्गच्छटाधवलहासच्छुरिताधरपल्लवं तन्मु-
खारविन्दं द्विजकुलमिव श्रुतिप्रणयि तदीक्षणयुगलं’ सहज-
सुरभिमुखपरिमलमाघ्रातुकामेव सुदूरविनिर्गता^१ सा नासा-
वंशलक्ष्मीः कलङ्कमुक्तेन्दुकलाकोमला^२ पीयूषफेनपटलपाण्डु-
रा सा^३ ‘द्विजपङ्क्तिस्तददृष्टचरमनङ्गमतिशयानं रूपं’ धन्यानि
तानि स्थानानि ते च जनपदाः पुण्यानि^४ नामाक्षराणि^५ च

प्रचलदमन्दो मन्दरस्तदान्दोलितः कम्पितो दुग्धसिन्धुस्तस्य
तरलतरङ्गच्छटावद्धवलो हासो हास्यं तेन क्षुरितमधरपल्लवं
यस्य तादृशं तन्मुखारविन्दं कन्दर्पकेतुमुखकमलम् ।

द्विजकुलमिव ब्राह्मणसमूहमिव वंशमिव वा श्रुतिर्विदः
कर्णश्च तच्च प्रणयि प्रश्रयवत् तदीक्षणयुगलम् । सहजेति कल-
ङ्कमुक्तेति स्पष्टम् ।

अनङ्गमतिशयानं तदनिर्वचनीयं रूपमदृष्टचरम् । भूतपूर्वं
चरत् । धन्यानि तानि स्थानानि ते च जनपदा यत्र स वस-
तीति शेषः ।

तानि नामाक्षराण्यभिधानवर्णानि सुकृतभाञ्जि पुण्यानि
यान्यमुना परिष्कृतान्यलङ्कितानीति परिभावयन्ती चिन्तयन्ती

१ दु० - सुगन्धतरल - C दु० - हासदक्षुरित - C २ स० - मुखकमलपरि - A B
E F G स० - मलामोदसा - A B D E F G H ३ तना - C H - तास्य E G
४ - मलपी - A B C E G H ५ - सा A B - रीस्य E H - रद्वि - F ६ द्वि०
- क्षिरदृष्ट - A B F G H द्वि० - नङ्गाङ्गम - C ७ - यानरूपं A B D - यानं तद्रूपं F
८ पुण्यानां - A B E F G H ९ - च E G

तानि सुकृतभाञ्जि यान्यमुना १परिष्कृतानीति मज्जमुज्जः परि-
भावयन्ती दिक्षु विदिक्षु २ लिखितमिव नभस्युत्कीर्णमिव वि-
लोचने ३ प्रतिबिम्बितमिव चित्रफलके लिखित्वा ४ पुरोदर्शित-
मिवेतस्ततो ५ विलोकयन्तो व्यतिष्ठत । अथ तस्याः सारिका
तमालिका नाम तत्सखीभिः ६ सहालोच्य कन्दर्पकेतोर्भावमा-

दिक्षु विदिक्षु लिखितमिव नभस्याकाश उत्कीर्णमिव विकीर्ण-
मिव विलोचने प्रतिबिम्बितमिव ।

चित्रफलके लिखित्वा पुरो दर्शितमिवेतस्ततो विलोक-
यन्तो । अननुभूतमपि सङ्कल्पेनावलोक्यते । तदुक्तम् ।

कामक्रोधभयोन्मादाच्चौरसर्पाद्युपद्रवात् ।

असत्यान्यपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानि व ॥

इति । व्यतिष्ठत । समवप्रविभ्यः स्थ इति तड् । पत्रहारिणी
दूतीयम् ।

कामिन्याः कामिनश्चापि सन्देशार्थां तु पत्रिकाम् ।

प्रापयत्यचिरेणैतामाहुः पत्रस्य हारिकाम् ॥

इति ।

अथ तस्याः सारिका तमालिका । नामेति प्रसिद्धौ । तत्स-

१ पुरस्कृतानीति A B F G २ + च A D ३ -चनप्र- C -चनयोः F ४ चित्र-
चित्रपटे लिखितमिव A B चित्रपटलिखितमिव C चित्रपटे D चित्रचित्रपटे
लिखित्वा F चित्रफलके लिखितमिव G चित्रचित्रपटलिखितमिव H ५ इति
जग० च । ब्यालोक- A B F G ६ समा- A B D

कलयितुं ^१प्रस्थितागता च मयैव सार्धमत्रैव ^२तरोरधस्तात् तिष्ठतीत्युक्त्वा विरराम ।

अथ ^३मकरन्दः सङ्घर्षमुत्थाय तमालिकां विदितवृत्तान्ता-
मकरोत् सा च कृतप्रणामा मकरन्दाय पत्रिकामुपानयत् ^४ ।
अथ स तां स्वयमेवावाचयत् ^५ ।

खीभिः सहालोच्य कन्दर्पकेतोर्भावं वासवदत्तानुरागमाकल-
यितुं प्रस्थिता मयैव सार्धं सहागता चात्रैव तरोरधस्तात् ति-
ष्ठतीत्युक्त्वा विरराम ।

अथ शुक्लवाक्यश्रवणोत्तरं मकरन्दः सङ्घर्षमुत्थाय तमा-
लिकां विदितो वृत्तान्तो यस्यास्तादृशीमकरोत् ।

सा च तमालिकापि कृतप्रणामा सती मकरन्दाय पत्रि-
कामुपानयत् ।

अथ स मकरन्दस्तां पत्रिकां मयि सत्येतावन्मात्रमपि
प्रयासोऽस्य माभूदित्यभिप्रायात् स्वयमेवावाचयत् ।

१ प्रष्टागता H २ तरोरधस्तिष्ठ- A B D F G H ३ + तच्छ्रुत्वा D ४ अथ
सङ्घर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तान्तो तमालिकामकरोत् सा तु कृतप्रणामा क-
न्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् A B अथ सङ्घर्षमुत्थाय कन्दर्पकेतवे मकरन्दो विदि-
तवृत्तान्तो तमालिकामकरोत् सा च कृतप्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् C
अथ तच्छ्रुत्वा सङ्घर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तान्तो तमालिकामकरोत् सा च कृत-
प्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् D अथ सङ्घर्षमुखोऽयं मकरन्दो विज्ञात-
वृत्तां तां तमालिकामकरोत् सा तु कृतप्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् F
अथ सङ्घर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तां तमालिकामकरोत् ततः सा कृतप्रणामा
कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् H ५ अथ स्वयमेवादाय वाचयति A B अथच
तां स्वयमेवाचयत् C अथ स्वयं वाचयति F अथ स तां स्वयमेवाचयत् G H

प्रत्यक्षदृष्टभावाप्यस्थिरहृदया हि कामिनो भवति ।

स्वप्नानुभूतभावा द्रढयति न प्रत्ययं युवतिः ॥

तच्छ्रुत्वा^१ कन्दर्पकेतुरमृतार्णवमग्न इव सर्वानन्दानामुप-
रिवर्तमानो मन्दमुत्थाय^२ प्रसारितबाहुयुगलस्तमालिकामा-
लिलिङ्ग^३ । अथ तथैव सार्धं किं करोति किं वदति कथ-
मास्त इत्यादि सकलं वासवदत्तावृत्तान्तं पृच्छंस्तत्र तां निशां
दिवसमप्यतिवाह्य^४ कन्दर्पकेतुश्चाल ।

आर्यथाह । प्रत्यक्षं दृष्टो भावः पुरुषाभिप्रायोऽनया
तादृश्यपि कामिनो हि यतोऽस्थिरहृदया मय्यनुरक्त एवा-
सावित्यनिश्चलचित्ता भवति । स्वप्नानुभूतभावा युवतिः प्रत्ययं
स्वप्नदृष्टं स्वानुरक्तत्वनिश्चयं न द्रढयति । न दृढो करोतीत्यर्थः ।
प्रत्यक्षदृष्टे यत्रानिश्चयस्तत्र परोक्षे का वार्तेति भावः । काव्या-
र्यापत्तिरलङ्कारः । कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।
इति । आर्या कन्दः ।

लक्ष्मैतत् सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं न लघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥

षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ने मुखलाच्च सयति पदनियमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥

१ एतच्छ्रुत्वा A B ततस्तच्छ्रुत्वा D २ -परिगत इव मन्दमन्दमुत्थाय A B
-परिवर्तमानमात्मानं मन्दमुत्थाय D मन्दमधःप्रसा- F ३ -युगलसा-
मालिलिङ्ग C ४ + तस्मात् प्रदेशात् तथा सच D

अत्रान्तरे भगवानपि मरीचिमाली तं वृत्तान्तमिव कथयितुं
मध्यमलोकमवततार^१ । अथ वासरताम्रचूडचूडाचक्राकारश्चक्र-
^२वाकचक्रसङ्गामितसन्तापतयेव मन्दिमानमुद्वहन् ^३मन्दार-
स्तवकसुन्दरः ^४सिन्दूराहृतसुरराजकुम्भिकुम्भविभ्रमं ^५विभ्रा-
^६णस्ताण्डवचण्डवेगोच्छलितधूर्जटिजटाजूटकूटबन्धवन्धुरवि-

इति लक्षणात् । तच्छ्रुतेति स्पष्टम् ।

अथ तथैवेत्यपि स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे भगवान् मरीचिमाल्यैः वृत्तान्तं वासवदत्तावृ-
त्तान्तं कथयितुमिव मध्यमलोकं भूलोकमवततार ।

अथ चरमाणवपयमि ममज्जेति सम्बन्धः ।

वासरमेव ताम्रचूडस्तस्य चूडाचक्राकारः । चक्रवाकानां चक्रं
समूहस्तत्र सङ्गामितः सन्तापो येन तद्भावतयेव मन्दिमान-
मल्पतेजस्वमुद्वहन् मन्दारस्तवकसुन्दरः सिन्दूरेणाहृतोऽभि-
भूतश्चादितो यः सुरराजकुम्भिकुम्भस्तद्विभ्रमं तदाकारत्वा-
दस्येकत्वान्नास्तीति विशिष्टभ्रमं विलासं च विभ्राणः । पूर्व-
त्रार्थेऽन्तर्भावितणर्थोऽत्र भृञ् । दिपाचिषूर्पश्रुतिकुम्भिसोमजा
इति हारावली ।

१ - वातरत् A B D G H २ इति जग० च । वाकचक्रहृदयस- B D वाक-
चक्रवाकहृदयस- F ३ मन्दारकुसुमस- A C G ४ सिन्दूररञ्जितसु- A B सि-
न्दूररञ्जितसु- C D सिन्दूरालङ्कृतसु- H ५ विभ्राणः सन्ध्याताण्ड- D F ६ ण०
-गोक्षसितु- D ण० -गोक्षलित- G ण० -जूटबन्ध- A B F H ण० -जूटमुकुट-
कोटिबन्ध- D

१ कटवासुकिभोगमणिताटङ्कसनाभिमण्डलः २ सन्ध्यासन्धिनी-
 ३ सरसयावकपटलचारुर्वारुणोवारविलासिन्यरुणमणिकुण्ड-
 लकान्तिः ४ कालकरवालकृत्तवासरमहिषस्कन्धचक्राकारो

ताण्डवे चण्डवेगेनोच्छलितेन जटाजूटकूटबन्धेन बन्धुर
 उन्नतानतोऽतएव विषमविन्यासो यो वासुकिस्तस्य भोगमणिः
 फणामणिः स एव ताटङ्कः स्त्रीणां कर्णभूषणं तत्सनाभिस्तत्तु-
 ल्यरूपो मण्डलो यस्य सः । वर्तुलत्वार्थं ताटङ्करूपकम् । बन्धुरं
 तून्नतानतमित्यमरः ।

सन्धैव सन्धिन्यकालदुग्धा वृषाक्रान्ता वा गौस्तस्याः सर-
 सयावकपटवचारुः

पीनायाश्चातिदुग्धाया गोः शृङ्गाराय मानवाः ।

रञ्जयन्ति शिरोदेशमन्यच्च बद्धधा किल ॥

क्वचिद्यावकपटलेति पाठः । अस्मिन् पाठे यावकपटलशब्देन
 यावकपटलमिव यावकपटलं लोकप्रसिद्धमेहदीतिपत्रविशेषं
 रञ्जनतिलकं विवक्षितम् ।

सन्धिनी तु वृषाक्रान्तकालदुग्धगवोः सृताः ।

इति विश्वप्रकाशः । सन्ध्यापुरन्धीति पाठः सुगमः ।

वारुण्येव वारविलासिनी तस्या अरुणमणिकुण्डलवत् का-

१ क० - ताडङ्क- D क० - तालङ्क- E क० - टङ्काशङ्कासना- A B C D F H
 इति जग० च । २ सन्ध्यासैन्योसर- F ३ स० - पटचारु- B C H इति जग० च ।
 स० - पटचारु- D इति नर० च । स० - लासिनीमणि- B C D H ४ कालकर-
 वालच्छिद्रवा- A B F दिनकरकरच्छिद्रवा- C H इति जग० च । दिनकरकर-
 वालच्छिद्रवा- D F का० - महिषकवन्धच C D F G H

मधुपूर्णकपालपात्रमिव^१ कालकपालिनोऽम्लानकुसुमस्तवक^२
इव नभःश्रियो^३ गगनाशोकतरुस्तवक इव^४ कनकमयदर्पण
इव प्रतीचीविलासिन्या भगवान्^५ दिनमणिश्चरमार्णवपयसि
तरलतरङ्गवेगोच्छलितविद्रुमविटपाकृतिर्ममज्ज^६ । "क्रमेण च

निरस्य सः । कालकरवालेन कृत्तश्चिन्नो वासरमहिषस्कन्धस्त-
च्चक्राकारः । करवालः कृपाणवदित्यमरः ।

कालकपालिनो मधुपूर्णकपालपात्रमिव । नभःश्रियोऽम्लान-
कुसुमस्तवक इव । तन्नीडनायेति भावः ।

गगनमेवाशोकतरुस्तस्य स्तवक इव । प्रतीचीविलासिन्याः क-
नकमयदर्पण इव । दिनमणिर्भगवांश्चरमार्णवपयसि ममज्ज ।

क्रमेण भगवतो सन्ध्या समदृश्यतेत्यन्वयः । पूर्वं रजोविलु-
ठितानि पश्चादुत्थितानि कुलायार्थिन्यतएव परस्परकलह-
विकलानि कलविङ्ककुलानि तेषां कलकलेन वाचालानि शि-
खराण्याणि येषां तादृशेषु शिखरिषु वृक्षेषु सन्तु ।

कलविङ्कश्चित्रपृष्ठो गृहनीडो वृषायणः ।

इति हारावली । शिरोऽयं शिखरं वा नेति तरुप्रकरणेऽमरः ।

वसतेर्निवासस्थानस्य काङ्क्षेच्छा येषां तादृशेषु ध्वाङ्क्षेषु
काकेषु । अनवरतेति स्पष्टम् ।

१-कपालचपकमिव H २+-वतंस C ३ गगनाङ्गणाशो- C ४ कनकदर्प-
A B C D F H ५ स्वर्यश्चरमा- A B चरमा- C D E F G चरममहार्णव- H
६-विकटाकृतिर्ममज्ज D ७ ततः क्र- D इति नर० च ।

१ रजोविलुठितोत्थितकुलायार्थपरस्परकलहविकलकलविद्ध-
 २ कुलकलकलवाचालशिखरेषु शिखरिषु ३ वसतिकाङ्क्षेषु ४ ध्वा-
 ङ्क्षेध्वनवरतदह्यमानकालागुरुधूपपरिमलोद्गारेषु ५ वासा-
 गारेषु ६ दूर्वाञ्चिततटिनीतटनिविष्टविदग्धजनप्रस्तूयमान-
 काव्यकथाश्रवणोत्सुकशिष्टज्जनकलकलनिवारणक्रुद्धेषु वृद्धे-
 ध्वालोलिकातरलरसनाभिः कथितकथाभिर्जरतीभिरतिलघु-

दूर्वाभिरञ्चितं यत् तटिनीतटं तत्र निविष्टविदग्धजनैः
 प्रस्तूयमानानां काव्यकथानां श्रवणोत्सुका अतएव शिष्टज-
 नकलकलनिवारणार्थं क्रुद्धास्तादृशेषु वृद्धेषु ।

आलोलिकायां बालानां निद्रार्थं क्रियमाणे ह्ररलोल
 इति लोकप्रसिद्धे मुखध्वनिविशेषे तरला रसना जिह्वा याभां
 ताभिः कथितकथाभिर्जरतीभिरतिलघुकरतालजनितसुखे शि-
 श्ययिषमाणे श्रयितुमिच्छौ शिष्टजने । तदुक्तम् ।

आलोलिका मुकुलिका उलूलिमुखघण्टिका ।

इति । विरचिता कन्दर्पमुद्रा प्रसाधनं याभिस्तासु लुद्रासु
 वेष्टासु ।

१ रजोविलुठितो- A B रजोलुठितो- C रजोराजिलुठितो- D २० -कवलार्थि-
 D २ कु० -कलाराववा- C कु० -विचालितशि- A B C D F ३ वसतिपाका-
 A B C D E F G H ४ ध्वा० -धूमपरि- A B G ५ -रिषु A F G ६ दू०
 -तटनिबद्धगोष्ठोक्तविद्- A B C F दू० -तटीनिबद्धगोष्ठोक्तविद्- D E G H
 दू० -मानमधुमथनकथा- C दू० -मानकथा- D

करतालजनितसुखे शिशयिषमाणे^१ शिशुजने विरचितकन्द-
र्पमुद्रासु लुद्रासु ^२कामुकजनानुबध्यमानदासोजनविविधा-
^३स्त्रीलवचनश्रुतिविरसीकृतसन्ध्यावन्दनोपविष्टेषु शिष्टेषु रो-
^४मन्थमन्थरकुरङ्गकुटुम्बकाध्यास्यमानमृदिष्ठगौष्ठोनपृष्ठास्व-
रण्यस्थलीषु ^५निद्रालुद्रेणकुलकलितकुलायेषु कानननिका-

लुद्रा वेश्यानटीकण्टकारिकासरघासु च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कामुकेति स्पष्टम् ।

रोमन्थेन चर्वितस्त्राकृत्य पुनश्चर्वणेन मन्थरेण कुरङ्गकुटुम्ब-
केनाध्यास्यमानं मृदिष्ठं मृदुतरं गौष्ठोनानां भूतपूर्वगोस्थानानां
पृष्ठं पृष्ठवत् पृष्ठं यासु तादृशीध्वरण्यस्थलीषु सतीषु ।

गौष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठोनं भूतपूर्वकम् ।

इत्यमरः ।

१ दृढेष्वालोलिकातरलतरसनाभिरतिलघुतरकरतलताडनजनितसुखे कथि-
तकथाभिर्जरताभिरनुगते शिशयिषमाणे A G दृढेष्वालोलिकातरलतरसना-
भिरतिलघुतरकरतलताडनजनितसुखाभिः कथितकथाभिर्जरतीभिरनुगते शिश-
यिषमाणे B दृढेष्वालोलिकातरलतरसनाभिः कथितकथाभिरतिलघुतरकरतल-
ताडनजनितसुखाभिर्जरतीभिरनुगते शिशयिषमाणे C F दृढेष्वालोलिकामुखर-
रसनाभिः कथितकथाभिरतिलघुकरताडनजनितसुखे जनयित्रीभिरनुगते शिश-
यिषमाणे D दृढेष्वालोलिकातरलतरसनाभिः कथितकथाभिरतिलघुकरताल-
जनितसुखे जननीभिरनुगते शिशयिषमाणे E आलोलिकारणतरलतरस-
नाभिः कथितकथाभिरतिलघुतरकरताडनजनितसुखे जरतीभिरनुगते शिशयिष-
माणे H १ का० - नुरुध्य- A D H २ स्त्री० - विभिनो- C स्त्री० - कृतेषु D ४ म०
- ननेदिष्ठ C ५ निद्रारतद्रे- A B C D E F G H नि० - कलिलकु- C D H
इति जग० च ।

येषु कापेयविकलकपिकुलेष्वाश्रमतरुषु निर्जिगमिषति जर-
त्तरुकोटरकुटीरकुटुम्बिनि कौशिककुले तिमिरतर्जननिर्गतासु
दहनप्रविष्टदिनकरकरशिखाखिव^१ प्रस्फुरन्तीषु^२ दीपले-
खासु मुखरितधनुषि वर्षति शरनिकरमनवरतमशेषसंसार-

निद्रालुद्रोणकुलं काककुलं तेन कलितकुलायेषु व्याप्त-
नीडेषु कानननिकायेषु काननसमूहेषु ।

निकायस्तु पुमान् लुप्ते सधर्मिप्राणिसंहतौ ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कापेयं कपिकर्म तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तेष्व-
श्रमतरुषु । कपिज्ञात्योर्दक् ।

जरत्तरुणां चिरन्तनवृक्षाणां कोटरा निष्कुहास्त एव
कुटीराणि तेषु कुटुम्बिनि कुटुम्भवति कौशिककुले निर्जिगमि-
षति निर्गच्छति । निष्कुहः कोटरं वा नेत्यमरः । वासः कुटी-
तिच । कुटीशमीशुण्डाभो र इत्यल्पले रः ।

तिमिरतर्जनार्थं निर्गताखिव दहनप्रविष्टदिनकरकराणां
किरणानां शिखासु प्रस्फुरन्तीषु दीपलेखासु । सौरं तेजः
सायमग्निं सङ्क्रमते । आदित्यः सायमग्निं प्रविशतीत्यादि-
श्रुतिः । मुखरितधनुषि । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नानङ् ।

१-शाखाखिव A B C D २ स्फुर- A B C D G H विस्फुर- F ३ दीप-
शिखासु A दीपकलिकासु B C

शेमुषीमुषि मकरध्वजे ^१सुरतारम्भाकल्पशोभिनि ^२शम्भली-
भाषितभाजि भजति भूषां भुजिष्याजने ^३सैरन्ध्रोवध्यमानरस-
नाकलापजल्पाकजघनस्थलीषु ^४जनीषु ^५विश्रान्तकथानुबन्ध-

शरनिकरं वर्षति । अनवरतमशेषसंसारशेमुषीमुषि सकलसं-
सारमतिहारके मकरध्वजे । धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिरित्यमरः ।

सुरतारम्भस्याकल्पेन वेषेण शोभिनि शम्भलीनां कुट्टनीनां
भाषितं वचनं भजति तादृशि भूषां भजति भुजिष्याजने प्रेक्षा-
जने । आकल्पवेषौ नेपथ्यम् । शम्भली कुट्टनी समे ।

नियोज्यकिङ्करप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ।

इति त्रिष्वमरः ।

भुजिष्या प्रैष्यमात्रे स्यात् स्वतन्त्रायामपि स्यता ।

इति धरणिः ।

सैरन्ध्रीभिर्बध्यमानरसनाकलापेन काञ्चीकलापेन जल्पा-
कजघनस्थलीषु जनीषु वधूषु ।

सैरन्ध्री परवेशस्या स्ववशा शिल्पकारिका ।

स्याज्जल्पाकस्तु वाचाल इति द्वयोरमरः ।

जनी सीमन्तिनोवध्वोरुत्पत्तौ च जनिर्मता ।

इति विश्वः ।

^१ सुरताकल्पारम्भ- A B C D F H ^२ सम्भान्तिशब्ध- C ^३ सै० -रसनाजल्पा-
A E F G H सै० -रसनाजालजल्पा- B C D ^४ जघनासु A B C D, F G H
^५ वाराङ्गनासु C

तया १ प्रवर्तमानानेकजनगृहगमनत्वरेषु २ चत्वरेषु ३ समावासितकुक्कुटेषु निष्कुटेषु ४ कृतयष्टिसमारोहणेषु बर्हिणेषु ५ विहितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु गृहस्थेषु ६ सङ्कोचोदञ्चदवाञ्चत्केसरकोटिसङ्कटकुशेशयकोशकोटरकुटीरशायिनि षट्चरणचक्रेऽथानेन वर्त्मना भगवता ७ भानुमता समागन्तव्यमिति ८ सर्वपट्टमयैर्वसनैरिव मणिकुट्टिमालिरिव ९ विरचिता वरुणेन

विश्रान्तकथानुबन्धतया प्रवर्तमानानेकजनेषु गृहगमनत्वरेषु तेषु चत्वरेष्वङ्गणेषु । अङ्गणं चत्वराजिरे इत्यमरः ।

निष्कुटेषु गृहारामेषु समावासितकुक्कुटेषु । गृहारामास्तु निष्कुटा इत्यमरः ।

बर्हिणेषु मयूरेषु कृतयष्टिसमारोहणेषु । मयूरो बर्हिणो बर्हीत्यमरः । गृहस्थेषु विहितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु । सङ्कोचेति स्पष्टम् ।

अथानन्तरं वरुणेनानेन वर्त्मना भानुमता गन्तव्यमिति सर्वपट्टमयैर्वसनैर्मणिकुट्टिमालिर्मणिबद्धभूमिरिव रचिता । कुट्टिमोऽस्ती निबद्धा भूरित्यमरः । कालकृत्तेत्यादि स्पष्टम् ।

१ प्रवर्तमानकथकजन- A B C D E F G H इति जग० च । २ चत्वरेषु A B C F G इति जग० च । ३ समाध्या- C H ४ कृतयष्टिशिखरसमा- A B D G H, ५ बर्हिणेषु A G ६ स० -दञ्चदुचकेसर- C F स० -वाञ्चदुचकेस- D स० -शयकोरककोशकु- B ७ भानुना समाग- A B C G भानुना गन्ता- D F H ८ रत्नप- D ९ लिपिरिव A B D F

कालकृतस्य दिवसमहिषस्य रुधिरधारेव विद्रुमलतेवाम्बर-
महार्णवस्य रक्तकमलिनीव गगनतडागस्य काञ्चनसेतुरिव^१
कन्दर्पगमनस्य^२ मञ्जिष्ठारागारुणपताकेव गगनद्वर्म्यतलस्य
लक्ष्मीरिव^३ स्वयंवरपरिगृहीतपीताम्बरा भिक्षुकीव तारानु-
रक्ता^४ रक्ताम्बरधारिणी^५ भगवती सन्ध्या समदृश्यत । क्ष-
णेन च क्षणदारागरचनाचतुरासु सन्ध्याशिथ्यास्त्रिव वेश्यासु

लक्ष्मीरिव स्वयंवरपरिगृहीतः पीताम्बरो विष्णुर्यथा । पक्षे ।
पीताम्बरं पीतनभः ।

भिक्षुकीव तारायां देवतायामनुरक्ता रक्ताम्बरधारिणी
रक्तवस्त्रधरा । पक्षे । तारा नक्षत्राण्यनुरक्ता यस्याम् । आहि-
ताग्न्यादिः । रक्तमम्बरमाकाशो यस्याम् ।

क्षणेन गणक इव नक्षत्रसूचके प्रदोषे तिमिरमजृम्भते-
त्यन्वयः । क्षणदा रात्रिस्तस्या रागरचना तत्र चतुरासु
सन्ध्याशिथ्यास्त्रिव वेश्यासु । पक्षे । क्षणदा आ साकल्येन रागा
भैरवादयस्तेषां रचना यथायथं स्वरगाममूर्च्छनासहितं गानं
तत्र चतुरासु । यद्वा । क्षणदानां स्वसुखप्रदानामा साकल्येन
रागरचना प्रीतिरचना तत्र चतुरासु ।

१ कालेन कृतस्य दिवसमहिषस्य B कालेन कृतस्य महिषस्य C कालकृतदि-
वसमहिषस्य E कालकृतस्य महिषस्य G कालकृतपाणकृतदिवसमहिषस्य H
२-सेतुरिव A -केतुरिव D ३ कन्दर्पस्य D ४ स्वयंवरपरि- A B D H स्वयं
स्य- C F ५ रागरक्ता A B C F G H इति जग० च । -रक्ताम्बर- D
६ + च द्वारयोषिदिव पञ्चवानुरक्ता कालेयकतासपयोधरा बभ्रुरिव कपिलता-
रका D

तुलाधारशून्यायां पण्यवीथ्यामिव दिवि^१ घनघटमानदल-
पुटासु पुटकिनीषु तिमिरप्रतिहस्तकेष्विव तत इतः परिभ्र-
मत्सु कमलसरसि^२ मधुकरेषु ^३विकलकुररीस्तच्छलेन

तुलाधारा वणिजस्तैः शून्यायां पण्यवीथ्यामिव दिवि ।
पत्ने । तुलाराशिराधारो येषां ते चन्द्रादयस्तैः शून्यायाम् ।
तथाच माघः ।

अविभाव्यतारकमदृष्टिर्मद्युतिविम्बमस्तमितभानु नभः ।

विगतोरुतापमतमिस्त्रमभादपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥

इति ।

तुलाधारस्तुलाराशौ भवेद्वाणिजकेऽपि च ।

इति विश्वः ।

घनं निविडं घटमानदलपुटासु पुटकिनीषु कमलिनीषु ।
राजादेर्योग्यस्यापेदि विपणिनो विपणमपसारयन्ति सञ्जीकाश्च
स्वद्वारपिधानमाचरन्तीति लोकव्यहारो ध्वनितः । हरताल
इति भाषायाम् ।

नास्त्रेकिनी पुटकिनी विसनालिश्च पद्मिनी ।

इत्युत्पलिनी ।

कमलसरसि तिमिरप्रतिहस्तकेष्विवेतस्ततो भ्रमरेषु परि-
भ्रमत्सु । प्रतिहस्तकोऽपरहस्तकः । सञ्ज्ञायां कन् । गुमास्ता

रविविरहविधुरासु विलपन्तीष्विव सरोजिनीषु गणक इव
नक्षत्रसूचके प्रदोषे हरकण्डकाण्डकालिमसनाभि दैत्यबल-

इति भाषायाम् । मालिन्येन साम्यात् प्रतिहस्ततोत्प्रेक्षणम् । प्रभौ
पराभूते क्षुद्रः परहस्तदारादीन् समया स्वभृत्यान् लक्ष्मोजिघृ-
क्षया प्रेषयत्येवेति लोकप्रसिद्धो ध्वनितः ।

रविविरहविधुरास्तएव विकलकुररीस्तच्छलेन पक्षि-
विशेषशब्दमिषेण विलपन्तीष्विव सरोजिनीषु ।

गणक इव दैवज्ञ इव नक्षत्रसूचके शुभाशुभकार्योपयोग्य-
श्विन्यादिनक्षत्रसूचके । पक्षे । नक्षत्राणि तारास्तसूचके द्योतके
प्रदोषे । दैवज्ञगणकावपीत्यमरः ।

हरस्य कण्डकाण्डं गलस्तम्भस्तत्कालिमसनाभि दैत्यबलमिव
प्रकृष्टः श्रेष्ठस्तारको दैत्यविशेषो यत्र ।

काण्डं चावसरे बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् ।
स्तम्भे रहसि गर्वे चेति धरणिः । पक्षे । प्रकृष्टास्तारका भौमा-
दिनक्षत्राणि यत्र । तथाच माघः ।

सवितुस्त्रिषाङ्गि ददृशेऽपि न यः

स तमीं तमोभिरधिगम्य तताम् ।

द्युतिमयहीङ्गहगणो लघवः

प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥

इति ।

मिव १ प्रकृत्यतारकं भारतसमरमिव वर्धमानोलूककलकलं २
धृष्टद्युम्नवीर्यमिव कुण्ठितद्रोणप्रभावं नन्दनवनमिव ३ सच्च-
रत्नौशिकं ४ कृष्णवर्त्मवाखिलकाष्ठापहारकं सगर्भमिव ५

भारतसमरमिव वर्धमान उलूकस्य कुरुयोधविशेषशकुनिपु-
त्रस्य कलकलो यत्र । पचे । उलूकाः पेचकाः ।

उलूकः कुरुभेदेऽपि पेचके जम्भभेदिनि ।

इति विश्वः । सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यण् ।

धृष्टद्युम्नवीर्यमिव द्रुपदपुत्रवीर्यमिव कुण्ठितो द्रोणस्याचा-
र्यस्य प्रभावो येन । पचे । कुण्ठितो द्रोणानां काकानां प्रभावो यत्र ।

द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्याक्तो गुरावपि ।

इति रुद्रः ।

नन्दनवनमिवेन्द्रवनमिव सञ्चरन् कौशिक इन्द्रो यत्र । पचे ।
कौशिका उलूकाः ।

कौशिकः पेचके शक्रे विश्वामित्रे च कौशिकः ।

इति विश्वः ।

कृष्णवर्त्मवाखिलकाष्ठानामिन्धनानामपहारकम् । पचे ।
काष्ठा दिशस्त्वासामपहारकमाच्छादकम् । यद्वा । कृष्णवर्त्मान-
मिव दुराचारमिवाखिलकाष्ठानामखिलोत्कर्षाणामपहारकं
नाशकम् ।

१ प्रकट- D F प्रकृत्य- H २-कोलाहलं D ३ नन्दनमिव B F H ४ कृ-
-काष्ठाप- A D ५ इति जग० च नर० च । सगर्भमिव A B C E F G H
अस्यगर्भमिव D

घनतरपाषाणकर्करासु^१ गिरितटोषु सचक्षुरिव सुप्तसिंहनय-
नदीधितिच्छटाकपिलेषु^२ सानुषु सजीवमिव तमोमणिभिः
संवर्धितमिवाग्निहोत्रधूमलेखाभिर्मांसलितमिव^३ कामिनीकेश-
पाशसंस्कारागुरुधूमपटलैरुद्दीपितमिव घनतरलीनमधुकर-

कृष्णवर्त्मा ऊताशे स्याद्दुराचारे विधुन्तुदे ।

काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः ।

स्याद्विशि स्थानमात्रे च काष्ठमाख्यातमिन्धने ।

इति विश्वप्रकाशः ।

सगर्भमिव ससत्त्वमिव । अधिकमिति यावत् । क्वचित् सगर्व-
मित्यपि पाठः । घनतराः पाषाणाः कर्कराश्च यत्र तासु गिरि-
तटोषु । कांकर इति भाषायाम् ।

सचक्षुरिव सिंहेनैव नदीधितिच्छटाकपिलेषु सानुषु । सुप्त-
सिंहेति पाठस्तु भ्रामकत्वादुपेक्षितः ।

तमोमणिभिर्ज्योतिरिङ्गणैः सजीवमिव । इतस्ततो भ्रमणा-
दिति भावः ।

ध्वान्तोन्मेषखद्योतस्तमोमणिर्ज्योतिरिङ्गणः ।

इति व्याङ्गिः ।

अग्निहोत्रधूमलेखाभिः संवर्धितमिव । कामिनीकेशपाशस-
स्कारार्थमगुरुधूमपटलानि तैर्मांसलो बलवांस्तद्वदाचरितमिव ।
सिंहादित्वास्तः । बलवान् मांसलोऽसल इत्यमरः ।

१-पिशासु AB २-पिशेषु D ३-कामिनीनां केश-ABCEFGH

१पटलमेचकितपेचकिकपोलतलदानधाराशीकरैः पुञ्जीकृत-
मिव २विततमालमालाच्छायासु ३लीयमानमिव ४कज्जल-
श्यामभोगिभोगेषु प्रावरणमिव रजनीपांसुलायाः पलितौष-
धमिव वृद्धवारविलासिन्या अपत्यमिव रजन्याः सुहृदि

घनतरं निबिडतरं लीनानामुपविष्टानां मधुकराणां पट-
लैर्मैचकितानां श्यामवदाचरितानां पेचकिनां गजानां कपो-
लतलदानधाराशीकरैरुद्दीपितमिव ।

उलूके करिणः पुच्छं मूलोपान्ते च पेचकः ।
कालश्यामलमेचका इति द्वयोरमरः । प्रौढोक्तिः ।

वितता या तमालमाला तच्छायासु पुञ्जीकृतमिव । कज्ज-
लश्यामभोगिभोगेषु सर्पशरीरेषु लीयमानमिव । रजनीपांसु-
लाया रात्रौ कृष्णभिसारिकायाः प्रावरणमिव । स्त्रैरिणी पां-
सुला च स्यादित्यमरः ।

वृद्धवारविलासिन्याः पलितस्य जराकृतकेशशैल्यस्यौषधं
तन्निवारकमिव । अन्यतमस्य केशानां विशेषानुपलम्भादिति
भावः । पलितं वेश्यानां जीविकाभङ्गहेतुरिति ता एव वर्णिताः ।
पलितं जरसा शैल्यं केशादावित्यमरः ।

रजन्या रात्रेरपत्यमिव । तत उद्धृतत्वादिति भावः । कलि-

१ पटलैर्मैचकितमिव पेच- A D F प० -पोलतरलदान- A B प० -पोल-
दान- C H २ विततमालतमाल- A C E F G H विततमाल- B D
३ -लकाननच्छायासु B C D E G -लकाननशिखासु F -लकाननमालच्छा-
यासु H ४ कज्जलरसश्या- A B C D F

कलिकालस्य मित्रमिव दुर्जनहृदयस्य^१ बौद्धदर्शनमिव^२ प्र-
त्यक्षद्रव्यमपङ्गुवानं तिमिरं व्यजृम्भत^३ । "मुदितमिवातिम-
त्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले फलितमिवातिसान्द्रबहलच्छ-
"दविततमालतमालकानने^४ स्फुरितमिवातिकान्तकान्ताजन-
"घनतरकेशपाशसंहतौ^५ मिलितमिवेन्द्रनीलमणिरश्मिभिरति-

कालस्य सुहृदिव । सदाचारनाशकत्वान्मालिन्याच्च साम्यात्
सुहृत्त्वम् । दुर्जनहृदयस्य मित्रमिव ।

बौद्धदर्शनमिव बौद्धशास्त्रमिव प्रत्यक्षमपि चक्षुरिन्द्रिय-
गोचरमपि न तु परमात्मादिवदतीन्द्रियं द्रव्यमपङ्गुवानम् ।
सर्वं ज्ञानमयं जगदिति मन्यमानास्ते ।

सूर्याचन्द्रमसौ व्योम ताराचक्रं वसुन्धरा ।

सरितः सागराः शैलाश्चिच्छैव विभूतयः ॥

इति प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमन्यथयन्ति ।

अतिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले मुदितमिव हृष्टमिव ।
अतिसान्द्रबहलपत्रविततमालतमालकानने फलितमिव । अति-
कान्तकान्ताजनघनतरकेशपाशसंहतौ स्फुरितमिव । इन्द्रनील-
मणिरश्मिभिर्मिलितमिव । अतिशयमांसलं तमः । अवटा ग-
र्तास्तटा अटव्यश्च तत्रोत्पन्नमिव ।

१ - यानां C D F २ इति जग० च । बौद्धसिद्धान्तमिव A B C D E G H
३ - रमजृम्भत A D E F G H व्यजृम्भत C ४ - मुदितमिव मत्त- A B C ५ द-
विततमाल- A B C F G H ६ स्फुरित- A B F H स्फा० - जनतरकेश- B
७ घनतरकेश- H ८ - संहतौ A B C G - केशसंहतौ D E H

शयमांसलं तम इवावटतटाटवीषु^१ साटोपमिव^२ स्फुटपाटवो-
 १त्कटप्रकटविशङ्कटकुटजविटपोत्कटविनटितषट्पदालिषु^३
 ४घनतरघोरघस्मरविषधरभोगभासुरं मदभरमत्तदन्तिदन्त-

अवटः स्यात् खले गर्ते कूपे कुहकजीविनि ।

इति विश्वप्रकाशः ।

स्फुटं पाटवं पटुलं तेनोत्कटमुदयं प्रकटो व्यक्तो विशङ्कटो
 महान् यः कुटजविटपक्षत्रोत्कटविनटितषट्पदालिषु साटो-
 पमिव सावष्टम्भमिव ।

विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विलासविकरालयोः ।

इति विश्वप्रकाशः । विशङ्कटं पृथु हृद्दित्यमरः ।

घनतरं घोरं भयानकं घस्मरो भचको यो विषधरस्त-
 ज्ञोगवद्भासुरम् । घोरं भीमं भयानकम् । भचको घस्मरोऽङ्गर
 इत्युभयचामरः । सृघस्यदः क्लरच् घसेः ।

मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनेन जर्जरं शिथिलावयवं तमः ।
 मदमत्त इति विशेषणं गजानां तारुण्यद्योतनाय तच्च दन्तयोः
 श्रैत्याय ।

निशाकरारम्भसमये चन्द्रोदयारम्भसमये सङ्कुचत्कुवल्लय-

१ -सल्लमवटतटाटवीषु C -सल्लतममवटतटाटवीषु D -सल्लं तम उन्मत्तमिया-
 वटतटाटवीषु E -सल्लं तमोऽवटतटाटवीषु F -सल्लतममुन्मत्तमिवावटतटाटवीषु G
 २ + अति- A B C F G H इति जग० च नर० च । ३ त्क० -शङ्कटानेकविट-
 पोत्कटतटपिबिलुडितप- D ४ -दावलीषु C D G H इति जग० च नर० च ।
 ५ घनतरघोरघोरसतिघस्म- A B C H घनतरघोरतरघघरविष- D

द्युतिर्जनजर्जरं तमः । निशाकरारम्भसमय^१ इव ^२सङ्कुचकु-
ब्रलयव्याजेन विरचिताञ्जलिपुटे ^३नतिमति तमोतिमिरे क्षणेन
च सन्ध्याताण्डवाडम्बरोच्छलितमहानटजटाजूटकूटकुटिल-
^४विवरविवर्तितजङ्गुकन्यावारिधाराबिन्दव इव विकीर्ण ^५दुर्धर-
^६धरणिभारभरभुग्नभीमदिङ्मतमातङ्गमण्डलकरपरिमुक्त^७ ।

व्याजेन विरचिताञ्जलिपुट इव । अतएव नतिमति नम्रे तमो-
तिमिरे सति ।

क्षणेन तारका व्यराजन्तेत्यन्वयः । पूर्वं तमःप्रारम्भे ता
एव वर्णिता इदानीं चन्द्रोदयप्रारम्भ इति न किञ्चिदसमञ्ज-
सम् । सन्ध्यासु ताण्डवं नृत्यं तस्याडम्बरः समारम्भस्तेनोच्छ-
लिते महानटस्य शम्भोर्जटाजूटकूटकुटिलविवरे विवर्तिता या
जङ्गुकन्या गङ्गा तस्या वारिधाराबिन्दवस्त इव विकीर्ण वि-
स्तृताः । ताण्डवं नटनं नाव्यमित्यमरः ।

आडम्बरः समारम्भे गजगर्जितद्वययोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

दुर्धरधरणिभारभरभुग्नभीमदिङ्मतमातङ्गमण्डलं समूह-

१-समय A D २-सङ्कुचितकु- A B C D F G H स०-व्याजाद्वि- A
B F G स०-व्याजवि- C D H ३-नमति नातिनैनीयसि तमो- A B नाति-
तनौयसि तमो- C नमति तनौयसि तमो- D नमति तमो- E F H अथ-
नमति तमो- G ४-विवरवर्तिज- E F H विवरावर्तिज- D ५-दुर्धरतरधर- G
६-ध०-दिङ्गुमातङ्ग- A B C D F G H ७-तङ्गमण्डलमुक्ता करिषो- C ८-
तङ्गमुक्तकरिषो- D ९-तङ्गमण्डलकरमुक्तश्रीकरनिकरा F

शीकरच्छटा ^१इवातिदवीयेनभस्तलभ्रमणखिन्नादिनकरतुर-
गवान्तफेनस्तवका इव ^२गगनमहासरःकुमुदकाननसन्देहः
दायिन्यो विश्वं गणयतो विधातुः शशिकठिनोखण्डेन तमो-
मशीश्यामेऽजिन इव नभसि ^३संसारस्यातिग्रूढन्यत्वाच्छून्यवि-
न्दव इव वितता जगत्त्रयविजयविनिर्गतस्य ^४मकरकेतो रति-

स्तत्करैः शुण्डाभिः परिमुक्ताः शीकरच्छटा श्रम्बुकणच्छटा-
स्ता इव ।

करो वर्षोपले पाणौ शुण्डाप्रत्ययरश्मिषु ।

इति विश्वप्रकाशः ।

अतिदवीयो दूरं नभस्तलं तत्र भ्रमणेन खिन्ना दिनकरतु-
रगास्तैर्वान्तफेनस्तवका इव । दवीयश्च दविष्टं च सुदूर इत्यमरः ।

गगनमहासरसः कुमुदकाननसन्देहदायिन्यः । तुल्यत्वा-
दित्यर्थः ।

विश्वं गणयतो विधातुस्तमोमशीश्यामेऽजिने चर्मणीव नभ-
स्याकाशे शशी चन्द्र एव कठिनी खटिका तस्याः खण्डेन शकलेन
रचिता इति शेषः । संसारस्यातिग्रूढन्यत्वात् । नश्वरत्वेनेत्यर्थः ।
ग्रूढन्यविन्दव इव । कठिनी खटिकायां त्विति विश्वप्रकाशः ।

जगत्त्रयविजयार्थं विनिर्गतस्य मकरकेतोः कामस्य रतेः प्रि-

^१ इव तता अति- D इव० -नभःस्तल- C D G H इव० -रथतुरग- D G
इव० -तुरगविसरवा- C D F ^२ + शोर्णा B + कीर्णा C ^३ विद्युति A B C
D F G H ^४ कुसुमकेतो C D H

करतलविकीर्णलाजा^१ इव ^२गुटिकास्तगुलिका इव पुष्पध-
न्वनो वियदम्बुराशिफेनस्तवका इव रतिविरचिता गगनाङ्गणे
आतर्पणपञ्चाङ्गुलय इव ^३विकीर्णा व्योमलक्ष्मीहारमुक्तानि-
करा^४ इव ^५चन्द्रचिताचक्राद्वात्यावेगव्यस्ताः^६ कामकीकस-

यायाः करतलविकीर्णलाजा इव । पुष्पधन्वनो गुटिकास्तं
गुलेल इति भाषायाम् । तस्य गुलिका इव । गुरिया गोली
इति वा द्वयं भाषायाम् ।

वियदम्बुराशेः फेनस्तवका इव । गगनाङ्गणे रतिविनिर्मिता
आतर्पणम् । अचिपन इति भाषायाम् । तस्य पञ्चाङ्गुलयः ।
चुटकी इति भाषायाम् । ता इव । उत्सवादावातर्पणेनाङ्गुली
रञ्जयित्वा कुड्यादि रञ्जयन्तीति सम्प्रदायः ।

आतर्पणं च सौहित्ये विन्द्यादालिम्पनेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

विकीर्णा विक्षिप्ता व्योमलक्ष्म्या हारमुक्तानिकरा इव । चन्द्र
एव चिताचक्रं तस्माद्वात्यावेगेन व्यस्ता इतस्तत उत्पतिताः
कामकीकसखण्डाः कामास्थिखण्डास्त इव । चिता चित्या चितिः
स्तियाम् । कीकसं कुल्यमस्थि चेति द्वयोरमरः ।

१-कीर्णा लाजा B E G -कीर्णा लाजाङ्गुलय D २ गुटिकास्तस्य गु- C F
३ विकीर्णव्यो- A B E G ४-मुक्ताफलनिकरा A B F G ५ इति जग०
च । हरकोपानलदग्धकामचिता- C D हरकोपानलदग्धकामचन्द्रचिता- G
६-व्यस्ताः A D

खण्डा इव तिमिरोद्गमधूमधूमलसन्धानलपरितप्तगगनम-
हास्थलीकटाहमृज्यमानलाजानुकारिण्य^१ इव तारका
व्यराजन्त ।

ताभिः श्वित्रितमिव वियदशोभत । दीर्घाच्छासरचनाकुलं
सुश्लेषवक्त्रघटनापटु सत्कविवचनमिव चक्रवाकमिथुनमती-

तिमिरमेव धूमस्तेन धूमलः कृष्णलोहितः सन्ध्यैवानलो
वह्निस्तेन परितप्तो गगनमहास्थल्येव कटाहस्तत्र मृज्यमान-
लाजानुकारिण्यः । धूमधूमलौ कृष्णलोहित इत्यमरः ।

ताभिस्ताराभिः श्वित्रितं सञ्जातकुष्ठमिव वियदराजत ।
कोठो मण्डलकं कुष्ठं श्वित्र इत्यमरः । चित्रितमिति पाठे सञ्जा-
तचित्रम् ।

दीर्घाच्छासो दीर्घपरिच्छेदस्तद्रचनयाकुलं व्याप्तम् । यद्वा ।
दीर्घाच्छासरचनानां कुलं गृहम् । शोभनः श्लेषोऽलङ्कारो गुण-
विशेषो वा वक्त्रं कन्दोभेदस्तद्रचनापटुः सत्कविस्तत्काव्यमिव ।
पक्षे । दीर्घाच्छासस्य महोच्छसनस्य रचनयाकुलं व्याकुलम् ।
सुश्लेषवक्त्रघटना शोभनः श्लेष आलिङ्गनं यत्र तादृशी वक्त्रघ-
टना मुखसंयोजनं तत्र पटु चक्रवाकमिथुनमतोवाखिद्यत ।

आख्यायिका परिच्छेद आश्वासोच्छासकावपि ।

इत्युत्तरतत्त्वम् । कुलं जनपदे गृहे ।

१. - मानरविकरधान्यार्धकुठितलाजबीजानुकारा B C F H इति जग० च ।
२ संश्लेष- D इति जग० च नर० च ।

वाख्यत । कमलिनीवनसञ्चरणलग्नमकरन्दविन्दुलुब्ध-^१
मुग्धमधुकरमालाशबलगात्रं^२ कालपाशेनेव^३ मूर्तरामशापे-
नाकृष्यमाणं चक्रवाकमिथुनं^४ विजघटे । रविविरहविधुरायाः

सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम् ।
इति विश्वप्रकाशः ।

एकरूपेण वाक्येन द्वयोर्भणनमर्थयोः ।

तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिप्रेक्षितः ॥

इति भोजराजः । श्लिष्टमसृष्टशैथिल्यं इति गुणप्रकरणे दण्डी ।

वक्त्रं नाद्यन्नसौ स्यातामभ्येयौऽनुष्टुभि ख्यातम् ।

इति केदारः ।

पटुस्तोक्ष्णेऽस्फुटे दत्ते निष्ठुरे निर्दयेऽपिच ।

इति रुद्रः ।

कमलिनीवनसञ्चरणैर्लग्नमकरन्दविन्दुषु लुब्धा सटण्णा
मुग्धा रम्या मधुकरमाला तथा शबलं चित्रं गात्रं यस्य तत् ।
कालपाशेनेव मूर्तरामशापेन सम्यग्यथा रात्रौ न मिलितस्त-
थाकृष्यमाणं चक्रवाकमिथुनं विजघटे विघटितम् ।

रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव चक्रवाकमिथुनं
द्विधा पपाट । अट पट गतौ ।

१-लुब्धमुखरमधु- C G H २-गात्रतया C ३-कुहराम- D सू०-शापेना-
वक्तुः C H ४-विधुरं H

१कमलिन्या हृदयमिव द्विधा पपाट चक्रवाकमिथुनम् ।
 आगमिष्यतो हिमकरदयितस्य पार्श्वे सञ्चरन्ती कुमुदिन्या
 भ्रमरमाला दूतीवालक्ष्यत । तारकाव्याजादस्तङ्गतस्य दिवा-
 करस्य शोकादिव स्थूलाश्रुबिन्दुभिः २ककुभो व्यरुदन् ।
 भास्वतो निजदयितस्य ३विरहादभिनवकिञ्चत्कराजिव्याजेन
 मुर्मुर इव ४नलिनोकोशहृदये जज्वाल । ५रविरग्निभस्मित-

कुमुदिन्याः पार्श्वे सञ्चरन्ती भ्रमरमालागमिष्यतो हिम-
 करदयितस्य चन्द्रप्रियस्य दूतीवालक्ष्यत । सञ्चरन्तीत्यत्र
 तृतीयान्तेन योगाभावात् समस्तृतीयायुक्तादिति नात्मनेपदम् ।

अस्तङ्गतस्य दिवाकरस्य शोकात् ककुभस्ताराव्याजेन व्यरु-
 दन् । कमलिनी कोशहृदये भास्वतो निजदयितस्य विरहाद-
 भिनवकिञ्चत्कराजिव्याजेन मुर्मुर इव तुषानल इव जज्वाल ।
 मुर्मुरस्तु तुषानल इति वैजयन्ती ।

रविरग्निभस्मितनभोवनस्य मशीराशिरिव । अतिवचनमिव
 वेदवाक्यमिव परिहृतं दिगम्बरस्य बौद्धस्य दर्शनं शास्त्रं येन
 तत् । पक्षे । दिगम्बरयोर्दिगाकाशयोर्दर्शनं येन तत् । शार्वरं
 शर्वरीसम्बन्धि । शेषत्वेन विवक्षायामण् । भवे तु ठञ् स्यात् ।

१ कमलिनीकामिन्या H २ शोकादिव क- D H शोकात् क- E ३ वि-
 -राशिख्या- A B C D F H ४ मुर्मुरमिव A B E F G H इति जग- च नर-
 च । ५ रविरग्निदवाग्निभ- B C G

नभोवनमशीराशिरिव श्रुतिवचनमिव^१ परिहृतदिगम्बरदर्शनं^२ सद्यो द्रावितराजपट्ट इव समुद्रप्रवाह इव शर्वरमन्धकारं व्यजृम्भत ।

क्षणेन च क्षणदाराजकन्यकाकन्दुकः^३ कन्दर्पकनकदर्पण उदयगिरिबालमन्दारपुष्पस्तवकाकृतिः^४ प्राचीललाटतट-

एवं शर्वरस्य तमसो निवृत्तय इत्यादयो व्याख्याताः । तमो व्यजृम्भत ।

क्षणेन रजनीपतिरभ्युदयमाससादेत्यन्वयः । क्षणदाराज-
कन्या कन्दुको गेन्दुकः । गेन्दुकः कन्दुक इत्यमरः । गेन्दा इति
गालमसुरिया इति भाषायाम् ।

कन्दर्पस्य कनकदर्पणो मुकुरः । दर्पणे मुकुरादर्शावित्य-
मरः । कनकपदं रक्तत्वेन साभ्यर्थम् ।

उदयगिरेर्बालमन्दारपुष्पस्तवको नव्यमन्दारगुच्छकस्तदा-
कृतिः । स्याद्गुच्छकस्तु स्तवक इत्यमरः । बालपदमारुण्याति-
शयाय ।

प्राचीललाटतटे कुङ्कुमविन्दुचक्रवदाकारेण यस्य । अथ
कुङ्कुमम् । कश्मीरजन्माग्निशिखमित्यमरः ।

१ श्रुतिदर्शनमिव A F G २ क्षतदि- A F H हृतदि- B C ३ + क्षण इवा-
तिरस्त्रतविश्वरूपभावं A B क्षणमपि तिरस्त्रतविश्वरूपभावं D F ४ -कन्यका-
कनककन्दुकः A B -कन्यकाकरकन्दुकः C F -कन्याक्रीडाकन्दुकः D ५ प्राची-
ललाललाट- A प्राचीमहिलाललाट- D प्रा० -कुङ्कुमांशुविन्दु- D

कुङ्कुमबिन्दुचक्राकारः कनककुण्डलमिव नभःश्रियः दिव्य-
वधूप्रसाधिकाहस्तखस्तालक्तकपटलमिव^१ गगनसौधकनक-
कुम्भ इव प्रस्थानकनककलश इव त्रिभुवनविजयविनिर्गतस्य
मकरकेतोः ^२कन्दर्पकार्तस्वरतूणमुखकान्तितस्करः ^३प्राच्य-
शैलशिखराग्रप्ररूढजपाकुसुमच्छविः ^४खच्छकुङ्कुमपिण्डपूर्ण-

नभःश्रियः कनककुण्डलमिव कर्णवेष्टनमिव । कुण्डलं कर्ण-
वेष्टनमित्यमरः ।

दिव्यवधूनां प्रसाधिका तद्वस्तात् खस्तमलक्तकपटलमिव ।
गगनेति स्पष्टम् । प्रस्थानकनकेति च ।

कन्दर्पस्य कार्तस्वरतूणमुखकान्तेः सुवर्णनिषङ्गमुखशोभा-
यास्तस्करोऽपहारकः । तच्छ्रेष्ठत्वादिति भावः । तूणोपासङ्ग-
तूणीरनिषङ्गा इत्यमरः ।

प्राच्यां भवः प्राच्यः शैलस्तच्छिखराग्रे प्रकटं जपाकुसुमं
तच्छविः । द्युप्रागपेति यत् । ओद्गुप्यं जपापुष्पमित्यमरः ।

खच्छकुङ्कुमेन पिण्डं सान्द्रं पूर्णपात्रमिव निशाविलासिन्याः ।

पिण्डं सान्द्रे बले काले तूलेऽपि परिकीर्तितम् ।

पूर्णपात्रं वस्तुपूर्णपात्रे वर्धायकेऽपि च ॥

इति विश्वः ।

१-पिण्ड इव D २ क०-सुखचक्रा- A B C D F ३ प्राक्- A B C D
४ ख०-पूर्णकरस्थितपा- A B H ख०-पूर्णस्फटिकपा- C

पात्रमिव निशाविलासिन्याः कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश^१ इवाख-
ण्डलाशाङ्गनायाः^२ क्षीरसिन्धुरिव हरिणाधिष्ठितो राम इव
लक्ष्मणान्वितः सुग्रीव इव तारापतिः सुराजेव रक्तमण्डल^३
उदयारुणमण्डलो^४ रजनोपतिरुदयमाससाद ।

ततः कामिनीहृदयसङ्गामित इव^५ चकोराङ्गनानेचपुटपीत

कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश इवाखण्डलाशाङ्गनाया इन्द्रदिग-
ङ्गनायाः । आखण्डलः सहस्राक्ष इत्यमरः ।

क्षीरसिन्धुरिव हरिणा विष्णुनाधिष्ठितः । पक्षे । हरिणेन ।
राम इव लक्ष्मणेनानुगतः । पक्षे । लक्ष्मणा चिह्नेन ।

सुग्रीव इव तारा तन्नामिका स्त्री । पक्षे । तारा नक्षत्राणि ।

सुराजेव रक्तं मण्डलममात्यादिसमूहो, यस्य । पक्षे । म-
ण्डलं बिम्बम् ।

उदयेनारुणं मण्डलं बिम्बं यस्य सः ।

ततः कामिनीहृदये सङ्गामित इव चकोराङ्गनाभिर्नेच-
पुटैः पीत इव कुमुदकोशैर्लीढ इवाखादित इव चीणतां ज-
गाम क्षणदाकृतो रागश्चन्द्रमण्डलस्थं लौहित्यम् ।

अनन्तरं ग्रहपतिश्चन्द्र उज्जगाम । शर्वरी व्रजाङ्गना गोपी

१ - भर A B F H २ - शाविलासिन्याः B H - लाङ्गनायाः C ३ - क्षीर-
रक्तमण्डल A B D E H ४ रजनो - पतिरुदयाचलमा - C रजनो - पतिरभ्युदय-
H इति नर० च । ५ इति नर० च । च० - पुटपाठित A B C F G H
च० - पुटैपोटपीत D

इव रक्तकुमुदकोशलीढ इव क्षीणतां क्षणदाकृतो जगाम
रागः ।

अनन्तरं^१ शर्वरीव्रजाङ्गनाविष्कृतनवनीतस्वस्तिक इव
कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितमुकुर^२ इव श्वेतातपत्रमिव मकर-
केतोर्दन्तपालिचक्रमिव वियन्महासेः श्वेतचामरमिव^३ मदन-

तस्या आविष्कृतं नवनीतस्य स्वस्तिकश्चतुष्कमिव । चैक इति
भाषायाम् । नवनीतं नवोद्भूतमित्यमरः ।

स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्कगृहभेदयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितो मुकुर इव । मकरकेतोः श्वे-
तातपत्रमिव । वियन्महासेराकाशखङ्गस्य । पालयतीति पालिः ।
पाल रक्षणे । एतन्तः । अत्र इः । दन्तस्य गजदन्तस्य पालिर्गज-
दन्तमयः । त्वरुरिति यावत् । मदनमहाराजस्य श्वेतचामरमिव ।
चामरं तु प्रकीर्णकमित्यमरः । निशायमुनाया वालुकापुलिन-
मिव । गगनमहातापसस्य स्फाटिकलिङ्गमिव पूजार्थं स्फाटिक-
मयशिवलिङ्गमिव । काल एवोरगः कृष्णोरगस्तस्याण्डमिव ।
नभोमहार्णवस्य कम्बुरिव शङ्ख इव । मदनारिणा शिवेन
दग्धस्य मकरकेतोश्चैत्यमिव ।

१ + च A B C G २ श० - गङ्गनाभुजावि- D श० - गङ्गनाविष्कृतनव- F G
३ - मुकुर A B C D E F H इति जग० च । ४ - र इव A C D H ।

इव रक्तकुमुदकोशलीढ इव क्षीणतां क्षणदाकृतो जगाम
रागः ।

अनन्तरं^१ शर्वरीव्रजाङ्गनाविष्कृतनवनीतस्वस्तिक इव
कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितमुकुर^२ इव श्वेतातपत्रमिव मकर-
केतोर्दन्तपालिचक्रमिव वियन्महासेः श्वेतचामरमिव^३ मदन-

तस्या आविष्कृतं नवनीतस्य स्वस्तिकश्चतुष्कमिव । चैक इति
भाषायाम् । नवनीतं नवोद्भूतमित्यमरः ।

स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्कगृहभेदयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितो मुकुर इव । मकरकेतोः श्वे-
तातपत्रमिव । वियन्महासेराकाशखङ्गस्य । पालयतीति पालिः ।
पाल रक्षणे । एतन्तः । अत्र इः । दन्तस्य गजदन्तस्य पालिर्गज-
दन्तमयः । त्वरुरिति यावत् । मदनमहाराजस्य श्वेतचामरमिव ।
चामरं तु प्रकीर्णकमित्यमरः । निशायमुनाया वालुकापुलिन-
मिव । गगनमहातापसस्य स्फाटिकलिङ्गमिव पूजार्थं स्फटिक-
मयशिवलिङ्गमिव । काल एवारगः कृष्णारगस्तस्याण्डमिव ।
नभोमहार्णवस्य कम्बुरिव शङ्ख इव । मदनारिणा शिवेन
दग्धस्य मकरकेतोश्चैत्यमिव ।

१ + च A B C G २ श० - गङ्गनाभुजावि- D श० - गङ्गनाविष्कृतनव- F G
३ - मुकुर A B C D E F H इति जग० च । ४ - र इव A C D H ।

१ न्दर्परथचक्रचारुम्बरप्रासादस्य २ पारावत इव ३ उद्-
याचलचारुचूडामणिरिव ४ ऐरावतलुप्तसिन्दूरकुम्भस्थलमिव
भग्नशृङ्गपुराणगोमुण्डखण्ड इव तारकाश्वेतगोधूमशालिनो
नभःक्षेत्रस्य मलयजपिण्डपाण्डुरराजतपात्रमिव ५ सिद्धाङ्गना-
हस्तास्रस्तं ६ ग्रहपतिरुज्जगाम ।

चूडामणिः । अम्बरमेव प्रासादो राजगृहं तस्य पारावत इव ।
गृहप्रकरणे । प्रासादो देवभूभुजाम् । पारावतः कलरवः कपोत
इति द्वयोरमरः । ऐरावतस्य लुप्तसिन्दूरं मृष्टसिन्दूरं कुम्भस्थल-
मिव । श्वेतगोधूमैः शालिनः श्वेतत्वं तारामाम्नाय । काबिली
गोहं इति भाषायाम् । शोभमानस्य नभःक्षेत्रस्य भग्नशृङ्गः । भग्न-
विषाणत्वं वर्तुलत्वार्थम् । पुराणश्चर्मरहितो गोमुण्डखण्ड इव ।
सीमानिर्माणार्थं रक्षार्थं वा क्षेत्रे गोमुण्डः समारोप्यते । सिद्धा-
ङ्गनाहस्तात् स्रस्तं भ्रष्टं मलयजेन घृष्टचन्दनेन पिण्डं चूर्ण-
मतएवातिपाण्डुरं राजतपात्रं रौप्यपात्रमिव । यद्वा । मलयज-
पिण्डैर्घृष्टचन्दनगुटिकाभिः पाण्डुरमित्यादि । उभयत्र भ्रंश-
नवर्णनं चन्दनपङ्कविन्दवो गुटिका वा तारा विकीर्णा इति
ध्वनयितुम् । लोचनमधुकराणां पुण्डरीकमिव । वर्तुलत्वसा-

१ न्द० - रम्बरमहाप्रा- A B C D F G २ - प्रासादश्चेतपा- D H ३ उद्दया-
चलचूडा- A B C D F ४ ऐरावतचालितसि- D ५ सिद्धाङ्गनाजनविखलं C
६ + इव गगनात् तारापति- D + नभसि E